

ԵՐԵՎԱՆ

ԻՒՆ 30

ՄՈՒՐՃ

ԳՐԱԿԱՆ, ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԵՒ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ

Ա. Մ Ս Ա. Գ Ի Ր

№. 2

ՓԵՏՐՈՒԱՐ

1903



ԹԻՖԼԻՍ

Արագածիպ Մն. Մարտիրոսեանցի

Միքայելեան փողոց № 81.

1903

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

№ 2

- | | |
|---|-----|
| 1. ՄՐՐԿԻ ՍՈՒՐԲԸ, Վէպ Ա. Ահարոնեանի. | 5 |
| 2. ՇՈՒՇՈՒՅ—ԹԱԻՐԻԶ, հանապ. նկատող. բժ. Բ. Օհանեանի. | 43 |
| 3. ԱՐՇԱՆՈՒՍԻՆ, վէպ յաւնոց կեանքից, Ե. Բենսոնի, թարգ. Յ. Արաբաջեանի. | 53 |
| 4. ՍԱՍՈՒՆՅԻ ԴԱԻԻԹԸ, Յովհ. Թումանեանի. | 118 |
| 5. ՀՈԳՈՒՍ ՀԱՄԱՐ, Թիւրքահայերի կեանքից, Առանձարի. | 125 |
| 6. ԸՆԹԵՐՑԱՆՈՒԹԵԱՆ ԳՈՐԾԸ ԱՏՐՊԱՏԱԿԱՆԻ ԳԱԻԱՆԵՐՈՒՄ, Ե. Փրանգեանի. | 150 |
| 7. ԵՐԱԶ, Բայրօնի, թարգմ. Յ. Մասեհեանի. | 156 |
| 8. ՇՎԷՅՑԱՐԱԿԱՆ ԳԻՒՂԸ, Կուրքաթ-Հարունի. | 166 |
| 9. ՀԱՅ ԿՆՈՋ ՁԱՅՆԸ, տիկ. Հրանոյշի. | 174 |
| 10. ՀԱՅ. ԵԿ. ԾԽԱԿ. ԿԱՆՈՆԱԴՐ. ՆԱԽԱԳԻԾԸ, Յ. Սպենդիարեանի. | 197 |
| 11. ՄԱՏԵՆԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆ.—1) «Զղացմունք», խմբ. Գրիգ. Բալասեանի.—2) «Ոտանաւորներ», Լ. Բ. Նալբանդյանի.—3) «Ուսեալ պանդուխտ», Տ. Ամիրճան.—4) «Գրքացի Ստրուկներ», Յար. Խայեանի, Տ. Յ.—1) Ruchard Hermann: «Anatolische Landwirtschaft» 2) Wilhelm von Pressel: «Les chemines de fer en Turquie d'Asie»-ի, Ե. Թ.: | |
| 12. ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՀԱՐՅԵՐ.—Մանգանէզ արդիւնաբերողների եւ արտաճանողների V համաժողովը, Յովհ. Կարապետեանի. | 231 |
| 13. ԳԵՂԱՐՈՒՆԵՍՏԻ ԱՇԽԱՐՀԻՅ.—«Բաղէներ եւ ազոաններ» Սոււրաթօփի.—«Բուղան» Մուրացանի.—«Կնոջ պայքարը» Հօխիկի.—«Համէտ» Շէքսպիրի.—Բեմական եւ իսկական Համէտը.—Տիկին Սիրանոյշ եւ Համէտ, Ա. | 241 |
| 14. ՆԵՐՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ.—Գիւղատնտեսական արդիւնագործութեան կարիքների հարցը.—Առանձին Խորհրդակցութիւն եւ նահանգական ու զաւտական կոմիտեաներ.—Կարծիք յայտնելու ազատութիւն.—Գիւղատնտեսութեան յետամնացութեան հիմնական պատճառները.—Գիւղատնտեսական արդիւնաբերութեան կարիքները Անդրկովկասում.—Պ. պ. Տարատրնօփի եւ Գօղիսայշվիլիի զեկու- | |

ՄՈՒՐՃ

ԳՐԱԿԱՆ, ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԵՒ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ

ԱՄՍԱԳԻՐ

№ 2

ՓԵՏՐՈՒԱՐ

1903



ԹԻՖԼԻՍ

Արագատիպ Մն. Մարտիրոսեանցի:

Միքայելեան փողոց № 81.

1903

Дозволено цензурою. Тифлисъ, 28 февраля 1903 г.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

№ 2

	Երես
1. ՄՐՐԿԻ ՍՈՒՐԲԸ, վեպ Ա. Ահարոնեանի	5
2. ՇՈՒՇՈՒՑ—ԹԱՒՐԻԶ, ճանապ. նկատող. բժ. Բ. Օհանեանի	43
3. ԱՐՇԱԼՈՒՍԻՆ, վեպ յունաց կեանքից, Ե. Բենսօնի, Թարգ. Յ. Արարալեանի	53
4. ՍԱՍՈՒՆՅԻ ԴԱՒԻԹԸ, Յովհ. Թումանեանի	118
5. ՀՈԳՈՒՍ ՀԱՄԱՐ, Թիւրքահայերի կեանքից, Առանձարի	125
6. ԸՆԹԵՐՑԱՆՈՒԹԵԱՆ ԳՈՐԾԸ ԱՏՐՊԱՏԱԿԱՆԻ ԳԱՒԱՌԵՐՈՒՄ, Ե. Փրանգեանի	150
7. ԵՐԱԶ, Բայրօնի, Թարգմ. Յ. Մասեհեանի	156
8. ՇՎԷՑՍԱԿԱՆ ԳԻՒՂԸ, Կուրբալթ-Հարունի	166
9. ՀԱՅ ԿՆՈՋ ՁԱՅՆԸ, տիկ. Հրանդշի	174
10. ՀԱՅ. ԵԿ. ԾԽԱԿ. ԿԱՆՈՆԱԴՐ. ՆԱԽԱԳԻԾԸ, Ե. Սպենդիարեանի	197
11. ՄԱՏԵՆԱԽՍՈՒԹԻՒՆ.—1) «Չղացմունք», խմբ. Գրիգ. Բալասեանի.—2) «Ոտանաւորներ», Լ. Բ. Նազարեանցի.—3) «Ուսեալ պանդուխտ», Տ. Ամիրճեան.—4) «Գրքայի Ստրուկներ», Յար. Եսայեանի, Տ. Ե.—1) Ruchard Hermann: «Anatolische Landwirtschaft» 2) Wilhelm von Pressel: «Les chemines de fer en Turquie d'Asie»-ի, Ե. Թ.:	
12. ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՀԱՐՑԵՐ.—Մանկանէզ արդիւնաբերողների եւ արտահանողների V համաժողովը, Յով. Կարապետեանի	231
13. ԳԵՂԱՐՈՒՆՍՏԻ ԱՇԽԱՐՀԻՑ.—«Բաղէներ եւ ազուներ» Սուլթանօվի.—«Բուղան» Մուրացանի.—«Կնոջ պայքարը» Հօխվելի.—«Համէտ» Շէքսպիրի.—Բեմական եւ իսկական Համէտը.—Տիկին Սիրանոյշ եւ Համէտ, Ա.	241
14. ՆԵՐՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ.—Գիւղատնտեսական արդիւնագործութեան կարիքների հարցը.—Առանձին արհրդակցութիւն եւ նորանդական ու զաւառական կոմիտեաներ.—Կարծիք յայտնելու ազատութիւն.—Գիւղատնտեսութեան յետամնացութեան հիմնական պատճառները.—Գիւղատնտեսական արդիւնաբերութեան կարիքները Անդրկովկասում.—Պ. պ. Տարատընօվի եւ Գօգիշայշվիլի ղեկու-	

ցումները.—Կովկասեան Բժշկական Ընկերութեան կարծիքը տեղական ինքնավարութեան անհրաժեշտութեան մասին.—Մտքի եւ քննադատութեան ազատութիւն եւ Վելիկո.—Փետրուարի 19 իբրեւ Ռուսաստանի համաժողովրդական տօն.—Կոր դատաստանական կարգերի երեսնինգամեակը Կովկասում եւ սպասելիք դատաստանական բեթօրմներ Անդրկովկասում.—Անդիժանի Լրկրաշարժի հետեւանքները, Լ. Սարգսեան . . . 245

15. ԱՐՏԱՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ, Ռուս-աւստրո-ունգարական ծրագիրը Մակեդոնիայի բեթօրմների մասին.—Բուլղարիայի բռնած դիրքը.—Միւս մեծ պետութիւնների վերաբերմունքը.—Բուլղար ժողովրդի եւ մակեդոնացի յեղափոխականների տրամադրութիւնը.—Թիւրքիայի սպասուկինումը.—Եւրոպական հասարակութեան համեմատական անտարբերութիւնը.—Քաղաքական ճառեր արեւելեան հարցի մասին Բերլինում եւ Պարիզում.—Անգլիայի այժմեան դիրքը.—Սուլթանի օրօրները Օրմանեան պատրիարքին.—Ռուսաստանի ազդեցութեան աճումը Պարսկաստանում.—Թիւրքմէնչայի դաշնագրի III-րդ յօդ. փոփոխութիւնը, Լ. Ս.—Կառավարչական հաղորդագրութիւն մակեդոնական հարցի մասին.—Ջմիւռնեցի վաճառական Պալեօզեանի սպանութեան գործը.—Կիլիկիայի կաթողիկոսի պատրաստութիւնները Սիւ գնալու.—Արփիարեանին սպանելու փորձը: 248	
16. ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆ ՀՐԱՍԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ	259
17. ՄԻՋՆՈՐԴ ԴԱՍԱՐԱՆԻ ՎՃԻՌԸ	265
18. ՊԱՍԱՍԽԱՆՆԵՐ	271
19. ՎՐԻՊԱԿՆԵՐ	—
20. ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ	

ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ԿԱՆՈՆՆԵՐ

1. Խմբագրութիւնը յատուկ խնդրում է յօդուածագրերից զրել սլարկ մանաւանդ թիւերը, յատուկ անուններն ու օտար բառերը, եւ թերթի միայն մի երեսի վրայ:
2. Զննդունում յօդուածները պահում են խմբագրատանը 6 ամիս, իսկ փոքր յօդուածներն ու բանաստեղծութիւնները չեն վերադարձնում: Ձեռագիրը յետ ստանալու համար պէտք է ուղարկել ճանապարհածախսը:
3. Գրութիւնների վարձատրութեան չափը որոշում է խմբագրութիւնը:
4. Խմբագրութիւնը իրան է վերապահում ուղարկուած յօդուածները փոփոխելու կամ կրճատելու իրաւունքը:
5. «Մուճի» համարը չ'ստացուելու դէպքում պէտք է Խմբագրութեան տեղեկութիւն տալ մինչև յաջորդ համարի լոյս տեսնելը: Այդ տեղեկութեան անհրաժեշտ է կցել տեղական պոստային գրասենեակի հաւաստագիրը (удостоверение), որ ամսագրի համարը չէ յանձնուած զանգատաւորին:

ՄՐՐԿԻ ՍՈՒՐԲԸ *)

V

Գայլատուայ լճի հարաւային ծայրին ջրերն անընդհատ խաղում են դէպի ավերը և կարծր ժայռի կողւած կատարից դահալիժւում են վար ու ներքւում Ձկնդետը կազմում։ Գիշեր ու ցերեկ աղմուկ է այնտեղ, փրփրուն ալիքները կարծես անկման սարսափով բռնուած՝ մռնչում են, երկնքի երեսին շփում են կաթնային ամպեր, լաց ու կականով բաժանւում են մայր լճից և դնում են Ձկնդետի կանաչադարձ ավերին պատմելու իրանց ատտանդական կեանքի կսկիծը։ Գայլատուայ լճի ջրվէժն է այն, որ հին-հին օրերից թափւում է, թափւում անընդհատ, քաշում իր յետևից լճի ձկնոտ ջրերը, իջնում դէպի դաշտավայրը, բայց լիճն այնտեղ է միշտ, ծփծփան ու սիրուն։

Այնտեղ՝ Ձկնդետի ավին, ջրվէժից քիչ ներքև ծերունի Գապէն իր ջրաղացն ունի։ Հին է այդ ջրաղացը, այնքան հին, որ կարծես ջրվէժի դահալիժուելու առաջին օրում, առաջին ալիքի հետ այնտեղ դուրս է յցուել դեանից Ձկնդետի ավին իր ծերունի տիրոջ հետ և այն ժամանակից անխափա մնացել։ Չորս ծումնւում ու մաշւած պատերը կրում են իրանց մէջքին թափթփած,

*) Տես «Մուրճ» № 1.

ծակոտուած կոտորը, որի ծածկի եղեգները չորս կողմից կախկիսուել, օրօրում են, խշխշում են քամիների առաջ, ասես սգում են իրանց տակ ծուարած շէնքի ծեր օրերը: Ջրաղացը մի «աչքանի» է, ճակատի պատի վրայ միայն մի հատիկ նեղ լուսամուտ ունի, այն էլ սարդի խիտ ոստայնով և ալիւրի սպիտակ փոշիով ծածկուած: Յետևում Ջրաղացը մի նաւ ունի, ներսում մի ղոյգ քար, իսկ ներքեում, շէնքի տակ մի ջրտուն, ուր անվերջ շրփոցով դառնում է բաղմալժե փառը հոգառնում, իր դլխին թափուած ջրերը քրքրում, աղմուկում և քարը պտտեցնում: Բոլորածե քարի վրայ փայտեայ փոքրիկ լեղուակը՝ «չախչակը» անընդհատ չխկչխկացնում է միակերպ ու ձանձրալի, ինչպէս ամառային տօթ օրին միջատի բզզոց:

Ամենից աւելի հետաքրքիր է Գսպէի ջրաղացի յետևի մասը: Այնտեղ է գործում նաւը, փոքրիկ շէնքին անհամոչտի մի ահագին նաւ, որ ջրերի առաջը փակող ամբարդակից զառիվայր իջնում է վիշապի պէս և իր լայն կոկորդով ջրերի հասանքները գրկում և փառի վրայ չալրտում ահագին թափով: Գսպէն չի յիշում, թէ այդ նաւը ով և երբ է հաստատել այնտեղ. բայց նա հպարտ է նրա հաստուլթեամբ, նրա խողովակած և անցքի լայնութեամբ, ուր մարդ ի հարկին կարող է ներս սողալ մաքրելու համար. նա հպարտ է ջրերի այդ անըսպառ քանակութեամբ, որ ջրվեժից իջնելով ալիք ալիքի հետ կրծում են իրար նաւի անցքի մէջ, աղմկում, ճշում, կաղկանձում և իրար յետևից փառի վրայ ընկնում պատառ պատառ:

Գսպէն ծանօթ է ջրաղացի յետևի ամբարդակի բարդ կազմութեան հետ. նա գիտէ ի հարկին շատացնել և քչացնել ջուրը. իսկ երբ առուն վարարում է աշնանային և գարնանային անձրևներից, երբ լճի ջուրը բարձրանալով ջրվեժը դառնում է կատաղի և սպառնում է ջրաղացին, նա գիտէ կապել զանազան անցքեր, բանալ ամբարդակի կողերը, խոտոր ճանապարհներով ջուրը

դուրս թափել և իր ջրադացն ու նաւն աղատելէ Բարձր
առուի ամուր թմբերի մէջ ջուրը միշտ ուռած՝ բար-
ձրրացած է, բայց այդ բոլորից Գսպէի նաւը վերցնում է
այնքան, որքան հարկաւոր է փառը դարձնելու հա-
մար, մնացած ջուրը առուի կողքի սահանքաւոր բա-
ցուածքից՝ «սաւաղից» թափւում է վարձ Լաւ չի լինիլ,
եթէ այդ անցքը աւելի լայնանայ, այն ժամանակ բոլոր
ջրերը նաւին չը հասած՝ կը թափուեն այնտեղից և կ'եր-
թան անօգուտ, լաւ չի լինիլ նոյնպէս, որ անցքն իս-
պառ փակուի, այն ժամանակ ջրերն աւելի կ'ուռեն, կը
բարձրանան և ամբարդակն ու նաւը կը քշեն կը տա-
նեն։ Այդ բոլորի վրայ Գսպէն աչալուրջ կերպով հսկում
է։ Իր գիտութեամբ ու փորձառութեամբ հպարտ՝ Գըւ-
պէն օրը մի քանի անգամ գալիս է գիտելու ջրադացի
յետեի ամբողջ կողմը, հանդարտ քայլուածքով գնում է
մինչև աւելորդ ջրերի անցքը, մինչև «սաւաղը», գիտում
է, թէ չի՞ մեծացել արդեօք ջուրը, չի՞ լայնանում ար-
դեօք այդ անցքը, պինդ են եղբերը, ապա յետ է դա-
լիս. հայում է նաւի երկու ականջները, որոնք խորը
թաղուած են ամբարդակի մէջ, մի վայրկեան կանգ-
նում, լսում է ջրերի աղմուկը, կռանում հայում է ջըր-
տան մէջ սրտաացող փառին և երբ տմեն բան դանում
է իր տեղում հաստատուն, ժպտում է գոհութեամբ,
մտքոտ, կոշտացած ձեռներով շոյում է ձեր սպիտակ
միրուքը, թափ է տալիս վրայից ալրի փոշին և ուրախ
սրտով գնում է իր բազարձը պատրաստելու։

Գսպէն սիրում է իր ջրադացը, իր նաւը, իր ահա-
գին քարերը. սիրում է իր լայնաթև փառը, որ ջրտան
մէջ դառնում է անդադար խելադարի պէս, դարկում է
այլեքներին իր լայն թևերը գոռում գոչումով, բայց այդ
տմենից աւելի նա սիրում է չախչաղը, փայտէ այն
փոքրիկ լեզուակը, որ անդադար ցատկոտում է պտտուող
քարի վրայ և իր միակերպ չխչխոցով յայանում է ձեր
ջրադացդանին, որ տմեն բան կարգին է։ Գսպէն իր
միայնութեան ժամերին գիշերով թէ ցերեկով սիրում է

նստել և նայել չախչակի ցատկրատյին, լսել նրա միակերպ աղմուկը և հազար ու մի բաներ մտածել: Մանաւանդ ձմերային երկար գիշերները, երբ տերևազուրկ ուռիները հեծում են խաւարում չարագուշակ փափսոցով, և դրսում քամին ոռնում է ջրաղացի պատերը ծեծելով՝ ասես ապաստան է խնդրում, երբ ձիւնը թափւում է վերից, փակւում ճանապարհները և Գսպէին կտրում գիւղից ու ողջ աշխարհից: Այդ ժամանակ չախչակը, այդ շարժուն փայտէ լեզուակը Գսպէի համար անընդհատ երգող, ցատկատու թռչուն է, մի ընկեր, մի խօսակից: Չախչակը Գսպէի համար նաև մի զգաստ ազատարար է. նստած է Գսպէն, նայում է չախչակին, ականջ է դնում նրա միակերպ ձայնին և կամաց-կամաց նիրհում է. փայտէ լեզուակը շարունակում է ցատկրատել քարի վրայ, շարունակում է իր համաչափ, միակերպ ներդաշնակութեամբ օրօրել ծեր ջրաղացպանին, և նա քնում է, քնում է խոր ու հանգիստ:

Եւ ինչո՞ւ չը քնէ. երբ չախչակն աղմկւում է, երբ նա ցատկրտում է քարի վրայ, կը նշանակէ ամեն բան կարգին է, փառը ներքեւում պտտւում է չրփոցով, քարը վերևում դառնում է հո՞ դառնում, ալիւրն աղացւում: Բայց ահա չախչակը լռեց, նա էլ չէ ցատկրտում, կամ ջուրն է կտրուել, կամ փառը ջարդուել, կամ փառն ու վերին քարն իրար հետ միացնող երկաթեայ ձողն է դուրս թլուել, ջրաղացն էլ չէ գործում, չախչակը լուռ է, նրա օրօրն էլ չէ հնչւում քնած ջրաղացպանի ականջին, և նոյն վայրկենին ծերունին զարթնում է, չռած աչքերն ուղղում չախչակին և ամեն բան հասկանում: Չախչակը Գսպէի յուշարար աքաղաղն է, որ սակայն նրան զարթեցնում է ո՞չ թէ իր երգով, այլ իր լուռութեամբ:

Քանի՞ տարիներ էր այնտեղ ծերունի Գսպէն, ջրաղացի նաւից շատ ջուր էր անցել գնացել, և նրա գլխով շատ անցքեր կատարուել: Մազերը վաղուց ճերմակել էին, ինչպէս իր աղացած ալիւրը, շատ չար ու բարի էր տեսել աշխարհում, հազար ու մի մարդ ընդունել և ճանա-

պարհ գրել, նրանց պատմութիւնները, նրանց ցաւ ու հոգսերը լսել ինչպէս մի ժայռ, որի վրայ քամիները գալիս են դանդատուելու իրանց վշտերը, փսփսալու իրանց գաղտնիքները, հանգիստ փնտրելու իրանց թափառական գլխին: Այն ալեղարդ գլուխը որքան բան գիտէր, որքան փորձուած էր: Գայլատուայ լիճն այնքան դար ու փոս չ'ունէր, Բարդուղեան լեռներն այնքան խուժ ու խռոշ, որքան Գսպէն գաղտնիքներ ունէր. նա մի իմաստուն էր:

Ամեն առաւօտ զարթնում էր նա, ճռւալով բաց անում ջրաղացի ցածրիկ դուռը, անցնում նրա յետևը, բարձրանում ամբարգալի վրայ, մի քանի բուռ ջրով լուացւում, երեք անգամ խաչակնքում երեսը գէպի աղօթարանը գարձրած, ապա գալիս էր մի բաղարջ ձեռք առնում, դուրս գնում, ջրաղացի առաջի թմբի վրայ նստում, ծեր ծնօտներով դանդաղութեամբ ծամում էր բաղարջը և նայում հեռուն, գէպի գիւղը տանող ճանապարհը: Եւ երբ նըշմարում էր որևէ շարժուն ստուեր, ձեռքը ճակատին էր դնում, աչքերի վրայ հովանի անում սրոշելու համար, թէ եկողն ո՞վ է, ցորեն է բերում արդեօք:

Եւ այսպէս ապրինէր:

Այն առաւօտ սակայն, ծերունի Գսպէն պարապ չէր. նա գիւղին չէր նայում, ցորենի չէր սպասում, որովհետև ջրաղացի քարը պէտք էր սրել: Նախորդ երեկոյ ջրաղացաւորների հետ նա քարը շուռ տուեց և այժմ հազիւ նախաճաշը վերջացրած՝ ծեր մէջքով կուացել է մեծ քարի վրայ, հաստ մուրճով թակում է հն թակում քարի կարծր երեսը և փոքրիկ խորա ու բորդեր պատրաստում, որ դառնալիս հատիկները լաւ փշրի. նա զարկում է և երգում:

«Էս սարերում, ճանապարհից քիչ հեռու

Մի եղջերու մրմնջում է, հառաչում

Ծանր ցաւից, մի վիրաւոր եղջերու

Էս սարերում, ճանապարհից քիչ հեռու»:

—Բարի լոյս, Գսպէ ամի:

Ծերունին երգն ընդհատեց և դուրսը բարձրացրեց. նրա առաջ կանգնած էր Ասօն:

—Աստծու բարին, Ասօ, խէրով եկար, լաւ միտդ բերիր Գսպէին:

—Էդ դու ես երգում ամեն օր եղջերուի երգը էլի, լսում եմ էէ, Գսպէ ամի, սարի յետեւից լսում եմ. էս օր էլ լսեցի ու եկայ. ստացի՝ դնամ տեսնեմ ի՞նչ է անում Գսպէ ամին:

—Էհ, որդի, դէ մենակ եմ չօլի մէջ, ինձ համար մոմուում եմ. դիտե՛ս, սրդի, երբ մարդ երգում է, իր ձէնն իր ականջն է ընկնում, թւում է, թէ էլ մենակ չի, մօտը ուրիշ մարդ կայ, սիրտը մխիթարւում է: Մենակ եմ է է, Ասօ, դու էլ շուտ-շուտ չես դալիս, սր խօսե՛նք, սիրտս բացուի. թէ ջրաղացաւոր կայ, հօ լաւ է, թէ չը կայ, աջնանն ընկերները կորցրած, ուշացած կռուակի պէս կղզում եմ և մենակ թառում այ էն թմբի վրայ. մենակութիւնը ցաւ բան է:

—Քեզնից աւելի մենակը կայ:

—Ինձանից մենակը թող գուշմանս չը լինի:

—Ապա վիրաւոր եղջերուն:

—Հն, իրաւ է Ասօ, մարդու սիրտ մոմուում է. տես ի՞նչ է ասում երգը. —«վիրաւոր եղջերուն լեռներն ընկած մրմնջում է, հառաչում». ախր էլի Աստծու աշտարածն է, ցաւ է զգում, մեղք է. էհ, որսորդութիւնն անողորմ բան է:

Ասօն նստեց քարի վրայ, դուրսը քաշ դցեց ու լռեց:

—Դիտե՛ս, Ասօ, մեր պապերը զուր չեն ասել, որ աշխարհում երեք տեսակի աններելի մեղաւորներ կան: Մէկ ձուկ բռնողները, մեղք բան է, ինչ ուզում ես ասա, խեղճ ձկներին հանում են ջրից, զցում գետնին թրպրապով, մինչև մեռնեն: Մէկ էլ քար կործակերը, որ էն սիրուն քարափները փշտում, ջարդում են. մէկ էլ կեանք վերջացնողները, որ հաւքերի, անասունների, մարդկանց ազիզ արեաները խաւարեցնում, ջնջում են ի-

բանց շահի, չարութեան համար: Խօսքը մեր մէջը մնայ, սրգի, հէնց սրա համար է, որ իմ ու քո աներով Նաւօի ջուրը մի առաւով չի գնում: Անողորմ մարդ է տնաքանդը, նա հօ մենակ ձուկ չի բռնում, ինչ ձեռքն անցնի, կը խեղդի, իսկ և իսկ դաղանի պէս: Ես հէչ չեմ մոռանայ, դեռ շատ ջահիլ էինք, մի անգամ նրանց կատուն մի փոքր կարագ էր կերել, փախել մտել ծալքի տակ, Նաւօն յետեն էր ընկել, գիտե՞ս ինչ արաւ—վերցրեց շամիրուրը դրաւ կատուի մէջքի վրայ, սլորեց, մազերը կաշեխառն փաթաթուկեցին երկաթին, անաստուածը դուրս քաշեց շամփուրը, կատուին ծէրին փաթաթած բարձրացրեց ու թափով գետին դարկեց, խեղճ կենդանին ո՛չ տուեց, ո՛չ առաւ, ճչաց ու սատկեց: Ձէ, անողորմ մարդ է Նաւօն, էհ, Տէրն իրան հետ աղջիկը լաւ աղջիկ է, Շողերն իր թայը չ'ունի: Հը, դու այն ասա, ախպօր տղա, հարստ-նիքիդ ալիւրը երբ ենք աղում, տես, քարը սրում եմ:

—Հարսանիքիս ալիւրը... երբ որ եղջերուն կ'ընկնի արնաքամ, տառապած գլուխը կը գնի լեռնալանջին և աշխարհի դարդ ու ցաւից կ'ազատուի:

Գսպէն մուրճը զարկում էր քարին թրը՛խկ, թրը՛խկ, նա կարծես չը հասկացաւ կամ չը լսեց Ասօին:

—Գիտե՞ս, Ասօ, սղորմած-հոգի հօրդ հարսանիքի ալիւրն էլ էս քարերն են աղացել. ինչ ժամանակ էր, ի՜նչ օրեր էին հոտ. հազար օղորմի քեզ, Մուրանդ, ախպէր չ'ունէի, Մուրալն ախպօրից լաւ էր. երբ Գրքօին, քո մեծ ախպօրը էն սեւ պատահեց, խեղճ մարդի մէջքն առես կոտրեցին. կը դար, ժամերով կը նստէր այն էն թմբի վրայ, կը նայէր հեռուն ու կ'ասէր.—ախպէր, էլ չեմ ապրի, ֆալագըր մէջքս ջարդեց, չեմ ապրի. կ'ասէի՝ սիրտդ լէն պահիս, ախպէր, ախր Ասօն կայ, տղամարդ չէ՛ մի Սիս-Մասիս, Աստծու դէմ մի տրտնջալ եղբան, Ասօն մենակ մի տուն է.—Հո, իրաւունք ունիս, Գսպէ ախպէր, ամա էլի սիրտս ասում է՝ չեմ ապրի, ջիգեարի մըլումուրը զուլում բան է: Ասածն էլաւ, գնաց մարդն էլի,

չապրեց ու դադեց, դադեց ինձ. ի՞նչ ընկերներ էինք, ինձանից շատ փոքր էր, բայց սրտակիցներ էինք:

—Լաւ ընկերներ էիք... կրկնեց Ասօն մեքենայաբար, կարծես չէր լսում: Գապէն էլի մուրճով զարկեց ու շարունակեց.

—Հոգին տալիս ձեռքս բռնեց, աչքերիս նայեց օդորմածը երկար-երկար, ախպէր՝ տոաց, իմը չ'էլաւ, էս աշխարհից ես բան չը հասկացայ, ամանաթ իմ Ասօն քեզ, աչքդ վրան պահիր, հօ տեսնում ես, շուխ տղայ է, աշխարհում չարը շատ է. մէկ էլ, ասաց, Շողերը իմ հարսն է, թող իմ հարսն էլ մնա, թող Ասօն առնի:

Վերջին խօսքերի վրայ Ասօն մի անհանդիստ շարժում արեց՝ կարծես մի անախորժ միտք հեռացնելու իր դիւից, ձեռքը ճակատը տարաւ և աւելի մուայլուեց:

—Զօրանաս, որդի, շարունակեց Գապէն, հօրդ վերջին սուրբ կամքը կատարեցիր, դէ ես էլ աչքս ինչ վրադ պահեմ, Աստծու աչքն է վրադ, բայ ու բուսաթիւդ նայելիս՝ խեղքս գնում է, օդորմածին եմ յիշում: Ախ, երանի թէ կենդանի լինէր, Ասօ, հարսանիքդ էլ տեսնէր դոնէ, ու յետոյ թող Աստծու կամքը լինէր: Ե՛հ, ով է հասկանում երկնքի բանը, երբեմն մենակ մնալիս նայում եմ էս քարին, նա դառնում է, չորս կողմն ալիւր փչում, ու ես մտածում եմ, ասում եմ, Տէր-Աստուած, միևնոյն քարը ալիւր է աղում կնոռնքի համար, յետոյ հարսանիքի, յետոյ էլ թաղման. ախր ինչո՞ւ համար է բոլորը, թէ կնոռնք կայ, էլ ի՞նչ թաղում: Թէ թաղում կայ, էլ ի՞նչ կնոռնք, ինչո՞ւ էնքան սրտեր ցաւոտ, սեւոտ, էնքան հոգիներ դաղուած, մարմոքուած. իսկ քարը դառնում է հոգառնում, օրերն անցնում են իրար յետեւից: Ե՛հ, ով է հասկանում երկնքի բանը: Բայց էլի փառք Նրան:

—Հէ՛չ էլ չէ, երանի թէ երբեք ծնուած չը լինէինք:

Գապէն մուրճը վար դրեց, գլուխը բարձրացրեց և իր թաւ, ճերմակ յօնքերի տակից ուշադիր հայեացքով նայեց իր խօսակցին.

—Ասօ:

—Ի՞նչ է, Գսպէ ամի:

—Ի՞նչ ունիս, որդի:

—Վիրաւոր եղջերուն ի՞նչ ունի:

—Վիրաւոր եղջերուն... կրկնեց Գսպէն, գլուխն օրօրեց, ձեռքը խառնեց թանձր միրուքի մէջ, ապա մուրճն առաւ և շարունակեց զարկել քարին:

Ասօն էլ լուռ էր երկար ժամանակ:

—Գսպէ ամի:

Ծերունին գլուխը բարձրացրեց:

—Գսպէ ամի, դու որքան ծեր ես, տես մազերդ, ի՞նչ ճերմակ են:

Ձարմացած ծերունին նայում էր և կարծես ոչինչ չէր հասկանում. ապա միրուքը շոյեց՝ ասես համոզուելու համար, թէ ինքն իրաւ շատ ծեր է:

—Դու նոյգքան ծեր ես, Գսպէ, և սասում են՝ չես ամուսնացել երբէք:

—Հո՛, չեմ ամուսնացել երբէք:

—Ինչո՞ւ:

Գսպէն դարձեալ լռեց, գլուխը կախեց, մի րոպէ յետոյ ասաց.

—Ի՞նչ է պատահել քեզ, տղա, գիշերը վատ երազ հօ չե՞ս տեսել:

—Երանգ... չէ, տեսածս երազ չէր, ամի, տխ, բաց աչքով տեսայ, բաց աչքով:

—Ո՞ւմ, ինչը:

—Իմ որսորդին, ամի, որի նետը սրտիս գիպաւ: Ասօի ձայնը դողաց, նա գլուխը քաշ գցեց և նայում էր մի կէտի:

—Ասօ, ի՞նչ ունիս:

—Ոչինչ, ես ոչինչ չ'ունիմ, հէնց այնպէս... ինչո՞ւ դու չես ամուսնացել:

—Ձեմ ամուսնացել, ի՞նչ պէտք է քեզ իմանալ թէ ինչո՞ւ:

—Ես էլ չեմ ուզում ամուսնանալ, քո օրինակին եմ հետեւում:

—Ասօ, Ասօ, այդ ինչ տասցիր, հօրդ կտակը, Շողերը, մայրդ... քեզ ինչ է պատահել, որդի:

—Ոչինչ, տեսնում ես, աշխարհում պատահում է այնպէս, որ մարդիկ չեն ամուսնանում, օրինակ դու:

—Է՛հ, իմն ուրիշ եղաւ, որդի, ուրիշ եղաւ, եաման բան էր: Գոպէն դուրս քաշեց դօտկից չիբուխը, լըցրեց, վառեց և ծխել սկսեց. մի քանի անգամ իրար վրայ հաղաց ու շարունակեց. —եաման բան էր, որդի, քանն ուրիշ է, ինչ որ ինձ եղաւ, թող Աստուած էլ ոչ մի աղամորդու չը տայ երբէք. վառեց սիրտս է՛հ, վառեց: Ամուսնացիր, որդի, նշանուած ես, ամուսնացիր, լաւ բան չի լինի, խեղճ Շողեր, ջրատար Նունուֆար: Ասօ, ես տեսնում եմ, դու էլ չես ուզում նշանածիդ, նայիր ծեր ալիքներիս, հաւատո՛ւ, որ լաւ բան չի դուրս գայ. ջահիլ սիրտը երկու անգամ չի կարող փչրուել, այդ շատ է: Ես հօ լացեցի՛, քանի տարի է, գեռ մըղկրտում եմ: Ծերունին հեկեկաց, ասես կրճքում կուտակուած մի հին ցաւ քանդուում էր, և յորդ արցունքները թափուում էին ճերմակ միրտերի վրայից:

Ասօն նայում էր և ինքն իրան ասում մեղմիւ.

—Նեար դիպաւ եղջերուն, խեղճը փախաւ ուրերն ընկաւ ու ամեն տեղ իր հետ տարաւ մահացու վերքը:

—Ասօ, տես արցունքներս, հո՛ւ՛ւ, քանի՛ տարի է, խիղճս ուռած է ցաւով, սիրտս լեցուն է արցունքով, այսօր քան տարի միայնութեանս մէջ թափում եմ թափում, և չի սպառուում: Յաւիս փոսն այնքան խորն է, որ ինչքան էլ քամեմ, էլի շատ կը տանեմ գերեզման. հին վիշտը ծեր, ու ագռաւի պէս կրճքիս տակ նստած անողորմ կերպով կացում, կրճում է սիրտս և գեռ չի վերջացրել. դու վիրաւոր եղջերո՛ւ ես... օճֆ. իսկ ես...

—Գոպէ՛ ամի, ներիր ինձ, ես քեզ մօտ եկայ ուռած սիրտս դուրս թափելու, իսկ դու լալիս ես, ես քեզ ցաւեցրի:

—Թող լամ, զաւակս, վնաս չ'ունի. նայիր հեռուն,

նայիր էն ջրվեժին, որ աղմուկով թափւում է լճից վար,
 մի օր այն ջրերը իրանց փրփուրէ պատանի մէջ փա-
 թաթած մի աղջկայ գիտի բերին գէպի իմ ջրա-
 ղայը թաւալ-թաւալ, և այն աղջիկը ինձ էր սլա-
 կանում... իմ նշանածն էր...—Նա ձայնը ցածրաց-
 րեց.—իմ կինն էր, Ասճ. քո հասակին էի, երբ սի-
 րեցի նրան, ճ, ինչպէս սիրեցի. իմ սիրտը կպաւ
 նրան ինչպէս պատուտակը ծառի բնին. նրան նա-
 յելիս հոգիս այնպէս էր բացւում, ինչպէս ծաղիկի կո-
 կոն, որ փթթում է արեւի վաղորդեան առաջին շողերով.
 ևս գիշեր ցերեկ հետեւում էի նրան, լեռներում և դաշ-
 տերում նրա կոխած տեղերից քայլում էի, ընկերը
 փնտրող այծեամի պէս խոտերն ու ծաղիկները հոտո-
 տելով կարողանում էի նրան գտնել: Երբ հեռուից
 տեսնում էի նրա հրեշտակային պատկերը գաշտե-
 րում, ձորերում, շնչարդել հեռում էի բորբոքւած հա-
 յեացքս գէպի նա ուղղած և զայրանում էի, որ
 բոլոր ծաղիկները, բոլոր խոտերը չեն թեքւում գէ-
 պի նրա շարմաղ երեսը, ինչպէս արեւածաղիկը գէպի
 արեւ: Նա կարծես բռնած տանում էր իր ձեռների մէջ
 իմ սիրտը, ինչպէս մանուկը տանում է թակարդով բռ-
 նած թռչունը, ուղէր, կըճղմէր, արիւնքամ կ'անէր, ուղէր
 կը փայփայէր, կեանք կը տար: Եւ այն հրեշտակն իմն
 էր ամբողջապէս, իր մտքերով, հոգով, մարմնով, իր
 ամբողջ էութեամբ, նա իմն էր, ինչպէս իմն է այս
 գոթաղղ, փշրւած սիրտը, որ դեռ թպրտում է չո-
 րացած կրծքի տակ, նա իմն էր, և ես նրան
 էի, և մենք Մրրկի սրբի առաջ ուխտեցինք մեր
 կոպուած բաղբերը երբէք չը բաժնել իրարից: Եւ այդ-
 քան երջանկութիւնն անողորմ ձեռքով փշրուեց... Հոյ-
 րըս... օճֆ, դարձեալ օղորմի քեզ, խոտոտիրա մարդ. և
 հայրս արդեւեց, հայրս չ'ուղեց, տոանց ինձ հարցնելու
 ուրիշ աղջիկ ուղեց ինձ, և նայն օրը նա, իմ կեանքը, իմ
 հոգին էն ջրվեժից վար նետուեց, Ասճ. ամօթ կար թագ-
 ցընելու աշխարհից... Եւ այն օրից, սրգի, ես ուխտեցի

այլևս երբէք չ'ամուսնանալ որևէ ուրիշի հետ, կեանքս թաղել այս ջրաղացում, քաւել իմ մեղքը, որ պատճառ եղայ նրա մահուան, և չ'ամուսնանալով՝ վրէժխնդիր լինել հօրիցս նրա խստասիրտ վարմունքի համար: Ուզում էի, որ նրա սերունդը ջնջուի: Տես, այժմ ես ծեր եմ, որդի, ծեր և մենակ աշխարհում, թէ գլուխս է ցաւում, մի խնամատ ձեռք չը կայ, որ ճակատս բռնէ, թէ արցունքներ ունիմ, տաք կուրծք չը կայ, որ այնտեղ լամ, թէ հառաչում եմ, հարազատ ականջ չը կայ, որ լսէ. և մրմնջում եմ, հառաչում, ինչպէս վիրաւոր եղջերուն լուռ միայնութեան մէջ. ես մենակ եմ և հազիւ կախուած կեանքից, ինչպէս աշնանը դեղնած միակ տերեւը, որ դողդողում է իր ստտի վրայ, կպչում է նրան, որ էլի մի քանի օր պաշտպանուի ցրտաշունչ քամուց. ինչո՞ւ եկայ աշխարհ, ինչո՞ւ եմ գնում, չը գիտեմ: Կեանքս անապատ եղաւ, սիրտս աւերակ, մահս էլ հեռու չէ: Ա՛խ մենակութիւնը լաւ բան չէ, որդի, դու էլ մեղք ես, նա էլ, այն խեղճ աղջիկը: Մի թողնիր Շողերին, զաւակս, ջահիլ սիրտը մեծ ցաւ տանել չի կարող:

—Ջահիլ սիրտը մեծ ցաւ տանել չի կարող, կրկնեց Ասօն մեքենայաբար, աչքերը դէպի անտրոշ հեռուն ուղղած:

—Եւ գնում եմ տարին մի քանի անգամ Մրրկի սրբի խաչքարի թևերից կախուում, լալիս, աղաչում եմ, որ ների իմ հօրը, ների ինձ: Հա՛, որդի, հին ցաւ է, բայց դեռ խեղդում է ինձ. ինձ արդեւեցին, դու հօ ազնաւ ես:

—Ես ազատ չեմ, Գոպէ ամի, սիրտս է բռնուած:

—Ի՞նչ է պատահել, Ասօ:

—Ձեռն տեսնում, որ ես խենթ եմ, չէ՞ ամենքն են ասում:

—Ասօ, այդ խենթութիւնը ես հասկանում եմ. ասո՛ւ, որդի, ասա ինձ, ինչ ունիս, ինչ ցաւ է կրծում քո սիրտը:

—Սրտիս վրայ ծանր դարդ կայ, դարդ սարի պէս.

լեռ ու դաշտին, սար ու քարին մոտ-մաս տուի իմ դար-
դից, էլի չը պրծայ. վա՛խ, ես վառւում, փոթոթւում
եմ, մի ճար, մի հնար, Գապէ ամի, ախր դու շատ ապ-
րած, ցաւեր տեսած մարդ ես, ախր դու էլ ծովի չափ
դարդ ես ունեցել, սրտի մրմուռ, հոգու կրակ ես տե-
սել:

—Ախր ինչ ունիս, որդի:

—Օճ, ես ամաչում եմ, եկայ քեզ ասելու, էլի ա-
մաչում եմ, գետինն եմ մտնում. դարդն ամօթից լա-
ւ է, Գապէ ամի, բայց մեռնում եմ, էլ չեմ կարող, ու-
ժիցս վեր է. ես սիրում եմ մի ուրիշին, ես Շողերին
առնել չեմ կարող, չեմ կարող, չեմ կարող!

Գապէն դուխը քաշ ձգեց, չիբուխը գանգաղու-
թեամբ գատարկեց գետին և նրա կոթով գետինը փո-
րել սկսեց:

—Ես մարդով կնիկ եմ սիրում... դիտես ո՞ւմ...
Շիրինենց թաղայ հարսին, Սառային. ինչ անեմ, տեսայ,
մի անգամ տեսայ, սիրտս կպաւ: Թող աչքս քուանար,
չը տեսնէի. ասում էին սիրուն է, շատ սիրուն, ամեն-
քն էին ասում. ձորն ի՞նչ գիշերով, աղբրի մօտ քարի
յետև թափ կացայ, եկաւ ջուր տանելու, երեսից կար-
միր քողը յետ դցեց, լուացուեց. Տէր Աստուած, էն ինչ
էր, խեղճ թուաւ, ստներս գողացին, գլուխս չշմեց: Էն
ինչ երես էր, շարմաղ, թշերից նուռ էր կաթում, ինչ
աչքեր, ջուխտ աստղեր: Փախայ, ամի, հաւատան, փա-
խայ. ինձ թւում էր, թէ այդ պատկերը յետևս ընկած
հալածում է. փախայ սարերն ընկայ վիրաւոր այծեամի
պէս, բայց էլի չ'աղատուեցի: Գիշեր-ցերեկ այն պատ-
կերն աչքիս առաջն է, հալածում է ինձ, Գապէ ամի,
հեռւում է ինձ. այ, այժմ էլ եմ տեսնում, փախչում
եմ, դալիս է, ինչ անեմ, ո՞ր ջուրն ընկնեմ: Շողերն աչ-
քիս հոյ ու մոխիր է դարձել: Ասում են՝ Ասոն խեն-
թացել է, աչքով են տուել. թէ խենթ եմ, Սառան է
խենթացրել, թէ աչքով են տուել, էլի Սառան է արել,
նրա բոց աչքերը: Ի՞նչ անեմ, ախր մեղք եմ, ջիվան եմ:

Գոպէն լուռ էր, նա շարունակում էր գետինը քանդել առանց վեր նայելու:

— Ասա էէ, Գոպէ ամի, այս չօլերում, սարերում ես մենակ՝ դու մենակ, տես, քո գուռն հմ եկել, ինչպէս կը գտն սրբի գուռը, ասը մութապս, կամ առ հսգիտ, էլ չհմ կարոյ, մեղք հմ, այրում հմ, վառում հմ:

Գոպէն լուռ էր:

— Դու էլ ոչինչ չես տեսմ, դու, որ աշխարհի բաները գիտես, դու էլ լուռ ես, իմ ցաւը ծովի չափ է, ի՜նչ անեմ, գնամ ջրերի տակ թաղեմ:

Գոպէն լուռ էր. նա նորից պատրաստեց չիւսիւք, վառեց, մի քանի կում ծխեց, նայեց հեռուն մտապապու շուարած:

— Քեզնից բացի ոչ ոք չը գիտէ ցաւս աշխարհում, դու էլ լուռ ես, օ՛հ, անողորմ Գոպէ: Ես գնամ, գնամ չօլերը:

Նա վերկացաւ:

— Լսիր որդի, ճար ես փնդրում:

— Ճար, ճար:

— Մնա ինձ մօտ, ջրապացում:

— Քեզ մօտ ի՜նչ անեմ:

— Մնա ինձ մօտ ջրապացում մի քանի օր:

Ասօն նորից ընկաւ քարի վրայ ինչպէս արմատաւ խիլ ծառ, ընկաւ ու գլուխը ձեռքերի մէջ առաւ և բարձրաձայն հեկեկաց:

— Ա՛խ սիրտս, սիրտս...

Գոպէն էլ սրբեց աչքերը, նորէն մութը ձեռք առաւ, վերսկսեց ընդհատուած աշխատանքը. նա էլ չէր երգում, միայն մութի ձայնն էր լսում թրըխկ, թրըխկ, թրըխկ...

VI

Այն գիշեր Ասօն չը կար. դա սարսափի, ցաւի մի

չար գիշեր եղա՝ Նունուֆարի համար։ Առաջին անգամն էր պատահում որդու գիշերային բացակայութիւնը։ Սոփորաբար նա գիշերները տուն էր գալիս և լուռ անկողին մտնում։ մայրը խաւարի մէջ մի քանի անգամ վեր էր կենում, սողալով, շօշափելով գտնում էր նրա անկողինը, լսում էր շնչառութեան ձայնը, և երբ համոզւում էր, թէ նա այնտեղ է, յետ էր քաշւում հանգըստացած։

Այսօր չեկաւ. նախրի գալուց յետոյ Նունուֆարը քանի՜ անգամ Շուշիկի հետ դուրս գնաց, գաշտի ճանապարհին աչք տնկեց, Ասօն չը կար ու չը կար։ Ճարը կտրուած ետ եկաւ, նստեց դրանք, նայեց աստղերին, որոնք մէկիկ մէկիկ փայլեցին երկնքում, նայեց երկար և մրմնջաց.

—Օհ, անողորմ որդի, քեզ ինչ կ'մ'արել։

Ապա ներս գնաց տուն, անկոյնի վրայ կծկուեց և անխուսի աչքերը դրանք յառեց։

—Մայրիկ, եղբայրս ինչո՞ւ չի գալիս, ո՞ր է, հարցը՝ նում էր Շուշիկը։

—Կը գայ դաւակս, կը գայ, հանդիստ կաց։

Երեխան լսեց և քնեց՝ գլուխը մօր ծնկանք դրած։ Զիթէ ճրագը պլպլաց, վառուեց, մարեց, Նունուֆարը նորէն ձէթ ածեց, էլի շարունակեց նայել դրանք՝ լսողութիւնը սրած, հոգին ազմկուած։ Դրսից մերթընդ՝ մերթ լսում էր մի ձայն, մի խղճուկ մրմունջ՝ տխուր, ու բէխէր ձայն էր, լաւ չէր, Նունուֆարը դուռը բացեց խմանալու, թէ ինչ էր. դրան առաջ կծկուած էր մի անաէր թափառական կատու և ներս մտնել էր ուղուէ Նունուֆարը նրան վերցրեց և ներս գցեց, «վարձր է» մտածեց, ո՞վ գիտէ, թէ իմ որդին էլ այս ուշ գիշերին մի դուռ չի բացւում և ապաստան փնտրում։ Այժմ տան մէջ երեք էին, ինքը, Շուշիկը և կատուն, այսպէս աւելի լաւ էր։ Եւ մինչև լոյս պառտաւ մնաց անքուն ու տանջուած, և մինչև լոյս որդին չ'եկաւ ու չ'եկաւ։

Լոյսը բացուեց և Նունուֆարը հանդիստ չ'ունէր. սարի պէս իր զաւակն էր «աւարական ջրերը» խմել, դարձել խերառ, թափառական, մայրն ինչպէս մոռանար: Գիւղն ասում է, թէ աչքով են տուել, խենթացել է, Շողերն ասել է, թէ էլ իրան չի ուզում: խենթացել է. Նունուֆարն այդ բանով բաւականանալ չէ կարող, նրան իր զաւակն է հարկաւոր, սարի նման իր զաւակը, Ա... գիւղի զարդն ու պարծանքը: Այն կապուտակից վերև հօ Աստուած կայ, Նունուֆարը երբ խեթ հայեց, երբ յանցանք դործեց, որ այսպէս եղաւ, այդքան սեւեր, ցուեր մէկը միւսի յետեւից. ինչո՞ւ: Չէ, նա այժմ կը խնդրէ, կ'աղերսէ, կ'աղօթէ, դուցէ երկնքից մի ճար լինի: Եւ Նունուֆարն սկսեց աղօթել այնպէս, ինչպէս զգայուն մայրերը գիտեն աղօթել զաւակների, և մանաւանդ ցաւազար կամ գժբաղդ զաւակների համար: Նա սկսեց գիւղի ժամից, մի ամբողջ շաբաթ ամեն երեկոյ նրա խոնաւ յատակի վրայ տրտուեց, արտասուեց, Տիրամօր պատկերի առաջ մոմեր վառեց և կանգնած մնաց, սպասեց, որ բոլորը վառուի, ոչինչ չը մնայ: Կիրակի օրը աղքատներին հաց բաժանեց, տաք տաք հաց: Նրանից յետոյ յաջորդ օրերում գիմեց դէպի հեռաւոր ուխտատեղիները, մէկիկ-մէկիկ այցելեց շէն ու աւերակ վանքերը, եկեղեցիները, մատաղներ տարաւ, մորթեց, բաժանեց քաղցածներին:

Ուխտերն անդօր էին, սրբերը՝ խուլ, երկինքն՝ անողորմ, Նունուֆարի զաւակը շարունակում էր մնալ թափառական: Խեղճ կինն էլ սուրբ չէր ճանաչում, նա էլ աղօթելու տեղ չ'ունէր: Բայց էլի ճար էր պէտք, ճար Ասօին վրկելու: Նունուֆարը գնաց թիղ բանալ տուեց, նրան հաւատացրին թէ գիւղում տարածուած լուրը ճիշտ է, թէ Ասօին աչքով են տուել: Նունուֆարը թոնիրը վառեց, թէժ արեց, խմորի տապը գնդակները շարեց կոլքին և նստեց բոցերի առաջ: Առաջին երեք գլինդակը ձողեցին բոցերի մէջ: Արտաւանդներն ու յօնքերը խանձելով, պառաւր քրտնաթոր հեալով նայում էր

բոցերի մէջ, իր խեղճ լսողութիւնն ուղղած և սպասում էր լսելու գնդակների պայթիւնը: Դեղին, կարմիր բոցերը խաղում էին նրանց շուրջը, թափով լիզում էին անցնում վրաներով, կրկին կռանում, գրկում, իրանց դեմնաւուն ծոցի մէջ ծածկում: Պառաւը նայում էր. գնդակները կամաց-կամաց ուռչում, գիզանում էին, պառան այդ տեսնում էր, նա կ'ուզէր, որ մի ուրիշ աչք էլ այդ նկատէր:

—Շուշիկ ջան, ահա, այ ուռան, այնպէս չէ:

—Հա, մայրիկ ջան, ուռան, հիմա կը տրաքեն:

—Մտտալ լինիմ աչքերիդ, լաւ տեսար:

—Հա, հա, լաւ եմ տեսնում, այ էն մէկը, ամենից մեծը:

Ահա այն մէկը առանց աղմուկի, կամացուկ փլաւ, չը տրաքեց. պառաւը ծնկներին տուեց:

—Շուշիկ ջան, դու ձայնը չը լսեցիր:

—Ձէ, մայրիկ, չը լսեցի, չը տրաքեց:

—Կուրանաս, չար աչք, տէրդ մեռնի:

Ահա երկրորդը բարձրացաւ, բարձրացաւ, մօտ է պայթելու և ինչպէս կը պայթի: Նունուֆարն այս անգամ նայում է յօռտով, անհամբերութեամբ. թոնրի գոյն ուրում է նրա դէմքը, քրտինքը ծորան-ծորան հոսում է խորշոմած, խզճուկ այտերի վրայով, բայց նրա փայթը չէ, նա նայում է և կը նայի, եթէ մինչև իսկ դէմքը բոց կտրի, միայն թէ պայթի, բարձրաձայն պայթի, չար աչքը պատուով, բայց գնդակը շարունակում է ուռչել ու բարձրանալ, պառան ականջ է դնում: ահա, ահա... հիմա կը տրաքի:

—Շուշիկ ջան, նայիր, նայիր, ինչքան ուռաւ:

Գնդակը կամացուկ բացուեց և նստեց առանց աղմուկի:

—Ձար աչք, կուրանաս, տէրդ մեռնի:

Նունուֆարը զայրացած՝ բոցերը շատացրեց, վերջըրեց մնացած բոլոր գնդակները, և մէկէն ածեց թոնրի մէջ, դարձեալ կռացաւ կրակի վրայ: Բոցերը բար-

ձըրացան, ուրուեցին, կրկին լիզեցին գնդակները, իսկ պառաւը նայում էր հեալով՝ ամբողջապէս տեսողութիւն և լսողութիւն դարձած: Գնդակներն ուռան, միթէ այս բոլորից և ոչ մէկը պայթելու չէ, որ չար աչքը տըրաքուի: Ահա այս մէկը, որ ամենից բարկ տեղումն է, մօտ է տրաքուելու. պառաւը նայում է հէնց նրան, միւսները մոռացել է. և յանկարծ նա պայթեց ահագին աղմուկով: Նունուֆարը լայն շնչեց, երեսը խաշակնքեց:

— Փնոք Գեղ, Աստուած:

Պայթեց և՛ երկրորդ, երրորդը, և՛ միւսները մէկը մէկի յետևից ճարճատեցին: Նունուֆարի երեսը պարզուեց, նա գլուխը բարձրացրեց:

— Փնոք քեղ, Աստուած, դու ինչ ցաւի ճար չ'ունիս:

Այժմ նա բոլորովին հանգիստ է, ութ գնդակ պայթեցին, այն էլ ինչպիսի ձայնով. թէ չար աչք էր, թըլիսիմն անցաւ: Բայց էլի օրեր անցան և Նունուֆարի Ասօն նոյնն էր, չար աչքի ոյժը ծանրացած էր նրա գըլխին, թախիծը չէր փարատւում, դէմքի մուային աճում էր օր աւուր: Նա այժմ նմանում էր մի ոգոյ, որ ով գիտէ՝ ի՞նչ դժոխային ծրագրներով թափառում է աշխարհի վրայ, մութ լաներ որոճում իր գլխում: Աչք պատառող գնդակներն էլ չ'օգնեցին. Նունուֆարի ճարը կըտրուած՝ էլի մի օր որդուն գիմեց.

— Ասօ ջան, ոտքդ համբուրեմ, Ասօ ջան, գլխովդ պտոյտ դամ, ինչո՞ւ ես սեւաւօր մօրդ սիրտը խորովում, ինչո՞ւ ես սե բերում գլխիս. կամ տո՞ւր ինձ հէնց օրը ցերեկով ողջ-ողջ թաղիր մի փոսի մէջ, կամ ասօ՛ ի՞նչ ունիս, ինչո՞ւ ես քո լոյս արևը սեւացնում:

— Դարդ ունիմ, մէքիկ, դարդ՝ ծովի չափ. դարդը լաւ է, քանց ամօթը:

Մայրը լռեց, գլուխը քաշ դցեց, լացեց, լացեց ցաւից ու զայրոյթից, որ չը գիտէ, թէ որդին ինչ ունի:

Օրեր անցան, Նունուֆարը դարձեալ չը հանգստացաւ. նա այժմ կ'երթայ գրբացի մօտ, հաստ գրքեր ունի մարդը, միրուքն ու մագերը ճերմակիւ են գրի սե

ու սալիտակի վրայ. մի անգամ, ասում են, կորեկ է բարձրացրել սիւնը իր աղօթքի զօրութեամբ, մի ուրիշ անգամ ասող է ցած բերել երկնքից և ներս տարել ջրհորի մէջ թաղել: Ինչե՛ր չը գիտէ տիրացու Մարտիրոսը:

Նունուֆարը լաւ յիշում է, թէ ինչպէս երբ դեռ Ասօն ծծկեր երեսայ էր, վախեցել էր, Մարտիրոսը թուղթ գրեց, եռանկիւնի ծալեց և ասաց, որ այրի, մոխիրը գցի ջրի մէջ ու լողացնէ: Գրեացի պատուէրը կատարեց, և երեսան վրայ եկաւ:

Ճարն այնտեղ է, մէկէլ թաղում՝ Շիրինենց նեղ փողոցի ծայրին, որտեղից Ասօն երբեք չէ անցնում այլ ևս: Ճարն այնտեղ է, տիրացու Մարտիրոսի այն նեղ բակում, ուր մի հատիկ փշատի ծառ է բուսել, չոր, պղնձաւոր հողի մէջ: Ո՞վ է տեսել փշատի ծառը մխիթնելի մէջ բուսնի անջուր, անմշակ Տիրացուն է տնկել. ասում են տնկեց, խաչակնքեց, մի հաստ գիրք առաւ, կարդաց, կարդաց, և ծառն առանց ջրելու այրող մխիթներին մէջ կպաւ, արմատ գցեց: Այժմ մեծ ծառ է, ճիւղերը կախուել են ցած՝ խիտ ստուերներ շինելով. այնտեղ այն խորհրդաւոր ստուերումն է նստում տիրացուն, այնտեղ է կարդում, այնտեղ է գրում, երգում, աղօթում: Այդ ծառը նրա տաճարն է, նրա սեղանն է: Երբ նա նստած է, հեռուից կարելի է նրան տեսնել ամբողջապէս. բայց երբ ոտքի է կանգնում, նրա ալեգարդ, իմաստուն գլուխը ծածկւում է ճիւղերի մէջ, միայն ոտներն են երևում, կապոյտ կտաւէ վարտիկը և լայն քօշերը:

Այսպէս կանգնած՝ տիրացուն նմանում է մի սրբի, որի գլուխը թաղուած է ամպերի մէջ, և միայն ոտներն են երկրի վրայ: Նա դնում, գալիս է, խօսում է ինքն իրան, գէմքը չէ երևում, բայց ձայնը լսում է. մի զարմանալի ձայն, յստակ ու հնչուն, զարմանալի խօսքեր, ինչեր է ասում, երևի մէկ ինքը տիրացուն գիտէ այն, մէկ էլ Աստուած: Նունուֆարն այդ բոլորը տեսել է, այդ բոլորը գիտէ: Ճարն այն փշատի ծառի տակին է,

ուր տիրացու Մարտիրոսը զարմանալի բաներ է գրում, կարդում: Այնտեղ պէտք է գնալ, ամեն բան այնտեղ է:

Եւ Նունուֆարը դնաց գէպի տիրացուն: Քանի մօտենում էր սուրբ մարդու դրանք, յուզմունքն այնքան աւելանում էր. ինչ պիտի լինի, ինչ պիտի ասեն: Ճար կը լինի արդեօք: Ահա նա հասաւ, կանգ առաւ, մի քանի անգամ բոլոր կրծքով շունչ առաւ, ապա բռնեց դրան երկաթէ թակը և շրջիկ, շրջիկ, երկու անգամ իր պառաւ ձեռքի բոլոր սւժով խփեց ու սպասեց: Մէկը մօտեցաւ դրանք. Նունուֆարի յուզմունքը զադաթնակէտին հասաւ. եթէ յանկարծ տիրացուն լինի, ինքը սուրբ մարդը, Նունուֆարը կը շշկլի, խօսք չի գտնի: Դուռը ճռուլով բացուեց, տիրացուի կինն է՝ Թամամը: — Բնրե, Թամամ բաջի:

— Աստծու բարին, Նունուֆար խաթուն. հը, էլի ինչ կայ:

— Էլ ինչ ասեմ, գիտես էլի գլխիս եկած սեւ. ձեր գուռն եմ եկել, ձեր օրհնուած օջաղն եմ ընկել:

— Մեր գուռն ես եկել, խեղճ քուրիկ, հոգիս դուրս գայ քեզ համար, Աստուած կրակիդ վրայ ջուր ածի:

Երկու կանայք իրար հասկանալով՝ միաժամանակ վշիշացին:

— Տիրացուն...

— Տանը չի, քնւրիկ. էհ, ինձ թաղես, տիրացուն ինչ անի:

Նրանք խօսելով առաջացան բախում, այն զարմանալի բախում, ուր խեղքից, մոռքից վեր բաներ են կատարում: Նունուֆարը նայեց խորհրդաւոր վշատի ծառին, նրա կապոյտ ու սպիտակ տերեւներին, նրա վշաւոր ճիւղերին, որոնք կարծես չար աչք ծակելու համար լինէին շինուած: Ի՞նչքան շատ բան կար այդ ծառի մէջ. նա կարող էր վրկել Նունուֆարի որդուն. նրա տակը շարուած են այնպիսի դրքեր, այնպիսի դրքեր: Դէ որ նրանք այսպիսի սե օրին էլ ագամորդուն չը հասնեն, նրա ցաւին դարման չ'անեն, էլ ինչի են հարկաւոր. ախր

Աստծու հրամանով, Նրա սուրբ կամքով գրուած բաներ
են, Աստծու խօսքը կայ Նրանց մէջ: Այս մտքերը մի վայր-
կենում անցան Նունուֆարի գլխով, երբ Թամամը խօ-
սում էր:

— Տիրացուն ինչ անի, ինձ թաղես, կրկնեց Թա-
մամը, երբ մտեցան ծառին. — դիրն ինչ անի, գրքերն
ինչ անեն, թող Աստուած հասնի. ժամանակն է փուշ,
ժամանակն է վատ, տիրացուն ո՞ր ջուրն ընկնի:

Նունուֆարը կանգ առաւ սառած, աչքերը խորհրդ-
դաւոր ծառին յառած, նա կարծես էլ չէր լսում:

— Ինչի՞ քար կտրեցիր, Նունուֆար քուրիկ:

— Ձեռքերս երկնքից գետնքից կտրուեց, քուրիկ. թէ
ձեր օջաղից էլ փրկուեծին չը կայ, թէ այն հաստ-հաստ
գրքերն էլ բան չեն ասում, թէ Նրանց մէջ էլ ճար-
գարման չը կայ, ապա էլ ես ո՞ւր գնամ, ո՞ր ջուրն ընկ-
նեմ, որ քարին տամ գլուխս, ո՞ւմ ասեմ... Նրա ձայնը խը-
զուեց, խօսքը մնաց կիսատ, աչքերը ծածկեց գոգնոցով
ու հեկեկաց:

— Քուրիկ, լսով ճար չի լինի, այստեղ նայիր, մէկ
տե՛ս:

Նունուֆարը աչքերը սրբեց ու նայեց.

Հարեան կտրում կանգնած էր Շիրինենց հարսը,
չքնաղ Սառան: Այնտեղ կտրանը ցորեն էր փռած, և ջա-
հիլ կինը կանգնած՝ պահում ճնճղուկներից, իր ձեռ-
քի երկայն ձողը անգադար շարժում, վերև ներքև էր
անում աներես թռչուններին հալածելու համար: Նա
չէր նկատում, որ իրան նայող կար, իր միայնութիւնից
օգտուելով երեսի քողը յետ էր տարել և ագահաբար
նայում էր հեռուն, գէպի Գայլատուայ լիճը, գէպի Սի-
նակայ սարերը: Նա կին չէր, այլ մի հրեշտակ, հարաւի
մի փարթամ վարդ, որ գաշնանային շողազարդ ա-
ռաւօտին փթթել էր բուրաշատ վարդենու վրայ: Սև
երկայն մազերը բազմաթիւ հիւսերով փռուել էին գե-
ղեցիկ թիկունքին, որի միայն մի մասն էր երևում կար-
միր քօղի տակից. այտերը կարմիր էին, ինչպէս նռան

ջուրը, որ մատով գիպէիր, արիւն կը ցայտէր. երկար արտեանունքները հովանի էին անում սեւ աչքերի վրայ. հասակը բարձր էր ու ճկուն, ինչպէս մի մատաղ կաղնի: Նա մի դիւթիչ արարած էր, որ բարձր կտրին, աշխարհից վեր կանգնած էր ինչպէս մի յաւերժահարս և իր քնքոյշ կանացիութեան հմայքը սփռել էր չորս կողմը:

Նունուֆարը հիացած նայում էր այդ գեղեցիկ արարածին և ոչինչ չէր հասկանում իր խօսակցի վարմունքից: Նա վաղուց էր լսել Շիրինենց հարսի՝ Սառայի գեղեցկութեան մասին, դեռ հարսանիքից առաջ խօսում էին, թէ Շիրինենք Բայազէդից մի աննման հարս են բերելու, բայց այժմ ի՞նչ կապ կարող էր լինել նրա գեղեցկութեան և իր ծով ցաւի մէջ, Թամամն ինչու է ցոյց տալիս Սառային:

—Սրան սիրողը կը խենթանայ, ապա ի՞նչ կը լինի, ասաց Թամամը:

—Ո՞վ է սիրել:

—Ո՞վ է սիրել... Թամամը գէմքը մօտեցրեց հարևանուհու գէմքին և աչքերի մէջ նայելով իր խորաթափանց նայուածքով՝ ասաց փափսուկով ու խեղդուած ձայնով.

—Ասօն...

—Սոս, սոս, Թամամ, որդուդ արեւին սոս, ի՞նչ ասիր, իմ տղան ուրիշին է սիրում, այն էլ մարդով կնիկ:

—Հո, Նունուֆար քուրիկ, ապա դու չը գիտես, մարդով կնիկ, հէնց էս թառլանին: Սար ու ձոր ընկնելուց առաջ ես տեսայ, Ասօն մեր փողոցումն էր թափառում ողջ գիշերներ: Ի՞նչ աչքով տալ, ի՞նչ բան, այ էս կտրան ջուխտ աչքերն են կպել նրան, էս ջուխտ բուցերն են նրա հոգին կրակ գցել, սիրտը դարդով լցրել: Ես էլի շատ բաներ եմ տեսել, էլի շատ բաներ գիտեմ, լուռ էի, ասացի մարդ է, ջահիլ է, կանցնի, բաղդդ սե էր, բանն էսպէս եղաւ:

Նունուֆարը շարունակում էր նայել կտրին: Սա-

ռան այնտեղ էր, հարուածն այնտեղից եկաւ, այն բարձր կտրից, այն սիրուն կանացի պատկերից, ապա կամաց կամաց նա թուլացաւ, երերաց և կանգնած տեղում նստեց մէջքը տուած փշատի ծառին.

—Մի քիչ ջուր:

Թամամը ջուր բերեց, պառաւը խմեց մի քանի կում, նայեց վեր, փշատի ծառին, նայեց նրա տակ շարած գրքերին: Եւ այս սուրբ վայրերին այսքան մօտիկ, այս խորհրդաւոր գրքերից մի քանի քայլ միայն հեռու կատարուել է այնքան մեղսաւոր գործ, մի տղամարդ, մի նշանուած տղամարդ սիրել է ուրիշի կնկան, հարուղատ կնկան, որովհետեւ նրա այտերն աւելի կարմիր են, քան իր նշանածինը, որովհետեւ աչքերն աւելի մեծ են, հասակն աւելի բարձր է, մազերն աւելի երկար:

—Թամամ բաջի, տիրացուն... ախր նա ի՞նչ ասաց... ապա էս գրքերը... էս ծառը... սուրբ բաները...

Թամամը լուռ էր:

—Քանդուհ, աշխարհ, մեմուում էր նունուֆարը՝ ծնկներին տալով. Սողոմ-Գոմոր դառնաս, Ասօն խալ-խի հարան է սիրում, նրա համար է չօլերն ընկել, ի՞նչ կ'ասեն, որ լսեն, ի՞նչ կ'ասեն, վայ սեն ինձ տանի:

«Դարդը լաւ է, քանց ամօթը», այժմ միայն նա հասկացաւ իր որդու այս խորհրդաւոր խօսքերը, հասկացաւ, թէ ինչո՞ւ նա ցերեկով այս կողմերից չի անցնում, իսկ գիշերները այստեղ է լուսացնում:

—Հա, դարդը լաւ է, քանց ամօթը:

Նունուֆարը ոտքի կանգնեց ջարդուած ու սգաւոր, գնում էր դէպի տուն: Նա շտապով անցաւ Շիրինենց փողոցից, կտրանը չը նայեց, որ չը տեսնէ Սաւային, իր հոգեհոն հրեշտակին. շտապով, յանցաւորի պէս անցաւ գիւղամիջից, նրան թւում էր, որտեղից որ է հազար կողմից հազար բերան կը պոռան ու կ'ասեն. «ամօթ, նունուֆար, ամօթ, տղադ մարդով կնիկ է սիրել, տղադ նշանածը թողնում է, ամօթ»: Եւ Նունուֆարը համարեա փախչում էր՝ իր ամօթը սեփական յարկի տակ

Թաղացներու: Դարդը մեծ էր, և այդ դարդին մի ճար էր պէտք:

VII

Այն ժամանակ, երբ մայրը սրբերի, գրեացների դուռն էր մաշում ու լացով լուսացնում գիշերները, երբ նա անդադար մտածում էր մի ճար, մի հնար գտնել իր որդու դարդին և իրազեկ սարսափելի դաշտնիքին, դուռն էր նրա բոլոր հետևանքների մասին մտածելիս, Ասօն՝ մուսլ ու անհանգիստ ինչպէս միշտ, ապրում էր Գսպէի ջրաղացում: Ծերունին նրան նպատակով պահեց իր մօտ, նա փորձուած մարդ էր և գիտէր, թէ ինչ ծանր է դարգոտ, յուսահատ մարդուն մենակ լինել. ով գիտէ, գլխին ինչ չար կարող է բերել, մտածում էր նա, ջահէլի սիրտը մեծ ցաւ տանել չէ կարող, փուխը է և կը վշտուի, սար կայ, որի կատարից հեշտ է նետուել անդունդը, լին կայ, որի տակ հազար դարդեր թաղել կարելի է: Նա լաւ յիշում է, թէ այն սարսափելի դէպքից յետոյ ինքը քանի-քանի անգամ փորձեց վերջ տալ իր կեանքին, և միայն հօր և ընկերների, մանաւանդ Ասօի հօր հսկողութիւնը կարողացաւ նրան արգելել իր խելագար քայլն անելու: Գսպէն մտածում էր կամաց կամաց Ասօին սովորեցնել աշխատանքի, ձեռքը տաքացընել. ցերեկները նա Ասօին մերթ ուղարկում էր ջրի ամբարդակները գիտելու, մերթ սաւաղն ամրացնելու, մերթ նաւի առաջը մաքրելու, իսկ գիշերները ջրաղացի քարերի, չախչալի և նաւի ջրերի միակերպ աղմուկի տակ նա պատմում էր վշտոտ երիտասարդին հազար ու մի պատմութիւններ, հազար ու մի արկածներ, որոնք անցել էին իր ծեր գլխով, և գիտէր, շատ բան գիտէր ծերունի Գսպէն աշխարհից, կեանքից, սրբերից, մարդկանց սրտերից: Եւ Ասօն լսում էր լուռ ու մտածկոտ նայելով մի կէտի:

— Յիսուն երկու տարի էս ջրաղացումն եմ, որդի,

ասում էր գիշերը Գոսպեն, յիսուն երկու. ինչքան խեղ ու շառ եմ տեսել, էս ճերմակ մազերիցս շատ: Որքան ջուր է անցել էս ջրատունի տակից, որքան պտոյտ է արել էս քարը, և նրանց հետ անցել է նաև իմ կեանքը, մի կորած, անօգուտ կեանք: Աչքս քո վրայ է, որդի, դու հօ գիտես, որ աշխարհում բացի քեզանից ոչ ոք չ'ունիմ: Տուն ընտանիքի տեղ եղիր և թող ինձանից յետոյ էլի ջուրը հօսի ջրատունից, էլի էս քարը պտոյտ գալ: Գիշերներ եմ ունեցել էհ, անքուն, սարսափի գիշերներ: Ուռիները քամիների հետ դրսում փափսում էին՝ օրօրուելով խաւարի մէջ, և մի բուկար, մի անողորմ բայրուշ, գալիս էր նստում հէնց ջրագացի ետևի մեծ ուռենու վրայ և՛ վճռ-վճռ... մազերս էին գիզանում: Եւ մի գիշեր ճիշտ այսպէս նստած մտածում էի սև բաներ, նայում էի քարին ու չախչախին, և քունս չէր տանում: Դրսում քամին խաղում էր ուռիների հետ, և բայրուշը վույ-վույ անում: Մէկ էլ՝ թրըխկ... դուռս թակեցին: Վեր թռայ տեղիցս, «ո՛վ է», ձայն տուի. պատասխան չը կայ. «ո՛վ է». դարձեալ պատասխան չը կայ, բայց դուռը թակում են: Բաց չ'արի, մնացի կանգնած: Մէկ էլ դուռը շրխալով բացուեց, տեսայ սալտակ չարսաւի մէջ փաթաթուած մի կին, մի սարսափելի բան, որ ներս մտաւ, կանգնեց, ինձ նայեց վշտոտ աչքերով: Նն էր, իմ նշանածը. լեզուս չորացաւ, մազերս գիզացան, երեսիս վրայ ընկայ ու մնացել էի այնպէս մինչև լուսաբաց: Այսպէս էր, որդի, առաջին տարիները իր խեղ դուելուց յետոյ նա ինձ հանգիստ չէր տալիս, գալիս էր գիշերները դուռս թակում, կամ ջրատունի մէջ հեծեծում էր ջրերի հետ. ես դիւահարի պէս էի: Բայրուշն էլ հօ իր տեղումն էր ամեն գիշեր վճռ-վճռ անում: Ճարս կտրած, մի օր հնար գտայ, անիծած թռչունին սպանեցի ու գիակը տուի ջրերի բերանը, բայց էլի նա եկաւ, էլի հեծեծում էր ուռիների և ջրերի հետ: Փախայ ջրաղացից, չօլերն ընկայ քեզ պէս, սրբերի դուռը չօքե-

ցի, էլի փրկողը Մորկի Սուրբն եղաւ, մեռնեմ նրա զօրութեանը:

— Մորկի Սուրբը այդպէս հզօր է:

— Օճ, շատ է հզօր, որդի, շատ է զօրաւոր:

— Էն սարի մեծ խաչքարը:

— Հն, էն սարի մեծ խաչքարը, որի ծայրն էլ կոտորուած է:

— Ինչո՞ւ է կոտորուած, Գսպէ՛ տմի, ո՞վ է կոտորել, ախր սուրբ բան է, և ինչո՞ւ է նա սարի կատարին:

— Երկար պատմութիւն է այդ, որդի, բայց լսի՛ր պատմում. դէ գուք ջահիլներդ էլ այդպէս բաների շատ ականջ չէք դնում: Այն խաչքարը երկար ժամանակ անտէր-անտիրական ընկած էր գիւղի առաջի ձորի մէջ, որտեղից աղբիւրն է հոսում: Մի օր թանգուրակցի մի քիւրդ անցնելիս՝ տեսնում է խաչքարը ու մտածում, լաւ տաշած քար է, արի գլուխը պոկեմ, տանեմ սեան քար շինեմ: ասե՛ն ու անելը մէկ է լինում. դէ էդ անօրէնների համար ի՞նչ կայ, խաչը հօ նրանց համար սուրբ չէ: Ջարդում է խաչքարի վերի մասը, շալակում է ու ճանապարհ ընկնում տուն: Տեղ հասնելով՝ կնիկ, ասում է, արի տես ի՞նչ սեան քար եմ բերել, բռնիր, մէջքիցս իջեցնեմ: Կինը մօտենում է, բռնում, քաշում, բայց քարը պոկ չի գալիս, հայ դէս, հայ դէն, քարը կպած է մէջքին: Քրդի լեզուն բռնում է երկիւղից, էլ բան ասել չի կարողանում կնկան. բայց մտածում է, այ հայ, ասում է մտքում, կայ չը կայ էս սուրբ քար էր, ես կոտորեցի, պատիժն ստացայ. և իսկոյն յետ է գալիս քարը մէջքին, հասնում է խաչքարին, ընկնում է երեսի վրայ, լալիս, աղօթում, էն սհաթին քարը մէջքից ընկնում է ցած: Քիւրդը թողնում է գնում, բայց էլ լեզուն չի բացում, մնում է համր մինչև մահ: Հայ քրիստոնեաներն իմանում են, գալիս խաչը պատուով, փառքով առնում, տանում են ժամ ու այնտեղ պահում: Մարդ չի իմանում, թէ դա ի՞նչ սուրբ է, մինչև աշխարհ է գալիս մի սուրբ մարդ, մի ճկնաւոր: Ահա այս

սուրբը մի անգամ եկեղեցի է դալիս լալով, գոռալով, մազերը փետելով. «էս ի՞նչ ենք արել, ասում է, սուրբն եկաւ երազիս ու յայտնեց, թէ իմ տեղն այստեղ չէ, այլ էն սարի կատարն է, էն բարձր տեղը, որովհետեւ ես Մրրկի սուրբն եմ, իմ տեղը բաց ու արձակ պիտի լինի, ինչպէս արձակ է մրրկի տեղը երկնքում»: Քրիստոնեաները ահով-դողով վերցնում են սուրբ խաչքարը և մեծ դժուարութեամբ բարձրացնում են սարի ամենաբարձր տեղը տնկելու: Այնտեղ սարի կատարին տեսնում են նստած մի մեծ լայնաթիւ արծիւ. թռչունը տեսնում է եկողներին, բայց չի փախչում, այլ սկսում է կտուցով ու ճանկերով դետինը փորել՝ ասես խաչքարին տեղ պատրաստելու համար: Մարդիկ կանգնում են և զարմացած նայում: Իսկ արծիւը փորում է հոփորում, ապա յանկարծ թափ է առնում և վեր սըլանում, ամպերի մէջ պտոյտներ անում հէնց այն լեռան կատարի վրայ: Մարդիկ տնկում են խաչքարը, հաղիւ մի փոքր հեռանում են, որ արծիւը ցած է սլանում ամպերի միջից և նստում է խաչքարի վրայ: Ամենքը հասկանում են, որ դա Աստծու հրամանով եղած բան է, որ այդ թռչունը եկել էր ցոյց տալու խաչքարի տեղը: Այսպէս է եղել, որդի, որ խաչքարը բարձրացել է այն սարի կատարը:

—Ապա ինչո՞ւ է նա մրրկի սուրբ, Գսպէ ամի, ի՞նչ գործ ունի սուրբը մրրկի հետ:

—Հէ որդի, դեռ ջահիլ ես: Մեր աշխարհը հօմրրկի, փոթորկի աշխարհ է եղել միշտ, մրրիկ երկնքից, մրրիկ գետնքից, մերթ մարդկանց երեսից, մերթ Աստուծոյ կամքով. ինչե՞ր եմ տեսել հէնց իմ կեանքում, ցաւեր, ցաւեր, իսկ մեր աշխարհի ամեն մի ցաւը փոքրիկ քամու պէս չի եղել, այլ տնաքանդ մրրկի: Շատ հին ժամանակ, որդի, մեզանից շատ տարիներ առաջ այս լեռներում մի խուլ այրի մէջ ապրում էր մի ծերունի ճգնաւոր, մի սուրբ, անարատ, աստուածապաշտ մարդ, որ գիշեր ու ցերեկ աղօթում էր աշխարհի համար: Մի

օր մեր աշխարհի վրայ զարկեց մրրկիլը. մեր լեռները ողջ ծածկուեցին անօրէններով, աւազակներով, մարդա-
կերպ գազաններով: Հայքրիստոնեան ոտի տակ դը-
նաց, ճխուեց ու լողում էր արեան մէջ. էլ սրբութիւն,
օրէնք, պատիւ, հաւատ չը մնաց: Ուղիղ մէջքերը ողջ
ծռուեցին ծանր բեռի տակ, մարմինների սկօրները
ցաւով ճարճատեցին, հառաչանքներն ու ողբերը երկինք
բարձրացան, տուն, ընակութիւն աւերակ դարձան, մե-
նաւոր փապարները, սարերի կատարները, խուլ ծը-
մակներն ու ձորերը, լեռների բոլոր այրերը լցուեցին
փախստականներով: Նրանց յետեից հասան անօրէննե-
րը հազարներով, կուտակ-կուտակ գիւղները գիւղուե-
ցին, սար ու ձոր անքաց նրանց սփռնեցից, ծառերը
սգւորան իրանց ծծած արիւնից, գետերն ու աղբիւր-
ները կուպ—կարմիր կտրեցին, և գլորում էին արեան կո-
հակներ: Երկիրը պղծուեց, ճգնաւորը իր սուրբ աղօթք-
ների համար էլ տեղ չ'ունէր, նա գուրս եկաւ այրից, տեսաւ,
թէ ինչ է կատարւում իր շուրջը, լսեց հնչուող հառա-
չանքները, աչքով տեսաւ իր օտքերի տակ փռւած շա-
րանշարան գիւղները, հեկեկաց, լաց եղաւ սրտի խոր-
քերից, մոխիր ցանեց գլխին, ապա հեռացաւ արիւնոտ
տեղերից, բարձրացաւ էլ աւելի վեր՝ դէպի լեռները, մի
ահագին ժայռ գլորեց, մի հատիկ մուրճ ճարեց, մեն-
մենակ տաշեց, տաշեց և մի ահագին խաչքար պատրաս-
տեց ու տնկեց այնտեղ, ուր անօրէնների պիղծ օտքե-
րը դեռ չէին հասել: «Այժմ քեզ աւելի մօտ եմ, երկինք,
ճշաց նա. — թէ վարից չը լսեցիր իմ աղօթքը, դոնէ այս-
տեղից լսիր, տես ինչ է կատարւում իմ հօտի հետ»: Եւ
վազեցին եկան նրա մօտ բոլոր կենդանի մնացածները,
եկան ու թափուեցին խաչի պատուանդանի տակ՝ ինչ-
պէս մաղալ տուած ոչխարներ: Ծերունի ճգնաւորը նա-
յեց այդ ողորմելի հալածականներին, սիրտը ցաւով լը-
ցուեց, կախուեց խաչքարի թևերից և ուխտեց մնալ ա-
ղօթքը շրթունքին, գիշեր թէ ցերեկ, մինչև երկինքը
աղատէ աշխարհը այդ արիւնոտ մրրկից, մինչև իր հօտի

մնացած մասը փրկուի։ Եւ աղօթում էր նա երկար-երկար աշխարհի համար, իր հօտի համար, հայ քրիստոնէի համար, իսկ բազմութիւնը նրա օտքերի տակ աղաղակում ու լալիս էր։ Երկինքն այդ էլ չը լսեց, երեւի մեղքերը շատ էր մեծ, անօրէնները այնտեղ էլ հասան, բռնեցին բոլորին, մարդ, կին, երեխայ և մէկիկ-մէկիկ ցած գլորեցին ժայռի կատարից, իսկ ճգնաւորին էլ խաչի տակ սպանեցին և անթաղ թողեցին։ Թռչունները եկան պտոյտ-պտոյտ արին նրա գիակի շուրջը, չը կերան, դադաններն եկան չորս կողմը շարուեցին, չը կերան, քամիները զով փչեցին, սուրը գիակը մնաց անփնաս երկար օրեր, շաբաթներ, և գիշերները հեռուից սարի կատարին երևում էր լոյսի մի գունդ, որ ցածրանում, բարձրանում էր նրա վրայ։ Այնքան մնաց այսպէս, մինչև որ երկիրը խաղաղուեց, և այն ժամանակ նրա մարմինը յանկարծ անյայտացաւ, ասում են, որ երկինք բարձրացաւ։

Եւ այնուհետեւ ամեն անգամ մրրկոտ գիշերներին, երբ մեծ ծառերը ճռնչում են քամու թափի տակ, լեռներըն իրանց այրերով տնքում են բնութեան ցաւից, երբ երկիրը դողում է սարսափով բռնուած, կամ արիւնի փոթորիկ է զարկում մեր աշխարհի վրայ, այն ժամանակ սուրբը սպիտակ զգեստներով յայտնւում է մութ ամպերի վրայ, սլանում է երկնքով, գալիս վար է իջնում այն լեռան կատարին, ուր խաչքարն է։ Այնտեղ նա կախւում է խաչքարի թևերից, էլի լալիս է աշխարհի համար, աղերսում է, որ մրրկին անցնի, որ խաղաղութիւնը վերջապէս թագաւորէ երկրի վրայ։

Ահա, որդի, այսպէս հզօր է Մրրկի սուրբը, մեռնեմ նրա զօրութեանը, վերջացրեց Գոպէն՝ երկիւղածու թեամբ խաչակնքելով։

Ասօն լսեց այդ պատմութիւնը հետաքրքրութեամբ, յափշտակուած։ Գոպէն վերջացրեց, բայց նա երկար ժամանակ լուռ էր, նայում էր ջրաղացի քարին, և կարծես տարուած էր ծանր մտածմունքով։

—Գսպէ՛ ամի, դու ինչքան բան գիտես. դու ասում ես, որ արիւնը երկնքին դուր է գալիս:

—Ե՞ս... ես չեմ ասում այդ, մեղայ Աստծու, ես ինչպէս կ'ասեմ:

—Հապա ասացիր, քանի սուրբը կենդանի էր, երկինքը նրա աղօթքը չէր լսում, հէնց որ սպանեցին, արիւնը թափուեց, այնուհետեւ լսում է. ուրեմն երկինքըն սպանում էր, որ անմեղին սպանե՛ն...

Հարցը ծանր էր, Գսպէն կարկամուեց, նա երբեք այդպիսի բան չէր մտածել, բայց տեսաւ, որ խօսակիցն իրաւունք ունի այդպիսի եզրակացութիւն հանելու իր պատմածից. սակայն նա համոզուած էր, որ երկինքը արիւն չէ սիրում, ախր նա ինչպէս կարող էր արիւն, անմեղ, սուրբ արիւն սիրել, այդպիսի կարծիքի դէմ նրա հոգին ըմբոստանում էր:

—Ձէ, չէ, ես այդ չեմ ասում, ճշաց նա յանցաւորի յուսահատ աղաղակով. երկինքը... դէ ես ինչ իմանամ, ես մի մահկանացու մեղաւոր եմ, որդի, ինչպէս հասկանամ երկնքի բանը, դէ սուրբը որ սպանւում է, հալբաթ երկինքն է ուզում, ուրիշ ո՞վ կարող է ուղեւ, սպանւում է, դէ արիւնը ի հարկէ թափւում է, արդար արիւն է, ես ինչ իմանամ: սրբերի աղօթքն էլ, բարեխօսութիւնն էլ Աստուած լսում է...

«Վու-վու, վու-վու...» բռնի ձայնը հնչուեց դրսւում. Գսպէն լռեց, սպրանեց ու նայեց Ասօին. երկսով էլ առժամանակ լուռ մնացին:

—Ասճ, սա ինչ բան է... ասաց Գսպէն դողալով. —այն չի կարող լինել, այնպէս չէ, Ասօ, ես նրան սպանել եմ:

—Ո՞ւմը:

—Այն բռնին, հին բայդուշին, որ...

—Վու-վու, վու-վու:

—Օճ, ճիշտ այսպէս էր, Ասօ, ճիշտ այսպէս. ինչ է լինելու:

—Ոչինչ, ամի, ինչ կարող է լինել. այն սպանել էս, այս մէկը նոր է յայտնուում, թուշուն է էլի:

—Թուշուն է է՛:

—Հա, ուրիշ ի՛նչ:

—Ձը գիտեմ, բայց ուշը չեմ սիրում, բանից չեմ վախենում, բայց այդ բայդուշը... թող Աստուած ինձ ազատէ նրանից... դուռը լաւ փակե՛լ ես, Ասո՛:

—Փակել եմ, ամի, պի՛նդ եմ փակել:

Գոպէն չէր հանդուստանում և սարսափած հայեացքը դռնից չէր հեռացնում, իսկ բուն դրսում շարունակում էր փուլ-փուլ կանչել, և ուռենները փափսում էին քամիների հետ: Ասոն վաղուց քնել էր արդէն. փառը դռնում էր հոս դռնում, ջրերը ջրտան մէջ աղմըկում ու փշրւում էին, չախակը միակերպ չխչակացնում էր, այդ բոլորը միախառնուելով կազմում էին մի նիրհեցնող երգ գիշերային ընդհանուր լուսթեան մէջ, բայց Գոպէն աչք փակել չէր կարողանում, նրան թւում էր, թէ դուռը հիմայ կը բացուի ինքն իրան, և շեմքի վրայ կը յայտնուի հին օրերի սպիտակ ուրուականը: Անցաւ այդ անախորժ գիշերը, լուսաբացը մօտ էր, Գոպէն նայեց պատի փոքրիկ անցքից, տեսաւ լուսոյ առաջին շաւիղները, Ասոին քնած թուկեց և դուրս եկաւ, ջրաղացի յետեն անցաւ, նա ուզում էր տեսնել այս չարագուշակ բուին, իր աչքով տեսնել համոզուելու համար, թէ նոյնը չէ՛, որ ինքն սպանել է շատ տարի առաջ: Թափառեց ուռիների տակ, ծեր աչքերով մէկիկ-մէկիկ նայեց ծառերի ճիւղերին, սչինչ չը կար, բուն անյայտացել էր:

VIII

Վատ, մի շատ վատ գիշեր էր, որ անց կացրեց Գոպէն: Լոյսը, արևի ծագումը նրա համար այս առաւօտ առանձնապէս գրաւիչ էր: Նա նստած էր ջրաղացի դրանը թմրի վրայ, ագահութեամբ չնչում էր վա-

զորդեան թարմ օգը և կարծես միաժամանակ վայելում էր լոյսը, շողշուղուն, կենդանարար լոյսը, որ ցրում էր այնքան սև մութեր, հալածում էր այնքան մռայլ ստուերներ: Գսպէն սկսեց նայել հեռուն՝ իմանալու համար, թէ ոչ ոք չէ՞ գալիս գիւղից. նա սաստիկ ուզում էր, Ասօից բացի, մի նոր մարդու հետ զրուցել այսօր: Հեռու ճանապարհի վրայ մի քանի ստուերներ շարժուեցին, Գըսպէն ոտի կանգնեց, ձեռքով հովանի արաւ ծեր աչքերի վրայ և նայում էր: Եկողները ցորեն բերողներ չէին երևում, որովհետեւ ոչ սայլ ունէին և ոչ բարձած գրասաններ, մի խումբ ձիաւորներ էին, որ գալիս էին սրարշաւ: Խումբը մօտենում էր. իսկ Գսպէն շարունակում էր նայել ուշադրութեամբ, հետաքրքրուած: Ձիաւորները շատ մօտեցան, նրանք հեռու չեն ջրաղացից: Առջևից գնում է մի բարձրահասակ, ալեղարդ ծերունի, նրա տակ կատաղաբար խաղում է մի սպիտակ ձի. կեռ սուրը ձախ կողքին, թիկունքին հրացան, կապոյտ մահուլից կարծ ջուբան երկու կողմից բացուած առաւօտեան հովի առաջ, և երկար, սպիտակ միրուքը, որ վէհօրէն հողմահարում է ձիու քայլուածքի հետ, այս բոլորը նրան նմանեցնում են մի լեռնական իշխանի, որ իր հետևորդներով որսի է դուրս եկել: Ծերունու կողքից գնում է մի պատանի մօտ տասնևվեց տարեկան, բարեձև ու թիկնաւէտ, լայնաւէմ ու սևաչեայ, առաջինի որդին լինի կարծես և ղինակիրը միաժամանակ: Այս զոյգի յետևից խառն ի խուռն գալիս են վեց-եօթ ուրիշ ձիաւորներ, նոյնպէս ղինուած, նոյնպէս առնացի շարժումներով: Երևում էր՝ նրանք հեռուից էին գալիս, ձիերը յոգնած էին, թամբերի շուրջը ժապաւէնի ձևով ինչպէս և կրճքերի վրայ նրանց մարթին ծածկուած էր քրտինքով: Խումբը հասաւ ջրաղացին և կանգ առաւ:

— Բարի լոյս, ծերունի, բացականչեց գլխաւորը, կանգնեցնելով իր փրփրած ձին:

— Աստուծոյ բարին, բարեկամներ:

— Հիւր կուզես:

—Հիւրն Աստծուն է։

—Սոված ենք և պահանջող չենք, սուրբ Կարապետի ուխտաւորներ ենք, ծերունի, հեռու տեղից ենք գալիս, Ղըզըլ-բաշի երկրից, դէ ձեր Իւջ-Քիլիսէն էլ կը համբարենք, եթէ զլուսներս ունենրիս մնայ, ձեր երկիրը հարամիների բուն է, քանի վորձանքից ազատուեցինք, ուխտաւորներ ենք, էլի հանգիստ չեն թողնում։

—Ով և լինիք, բարի էք եկել, Աստուած ուխտները ընդունելի անի։

—Մեր ուխտը...

—Հա, ձեր ուխտը, ամենքի ուխտը, բոլոր հայ ժըրիստոնեաների ուխտը, ցած իջէք, ես էլ ջրաղաց ունիմ մի աջքանի, նաւն էլ է մէկ, բայց ջուրը շատ է, փառը գառնում է ու լաւ է գառնում, թափով, ալմուով, լսում էք ձայնը, երեսուն կուռիկ ալուրից մէկ կուռիկն իմն է, քարի չորս կողմի վոշին էլ հետը, թոնիր էլ կայ, կրակ էլ կայ, ծեր աչքերս էլ գեռ բան տեսնում են, բաղարջն առատ կանեմ։

—Յած իջէք, հրամայեց գլխաւորը։

Ձխաւորներն իջան, իրարից կապեցին ձիերը և դէպի ջրաղացն առաջացան։ Ծերունին ներս մտաւ, զարթեցըրեց Ասօին, խմոր հունցեց, թոնիրը վառեց և թխել սկսեց։ Կոլոր, վափլիկ բաղարջները մէկիկ-մէկիկ հանում էր, թոնրի շուրջը փռում։ Ապա նա վերկացաւ, բերեց մի ահագին մաթրաթ, պատի դարեկից ցած բերեց մի մեծ կտոր կարագ, դրեց ամանի մէջ, տաք բաղարջները կտորեց և կտրագի վրայ ածեց, իւրը մի վայրկեանում հալուեց և հացի կտորների հետ շաղախուեց։

—«Ճմուռը» պատրաստ է, բացականչեց Գապէն՝ դառնալով դէպի ճանապարհորդները։ Վերջիններս շուրջանակի բաղմեցին մեծ մաթրաթի տոռը և ուտել սկսեցին։ Ծերունին նստած հեռու՝ նայում էր նրանց դէմբերին, Ասօն իր անկիւնում նստած՝ լռում էր, բայց նոյնպէս ուշադրութեամբ դիտում էր։ Լսում էր միայն

չախշակի չխշխկոցը և ջրերի միակերպ շառաչը ջրադասցի տակից։

Մաթրաթը շուտով դատարկուեց։

—Շէ՛ն մնա ջրաղացդ, ծերո՛ւկ, ասաց խմբապետը՝ սրբելով բեխերն ու իւղոտ մասնէրը։

—Աստուած ձեր ուխտն ընդունելի անի։

—Մեր ուխտը, հա, թէ ողջառողջ կարողանանք Ս. Կարապետի դուռը թակել։

—Ուխտաւորի վրայ Աստուծու հովանին կայ։

—Կայ, բայց երէկ քիչ մնաց արեան բան անէինք։

—Անպիտանները կը տանէին, թէ չը հասնէինք, վրայ բերեց խմբից մի ուրիշը. նամարդ շներ, երեխայ էին դտել։

—Անպատճառ կը տանէին, շարունակեց խմբապետը, բայց ի՛նչպէս փախան, նրանք հաստատ հաւատացած էին, թէ կ'սպանենք, և երևի շատ ուրախացան, որ այդպէս աժան պրծան։

—Ողորմելիները պիտի կարծեն, թէ գնդակները վրիպեցին, շարունակեց առաջին ձայնը. թող գնան մատաղ լինին Ս. Կարապետին, որի սիրուն չը կամեցանք արին թափել և գիտմամբ մեր հրացանները դըլուխներից բարձր էինք կրակում։

Ծերունին լսում էր ուշադրութեամբ և զարմացած էր։

—Բարեկամներ, ասաց նա, երևում է դուք կուր էք բռնուել սարերում, դուք հօ ուխտաւորներ էք, այդ ինչո՞ւ այդպէս։

—Ուխտաւոր ենք ի հարկէ, բայց որ էս երկիրը լիքն է հարամիներով, սար ու քար գաղան դարձած մարդ են ուտում։ Մի փոքրիկ երեխայ էր, երևի ձեր գիւղից, եղներ էր պահում լճի ափին, մենք հասանք հէնց այն ժամին, երբ աւազակների մի խումբ եղներն առաջ արած տանում էր, իսկ երեխան կանգնած՝ աղիօղորմ լալիս էր։

—Յետո՞յ, հարցրեց ծերունին հետաքրքրուած։

— Գէ յետոյ, ի՞նչ յետոյ, ի հարկէ չը թողինք, վերջացրեց խմբապետը: Գտէն մի փոքր ժամանակ մնաց մտածկոտ, ապա գլուխն օրօրելով աւաց.

— Է՛հ, էսօր չը տարան, էդուց կը տանեն. մեր բանը գողեւին է, նրանցը տանելն է. ի՞նչ անենք, ճակատագիր է. ինչ որ վերելից դրուած է, մենք փոխել չենք կարող. մենք տէր ու տիրական չ'ունենք, իսկ անտէր մարդու ձեռը ծոցը, վիպը ծուռ կը լինի. մենք խեղճ ենք, շատ խեղճ, անտէրութիւնը մեր ճակատագիրն է:

— Հո՛ւ, իրաւունք ունիս, ծերսէկ, ճակատագիրը ճշմարիտ բան է, աշխարհում մէկը միւսի ճակատագիրն է. տես, այն լինը՝ ջրվէժին, ջրվէժը՝ այս ջրաղացին, բազէն՝ լորին, ցինը՝ բաղէին, մենք էլ, գէհ, մենք էլ ճակատագիր ունենք, բայց և ճակատագիր ենք ուրիշներին. աշխարհում ճակատաներ կան, որոնց վրայի գիրը կ'ասես մեր ձեռքով է դրուած և մեր ձեռքով էլ կարող է ջնջուել. այսպէս, ծերսէկ, ճակատագրեր շատ կան աշխարհում, շատ, ի՞նչ կ'ասես...

— Ձեմ հասկանում, բարեկամ, ասածդ լաւ չէ, ճակատագիրը երկնքից է դրւում, գուք ինչպէս կարող եք ճակատագիր լինել:

— Ի՞նչ կոյ չը հասկանալու, մենք ուրիշի ճակատագիր ենք դարձեալ երկնքի հրամանով:

— Բայց ո՛ւմ ճակատագիրն էք դուք:

— Նրանք, որոնք ճակատագիր եղան մի ուրիշի:

— Իտրձեալ չեմ հասկանում:

— Ձե՛ս հասկանում, մի մարդ կար աշխարհում, այն իմ եղբայրն էր, նա էլ էր մի օր ուխտաւոր այս կողմերում, բայց նրանից այժմ մնացել են մի քանի մատներ, մէկ էլ այս երեխան՝ նրա սրբին. Մուշօ, ցոյց տուր մատները: Մուշօն այն պատանին էր. նա քանդեց իր զգեստի կոճակները կրծքի վրայ, այնտեղից դուրս քանդեց մի փաթիթօց, բացեց ծաւրերը և ծերունու առջև

դրեց մի ցուցամատ և մի բութ մատ սև ու չորացած, որոնց նայելը դժուար էր։

—Հօրս մատներն են, ասաց պատանին, նրանք սպանեցին այս կողմերում, մենք ուխտ ենք գնում իմանանալու ու Կարապետից, թէ ուր է այն ձեռքը, որ կտրեց այս մատները։

—Մենք ման ենք գալիս գտնելու նրանց, որոնց ճակատագիրը մենք ենք, շարունակեց խմբագետը Էհ, ծերունի, աշխարհը մի զարմանալի բան է դարձել, երեխան դաշտում լալիս է, մի ողջ առողջ մարդուց յանկարծ մնում է միայն երկու մատ, զիչերներն աւելի խաւար են, ձմեռն աւելի ցուրտ, քամիներն աւելի ուժեղ ու աւերիչ, մրրիկները յաճախ։

—Հա, մրրիկ, մրրիկ, օֆ, օֆ։

—... տների կտուրներին բուերը երգ, են ասում, իսկ մեռելները գերեզմաններից դուրս սողալով՝ վազվզում են. մահն ու կեանքը կարծես իրար են խառնուել, էլ մարդ զանազանել չի կարողանում. այ օրինակ, դու ինքդ փորձուած մարդ ես, այնքան չար ու բարի տեսած, կարող ես ասել, այս բոլորն կենդանի ես, թէ մեռած։

Գոպէն պատասխանի փոխարէն երեխայի պէս աչքերը թարթելով՝ բերանը բաց նայում էր և լսում։

—Գու չես պատասխանում, որովհետեւ չես կարող, կեանքը մահից զանազանել այժմ շատ դժուար է, մենք մեր ճանապարհին այնքան մարդիկ տեսանք, որոնցից և ոչ մէկը չը կարողացաւ այս հարցին պատասխանել, ոչ ոք չը կարողացաւ կեանքը մահից զատել, այն աստիճան այդ երկուսն այժմ խառնուած են իրար. գերեզմանների վրայ տակաւին շրջողները կասես մեռածներ լինեն, մինչդեռ, գերեզմանների մէջ պառկածները դուրս են բնկնում և վազվզում. ով է կենդանին, ով է մեռածը, ինչպէս հասկանալ, ինչպէս իմանալ։ Ծանր հարց է, այնպէս չէ, մանաւանդ որ բուերն էլ այնքան վայր-վայ են անում կտուրների վրայ։ Մենք էլ գերեզմանների վրայ

շրջողներ եղանք, ասացինք՝ դնանք մեծ սարերին հարցրնելու, կենդանի՞ ենք մենք, թե՞ մեռած. այսպէս դռնում ենք ու Կարապետ, մենք սւխտաւորներ ենք՝ ելէք, զաւակներս, ճանապարհներս երկար է. շնորհակալ ենք, ծերուկ, ջրաղացդ շէն մնայ:

Պատանին վերստին ինամբով փաթաթեց մատները, ինչպէս մի նուիրական նշխարք ծոցում դրաւ, սւխտաւորները վեր կացան, շնորհակալ եղան և դուրս գալով՝ ձիերը հատեցին, առաջ սլացան:

Գսպէն կանգնած էր ջրաղացի դրանք, երկար նայում էր ճամպորդներին. ապա երբ ծածկուեցին բլրների յետևում, եկաւ, հատեց ջրաղացի դրանք թմբի վըրայ և խորը մոռած մունքի մէջ ընկղմուեց: Այնքան տարի նա ջրաղացպան էր, այնքան օտարականներ, սւխտաւորներ, ճամպորդներ էր տեսել իր դրանք, խօսել էր շատերի հետ հազար ու մի բաներ, բայց ոչ ոք այսպիսի բաներ չէր ասել, ոչ ոք այնպէս չէր շփոթել նրան տաճորինսով հարցերով. «մենք էլ ճակատագիր ենք». ի՞նչ էին նշանակում այս խօսքերը, ինչո՞ւ համար էին այն մատները, ի՞նչ մարդիկ էին, ինչե՞ր ասացին սրբերի, բուերի մասին, մի դուչէ աւազակներ լինեն անիծածները, երեւի, երեւի... մումուում էր Գսպէն, երբ նրա առաջ կանգնեց Ասօն: Ծերունին նրան տեսնելով՝ զարմացաւ, կարծես նրա գոյութիւնն անգամ մոռացել էր ջրաղացում, այն աստիճան տարածուած էր իր մտքերով, անծանօթ սւխտաւորների գործած տպաւորութիւնն այն աստիճան շփոթել, խռովել էր նրա հոգին:

— Գսպէ ամի, հը՛, ի՞նչ կ'ասես:

Ծերունին գլուխը բարձրացրեց և կարծես առանց հասկանալու նայում էր Ասօին:

— Ի՞նչ կ'ասես, մենք կենդանի՞ ենք, թե՞ մեռած:

Գսպէն շարունակում էր նայել, ապա գլուխը քաշքշեց՝ անպատասխան թողնելով Ասօի հարցը, յետոյ դանդաղութեամբ դուրս քաշեց չիբուխը, լցրեց մանրած թիւթիւնով, վառեց և արագ-արագ ծխել սկսեց: Ծուխը

բարձրանում էր քուլայ-քուլայ և կարծես իր հետ տա-
նում էր նաև Գսպէի սև մտքերը: Լուռ էին:

—Ես միշտ գիտեմ, որ բուլի ձայնը լաւ չէ, ասաց
ինքն իրան Գսպէն:

—Ո՞ւմ համար լաւ չէ, մեռածները, թէ՞ կենդա-
նիները:

Գսպէն դարձեալ նայեց նրան զարմացած երեխայի
պէս.

—Նրանցից մի բան մնաց քեզ մօտ:

Մտածելու հերթն Ասօին էր: Գսպէն վերկայացաւ,
ներս դնաց, ջրաղացի սուրբ բարձրացրեց, իսկ Ասօն դեռ
երկար ժամանակ նստած թմբի վրայ՝ նայում էր իր տա-
ների տակից հասող ջրերին, լսում էր ջրտան ազմուէլը և
մտածում էր ճամպորդների և ճակատագրի մասին, ա-
պա նրա մտքերն այլ ուղղութիւն ընդունեցին, իր սե-
փական կեանքը ներկայացաւ իր աչքին, յիշեց Սառային,
իրան դերող, խենթացնող Սառային, յիշեց Շողերին, այն
դժբաղդ, խեղճ աղջկան, յիշեց մօրը, փոքրիկ Շուշիկին,
և ինքն էլ չ'իմանալով՝ ինչու, սիրտը կրկին լցուեց, իրան
զգաց խորապէս թշուառ, աւելի թշուառ, քան երբ և իցէ:

—Երջանի՜կ մարդիկ... Բացակայեցութիւնը ուխտա-
ւորների մասին էր:

Ա. ԱՀԱՐՈՆԵԱՆ

(Կը շարունակուի)

ՇՈՒՇՈՒՑ—ԹԱԻՐԻԶ *)

(Ճանապարհորդական նկատողութիւններ)

III

Մտնում ենք Հասանօվի ձորը: Ձորի սկզբում երևում է Մելիքլը թուրքաբնակ գիւղը:

—Այդ գիւղն էլ պատկանում է Ալաջիչայի Ղահրաման-խանին,—բացատրում է չարվաղարը:—Ոսնն ապրում է հրէն այն սպիտակ տանը, որ այստեղից երևում է դէպի Արազի կողմը: Հէնց մեզ պատահած աւազակները պատկանում են այդ խանին, որը միշտ իր մօտ ապաստան է տալիս Ռուսաց հողից փախած զաչաղներին:

Երկու տարուց յետոյ, երբ Կովկաս էի վերադառնում միևնոյն ճանապարհով, այդ Մելիքլը գիւղը բոլորովին աւերակ զրտայ: Նասրէդդին Շահի մահից յետոյ Ղահրաման-խանը, ինչպէս յայտնի է, ապստամբւում է, և կառավարութեան ղօրքերը ներան զսպելու նպատակով գալիս են և խանապատկան գիւղերը հրդեհում:

Հասանօվի ձորն ութ ժամուայ ճանապարհ է: Այստեղ դուք կը հանդիպէք միաժամանակ և՛ Ռազմավիրական ճանապարհի վայրենի վեհութեան և Դիլիջանի գեղանկար, մեղմ տեսարաններին: Հասանօվի մի մասը նեղ կիրճ է:

Մտնում ենք քարերի աշխարհը: Ամենը տեղ քար է, գորշ, սև քար: Ամեն քայլափոխում մռայլ ծերպեր, բուրգանման քերծեր, նեղլիկ ձորակներ, անտակ անդունդներ... Աջ և ձախ դէպի ամպեր են բարձրանում լերկ և սեղաձև ժայռեր: Վերև

*) Տես Մուրճ № 1:

նայելիս մարդու գլխին պատուում է, աչքերը մթնում։ Նստապարհը ընկած է աջ ժայռի կրճքով, ձախ կողմը ոչնչով պաշտպանուած չէ։ մի սնդղոյ՝ քայլ, և խակոյն կը զրորուես գէպի սնդուհը։ Խելացի և այս տեսակ կածաններին վարժ ձիերը զգուշութեամբ քայլում են. երբեմն նրանց սմբակների տակից քարերի կոյտերը շառաչելով թափւում են և անյայտանում մթին ձորի մէջ։

Չորի գետակը միշտ կատաղած է։ Փրփուրն երեսին նա յարձակւում է տեղ-տեղ կուտակուած քարերի վրայ և չը կարողանալով խորտակել ամրակուրծք ակոյաններին, բարձրաձայն մոնչում է և վեր-վեր բարձրանալով՝ թափթփւում է ըսպիտակ մանր ջրվէժներով։

Երկու ժամ շարունակւում է կիրճը, յետոյ նա այնքան է նեղանում, որ հինգ ձիաւոր շարքով հազիւ կարողանան անցընել. վերեւ կրկնքի միայն մի նեղ շերտ է երևում։ Մեր անցնելու ժամանակ կիրճը պահ մի մթնեց. — ապառաժների թագաւոր արծիւն էր, որ սաւառնում էր երկնքում։

Կիրճը յանկարծակի լայնանում է և ձորի կերպարանք ըստանում։ Կէսօրից երկու ժամ անց է, պէտք է կանգ առնել. սակայն ձորի մէջ տեղ չը կայ գիշերելու, ստիպուած ենք բարձրանալ Մսրքեանդ թուրքաբնակ գիւղը, որ գետեղում է աջակողմեան սարի վրայ։ Մի ամբողջ ժամ բարձրանում ենք ուղղաձիգ սարի լանջով. ձիերն առջևից դնում են, մենք էլ պոչից բռնել ենք, որ ներքե չը զրորուենք։ Մեծ չարչարանքով մի կերպ տեղ ենք հասնում։ Եւ այսպիսի ճանապարհով գիւղացիները ամեն օր երթեկիւթիւն են անում...

Հիւրասէր գիւղացին մեզ պատուում է այս գիւղին յատուկ անուշահոտ մեղրով։ Ծաշից յետոյ դնում են զբօսնելու մօտակայ այգում, ուր կան խոյանման գերեզմանաքարեր։ Շատ քարերի վրայ տեսայ հայերէն արձանագրութիւններ, ուրեմն այստեղ մի ժամանակ հայեր էին ապրում։

Դուրս եկայ այգուց և նստեցի ձորի գլխին մի մեծ քարի վրայ։ Գիշերը վրայ է հասնում հարաւային երկրներին յատուկ արաղութեամբ։ Ահա չուաքը բարձրացաւ գիմացի սեպածև ժայռի վրայ, ամբողջովին ծածկեց նրան։ Հեռաւոր հորիզոնում երևացող սարերն իրանց կապտադոյն չղարչը փոխարինում են սևիւ երկնքի վրայ մէկ-մէկ սկսում են երևալ աստղերը, որոնք սկզբում պլպլում են թոյլ, դալուկ լոյսով, ասես ահա քամին նրանց կը հանդոյնէ։ Չորի խորքում ջրաղացի դռնից երևում է փոքրիկ կրակ։ Չորս կողմս ոչ մի ձայն չէ լսւում, միմիայն չղջիկն աննշմարելի կերպով գլխիս վրայ գործում է զոզոջիւն

թեկերով իր միաստիկական թռիչքները: Գիշերը հասաւ, ձորի
դիտակն աւելի աղմկալից դարձաւ:

Հետեւեալ օրը նորից իջնում ենք ձորը՝ ճանապարհը շա-
րունակելու: Ձորի ձախակողմեան լեռները պատած են ան-
տառներով, սակայն անխաղաղ ծառերը մեծ վնասներ են հասցը-
նում: Երբեմն կուսական այդ ծառերին: Փայտհատի կայքինը
է խնայում նոյնիսկ ձորում բուսած ընկուզենիներն ու անջը-
րիները (чинаръ): Ձորի վերջին կայ մի հոյակապ, սրբատաշ
մեծ քառակուսի քարերից կառուցած կիսաւեր քարվանսարայ:
Այսպիսի քարվանսարաներ տեսել եմ եւ՝ Զուլֆայի ճանապար-
հին: Սրանք եւ Խուզաֆիքիին հին կամուրջը մի ժամանակի
դորձ պէտք է լինեն, որովհետեւ ոճր միատեսակ է: Այս հարա-
շինութեան մօտ կուշ է եկել մի խղճուկ, ցերեպատ շինու-
թիւն, կարծես, սիմբոլական նշան արդի Պարսկաստանի եւ ան-
ցած-դնացած օրերի... Թէյատուն է այս. սամովարը խուլ ան-
կիւններն էլ է մուտք գործել: Բերում են մեզ համար թէյ, մուգ
եւ շատ քաղցր, ինչպէս սովոր են պարսիկները խմելու, փոք-
րիկ եւ մէջքը նեղ — «կօրսէտաւոր» բաժակների մէջ:

Մեր դէմ կանգնած է ձիւնադաղաթ իւրենա սարը, որի
լանջով ընկած է ճանապարհը: Երկու ժամուայ բնթացքում
բարձրանում ենք սարն ի վեր: Այս տեղից, ինչպէս հաւատա-
յրնում է չարվադարը, երևում է Քիրսը: Անցնում ենք կանաչա-
պատ լանջերով, ձիւնի դօտին շատ հեռու է մեղանից: Օդն այն-
քան թափանցիկ է, որ ձորի մէջ հոսող դիտակի ձայնը պարզ
սկանջիւղ է հասնում: Ահա մօտակայ լեռներից փչեց թարմ եւ
կենսարար մեղմ քամին, իր հեա բերելով խոտերի եւ ծառերի
բուրմունքը, մարդկային բնակչութիւնից հեռու, լայն եւ ազատ
տարածութեան շունչը, որ քաղցր է եւ թանկագին, քան քա-
ղաքների բոլոր զուարճութիւնները: Այս կենսարար օդը զթա-
տատ մօր ձեռքի պէս զուրկութիւն է երեսդ եւ նեարդերդ բու-
ժում...

Տափարակ երկրում ապրող մարդիկ հաւատացնում են, թէ
բարձր սարեր տեսնելիս նրանք անախորժ տալաւորութիւն են
զգում. իբր թէ սարերը ճնշում են մարդուն, իբր թէ մարդ
զգում իր ոչնչութիւնը վիթխարի լեռների եւ տարերային աղ-
մրկալից երեւոյթների առջև:

Սակայն ինձ վրայ, իմ հոգու արամադրութեան վրայ,
ընդհակառակը, լեռները բարեբար ազդեցութիւն են անում:
Եւ հոգով բարձրանում եմ, երբ սարերի դաղաթները եւ լնու-
թեան վեհութիւնն եմ տեսնում: Իմ մտածողութիւնը պարզ-

ւում է և ամբողջութեամբ, երբ գիտում եմ, թէ ինչպէս ժայտերը և վաղող ջուրն իրար հետ սպաքար են մղում:

Սարից իջնում ենք և երկար գնալուց յետոյ հասնում Աղբուլաղ թուրքաբնակ գիւղը: Իմ չարվաղարն աղբուլաղցի է, մեզ հրաւիրում է իր տունը:

Այս գիւղում առաջին անգամ տեսնում եմ «օղա», որը ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ դոմի շարունակութիւնը. սակայն «օղայի» յատակը մի արշինաչափ բարձր է դոմի յատակից և դոմից բաժանւում է սլատով, որը սակայն առաստաղին չէ հասնում, այնպէս որ «օղայից» երևում է ամբողջ գոմը, իսկ սրա հոտերը և տաքութիւնն ազատ մուտք ունեն «օղայի» մէջ: Օղայում «վըրթիճաղի» փոխարէն բուխարի է: Աղբուլաղից սկսած արդէն փայտի սակաւութեան պատճառով աթար են վառում:

Նոր էինք տեղաւորուել օղայում, երբ մի խումբ թուրք կանայք եկան և շար ընկան դոմում, օղայի սլատի առջև:

— Հաշիմ... անվստահ կերպով շէնջաց նրանցից մէկը:

— Բալի:

— Բարով ևս եկել, Հաշիմ (իմ չարվաղարի անունն է):

— Բարով կենաս, բաջի:

— Գլխիդ զուրբան, Հաշիմ, մեր մարդից լինչ լուր ունես:

Բանից երեաց, որ իմ չարվաղարը և տասնումէկ ուրիշ աղբուլաղցիներ մի քանի շաբաթ առաջ մաքսանենդ ապրանք են տարել Շուշի: Երբ մաքսանենդները Երասխից դուրս դալիս են լինում, ուռս սահմանապահ զինուորները նկատում են և սկսում են հրացանաձգութիւն թուրքերի վրայ. սպանում են չորս ձի և մի մարդ վիրաւորում, չորս բեռ ապրանք տանում: Վիրաւորուածը հարցնող կնոջ ամուսինն է լինում, սակայն զինուորների ձեռքը չէ ընկնում, ինչպէս և միւսները:

Բացի մեզանից օղայում կան մի քանի թուրք հիւրեր: Սկսւում է երկար ու բարակ զրոյց, մինչև ընթրիքը կը բերեն: Խօսակցութեան զլխաւոր նիւթը, ինչպէս և միւս գիւղերում, զոդութեան, դաշաղութեան կամ կրօնական հարցերի մասին է: Շուշեցի թուրքը շատ հմուտ է կրօնական գիտութեան մէջ և մի առանձին սիրով է բացազրում ուսմիկ գիւղացիներին դուրանի բովանդակութիւնը:

Վերջապէս ընթրիքը բերին, ինձ և մահմեդականների համար առանձին-առանձին: Մեզ հիւրասիրում են դոմի մսից պատրաստած «բօղբաշով»: Գոմի միսն անհամ և ծանրամարս գտայ, բայց թուրքերը մեծ ախորժակով են ուտում: Բոլորուել են մի մեծ ամանի շուրջ և միասին են ուտում, լուռ և մըտախոհ:

Ընթրիքից յետոյ թուրքերը կատարում են իրանց նամազը: Գիւղացիները նամազի յայտնի շարժողութիւններն արագարագ են անում, կարծես, պարսականութիւնից ազատուելու համար և շուտ վերջացնում են աղօթքը: Այդպէս չէ վարւում շուշեցի թուրքը, նրա շարժումները ծանր են և սահուն, աղօթքի խօսքերն արտասանում է բարձր և մի առանձին շեշտով, այնպէս որ նամազը բաւական երկար է տևում: Նամազը վերջացնելուց յետոյ շուշեցին սկսում է գիւղացիներին սովորեցնել լաւ նամազ անելը և պատուիրում է, որ այնուհետև նրանք լուրջ վերաբերուեն դէպի աղօթքի ծիսակատարութիւնները:

Պատկում ենք քնելու բոլորս միեկնայն օդայում: Իբրև պատիւ անկողինս ձգում են բուխարու մօտ: Կէս գիշերին յանկարծ զգում եմ, թէ մի ինչ-որ բան խեղդում ինձ: Ուղում եմ անդիցս բարձրանալ. ծանրացած գլուխս հազիւ եմ կարողանում շարժուել... օգ չը կայ: Գոմը և օդան տաք պահելու համար ամեն ծակ ու ծուկ ծածկել են, նոյնիսկ բուխարու երգիկը մի խուրձ խոտ են կոխել, որ ներսը ցուրտ չը մտնի: Իսկ գոմի բաղամթիւ կենդանիների և օդայի մարդկանց ներկայութիւնը օգը փչացրել է, թթուածին չէ մնացել: Երևում էր, որ քնած թուրքերը, նոյնիսկ անասունները, նեղւում էին, որովհետև անհանդիսաւ շարժումներ էին զործում և ծանր շնչում: Հազիւ կարողացայ ձեռքս մեկնել և երգիկի միջից խոտը հանել... զրաի մաքուր օգը ներս մտաւ և մի քանի բոպէից յետոյ կենդանացրեց բոլորիս:

* * *

Հետեւալ օրը զուրս կիայ գիւղը պտտելու, որովհետև նախօրօք որոշուած էր մի օր Աղբուլաղում հանգստանալ: Այս գիւղից արդէն ամեն ինչ տարբերւում է: Լեռները ցածր են և մերկ: Բուսականութիւնն աղքատ է. անդ-տեղ երևում են արհեստական անկած ուռնիներ և կաղամախներ (ТОПОЛЬ): Գիւղական անէրը կառուցուած են ամբողջովին հողի երեսի վրայ և նման չեն զարադամի, որի մի մասը գետնի տակ է լինում: Պատերը թեք են և չինուած գորշ ցեխից: Տները հիմքի մօտ լայն են, իսկ դէպի չինութեան կատարն աւելի նեղ և ծածկուած են տափակ կտուրով: Գիւղացիների հագուստն էլ է տարբերւում: Կանանց շորը, որ համապատասխանում է գերիսյին, կարճ է, հազիւ է հասնում մինչև ծնկները, սրունքները մերկ են մնում, կարծես այս կանայք ցանկութիւն ունեն «դէ-կօլտէ» անել, այն էլ ներքեից:

Տղամարդիկ միշտ հագնում են կապոյտ կտորից կարած շորեր, փափախի փոխարէն դնում են մի տեսակ կլոր գլխարկ,

որ կարած է լինում կապոյտ մահուկից և շատ նմանութիւն ունի պարսկական հին սաղաւարտին: Թուրքը և պարսիկը իր օրում գտակը զլխից չէ հանում, նոյն իսկ քնած ժամանակը: Այդ վատ սովորութիւնն առաջացնում է զլխի կաշու հիւանդութիւններ: Բացի այդ մահմեդականները—ժողովրդի ասած—միշտ «զլխից խեղճ» են լինում, այսինքն՝ զլուխը հեշտութեամբ է մրսում:

Գլուխը սաք պահելու սովորութիւնը շատ հինուց է մընացել: Յոյն պատմաբան Հերոդոտը (450 թւականին Քրիստոսից առաջ) գրում է, թէ Պելուզեան դաշտում, ուր պարսիկները յաղթութիւն էին տարել եգիպտացիների վրայ, եգիպտացիների և պարսիկների ոսկորները հաւաքել էին և երկու առանձին թմբեր կազմել, պարսիկների գանգերը քարին խփելիս, հեշտութեամբ էին փշրում, մինչդեռ եգիպտացիներին աւելի ամուր էին Գանգերի ամբուլթեան զանազանութիւնը Հերոդոտը հետեւալ կերպով է բացատրում. եգիպտացիները սովորութիւն ունէին մանկութենից զլուխ ածիլել և սովբեցնում էին զիմանալ արեգակի ճառագայթներին, իսկ պարսիկները, ընդհակառակը, ծննդեան օրից սկսած զլուխները միշտ փաթաթած էին պահում:

Եւ Պարսիկները մինչև այժմ պահել են այդ սովորութիւնը:

Աղբուլաղում չորս մեծ և քաղցրաճուր աղբիւր կան, որոնցից և ստացել է իր անունը: Դիմում եմ դէպի մօտակայ աղբիւրը, ուր կանայք լողացնում էին ուղիղ աղբիւրի տաշտակի մէջ գիփաերիտով մեռած մի երեխայի: Մեզ աղբիւրի մօտ մանր աղաներ և աղջիկներ հաւաքուած խաղում էին: Երբ ինձ տեսան, վախեցած իսկոյն փախան, սակայն քիչ յետոյ սիրտ առնելով հաւաքուեցան մի տեղ և հետաքրքրութեամբ սկսեցին ինձ դիտել: Իսկ երբ խօսեցի թուրքերէն, նրանք իրար երեսի նայեցին, քրքջացին և նորից սիրտ առնելով, աւելի մօտեցան: Լուռ իրար դիտում էինք:

Երեխաներից շատերը վտիտ էին, մեծ փորով, կեռացած ոտերով: Աղջիկներից շատերը սիւրուն էին, մեծ և սև աչքերով, սպիտակ մորթով, բոլորի մազերը «հինայով» ներկուած էին *). շատերի գէմքերը ոչ-մանկական լրջութիւն էին արտայայտում:

* *

Երեկոյեան օդայում գիւղացիներ էին հաւաքուել ժամանակ անցկացնելու. կար և մի պարսիկ պաշտօնեայ, զեղին կու-

*) Պարսիկները հաւատացած են, թէ «հինան» յտկութիւն ունի զլխի տաքութիւնը դուրս քաշելու, կաշին ամրացնելու, մազերը կակղացնելու և նոյն-իսկ զլխացաւերը դարմանելու:

ճակներով կապույտ համազգեստը հազին, սև երկար զգակին կպցրած «չիր-խուրջուդ» նշանը: Միջին հասակի մի նիհար մարդ էր այդ, մէջքից կորացած, դալուկ դէմքով, խոշոր, մթնած աչքերով: Հարժումները զանդաղ էին, հազիւ էր մի երկու խօսք ուղղում խօսակիցներին:

— «Թրիւհաքի» է, — ականջիս վախառն շուշեցին, գլխով ցոյց տալով պարսիկ պաշտօնեային, — Թրիւհաք (ափիոն) ծխելու սովորութիւն ունի. ծխելու ժամանակն եկել է, դրա համար է այդքան թուլացած:

Եւ իրաւ, քիչ ժամանակից յետոյ պարսիկը կրակ պահանջեց, չոքեց ծնկների վրայ, զրպանից հանեց ափիոնի տուփը և չիրուխը, սա սովորական չիրուխից տարբերուում է միայն զըլ-խով: Ափիոնի չիրուխը կաղմուած է երկու մասից՝ փայտէ խողովակից և կաւէ գլխից, որ փոքրիկ պուլիկի նման է, ձուլ մեծութեամբ. փայտէ խողովակն ամրացրած է պուլիկի բերանում, իսկ գլխի վրայ մի փոքր ծակ է բացած: Պարսիկը բակլայի մեծութեամբ ափիոնը կակղացրեց կրակի վրայ և կպցրեց ծակի մօտ, վերջրեց ունեկէքով մի մեծ վառուած ածուխ, մօտեցրեց ափիոնին, մէջքից կռացաւ և սկսեց խողովակը ծծել. նրան չէր յաջողուում, ծուխը չէր դալիս, ձեռները դողդողում էին, ուստի չէր կարողանում կրակն ափիոնի մօտ պահել: Բարկութեամբ նորից կրակ սրահանջեց. բերին «մաղալի» մէջ վառուած ածուխներ: Պարսիկը վերսկսեց ծխելու փորձերը, սակայն չէր յաջողուում ափիոնը վառել: Ծխելու ցանկութիւնն այնքան էր սաստկացել նրա մէջ, որ ամբողջ մարմնով դողում էր նա. կարմրած աչքերի խնձորները ասես ահա դուրս կը գան բոյներից. ուռնալները լայնացած, թուրք բերանին ծանր շունչ էր քաշում: Յանկարծ ունեկէքը և չիրուխը նա գետին չըպրտեց և սկսեց երկխայի պէս հեկեկալ... Նորից վերցրեց չիրուխը և ունեկէքը, կրակն ափիոնին մօտեցրեց և, ուրախութիւն, ցանկալի ծուխը բերանն եկաւ: Բաւականութիւնից աչքերը կիսափակեց և կծու ծխի քուլաները սկսեց բերանից և պնչերից դուրս հանել: Նա շարունակում էր ապահովեամբ ծխել, բերանի մի կողմով պարբերաբար ծծելով չիրուխի խողովակից, իսկ միւս կողմով ափիոնի մօտ պահած կրակը փչելով, որ չը հանդչի: Թմրեցնող ծուխը մեղ վրայ էլ ազդեց, բայց այդ պարսիկի փոյթը չէր, նա դրախտի մէջ էր. կիսայինուած էր դռակի վրայ, աչքերը փակած, կիսաբաց չրթունքները ժպտում էին, ամբողջ դէմքն անհուն բաւականութիւն էր ցոյց տալիս: Երկար ժամանակ այդ դրութեան մէջ մնաց: Վերջապէս աշխուժութեամբ նա նստեց տեղը. բոլորովին կերպարանափոխուել էր,

կարծես առաջուայ դանդաղիտ մարդը չը լինէր. աչքերը փայլում էին տենդային կրակով, դէմքը եռանդ էր արտայայտում. նա սկսեց քթի տակին մոմռալ ինչ-որ երգ:

Գիւղացիները զգուանքով էին նայում այդ թրեհաքի պաշտօնեային, սակայն ոչնչով չէին արտայայտում իրենց զգացմունքը, և շարունակում էին անվերջ զրոյցներ:

* *

Հետեւեալ օրը շարունակում ենք մեր ճանապարհը: Գիւղերն այժմ յաճախակի են պատահում. Թօխումդիլ, Սումադիլ, Մէհտար, Զախմախրուլաղ, Զայքեսնդ, Հիւսէյնարար, Դըզզըղա թուրքաբնակ գիւղերը յաջորդում էին մէկը միւսին: Զայքեսնդ գիւղից վերջանում է Ղարազաղը, և սկսում է Մափախան մհալը: Այստեղ մեր չարվաղարի օդնականը, մի քսան տարեկան տղայ՝ իր վարձն առաջուց ստացած լինելով, յարմար առիթից օգուտ քաղելով՝ թողնում է իր տիրոջը և փախչում իր գիւղը, հետը տանելով չարվաղարից զողացած տասը կոպէկանոց «զարալա» դանսիկը:

Վերջին գիշերն անցկացրինք Սարանդ թուրքաբնակ գիւղում: Քաղաքի մօտիկութիւնն արդէն զգացւում էր. այստեղ միայն գիշերելու համար ինձնից վերցրին մի բուրլի, մինչդեռ Ղարաբաղում և Ղարազաղում գիւղացիները ձրի էին թողնում իրենց մօտ գիշերելու. ես վճարում էի միայն ուտելիքէնի համար, իսկ չարվաղարը իր ձիերի կերի համար: «Սարանդ» անունը յիշեցրեց մեր հին անաբոյժ գիտնականներին, որոնք հաստատում էին, իբր թէ Մարանդ քաղաքի անունը դուրս է եկած երկու խօսքից, այսինքն՝ «մայր» և «անդ». իբր թէ այդ քաղաքում թաղուած է եղել Նոյի մայրը, ուստի քաղաքին տուել են Մայրանդ կամ Մարանդ անունը: Եթէ այդ ճիշտ է, ուրեմն Սարանդ գիւղի անունը բաղկացած է երկու խօսքից՝ «սար» և «անդ», սակայն այս գիւղի մօտ իսկի սար էլ չը կայ:

Սարանդից սկսած ճանապարհին յաճախ պատահում էինք բազմաթիւ անցորդների. ձի հեծած կանայք չադրաների մէջ փաթաթուած, «ուրբանդ» երեսներին քաշած, սէյիգների և գերովիշների խմբեր, ուղտերի քարվաններ խառնուել են միմեանց: Մեր մօտով անցնելիս՝ ճանապարհորդները մահմեդականի սովորութեան համաձայն նախ բարևում էին իմ ուղեկից մահմեդականներին և յետոյ ինձ:

Այստեղի լեռները բուսականութիւնից բոլորովին դուրի են: Երևում են զոյնըզոյն հողային սարեր, կանաչ, կապոյտ, դեղին, կարմիր, ծիածանի բոլոր ներկերով: Միտս ընկաւ Շատախի մասին ասուածքը:

«Մոկայ սարեր պետ-պետ (մեծ) քարեր,
Շատխու կրկիր բալաջ (գոյնգոյն) սարեր»

Բարձրանում ենք փայտ սարը, որտեղից մեր աչքերի առջև յանկարծակի բացւում է Թաւրիզի տեսարանը: Տները գետնին երկում այգիների միջից, քաղաքը նմանում է մի վիթխարի այգիստանի, որի ծայրը գնում է և հորիզոնում անհետանում:

Պատմական քաղաքի տեսքն ինձ ձգեց պատմական խոհերի մէջ: Արդեօք ձիւտ է, որ Մեհրուժանի սպանութեան առիթով է ծագել այս քաղաքի անունը, որ Թաւրիզ խօսքը «ղա» և «վրէժ» խօսքերի ազաւաղումն է: Ձիւտ է, թէ այդ էլ «Մարանդ» անունն բացազրութեան պէս է...

Յանկարծ ձիւ մի թռիչք գործեց դէպի մի կողմ և սկսեց վախեցած փռնչալ: Այդ անսպասելի շարժումից հաղիւհաղ կարողացայ թամբի վրայ նստած մնալ, նայեցի դէպի աջ՝ ձիւ վախոնալու պատճառն իմանալու... և զարմանքից ապշած մընայի: Քարերի կոյտերի միջից, հողային որջերից դուրս էին սողում դէպի մեզ ինչ-որ մարդանման արարածներ զարհուրելի կերպարանքով, կարծես նոր դուրս եկած լինէին դժոխքից: Դրանք բորստութեամբ հիւանդացածներ են, որոնց պարսից կառավարութիւնը թոյլ չէ տալիս ապրելու քաղաքներում կամ դիւղերում, ուստի այդ թշուառները ստիպուած են լինում բանուկ ճանապարհների մօտ որջեր շինել և սղորմութեամբ ապրել: Յիշեցի Խորենացու գրածը Մեծն Ներսէսի ժամանակների մասին. «... բորստները հալածւում էին իւրի օրէնքով պիղծ համարուածներ, և ուրուկներին քշում էին, որ նոցա ախար ուրիշներին չը փոխուի. նոցա բնակարաններն անսպասելիք ու ամայի տեղերն էին, և ծածկոցը—քարերն ու մայրառները. նոքա ոչ ոքից մխիթարութիւն չէին գտնում իրանց թշուառութեան մէջ...»

Անցել են բազմաթիւ դարեր, և վերաբերմունքը դէպի թշուառ հիւանդները նոյնն է մնացել:

Իմ տեսած բորստների մէջ կային տղամարդիկ և կանայք, ծերեր և երիտասարդներ: Մի քանիսն էին երեաները թնթոնած էին (одутловато). ճակատի բնական խորշերն աւելի խոր ընկած են, ծալքերն աւելի հաստ, նամանաւանդ յօնքերի վերեր և յօնքամիջի մօտ: Յօնքերի մագերը թափուած են, իսկ կաշին իջել է աչքերի վրայ, այնպէս որ աչքերն իրականից փոքր են երևում. քիթը հաստացած է և լայնացած. չրթունքները նոյնպէս հաստացած են, իսկ կղակը քառակուսի ձև ստացած: Ականջները նոյնպէս հաստացած են և բշտիկներով ծածկուած:

Այդպիսի երեսները զարմանալի նմանութիւն ունեն ստիւծի խրոխտ դէմքին:

Միւսներն ընդհակառակը, զարհուրելի կերպարանք ունեն: Սրանց մարմնի կաշին չորացած է և ճաքճքած, տեղ-տեղ խոցերով պատած: Կարկամած ձեռները, որոնց մատերի կէսը մինչև յօդերն ընկած են և բաց խոցեր են երևում, կառկառում են դէպի ձեզ և ողորմութիւն հայցում: Մի քանիսներն արդէն զրկուել են ոտների և ձեռների թաթիւրից: Կար և մի երիտասարդ կին, որի երեսի վրայ քթի տեղ մի մեծ և խոր ծակ է բացուած, մի աչքը փոս ընկած-փակուած է, իսկ միւս սպիտակած աչքը սևեռել է մեր երեսին, կարծես, մարմարեայ հին արձանի աչք լինի: Բարեբախտաբար այդպիսի խոցաւոր հիւանդները ջաւեր չեն զգում, և երևում էր, որ բոլորովին անատրեեր են վերաբերում դէպի իրանց վիճակը:

Ձիւները քչեցինք և հեռացանք այդ զարհուրելի տեղից: Մի քանի ժամից յետոյ արդէն մտնում ենք Թաւրիզի նեղ փողոցների լաբիրինթոսը:

ԲԺ. Ք. ՕՀԱՆԵԱՆ

ԱՌՇԱԼ ՈՒՍԻՆ *)

Վէպ յունաց կեանքից

Ե. ԲԵՆՍՕՆԻ

Մ Ա Ս Ն Ա Ռ Ա Ջ Ի Ն

1

Ոսկեգոյն ծովածոցի եղերքին որպէս մի անկենդան քաղաք՝ լուռ ու մունջ փռուած էր Նաւալիան։ Հարաւային այրող արեւակը իր ճառագայթները սփռել էր զլիաւոր փողոցի վերայ, որ ձգուած էր ծովափից մինչև հրապարակը, և միայն տեղ-տեղ երևում էր կապտագոյն սառերի մի նեղ շերտ։

Հրապարակի մի կողմում բարձրանում էր թիւրքական զօրանոցը. այդ մի երկյարկանի, շառագոյն, քարեայ, բաւական մեծ, բայց հեղձուցիչ շինութիւն էր, ճակատի կողմից երկար կամարով զարդարուած։ Այստեղ անդաւորուած էին յատկապէս քաղաքը զրաւող երեք վաշտ, որոնք սկսեալ նախանձում էին Պալամբրդեան ամրոցում բնակուող զօրքի մնացած մասին, որովհետև ամրոցը շինուած էր դաշտավայրի մէջ տեղում, հինգհարիւր ոտնաչափ բարձրութիւն ունեցող մի բլրակի վրայ։ Զօրանոցների արևմտեան մասում ապրում էին սպաները, իսկ հակառակ կողմում դաճուած էր բանաը, որն ըստ սովորութեան լլկքն էր տեղական յոյներով. որոնք բանտարկուած էին այն թիւրք վաշտառուների փողերը չը վճարելուն համար, որոնք քառասուն և յիսուն տոկոսով զրամ էին տալիս նրանց։ Զօրանոցների զիմաց խանութների և սրճարանների

*) Թարգմանութիւն ռուսերէնից („Историч. Вѣстн.“ 1898 г.).

չարքն ընդհանուր տեսարանին մի խաղաղ կերպարանք էր տալիս:

Հրապարակի արեւելեան կողմում սկսւում էր մի նեղլիկ փողոց, որը քաղաքի ամբողջ երկարութեամբ անցնելով՝ առաջ էր գնում հին վննետիկեան ամրութիւններէ միջով, որոնք ներքնուղու (տունէլ) նման մի բան էին կազմում: Աջ կողմն ուղղաձիգ բարձրանում էր մի գորշ, բերդանման լեռ, որ արեւակի տակ խանձուած խոտերից զոյնզոյն էր երևում: Այս լեռան ստորոտի մօտ, քաղաքից դուրս, նոճիներէ և նռնիների մէջ պատսպարուել էին երկու թէ երեք սպիտակ ամառանոցներ, իսկ ճանապարհը նրանց մօտից անցնելով՝ դուրս էր գալիս գէպի բաց դաշտավայրը, որտեղ մի կողմից՝ փռուած էին սիմֆոնիկների արտերն ու խաղաղի այգիները, իսկ միւսից—ըսկսւում էր եղեգնով ծածկուած մի ճահիճ և հասնում մինչև ծովածոցի եզերքը: Գարունը շատ չորային էր, և յունիսի այս առաջին օրերին ամբողջ երկիրն արդէն դեղնած, չորացած տեսարան էր ներկայացնում:

Կէսօրուայ տապն աւելի սաստկանում էր հարաւից փըշող սիրօկիօյից (այրող քամի), որ բարակ, սպիտակ փոշով ծածկում էր անցորդներին:

Ճանապարհին, քաղաքից մի մղոնաչափ հեռու, կանգնած էր մի փոքրիկ զինեառան, նրա պատշգամբը դարդարուած էր օլէանդրներով, որոնք ամպհովանու նման մի բան էին կազմել: Մի քանի փայտեայ աթոռներ և ոտքերի վրայ հազիւ-հազ կանգնած մի սեղան անցորդներին հանգստանալու և զինի խըմելու էին հրաւիրում: Բայց ինչպէս երևում էր, հիւրերի թիւն այնքան էլ մեծ չէր լինում, որովհետև զինեւածառը պատի ստուերի տակ նստարանի վրայ պառկել և բերանը լայն բաց արած քնել էր: Մի մեծ, տղեղ շուն պահպանում էր նրա քունը և յուսահատ կերպով ճանձեր որսում:

Ուղիղ զինետան գէմուղէմը երևում էր մի մաքուր սպիտակացրած տուն, որն ըստ երևոյթին աւելի մեծ յարմարութիւններ ունէր, քան յոյն շինականների սովորական տները: Նրա առաջ տարածուած էր մի չքեղ պարտէզ արծաթափայլ սօսիներով լցուած, իսկ երկու կողմից չրջապատուած էր բաց սրահով, որի փայտեայ սիւների վրայ ծաղկաթիթիթ վարդենիներ էին փաթաթուել: Սրահի ծայրում դրուած էր մի ցած բազմոց, որի վրայ երկու հոգի էին նստած: Նրանք երկուսն էլ լուռ էին: Դրանիցից մէկը քահանայական վերաբերու ունէր հագին:

Տիրող լռութիւնը յանկարծ խանդարեց մի կատու, որը

մշակելով դուրս պրծաւ սրահի տնկիւնից. կատուի ետեից բարձր-
րաձայն ծիծաղելով վազում էր մի երկայնամազ երիտասարդ:
Նա հազած էր մի սպիտակ քաթանէ կարճ չրջազգեստ և նոյն-
պիսի նեղ անդրաւարտիկ: Նա բորիկ էր և գլխաբաց: Բազմոցի
վրայ նստողներին տեսնելով՝ նա սուսնայ կանգ առնելու վա-
զեց-անցաւ մօտներից՝ բարձր զոռալով.

—Կատուն ուզում էր ձուկ փախցնել: Ա՛յ, ես նրան ցոյց
կը տամ:

Նստողներից մէկը նայեց նրան և ժպտաց:

—Դու կարող ես հիւանդանալ՝ գլխաբաց արեգակի տակ
վազելով: Նստի՛ր այստեղ մեզ հետ: Դու նչ մի քաղաքավա-
րութիւն չ'ունես, Միտսոս: Միթէ չես տեսնում հայր Ան-
դրէասին:

Միտսոսը մօտեցաւ քահանային և ծունր իջաւ նրա առաջ:

—Աստուած օրհնէ քեզ, —սուսաց հայր Անդրէասը՝ ձեռքը
նրա գլխին դնելով:

—Դէհ, նստի՛ր, Միտսոս, և պատմի՛ր, թէ ինչ յանցանք է
զործել քո գէմ կատուն, —սուսաց հայրը:

Այդ խօսքերի վրայ երիտասարդի դէմքը, որ քահանայի
օրհնութեան ներգործութեան տակ լուրջ արտայայտութիւն էր
ստացել, նորից փայլեց:

—Գարշկի կատուն մտել էր մառանը, որտեղ ես ձուկն
էի պահել, և ես հազիւ կարողացայ բռնել նրա պոչից. բայց
նա ինձ աչնպէս ճանկոնց, որ ձեռքիցս բաց թողցի: Սակայն
սպասի՛ր... Ես գեռ քո ետեից կը հասնեմ և քեզ թիւրքերինման
սարսափելի կը դնեմ:

—Բաւական է, Միտսոս, —պատասխանեց հայրը, —ժամա-
նակ է արդէն մի կողմ թողնելու կատուների ետեից ընկնելը. չէ՞
որ դու այժմ տաննեթ տարեկան ևս և բացի դրանից գիտես,
որ այսօր երեկոյեան մօրեղբայրդ գալու է:

—Նիկողայոս մօրեղբայրը:

—Այն: Գնա՛, լուսն քններդ և սփռօցը զցի՛ր, իսկ յե-
տոյ ձեռ խաշի՛ր, հաց, պանիր բեր և բո՛ւլ քաղի՛ր:

—Իսկ հայր Անդրէասն էլ պէտք է ուտէ:

—Ի հարկէ: Բայց չը մոռանաս ձաշին կօշիկներդ հագնել:
Միտսոսը մտաւ սուն:

—Կատարեալ երեխայ է, —նկատեց հայր Անդրէասը:

—Ինձ էլ այդպէս է թւում, —պատասխանեց տանտէրը, —
բայց այ կը տեսնենք, թէ Նիկողայոսն ինչ կ'ասէ: Այնուամե-
նայնիւ Միտսոսն առողջ, ուժեղ աղայ է և կը կարողանայ զաղտ-
նիք պահել:

Քահանան վեր կացաւ տեղից և մի ռխակալ հայեացք գցելով գէպի ամրոցն՝ ասաց.

—Ո՛վ արդարադատ Աստուած, երբ պէտք է արդեօք դու ըստ արժանւոյն հատուցանես թիւրքերին: Գթութիւն ասուած բանը չը պիտեն նրանք, և նրանց էլ չը պէտք է խնայել: Մահ և կորուստ Յունաստանի թշնամիներին: Թող անիծուած լինեն նրանք:

Տասնամէկ տարի դրանից առաջ հայր Անդրէասը հարկադրուած էր Աթէնք գնալ իր նոր վախճանուած կնոջ հողարած ժինը վաճառելու համար, որովհետեւ թիւրքական հարկերի չորհրհիւ հոգն աւելի շատ վնաս՝ քան օգուտ էր բերում: Նա իր հետ վերջրեց նաեւ փոքրիկ, վեց տարեկան դստերը, որի գէմքին նայելով գծուար չէր դուշակել, որ ժամանակին նա մի աննման զեղեցիկուհի է գտնալու: Վերադառնալիս՝ Աթէնքից ոչ հեռու նրա վրայ յարձակուեց թուրքերի մի աւագակախումբ և նրան արիւնհաչաղախ թողնելով ճանապարհի միջին՝ խլեց նրա դստերը, հաւանականաբար մի որեւէ հարեմի վաճառելու նպատակով: Մի քանի ժամ խեղճ հայր Անդրէասն անզգայ սլաւկած մնաց, իսկ երբ ուշքի եկաւ, հաղիւ-հազ ետ դարձաւ Աթէնք, որտեղ երկու շաբաթ իզուր որոնեց իր կորած դստերը: Իշխանաւորները չէին ուզում անգամ լսել նրա պանդատը թիւրքերի յափշտակած փողերի և դստեր մասին: Այն ժամանակները թիւրք իշխանաւորները յոյների հետ վարուում էին, ինչպէս չների հետ: Անգթութիւնը, աւարառութիւնն ու սրտիժը նրանց ձեռին կառավարութեան միակ զէնքերն էին:

Այն ժամանակից սկսած մի միտք գիշեր-ցերեկ հետամուտ էր լինում հայր Անդրէասին—վրէժ ոչ միայն նրա դստերը յափշտակող թիւրքերից, այլ այդ զեկերի ամբողջ ցեղից: Տասնամէկ տարի նա անխախտ պահպանել էր այդ միտքը և սկզբում լոկ սպառնալի խօսքերով էր արտայայտում. այն, իսկ վերջին ժամանակ արգէն սկսեց մասնակցել ընդհանուր ապստամբութեան կազմակերպութեանը, որը դադանի, բայց հաստատուն կերպով նախապատրաստուում էր հայրենասէրների յանձնաժողովի ջանքերով:

Հայր Անդրէասը բարձրահասակ, լաւ կազմուածքի տէր մի մարդ էր և արտաքինին նայելով, նա ճիշդ որ, ինչպէս ինքը միշտ հաւատացնում էր, զուտ յունական ծագում ունէր: Նա ծնուած էր հարաւ-արեւմտեան Արգոլիդայում, այս հեռաւոր լեռնոտ երկրում, որը թիւրքերին երբէք չէ յաջողուել հպատակեցնել իրանց: Նրա հայրը մեռաւ սրանից հինգ տարի առաջ,

բայց երբ հայր Անդրէասն Աթէնքից ասանց դատերը վերադարձաւ, ծերունին տանից արտաքսեց նրան.

— Երեխան Աստուծոյ օրհնութիւնն է, ասաց նա. — և հայրը պարտաւոր է աւելի շուտ իր կեանքը տալ, քան զըրկուել Աստուածային օրհնութիւնից: Դու անարգեցիր ինձ՝ իմ թոռնիկիս անիծուած թիւրքերին տալով: Ես այլևս չեմ ուզում քեզ տեսնել:

— Բայց ես լինչ կարող էի անել, — պատասխանեց Անդրէասը, — նրանք վեց հոգի էին, իսկ ես մենակ: Ես նրանց զիմացրեցի, որքան կարող էի, և նրանք ինձ կիսամեռ վայր զցեցին ճանապարհի վրայ:

— Ափսոս, որ չեն սպանել քեզ էլ, քո դատերն էլ:

— Ես համաձայն եմ քեզ հետ, բայց չէ որ զրա մէջ ես մեղաւոր չեմ: Միթէ երբէք չը պէտք է ներեալ ինձ:

— Կը ներեմ միայն այն ժամանակ, երբ լսեմ Թէոդորայի մահուան լուրը:

— Ի՞նչպէս թէ Թէոդորայի: Ինչո՞ւ դու այժմ նրա մահն ես ուզում:

— Որովհետեւ նա նախատինքով կը մեծանայ և կ'ամուսնանայ մի սրիէ անիծուած թիւրքի հետ, իսկ այդպիսի բան մեր ցեղի մէջ զեւ եւ չէ եղած: Հեռացիր և էլ երբէք չը վերադառնաս:

Հինգ տարի նրանք չը տեսնուեցան, բայց վերջապէս ծերունին զգալով, որ իւր վախճանը մօտեցել է, ուղևորուեց Նաւալիա, որտեղ բնակութիւն էր հաստատել հայր Անդրէասը: Վերջինս հօրը տեսնելով՝ ուրախութիւնից համարեալ խելքը թոցրեց:

— Ես եկայ քեզ մօտ, որդի, — ասաց ծերունին, — որովհետեւ ծեր եմ և մենակ ձանձրացայ:

Օրերով ծերունին նստում էր տանը և աչքերը գէպի փոշոտ ճանապարհն ուղղած՝ Թէոդորային սպասում. բայց նա չէր երևում. և մի երեկոյեան ծերունին սենեակը վերադառնալով հանդիսաւոր կերպով ասաց.

— Ես մեռնում եմ, և այժմ ի զուր շատախօսութիւն անելու ժամանակը չէ: Երբ Թէոդորան կը վերադառնայ, աստ, որ ես նրան շատ էի սիրում և սպասում օրերով: Իսկ եթէ, Անդրէաս, քո ոյժից բարձր կը լինի ներել նրան, գոնէ իմ սիրոյս համար ներիր, չէ որ նա շատ փոքր էր և ոչ մի բանում յանցաւոր չէ: Դու էլ յանցաւոր չեա, այնպէս որ ես ի զուր յարձակուեցի քեզ վրայ: Բայց եթէ ես քեզ սաստիկ չը սիրէի, քեզ վրայ չէի էլ բարկանալ: Միայն յիշիր, Անդրէաս, որ եթէ

հատույցման օրը հասնելիս դու վրէժդ չը լուծես թիւրքերից, այն ժամանակ ես կը յայտնուեմ և հանգստութիւն չեմ տալ քեզ: Վրէժ,—աւելացրեց ծերունին տեղից բարձրանալով,—վրէժ այդ բոլոր անիծուած մոլեռանդներից: Անինայ սպանիր տղամարդկանց, կանանց և երեխաներին: Մի խնայիր ոչ ոքի: Դու քրիստոնեայ ես, իսկ նրանք անիծուած հեթանոսներ: Վրէժ, վրէժ, վրէժ...

Նա ծանրութեամբ նստեց իր բազկաթոռին: Նրա զլուխը կախուեց, ձեռները թուլացած, ցած ընկան: Մի քանի բոպէ անցած նա մեռաւ վրէժխնդրութիւնը չըթուեցներին, վրէժխնդրութիւնը սրտում:

Այն տխուր օրուանից Անդրէասն սկսեց կրկնապատիկ աւտել թիւրքերին և վրէժխնդրութեան վրայ մտածել: Նա ցանկանում էր միայն մի բան, այն է—անձամբ մասնակցել Յունաստանն անօրէն մահմեդականների մարքելու գործին: Բայց չը նայելով որ վրէժխնդրութեան կրակն այրում էր նրա սիրտը, այնուամենայնիւ նա զսպում էր իրան և համբերութեամբ սպասում, մինչև ընդհանուր ապստամբութեան օրը կը հասնէր: Արդէն մի տարուց աւելի էր, որ հիւսիսային Յունաստանում երկու գաղտնի յանձնաժողով իրանց ծածուկ գործակալների միջոցով փողեր հաւաքելով և ամեն կերպ հայրենասիրական կրակը բորբոքելով, միասին գործում էին: Այժմ էլ երկար սպասելու կարիք չը կար. թշնամիներին շրջապատող ցանցն արագութեամբ ձգւում էր, և շուտով պէտք է հասնէր ազատութեան մեծ օրը:

Բայց դառնանք Միտսոսին: Նա շտապեց կատարել հօր հրամանը—կրակ արաւ, ջուրը տաքացրեց և կողովից ութ ձու վերցնելով՝ եփելու դրաւ, իսկ ինքը գնաց բալ քաղելու:

Անցեալ տարուայ ընթացքում Կոստանդինը, Միտսոսի հայրը, երիտասարդի հետ հասարակ աշխատաւորի նման մշակում էր իր հողաբաժինը. երկու տարի գրանից առաջ Արդուլ-Ահմէդ անուհով թիւրք փաշային այգտեղից անցնելիս դրաւ եւ նաւալիայի կլիման, և նա իր համար մի տուն շինեց ծովածոցի եզերքին, Կոստանդինի հողի վրայ: Նա խոստացաւ մեծ զին տալ զրա համար, և Կոստանդինը համաձայնուեց զիջել իւր հողը, լաւ գիտնալով՝ որ հակառակ դէպքում փաշան զօռով կը խլէր այն: Ի հարկէ նա մինչև օրս էլ ոչ մի գրօջ չէր ստացել, և անուանի թուրքի տունը ծակում էր նրա աչքերն աւելի ևս այն պատճառով՝ որ իր հին խաղողի այգու տեղն էր շինուած:

Արդուլ-Ահմէդն Արգոսի նահանգապետն էր, և օգուտ քաղելով այն բանից, որ Նաւալիան շատ հեռու չէր իւր պաշտօ-

նասեղից, նա իւր հարեմով ընտկութիւն հաստատեց այնտեղ: Ամառային տաք երեկոններին կարելի էր տեսնել, թէ ինչպէս այդ հարեմի կանայք նայում էին իրանց պարտէզը ծովածոցից բաժանող պատի վրայից: Ինքն Արզուլը մի հաստափոր, միջահասակ, ծոյլ և սակաւախօս թիւրք էր: Իր սլարաքը Կոստանդինին չը վճարելու պատճառը կարելի էր յիշատել որքան որ նրա անճշտութեանը, նոյնքան էլ յոյներին ոչինչ չը վճարելու թիւրքական սովորութեան:

Կոստանդինը մի քանի անգամ յիշեցրել էր նրան իր պարտքը, բայց յետոյ ձեռ վերցրեց: Նա պատկանում էր երկրագործների այն բարձր դասակարգին, որոնք իրանք հողի սեփական տէրերն էին, և ոչ միայն յատկապէս իրենց ձեռքերով էին մշակում այն, այլև վարձկան մշակների միջոցով: Այդ տեսակ մարդիկ այն ժամանակ յունաց երկրի աղն էին համարւում: Իր բոլոր հայրենակիցների նման նա աշխատասէր և խնայող էր, բայց ներկայումս իւր խաղողի այգուց զրկուելով և պարտաւորւած լինելով ահապին հարկեր վճարել, նա հարկաւոր համարեց այլևս մշակներ չը վարձել և ինքն անձամբ որդու հետ մշակում էր իւր հողը: Նրանք անխօս աշխատում էին իւրանց ձեռքում մնացած հողաբաժնի վրայ, նոր այգի տնկեցին և խաղողը հաւաքելով՝ գինի էին պատրաստում: Մինչև անգամ ազատ ժամանակ նրանք փողով օգնում էին հարեմներին նրանց այգիներում:

Բայց չը նայելով դրան, Կոստանդինն զգում էր իւր վիճակի փոփոխութիւնը: Փոխանակ վարձկան մշակների վրայ հսկելու և կարգադրութիւններ անելու, նա ստիպուած էր անձամբ աշխատել, այն էլ ոչ միայն իւր սեփական, այլև ուրիշների հողի վրայ: Իննոյն ժամանակ նա զգում էր իւր սովորութեան բոլոր անարդարութիւնը, որովհետև ինքը ոչ մի բանում յանցաւոր չէր: Բացի Արզուլի անբարեխիղճ վարմունքը նրան ճշնշում էին նաև մշտապէս աւելացող սուրքերն ու հարկերը: Դրանից կէս տարի առաջ նա հարկադրուած էր վաճառել իւր լաւ ձին, որովհետև թիւրքերը մի նոր հարկ էլ դրին ձիերի վրայ, և այժմ ունէր միայն մի փոքրիկ վատ ձի, մի հին տուն և մի մակոյկ: Այնուամենայնիւ նա ամեն ինչ համբերութեամբ տանում էր և մինչև անգամ իւր սառնարիւնութեամբ զարմացընում հարեմներին սրճարանում պատահելիս: Ինչպէս նրանք փնթփնթում և ցած ձայնով անիծում էին թիւրքերին, Կոստանդինը լուռ նստում և հանդարտ ժպտում էր: Մեր պատմութեան սկզբից երկու օր առաջ հարեմներից մէկն ուղղակի հարցրեց նրան.

—Լսիր, Կոստանդին, դու մեզ բոլորիցս էլ, բայց հասած աղջիկ ունեցողներին, աւելի շատ զրկանքներ եւ կրել։ Ինչո՞ւ դու միշտ լուռ ես և ժպտում ես։ Միթէ քո գործերը լաւ են գնում։

Ինչպէս երևում էր այդ հարցումն առաջուց էր պատրաստուած, որովհետեւ երկու ուրիշ յոյներ էլ մօտեցան Կոստանդինին և անհամբերութեամբ նրա պատասխանին էին սպասում։

Նա հանդարտ զուրս հանեց չիբուխը բերանից և սառնասրբութեամբ պատասխանեց.

—Ո՛չ, իմ գործերը վատ են գնում. բայց եւ կարող եմ լեզուս պահել։ Միայն ձեզ մի բան կ'ասեմ—Նիկողայոս Վիտալիսը երեք օրից յետոյ կը գայ։

—Է՛հ, դրանից ի՞նչ։

—Նիկողայոսը խորհուրդ կը տայ ձեզ ինձ նման լեզուներդ պահել, իսկ զուցէ և ուրիշ բան էլ ասէ։ Է՛հ, տուն գնալու ժամանակ է։ Բարի՛ գիշեր, բարեկամներ։

Այժմ էլ, երբ հայր Անդրէասը բարձր նշուխտ էր թիւրքերին, Կոստանդինն ասաց ժպտալով.

—Ներիր, հայր Անդրէաս, բայց Նիկողայոսը չէ սիրում, երբ շատախօսութիւն են անում։ Դու նրան ճանաչում ես, նա ո՛չ մի աւելորդ խօսք չի ասիլ։

—Քո խօսքերը և՛ ճշմարիտ են, և՛ չէ, —պատասխանեց քահանան. —Նիկողայոսը բարեխիղճ և սակաւախօս մարդ է, բայց ես երգուել եմ իւրաքանչիւր օր երեք անգամ նշովել թիւրքերին—լուսաբացին, կէսօրին և արեւակը մայր մտնելիս։ Ինձ համար միևնոյն է, թէ ինչ կ'ասէ Նիկողայոսը, բայց ես սրբութեամբ պէտք է կատարեմ երգումս։

—Ահա Միտսոսն ուսերը սեղմելով գալիս է. դու գոնէ նրա մօտ քեզ զսպիր։ Միտսոս, ճաշը պատրաստ է։

—Ճաշը պատրաստ է, —պատասխանեց երիտասարդը—միայն ես չեմ կարող միւս կօշիկս գտնել, իսկ դու էլ թոյլ չես տալիս առանց կօշիկների ճաշել։

—Դէհ, ուրեմն փնտռիր։

—Ես ամեն տեղ նայեցի, բայց չը կայ ու չը կայ. իսկ եթէ գիտենաս, հայրիկ, թէ ինչպէս քաղցած եմ ես։

Բայց Կոստանդինը չը զիջեց։

—Ինչպէս ուզում ես, բայց առաջ կօշիկդ գտիր, յետոյ արի ճաշելու, —ասաց նա։ —Դէհ, հայր Անդրէաս, գնանք։

Եւ նրանք սեղան նստեցին, իսկ խեղճ Միտսոսն առանց կօշիկ և առանց ճաշի մնաց։

II

Մի ժամ յետոյ Միտսոսը իւր միւս կօշիկը գտնելուց և ճաշելուց յետոյ հանդիստ քնած էր սրահում: Նախընթաց գիշերուայ մեծ մասը նա ձկնորսութեամբ էր անցկացրել, իսկ որովհետեւ հունձն էլ վերջացրել էր, այդ պատճառով էլ ուրիշ կարևոր գործ չ'ունէր, բայց արեգակը այգուց դուրս գնալուց յետոյ խաղողի վազերը ջրելը, իսկ այս բանը ժամը չորսից չուտ չէր լինում: Նա քնած էր, ինչպէս հայրն ասում էր, ճիշտ շան նման, որովհետեւ պտուկէլ էր կծկուած, և նրա քունն այնքան թեթիւ էր, որ ամենափոքր շշուկից աչքերը բաց էր ածում:

Միտսոսը յունական սովորական տիպի մի յաղթանդամ երիտասարդ էր, գանգուր, սև մազերով, որոնք ընկած էին ուսերի վրայ, նմանապէս սև, ուղիղ յոնքերով և նոյն գոյնի խոշոր աչքերով: Նրա քիթը կարճ էր և հաստ, իսկ բերանի գեղեցիկ գծերը երևան էին հանում հոգեկան տրամադրութեան բոլոր ամենափոքր ստուերները: Նրա զէմքին ու ձևունքին բացի արեգակից, քամուց ու անձրևից, ուրիշ ոչ մի փափկացնող իւր չէր գիտած, և այդ պատճառով թուլ-կարմիր գոյն ունէին նրանք, և աչքերի ու մազերի ասակ աւելի ևս մութն էր երևում: Նրա ձևունքն ու սանրը, որոնցից նա կօշիկները հանել էր, զարմանալի կերպով մաքուր էին, և այս մաքրութիւնը յոյն շինականի բնորոշ յատկութիւնն է կազմում:

Երկու ժամ քնելուց յետոյ Միտսոսը զարթնեց շնորհիւ այն բանի, որ արեգակը սրահի անկիւնից ճառագայթն ուղղակի նրա երեսին էր ձգել: Սկզբում նա չուռ եկաւ գէպի պատը, բայց մի րոպէ անցած վեր թռաւ և ծուլութեամբ ձգուեց: Յետոյ գնաց տան ետևի քարէ ջրհորի մօտ և գլուխն ընկղմեց թարմ ջրի մէջ: Իսկ երբ քունը բոլորովին անցաւ, Միտսոսը նայեց մեծ սօսուն և գնաց աշխատելու:

Փոքրիկ առուակը, որ հոսում էր պարտիզի միջով և թափւում ծովածոցը, կէս մղոն տարածութեամբ քարէ կամուրջով էր ծածկուած, որի տակից ջուրը կարելի էր տանել գէպի չորս կողմը փորուած վազերը:

Ամենից առաջ Միտսոսը վազերի շուրջը դանուած աւազաններից դուրս հանեց բոլոր հաւաքուած կեղտոտութիւնները և յետոյ բաց թողեց ջուրը, որ արագութեամբ ներս վազեց: Համոզուելով, որ ջուրն ամեն կողմ էլ տարածուել է, նա հողով

ծածկեց քարէ կամուրջի անցքը, և արագաժող առուակը նորից իւր ճանապարհը բռնեց: Վերջապէս վաղերին մօտենալով Միտսոսն սկսեց փորփրել նրանց շուրջը, որ ջուրը կարողանայ ողողել երկարատեւ երաշտից չորացած բոլոր արմատները:

Թէև արեգակի ճառագայթներն ուղիղ չէին ընկնում երկրի վրայ, բայց և այնպէս շատ շուրջ էր, որովհետեւ սիրօկիօն աւելի սաստկացել էր և այրում էր, կարծես հրաբորբոք վառարանից լինէր փչում: Վաղերի մոյլ-կանաչագոյն տերևների քամու կողմը դարձած երեսները ծածկուել էին բարակ, սպիտակ քողով, որ փչում էր հունձից յետոյ մերկացած դաշտերից: Ժամանակ առ ժամանակ Միտսոսն ընդհատում էր իր գործը և ձեռքով քրքրտինքը սրբում ճակատից, իսկ յետոյ նորից կիսաձայն գիւղական երգեր երգելով շարունակում էր աշխատել: Նա համարեա արդէն վերջացրել էր գործը, երբ նկատեց մօտեցող հօրը:

— Ի՞նչ է, Միտսոս, ասաց Կոստանդինը, — դու այսօր մի՞նակ ես աշխատում: Ես գործով Նաւալիս էի գնացել: Բոլոր վաղերը լաւ ջրել ես:

— Ո՛չ, դեռ երեքը մնում են:

— Դու գնա, հանդստացիր, ևս քո տեղը կը վերջացնեմ:

Միտսոսն ուրախութեամբ բանը վայր պցեց գետին:

— Դժուար թէ գժովքում էլ այսպէս շոգ լինի: Խեղճ Նիկողայոս մօրեղբայրս մինչև դաշտավայրի միջով այստեղ հասնելը բոլորովին կ'այրուի:

— Նա իհարկէ՝ լուրարան կը պահանջէ, և դու պարտաւորուած կը լինես ջրհորից ջուր բերելու:

— Այդ ոչինչ, — նկատեց Միտսոսը, և գետնին քսուելով՝ սկսեց նայել, թէ ինչպէս է աշխատում հայրը:

— Ի՛նչ, ահա վերջացրի, — կէս ժամ անցած ասաց Կոստանդինը, — դու այս գիշեր էլ ձուկ որսալու պէտք է գնաս: Քամին ինչ-որ սաստիկ է:

— Գուցէ արեւ մայր մանելուց յետոյ դադարի: Յամենայն դէպս ես երեկ երկու օրուայ համար բաւական ձուկ որսացի, ջուրը դրի և տարայ սառցատուն: Ելածով եմ, որ չի փչանայ:

Նրանք միասին տուն գնացին: Կոստանդինը տեսնելով որ դրան առաջ երեք ջորի են կանգնած, քայլերն արագացրեց:

— Երեկ Նիկողայոսը եկել է, — ասաց նա, — երբէք նա իրեն սպասեցնել չէ տալիս: Դէհ, գնանք, Միտսոս:

Ամբողջ սրահն արկղներով ու կապոյններով լցուած էր, իսկ սենեակում մի ցածիկ աթոռի վրայ նստած էր Նիկողայոսը:

— Հապա, Կոստանդին, — ասաց նա վեր կենալով, — աստ տեսնեմ, ինչպէս ես: Իսկ դու, Միտսոս, մեծանում ես ու մեծա-

նուսմ էթէ հօրդ հասակին հասնես, ես քեզ հարիւր պիտասաւ^{*)} կը տամ է՛հ, Կոստանդին, ինչպիսի անիծուած եղանակ է այսօր: Ես ուղղակի չը գիտէի, թէ քամուց ու փոշուց սւր թաղնուումս Միտսոս, տեղն է արգեօք այն լողարանը, որ մենք միասին չինեցինք տախտակներից: Զորեպանները կ'օգնեն քեզ ջրով լցնել այն, իսկ եթէ փոքր ինչ ծակուած էլ է, այդ ոչինչ: Դու կուտարեալ քաջ տղամարդ ես, — աւելացրեց նա՝ երիտասարդի ուսը շոյելով, — որքան կարելի է, չմտ ջուր բեր ինձ համար, թոյլ տուր մի տասն րոպէ լողանամ, իսկ հազնուելիս կը խօսենք քեզ հետ:

Միտսոսը դուրս գնաց սենեակից, իսկ Կոստանդինը նըրան դառնալով՝ հարցրեց.

— Հապա, ինչ կասես դու:

— Միտսոսն ընտիր տղայ է. — պատասխանեց Նիկողայոսը, — միայն կարելի է նրան հաւատ ընծայել:

— Թիւրքն էլ այդ բանի մէջ չի զղջալ:

— Է՛հ, այդ աւելորդ է: Իսկ երկչոտութեան կողմից ինչպէս է:

— Երկիւղ ասած բանը չը գիտէ ինչ է:

— Այդ իզուր: Երկիւղի զգացմունքը չը փորձած, քաջ լինել չէ կարելի: Է՛հ, մենք դեռ այդ կը տեսնենք:

Նիկողայոսն էլ Կոստանդինի նման ալբանացու տարազով էր հագնուած. նրա հագին կար մի կարմիր, ասեղնադործած բաց բաձկոնակ, շապիկ, կարճ չրջաղզկատ և նեղ, սպիտակ անդրափարտիկ, ներքեից կապած: Նա բարձրահասակ էր, նիհար, և գէմքին նայելով կարելի էր ասել, թէ քառասուն կամ յիսուն տարեկան է: Բայց խկապէս նա վաթսուսին մօտ էր: Մաքուր ածիլուած և շատ դժգոյն լինելով, նա ըստ երեւոյթին մաքուր օդի երես չէր տեսնում, բայց նրա թարմ կաշուին նայելով՝ այդ երթագորութիւնը չէր կարելի անել: Նրա մեծ, մոյգ-մոխրագոյն աչքերը կիսով չափ ծածկուած էին խիտ սև յօնքերով: Քիթը բարակ էր, համարեա արծուային, նուրբ ունդներով, որոնք միշտ շարժոււմ և աղնուատոհմ նժոյգի նըման ծծում էին օդը: Նրա բարակ շրթունքները կարծես անապատականի լինէին, իսկ խիտ և երկար մազերը հազիւ երևան էին հանում քունքերի սպիտակ ալիքները: Գլուխը հպարտ և ուղիղ կանգնած էր ուժեղ ուսերի վրայ, իսկ պարանոցը, թէպէտ քիչ երկար, բայց բոլորովին ուղիղ էր: Իր այդ բարձր հասակով և արտասովոր նիհարութեամբ նա հսկայ էր երևում:

*) Դուրուշ:

—Ես Կորնթոսից եմ գալիս և շատրան ունեւմ քեզ պատմելու, — ասաց Նիկողայոսը: — Վերջապէս հայրենասէրների յանձնաժողովին ամբողջ Մորէան ինձ յանձնեց: Ինձ իրաւութ է տրուած հարկաւոր գէտքերում գործադրել ֆոնդերը *) և նշան տալ թիւքերի գէտ պատերազմն սկսելուն: Աստ խնդրեմ, այստեղ արդեօք կան այնպիսի մարդիկ, որոնց վրայ կարելի լինի յոյս գնել, թէ սրանք բոլորը ջորեպաններ ու շատախօսներ են:

— ձիւտ ես ասում — սրանք բոլորը ջորեպաններից էլ վատ են և միայն շատախօսութիւն անել գիտեն:

— Է՛հ, ոչինչ, զրանց էլ կարելի է գործի մէջ խառնել, բայց արդեօք ով կարող է առաջնորդ լինել: Այստեղ կարծեմ մի քահանայ կար, Անդրէաս անունով: Ես կը ցանկանայի տեսնել նրան: Յիշում եմ, որ նա շատ էր խօսում, բայց այդ ոչինչ, նրան կարելի է զսպել:

— Նա երդում է տուել օրական երեք անգամ նզովել թիւքքերին և սրբութեամբ կատարում է իր երգումը:

— Է՛հ, զրանով թիւքերին ոչինչ չի անիլ: Աւելի լաւ կ'անէր, եթէ օրհնէր նրանց, այդպիսով գոնէ կարելի կը լինէր նրանց խաբել: Բայց միեւնոյն է: Ա՛, Միտսոն, լոպարանր պատրաստ է: Ներքի, Կոստանդին, բոլորովին չեմ կարող համբերել, երբ գգում եմ, որ կեղտոտուած եմ: Միտսոն, կէս ժամ յետոյ ինձ մօտ արի և այն ժամանակ քո մասին մի որևէ բան կը պատմես ինձ:

— Բայց ես ոչինչ չ'ունեմ պատմելու:

— Այդ շատ լաւ է, նշանակում է, ամեն ինչ բարեկաջող գրութեան մէջ է: Ա՛խ, հո՛, Կոստանդին, ես գինի եմ բերել, բայց Միտսոնին հրամայիր, որ ջրհորը կախէ այն: Իրան յարգը ճանաչող մարդը տաք գինի չի խմիր:

— Միտսոն աչքերը Նիկողայոսից չէր հեռացնում. երբ նա գուրս գնաց սենեակից, երիտասարդը ցած ձայնով ասաց հօրը.

— Գործի ժամանակ ձեռներս շատ կեղտոտուել են և ես վախենում եմ, թէ մի գուցէ Նիկողայոս մօրեղբայրը կը նկատէ այդ:

— Գուցէ և նկատեց, նա ամեն բան տեսնում է. ուրեմն նրա մօտ գնալուց առաջ ձեռներդ մաքրիր:

Միտսոսը չափազանց սիրում էր Նիկողայոս մօրեղբորը, և նրա աչքում բոլոր տեսած մարդկանցից նա ամենալաւն էր: Նիկողայոսը շատ անգամ մեծ նաւերով ծովի վրայ ճանապարհորդութիւններ էր արել և տեսել արտասահմանի երկրները: Մի

*) Հիմնական դրամագլուխ:

անդամ, մի քանի տարի առաջ, նա ֆրանսերէն խօսեց մի խոր-
տակուած նաւի նաւաստիներէ հետ, որոնց վոթորիկը ավին էր
գուրս պցել, այն ինչ նրանց շրջանում այդ լեզուին ոչ որ ծա-
նօթ էր, մինչև անգամ ե՛ր քաղաքապետը, որը նաւաստիներէ
անծանօթ լեզուն լսելով հաւատացնում էր, թէ դա թռչունի
լեզու է։ Նիկողայոսն անգաղար խորհրդաւոր ճանապարհոր-
դութիւններ էր կատարում, որոնցից վերագրւում էր միշտ
անսպասելի կերպով, նրա ձայնը չափազանց քաղցր էր, թեկը
երկար ու ջլոտ, և նա յայտնի էր որպէս հմուտ հրացանածիզ
և համարեա ամենագէտ։ Նրան ծանօթ էին բոլոր թռչունների
ու բոյսերի անունները, իսկ երբ մի անգամ Միասոսը ծանր
հիւանդացաւ, նա մի ինչ որ՝ անծանօթ բոյսի տերեւներ հաւա-
քեց և պատրաստեց մի զեղ, որից մանուկը միւս օրն իսկ ա-
ռողջացաւ։ Բայց ամենից աւելի Միասոսին գուր էին գալիս
այն պատմութիւնները, որ անում էր Նիկողայոսը զանազան
երկրներում իր բոլոր տեսածների մասին։

Ձեռները լուսնալոյ՛ կերտասարդը շտապեց Նիկողայոսի
սենեակը և նրան արգէն կիսահագնուած դաւաւ կեղտոտ սպիտակե-
ղէնը թափուած էր յատակին, և նա ցոյց տալով այդ՝ ասաց.

— Ես գոնէ չորս օր — կը մնամ այստեղ, խնդրում եմ,
Միասոս, կարգադրիր, որ այդ բոլորը լուսնան։ Աշխարհիս երե-
սին ամենակարևոր բանը մաքրութիւնն է։

— Իսկ հայր Անդրէասն ասում է, որ ամենից կարևորն
է — սիրել Աստծուն և ասել սատանային, այսինքն թիւրքերին։

— Ի հարկէ, նրա ասածը ճշմարիտ է, բայց ես էլ չեմ
սխալւում։ Դէհ, Միասոս, նստիր պատուհանի մօտ և պատմիր,
թէ ինչ էիր անում այն օրուանից, երբ մենք բաժանուեցինք։

— Հունձը վերջանալուց յետոյ ես վաղերին եմ նայում և
համարեա ամեն զիշեր գնում եմ ձուկ որսալու։

— Լաւ։ Վաղը մենք միասին կը գնանք ձկնորսութեան,
իսկ այսօր ես չափ բան ունեմ հօրդ հետ խօսելու։

— Որքան ուրախ կը լինեմ քեզ հետ մակոյկով ման գալ,
և գու ինձ նոր-նոր պատմութիւններ կ'անես։

— Բայց բոլորովին ուրիշ տեսակ։ Ինձ չափ հետաքրքիր
է իմանալ, թէ նրանք քեզ ինչպէս գուր կը դան։ Քանի՛ տա-
րեկան ես։

— Նոյեմբերին տասներկներ տարիս կը լրանայ, և իմ ընչաքէն
արգէն գուրս է գալիս։

— Այո, աղաւամաղը երեսում է։ Բայց քո ինչին է պէտք
ընչաքէն։

— Բոլոր աղամարդիկ էլ ընչաքէն ունեն։

—Իսկ դու էլ ուզում ես տղամարդ դառնալ: Յիշիր ուրեմն, որ ոչ թէ ընչաչքն է պատանուն մարդ վարձնում, այլ քաջութիւնն ու առաքինութիւնը: Քանի զեռ այս սենեակից դուրս չենք եկել, ես քեզ պէտք է ասեմ, որ եթէ մի որեւէ թիւքք քեզ հարցնելու լինի իմ մասին, թէ որտեղ եմ կամ ուր եմ գընում, դու միշտ պատասխանիր — «չը գիտեմ, ես նրան մի տարի է չեմ տեսել»:

—Այո, ես այդպէս էլ կ'ասեմ միշտ:

—Իսկ եթէ դու ուրիշ կերպ պատասխանես թիւքքերին և մասնեա ինձ, այն ժամանակ ես կարող եմ կեանքից զրկուել: Խօսք տուր ինձ, որ դու երբէք այդ բանը չես անիլ:

—Խոստանում եմ:

—Իսկ եթէ սպառնան սպանել քեզ:

—Էհ, զբանից ինչ, չէ՞ որ ես խոստացայ:

Նիկողայոսը ձեռքը երիտասարդի ուսին դրաւ և աչքերը պսպղացնելով ասաց.

—Փնօք Աստուծոյ: Ես գտայ նրան, ով որ ինձ հարկաւոր էր:

Գիշերը սիրովիօն դադարեց, ցօղ դրաւ, և հետեւեալ առաւօտ վատ եղանակից յետոյ ամբողջ աշխարհը ժպտադէմ արթնացաւ:

Համարեա լուսադիմից սկսած Միտսոնն անդադար սուրճ էր պատրաստում, որովհետեւ ամբողջ շրջակայքի անուանի յոյները Նիկողայոսի գալը լսելով՝ այցելութեան եկան, և նրանցից իւրաքանչիւրին նա պարտաւորուած մի բաժակ թիւքքական սուրճ էր առաջարկում: Սրահում նստած, ծխաքարչը բերանից առանց հանելու, նա, ինչպէս երկում էր, հրահանգներ էր տալիս իւր այցելուներին:

Ամենաառաջին այցելողներից մէկն էլ հայր Անդրէասն էր, որին Նիկողայոսն առանձին յարգանքով վերաբերուեց, իսկ այցելութիւնից յետոյ նրան ճանապարհ դրաւ մինչև պարտիզի ետին դռնակը, որ բացւում էր դէպի դաշտը, և Միտսոսը, որ ջրհորի մօտ բաժակներն էր լուանում, լսեց հայր Անդրէասին հրաժեշտ տալու ժամանակ նրա ասած խօսքերը.

—Որ գլխաւորն է—լսիր: Յետոյ քո խորխտ ձայնը մեզ հարկաւոր է, իսկ այժմ ամեն մի աւելորդ խօսք կարող է բոլորը փչացնել: Ա՛յ, դու ոչինչ չես նկատում, այնինչ ես գիտեմ, որ մեզ ականջ են դնում: Է՛հ, Միտսոս, այստեղ արի:

Երիտասարդը սաստիկ կարմրած մօտեցաւ նրան:

—Դու անարդար ես վերաբերւում դէպի ինձ, Նիկողայոս մօրեղբայր, ես ձեզ ականջ չէի դնում, բայց չէի կարող չը լը-

սել քո խօսքերը, քանի որ դու այդքան մօտիկ բարձր խօսում էիր, թէն թիկերը ծածկում էին ինձ:

— Բաւական է, հոգիս, ես մտադիր էլ չէի գատապարտել քեզ, — պատասխանեց Նիկողայոսը. — միայն ուզում էի ցոյց տալ հայր Անդրէասին, թէ որքան անզգոյշ բան է շատախօսութիւն անելը: Դէհ, այժմ դնաս բարով, հայր Անդրէաս: Ահա տար այս իմ լուման Աստծուն, յաջողութեամբ այստեղ հասնելու համար:

Նիկողայոսը կատարեց իր խոստումը, և հէնց որ արեգակը մայր մտաւ, Միտսոսի հետ ճանապարհ ընկաւ դէպի մակոյկը: Միտսոսը տանում էր ջահերով լիքը մի պարկ, ձկների համար մի կողով և երկու սրածայր կարթ, իսկ Նիկողայոսը ցանցն ուսին գնում էր նրա կտիկը: Նրանք որոշել էին որսը կարթերով սկսել, իսկ երբ լուսինը դուրս գար, այն ժամանակ անցնել ծովածոցի միւս եզերքը, որտեղ ջուրը ծանծաղ էր, և այնտեղ ցանցը դործի դնել: Բայց Նիկողայոսը ցանցն առած՝ մակոյկը մտաւ, իսկ Միտսոսին թողեց կարթով մենակ աշխատելու:

Նրիտասարդը հանեց իր քաթանէ անդրավարտիկն ու կօշիկները, չափիկը դօսկի շուրջն ամրացրեց, պարկը գցեց ուսին և վառած ջահը ձախ ձեռքն առնելով, իսկ կարթն — աջ՝ մինչև ծնկները մտաւ ջուրը: Նա կրակը մօտեցրեց ջրի մակերևոյթին, որ ձուկը կարողանար տեսնել այն, իսկ ունելիքը պատրաստ պահել էր, որ ձուկը երեւալիս չը վրիպէր:

Սա մի այնպիսի գեղեցիկ տեսարան էր, որ Բեմբրանտը սիրով կը ձևակերպէր քաթանի վրայ: Լուսինը դեռևս չէր բարձրացել, բայց երկինքը պայծառ և աստղալից էր, իսկ ծովածոցի երեսին փոքրիկ կոհակներ էին խաղում, որոնք կորչում էին հակառակ ափի ստուերի մէջ: Ջահի թոյլ լոյսի տակ հագիւ կարելի էր նշմարել մակոյկի գծագրութիւնը, որտեղ Նիկողայոսը ցանցն էր պատրաստում, իսկ տիրող խաւարի մէջ լուսաւորուած երևում էին Միտսոսի դեռահաս կերպարանքը և նրան շրջապատող ջրի մի փոքրիկ տարածութիւն: Ժամանակ առ ժամանակ նա արապութեամբ իջեցնում էր կարթը և մի ակընթարթում գուրս հանում ծայրին մի որևէ ձուկ, որի վրայից ջուրը կաթիլ-կաթիլ թափւում էր ներքև: Ծառ քիչ անգամ էր նա վրիպում և այն ժամանակ ժպտն երեսին գատարկ կարթը ցոյց էր տալիս Նիկողայոսին:

Անցաւ կէս ժամ. ցուրտը սաստկացաւ, և արդէն ձուկ չէր երևում ջրի մէջ, այդ պատճառով Միտսոսը ետ դարձաւ. դէպի մակոյկը, ցատկեց նրա մէջ, առաջատուր բարձրացրեց և մակոյկը լողաց ծովածոցի մոայլ մակերևոյթի վրայ: Նիկողայոսը նըստեց զեկի մօտ, իսկ Միտսոսը տեղաւորուեց նրանից ոչ հեռու:

—Հ'ը, ինչ է, մօրեղբւո՛ր,—ասաց երիտասարդը,—մենք քսան ձուկ ունենք: Կարծում եմ, որ իբրև կէս ժամուայ աշխատանք քիչ չէ դա: Մակոյկն ուղղի՛ր գէպի այն տան կողմը, որի պատուհանները փայլում են եղերքին:

—Լաւ, բայց չէ՞ որ դա շատ հեռու է: Մի ժամից շուտ մենք չենք հասնիլ:

—Է՛հ, ոչինչ, դու քո նոր պատմութիւնները կ'անես ինձ:

—Ո՛չ, այդ պատմութիւններից ամեն մէկը շատ երկար է, և մենք աւելի լաւ է վերադարձին կը դադարենք գրանցով, որովհետև քամու հակառակ աւելի երկար կը տե՛ն ճանապարհը:

Մի ժամից աւելի լողում էին նրանք, համարեա լուսթիւնն առանց ընդհատելու: Քամին աւելի ևս սաստկացաւ, և լեռների գագաթներին Տրիպօլիսի ուղղութեամբ ժամանակ առ ժամանակ փայլում էր կայծակը: Այն տան մէջ, որ ցոյց էր տուել Միտսոսը, լոյսը հանդաւ, բայց հրուանդանը, որի վրայ նա կանգնած էր, պարզ աչքի էր ընկնում մթութեան մէջ:

—Դէ՛հ, Միտսոս, այժմ ձգենք ցանցը,—ասաց Նիկողայոսը, երբ նրանք մօտեցան ափին.—կարելի է այս հրուանդանին մօտենալ:

—Այո, այնտեղ խոր է:

Մի քանի րոպէ անցած մակոյկը կանգ առաւ, և Միտսոսը մի ապառաժի կապեց այն, իսկ յետոյ Նիկողայոսի օգնութեամբ ցանցը դուրս քաշեց ափը, որովհետև նրանք պէտք է որսային հրուանդանի միւս կողմը, որտեղ աւելի շատ ձուկ կար: Մակոյկից դուրս գալով, Նիկողայոսը հաղաւ Կոստանդինի երկար կօշիկները, իսկ Միտսոսը իր սովորութեան համեմատ իրանը հանեց: Յանցը քսանհինգ կարգ *) երկարութիւն ունէր. Միտսոսը նրա մի ծայրից բռնելով՝ առաջ գնաց ջրի միջով, իսկ երբ ցանցը բոլորովին ձգուեց, Նիկողայոսն էլ հետեւեց նրան: Կարճ միջոցում նրանք ցանցն ամրացրին հոսանքի լայնութեամբ և սկսեցին ձկան սպասել: Լուսինն արդէն բարձրացել էր, և նրա լոյսով հեշտութեամբ կարելի էր նկատել արծաթափայլ լեզուակները, որոնք մէկը միւսի հետից խճճւում էին ցանցի օղակների մէջ:

Անցաւ մէկուկէս ժամ, բայց որսն այնքան էլ յաջող չէր, և Միտսոսն առաջարկեց գնալ աւելի առաջ, որտեղ մանր ձուկ շատ կար: Բայց այնտեղ շատ խոր էր, և Միտսոսը բոլորովին մերկացաւ: Այսանդ նրանց բազոր բանեց կարճ միջոցում նրանք շատ ձուկ որսացին:

*) Անգլիական չափ է=3 ստնաչափի:

—Այժմ հարկաւոր է շուտով ավեր դուրս գալ,—բայց պահանջեց Միտսոսը.—որովհետեւ ձուկն այնքան շատ է, որ կարող են կտրատել օղակներն ու փախչել:

Իրաւ. որ, միքանի քայլ հաղիւ էին արել, երբ յանկարծ յանցը պատուռեց, և լուսնի լոյսի տակ ահազին բազմութեամբ արծաթադոյն թեփուկներ փայլեցին:

—Անիծուած թիւրքեր,—բայց պահանջեց Միտսոսը,—բոլորն էլ դուրս պրծան:

—Սպասիր,—պատասխանեց Նիկողայոսը,—հարկաւոր է յանցը ձգել, դուցէ մի քիչ մնացել է:

—Ո՛հ,—ասաց Միտսոսը.—եթէ նրանք փախչեն, բոլորը միասին կը փախչեն:

Ճիշտ այդպէս էլ դուրս եկաւ—ցանցի խորքում մնացել էին միայն երկու թէ երեք ձկնիկ, որոնց չ'արժէր վերնել:

—է՛հ, այժմ բաւական չէ՞ մօրեղբայր,—ասաց պատանին.—մենք որսի բոլոր ամենալաւ տնդերն էլ եղանք:

Նիկողայոսը համաձայնուեց, և մինչդեռ Միտսոսը հազընուում էր, նա յանցը ծակեց, և ապա երկուսն էլ վերադարձան դէպի մակոյկը:

III

Մինչ այս մինչ այն քամին սաստկացաւ և ուղիղ նրանց դէմ էր փչում, այնպէս որ հարկ եղաւ մակոյկը քամուն հակառակ տանել:

—Դէ՛հ, այժմ պատմութիւններդ սկսելու ժամանակն է, մօրեղբայր,—ասաց Միտսոսը՝ առաջատուն ամբայնելով:

—Լա՛ւ, պատասխանեց Նիկողայոսը,— ևս այժմ կը պատմեմ քեզ ինձ հետ պատահած ստույգ անցքը: Մինչև օրս ևս քեզ ևրեխայական հէքիաթներ էի պատմում, իսկ այժմ հասակաւորներին վայել պատմութիւններ անելու ժամանակը հասել է: Այն բոլորը, ինչ որ պատմելու եմ քեզ, պատահել է քսան տարի առաջ, երբ դու դեռ ծնուած չէիր, իսկ ևս աւագակ էի:

—Դո՛ւ, Նիկողայոս մօրեղբայր, աւագակ,—զարմացած բացականչեց Միտսոսը:

—Այո՛, ևս այն ժամանակ աւագակ էի—փախստական, օրինազանց, կլեֆտ *), ինչ ուզում եմ, հաշւիր: Իմ գլուխը գնահատուած էր, և ես բացի լեռնային կիրճերից ուրիշ բը-

*) Այսպէս էին անուանում նոր-թունաստնում աւագակների գլխաւորները, ընդհանրապէս զօրքերի առաջնորդները:

նակարան, ապաստան չ'ունէի: Բայց սրանից վատ կեանք էլ կայ, եթէ, օրինակ, թիւրքերի ձեռն ընկնես: Ես աւազակ դարձայ այն գիշերը, երբ իմ կինը վախճանուեց: Մենք այն ժամանակ ապրում էինք Արկադիայի Դեմիցանա գիւղում. իսկ թէ ինչպէս պատահեց կնոջս մահը, դու յետոյ կիմանաս: Աւազակ դառնալով, ես գիշեր-ցերեկ թափառում էի լեռների մէջ և թիւրքերի սպասում, որոնց որսում էի, ինչպէս վայրենի գաղանի: Երկու թէ երեք ամիս յետոյ ինձ հետ միացան ինձ նման մի քանի աքսորուածներ էլ: Այն ժամանակ մեր գործն ընդարձակուեց: Մենք բռնում էինք թիւրքերին, իսկ երբ հարուստներ էին ընկնում ձեռներս, այն ժամանակ նրանց համար մեծ վրկանք էինք վերցնում, սակայն երբէք ձեռք չէինք տալիս յոյներին և թէ յոյն և թէ թուրք կանանց:—Մենք մեր գործն յաջողութեամբ էինք առաջ տանում, և մեզանից ոչ մէկը չ'ընկաւ թիւրքերի ձեռքը. իսկ եւ մէկը-միւսը վիրաւորուում էր, այն ժամանակ մենք ինքներս քրիստոնէաբար համբուրուելով նրա հետ—այն աշխարհն էինք ուղարկում, որ մահմէդականների նախատինքին չ'ենթարկուի:

Նիկողայոսը լռեց, բայց մի քանի րոպէ յետոյ շարունակեց ժպտալով.

—Երբէք ես չեմ մոռանալ, եթէ ինչպէս մենք գերի վերցըրինք Մահմէդ բէյին. սա մի հաստ, դեր, կանացի քնքոյշ դէմքով դե էր: Մեր ձեռն ընկնելով՝ նա ազատուեալ, գոռում էր անդադար, չը նայելով որ ես նրան ասում էի, թէ մենք նրան երկու օր միայն կը պահենք, մինչև ազգականները կամ բարեկամները վրկանք ուղարկեն: Ես սրտանց ծիծաղում էի նրա երկիւղի վրայ և մինչև այժմ էլ այդ բանը մտաբերելիս՝ ժպտիտս զսպել չեմ կարող: Սակայն աւազակային կեանքը միշտ էլ ուրախ է անցնում, այլ չատ անդամ ստիպուած ես լինում օրերով անհաց և անջուր մնալ: Մեծ մասամբ մենք Արկադիայի հիւսիսային կողմումն էինք թափառում. բայց մի անգամ, ամառը ես այնաղթելի ցանկութիւն զգացի հայրենիք վերադառնալ: Ընկերներս համաձայնեցին ինձ հետ գալ, և մենք ճանապարհ ընկանք դէպի Դեմիցանա: Ցանկութիւն չ'ունենալով նրանց վտանգի ենթարկել, ես մենակ մտայ գիւղ: Ճանապարհին ինձ մի քանի ծանօթ յոյներ պատահեցին, բայց ես նշաններով խնդրեցի, որ ինձ չ'մատենն, իսկ թիւրքական տեղապահ զօրքը փոխուել էր, և զինուորներից ոչ ոք ինձ չէր ճանաչում: Իմ տանը մօտենալով ես տեսայ, որ նրա պատուհաններն ու դռները հանուած էին, և լռեցի, որ այդ բանն արեւ էին թիւրքերն այն պատճառով, որ ինձ իմ բնակարանում չէին գտել:

Շէմքին նստած էր իմ ծերունի հայրը, որի տարիքն արդէն ութսունից անց էր, և անպիտակցաբար շարժում էր մի տիկնիկ, որը ժամանակով դրտերս էր պատկանում: Ես չր համբերեցի, վազեցի նրա մօտ, համբոյրներով ծածկեցի նրան և բացապանչեցի. «մի՞թէ, հայր, դու ինձ չես ճանաչիլ»: Բայց նա ոչինչ չը պատասխանեց, մի տեսակ տարօրինակ կերպով նայեց ինձ և շարունակեց շարժել տիկնիկը: Ես իմ հայրենի գիւղում մնայի մի ժամի չափ և այնտեղից հեռանալուց առաջ մի երգում տուի, որն իրագործելու դու ինձ կարող ես այժմ օգնել, Միտսնս:

— Իսկ ինչո՞ւմ էր կայանում այդ երգումը, և ի՞նչպէս կարող եմ ես օգնել քեզ իրագործելու այն:

— Իր ժամանակին կ'իմանաս այդ, իսկ այժմ կը բացատրեմ քեզ, թէ ես ինչո՞ւ աւաղակ դարձայ: Դու իմ կնոջս երբէք չես տեսել, շատ պարզ է, որովհետեւ նա քո ծնունդուցդ առաջ վախճանուեց: Նա շատ լաւ և շարժական գեղեցիկ կին էր, իսկ նրա դուստրը, Հեղինէն, եթէ կենդանի մնար, բոլորովին նրա նման կը լինէր: Բայց դժբաղդաբար Դեմիյանա եկաւ տեղապահ գործի մի նոր մեծաւոր: Այդ սպան մի շատ դուրեկան մարդ էր և մեծ ուշադրութիւն էր դարձնում ինձ վրայ, որովհետեւ ես այն ժամանակ գիւղի տանուտէրն էի: Նա շատ անգամ մեզ մօտ ճաշի էր գալիս, և ես երբեմն այցելում էի նրան, բայց Կատարինէին այդ մարդը դուր չէր գալիս, և նա շատ քիչ էր խօսում նրա հետ: Սպայի գալուց երկու շաբթից աւելի անցել էր, երբ ես հարկադրուած էի գնալ Անգրիսենա գիւղը, որտեղ ես հող ունէի և պէտք է մասնակցէի տանուտիրոջ ընտրութեանը: Բայց ճանապարհին մի ծանօթ գիւղացի պատահեց, որն ինձ ասաց, թէ ընտրութիւնը յետաձգուած է: Ես ի հարկէ վերադարձայ տուն, բայց Դեմիյանա հասայ երկօրեան շատ ուշ: Իմ տան պատուհանները լուսաւորուած չէին, և ներս մտնելով, ոչ կնոջս գտայ այնտեղ, ոչ երկխայիս: Ես մի քիչ սպասեցի, կարծելով, թէ նա ծանօթներից մէկի մօտ կը լինի: Բայց ժամանակն անցնում էր, իսկ կինս չէր վերադառնում: Այն ժամանակ ես չըջեցի բոլոր բարեկամներին տըները, բայց ոչ մի տեղ չը գտայ նրան: Վերջապէս զիմեցի ըսպայի մօտ, հարցնելու համար, թէ արդեօք նա մերոնց չէ տեսել: Նրա դուռը փակած էր, բայց վերին յարկի պատուհանից լոյս էր երևում: Դրանը գիւղ չէի մօտեցած, երբ յանկարծ աւանջիս մի կնոջ լայ ու կոծի ձայն զիպաւ: Սիրտս թնդաց և ես լցրի ինձանից միշտ անբաժան տորճանակա Մի հարուածով դուռը խորտակեցի և ինձ գտայ մութ սենեակում, որտեղից սանդուխը դէպի վեր էր տանում: Ես վազեցի այն կողմը,

բայց այդ իսկ բողոքին ինձ մօտ վազեց իմ փոքրիկ Հեղինէն, որն այն ժամանակ եօթը տարեկան էր, «հայրիկ, հայրիկ» կանչելով: Դեռ նա ինձ չէր մօտեցել, երբ սանդուխի գլխին երևաց սպան և ատրճանակ արձակեց: Գնդակն ինձ չը դիպաւ, այլ սպանեց դատերս: Ես կայծահանը քաշեցի, և նա մեռած փռուեց գետնին: Այդ իսկ միջոցին կամացուկ ինձ մօտեցաւ Կատարինէն և ասաց. «Դու ուշացար... ինձ միայն մի բանում... նա ձեռներիցս խլեց իմ երկրորդ ատրճանակը. և արձակեց դէպի իր գլուխը: Ես սարսափից դեռ խելքս գլուխս չէի հաւաքել, երբ ինձ վրայ յարձակուեցին ատրճանակի ձայնից զարթնած երկու գինուոր: Ես նրանց մի կողմը հրեցի և պատուհանից դուրս թռայ: Ո՛վ ողորմած Աստուած: Ո՛վ սուրբ Աստուածածին և սուրբ Նիկողայոս, օգնեցէք ինձ կատարել երգումս...»

— Ես գիտեմ քո երգումը, — բացականչեց Միտսոսը, — դու երգուել ես ջարդել մեր երկրի բոլոր թիւրքերին: Ես էլ վաղը կը գնամ և միևնոյն երգումը կը տամ: Եւ թող բոլոր սրբերն ու սատանաները օգնեն ինձ իրադրծելու այն իսկ դու, մօրեղբայր, սովորեցրու ինձ միայն, թէ ինչ պէտք է անեմ:

— Ի հարկէ: Բայց այժմ բաւական է:

Այդ միջոցին մակոյկն անցնում էր Աբդուլ-Ահմէդի տան պարտիզի մօտով:

— Այս ինչ է: Նոր տուն, — հարցրեց Նիկողայոսը:

— Այո, սա խող Ահմէդի բնակարանն է:

— Ի՞նչ պատճառով նա միւս թիւրքերից աւելի խող է:

— Այն պատճառով, որ նա մեզանից խլեց մեր խաղողի այգին և թէպէտ խոստացաւ վճարել դրա համար, բայց մինչև օրս մի պիտատր էլ չէ տուել: Տես, մօրեղբայր, պատշգամբի վրայ երկու կին կայ:

Իբրաւ, երկու կին արմուկներին թինկ շտուած կանգնել էին: Այդ բողոքին մի ինչ որ աղամարդ, երեւ ներքինի, մօտեցաւ և խփեց նրանցից մէկին:

— Ինչո՞ւ ես խփում ինձ, — արտասուախառն արտասանեց կինը:

Նիկողայոսը ցնցուեց և բացազանչեց զարմացած.

— Դու խեցի՞ր, Միտսոս, նա յունարէն էր խօսում:

— Է՛հ, դրանից ինչ:

— Ի՞նչպէս թէ ինչ: Նա որտեղից դիտէ յունարէն:

— Այո, ճիշտ ես ասում: Զարմանալի՛ է այդ:

IV

Հետեւեալ երկու օրը Նիկողայոսը Միտսոսին զանազան վարժութիւններ էր անել տալիս: Նա իր հետ տարաւ նրան: Լեռներում, Նաւալիայի ետեւը, Եպիտաւրոսի ուղղութեամբ, բազմաթիւ նապաստակներ ու եղջերուներ էին գտնուում: Երկրորդ օրուայ երեկոյեան նրանք վերադարձան տուն, բաւականաչափ որս բերելով իրենց հետ—կոստանդինի ձիու քամակից երկու եղջերու և միքանի նապաստակ էին կախուած, և Միտսոսը, որը եղջերուներից մէկին ինքն էր սպանել, աւելի շուտ քաջքնում, քան թէ բերում էր նրան:

—Էհ, Միտսոս, ես զոհ եմ քեզանից,—ասաց Նիկողայոսը,—եթէ դու դիտես դարան մտնել և յանկարծակի յարձակուել եղջերուի վրայ, նշանակում է միենոյնը կարող ես անել և՛ մարդու հետ, որն իսկապէս ամենայիմար կենդանին է աշխարհիս երեսին: Իսկ մարդ որսալու կամ, որ աւելի վատ է, քեզ վրայ ուրիշի յարձակում գործելու ժամանակ՝ զլխաւոր բանն է—աննկատելի կերպով մօտենալ և թագնուել: Երկու օրից յետոյ ես կը գնամ, բայց քեզ կը թողնեմ հրացանս:

—Մի՞թէ, մօրեղբայր, —բացազանչեց Միտսոսը՝ ուրախութիւնից իրան կորցրած:

—Այո, միայն սա խաղալիք չէ, և ես հրացանը զուարճութեան համար չեմ տալիս քեզ: Իւրաքանչիւր օր դու դրանով որսի գնա, բայց եղջերուի հետ վարուիւր այնպէս, որպէս թէ նա մարդ է, և քեզ թող ամօթ լինի, եթէ նա երբ և իցէ խուսափէ քո հարուածից: Նմանապէս և իւրաքանչիւր գիշեր ձուկ որսա, միայն ոչ թէ բաւականութեան համար, այլ աշխատիր մակոյկ և առադաստ կառավարելու մէջ վարժեցնել ձեռքդ:

—Նաւալիայում ինձանից լաւ ոչ ոք չի կարող մակոյկ կառավարել,—հպարտութեամբ բացազանչեց Միտսոսը:

—Բայց չէ որ Նաւալիան մի փոքրիկ քաղաք է, իսկ դու այդ կողմից պէտք է բոլորին դերադանցես: Լաւ ուսումնասիրիւր քամու բոլոր փոփոխութիւնները, ուշադրութիւն դարձրո՛ւ, թէ օրուայ կամ գիշերուայ ո՞ր ժամանակին այդ փոփոխութիւններն աւելի յաճախ են պատահում. ուսումնասիրիւր նաև ծովածոցի արտաքին ափերը իրենց բոլոր խորշերով ու հրուանդաններով:

—Այդ մասին անհանգիստ մի լինիր: Ես հօրդ հետ խօսել եմ և ամեն ինչ կարգի կը դրուի: Յետոյ, երեկոները տանը մի նստիւր, այլ այցելիւր սրճարաններն ու թուղթ կամ նարդի խա-

դն. բայց ոչ թէ քս զուարճութեան համար, այլ ականջդ սուր պահիր, չր մոռանաս այն ամենը, ինչ որ կը խօսենք քեզ մօտ թիւրքերի մասին: Երբ ես վերադառնամ, դու ինձ այն ժամանակ կ'ասես այն բարի յոյների անունները, որոնք հայրենիքի համար ամեն բանի պատրաստ կը լինեն: Իսկ զլիաւորը,—մի մոռանար, որ պէտք է ասես, թէ մի կամ երկու տարի է՝ ինձ չես տեսել:

—Միայն երանի թէ դու այդքան չ'ուշանայիր,—ծիծաղելով նկատեց Միսոսը:

—Ո՞վ գիտէ: Դու այժմ բոլորովին հասած քաջ տղամարդ ես... Է՛հ, մենք այդ բոլորի մասին վերադառնալուցս յետոյ կը խօսենք: Զիտ սանձն ինձ տնւր: Դու, կարծեմ, չատ յոգնեցիր:

—Ո՛չ թէ յոգնեցի, այլ քաղցած եմ:

—Ես էլ քաղցած եմ, բայց սովորել եմ քաղցածութեան և յոգնածութեան: Համբերիր, դու էլ կը վարժուես դրանց: Բայց բաւական է այսօր: Շտապենք: Ժամանակ է մեզ հանգստանալու:

Հետեւեալ օրը Նիկողայոսը ճանապարհ ընկաւ Նաւալիա և իր հետ վերցրեց Միսոսին, որին հրամայել էր աւելի մաքուր հագնուել:

Նրանք ուղղակի դնային քաղաքազլիի մօտ, որը մեծ յարգանքով ընդունեց Նիկողայոսին և կնոջը հրամայեց սուրճ բերել: Յետոյ նա հետաքրքրութեամբ նայեց Միսոսին, և այս վերջինիս այնպէս թւաց, թէ նրանք միմեանց աչքով արին:

—Ուրեմն սա քո կորիւնն է,—հարցրեց քաղաքազլուիսը, որի անունը Դիմիտրիոս էր,—ի՞նչ է, սկսել է ատամները կըծրտացնել:

—Ի՛նչպէս չէ, նա միայն որսի է սպասում,—պատասխանեց Նիկողայոսը և աւելացրեց.—բայց գիտե՞ս ինչ, սիրելի Դիմիտրիոս, ես վաղը կը գնամ, և իմ բաղակայութեան ժամանակ, խնդրում եմ, լեզուդ պահիր: Ես այստեղ, ինչ որ հարկաւոր է, արի և կը ցանկանայի, որ դուք լուռ սպասէք նշանին: Ա՛յ, Աթէնքում այդ յիմար շատախօսութիւնը շատ չարիքների պատճառ է դարձել: Այնտեղի հայրենասէրները շատ մարդիկ և փող էին հաւաքել, բայց սրան-նրան ասել են: Ի սէր Աստուծոյ, միևնոյնը դուք էլ այստեղ մի անէք: Երբ խօսելու ժամանակը գայ, ձեր բոլորի տեղ հայր Անդրէասը կը խօսէ: Որպիսի մեծ բաւականութեամբ ես իմ կեանքից հինգ տարի կը տայի, միայն թէ նրա լեզուի նման լեզու ունենայի:

—Դու սրա համար կեանքիդ հետեւեալ հինգ տարին կը տայիր,—նորից հարցրեց Դիմիտրիոսը ժպտալով:

—Ոչ, այդ հինգ տարին ես երկնային արքայութեան հինգ հազար տարիների հետ չեմ փոխիլ: Է՛, Դիմիտրիոս, հատիկ ունենա:

—Սև՞, թիւրքերի համար:

— Իհարկէ:

—Ջրաղացներն այժմ էլ պատրաստում են դրանից, — ասաց Դիմիտրիոսը, աչքի տակից Միտսոսին նայելով:

Երիտասարդը ոչինչ չը հասկացաւ այդ խօսքերից, և Նիկողայոսը հարկաւոր համարեց միայն ասել.

—Դու յետոյ կ'իմանաս, թէ այդ ինչ հատիկ է, որից փառաւոր հայեր պէտք է պատրաստենք: Իսկ այժմ մոռացիր, ինչ որ լսելիք մեզանից: Ի՞նչ է, Դիմիտրիոս, ինձ համար մարդիկ պատրաստել ես:

—Այո՛, Հարկաւոր է այսօր նրանց քեզ մօտ ուղարկել:

—Ո՛չ, Միտսոսն ինձ մինչև Նաւալիա կ'ուղեկցէ, իսկ նրանց զու վաղը երեկոյեան կ'ուղարկես: Նրանց համար աւելի սպահով է թիւրքական հպուստը հալնել:

Այս խօսքերից յետոյ նա վեր կացաւ:

—Ո՞ւր ես շտապում: Արադ խմիր:

—Ոչ, չնորհակալ եմ Դու գիտես, որ ես չեմ խմում:

Հետևեալ օրը, արեւ մայր մտնելու ժամանակ Նիկողայոսը ճանապարհ ընկաւ, որովհետեւ այն ժամանակները յոյների համար աւելի ապահով էր գիշերները ճանապարհորդել: Թիւրքերն սկսել էին կասկածել, թէ մի ինչ որ ազգային շարժում է պատրաստում, և յաճախ լեռնային անցքերում ղինուորները բռնում էին. խաղաղ ճանապարհորդներին և հարց ու փորձի ենթարկում: Իսկապէս ռամիկների մեծամասնութիւնը տեղեակ չէր գործողութեան այն նախագծին, որ կազմել էին պարսպըլուխները, և այդ պատճառով թիւրքերի ձեռն ընկած յոյները նրանց ոչինչ չէին կարող ասել այդ մասին. բայց թիւրքերն այդ բանը վերագրում էին նրանց յամառութեանը, և շատ անգամ գործը գնդակով կամ կախաղանով էր վերջանում: Բայց սովորաբար թիւրքերն այնքան ծոյլ և անհոգի էին, որ գիշերները քնում էին և ճանապարհների վրայ չէին հսկում, նմանապէս և՛ տեղապահ զօքերի թիւը չէին աւելացնում: Այդ պատճառով Նիկողայոսը մի այնպիսի երկիր ուղևորուելով, որտեղ առանձնապէս մեծ անբաւականութիւն էր տիրում, բարւօք համարեց ճանապարհորդել գիշերները, իսկ ցերեկները գիւղերում անցկացնել:

Նա և Միտսոսը ձիերով ճանապարհ ընկան դէպի Կորնթոս: Ըճանապարհը դնում էր Արգոսի միջով, բայց նրանք անցան այդ քաղաքի մօտից և դարձան դէպի աջ, գետի ուղղութեամբ: Ե-

րեկոյեան մօտաւորապէս ժամը տասին, լուսնի լսյսով նրանք տեսան Փակտիայի սպիտակ տները: Բայց այստեղ էլ նրանք թեքուեցին մեծ ճանապարհից թիւրք զօրքերի ուշադրութիւնից խոյս տալու համար: Հին Մոկէնքի պարսպների մօտից անցնելիս Նիկողայոսը ձին կանգնեցրեց և ցոյց տալով քաղաքը, ասաց Միտսոսին:

—Այստեղ, ասում են, յունաց թագաւորներ են թաղուած, և գուցէ մինչև քո մօրուքդ դուրս գալը Յունաստանում դարձեալ թագաւորներ լինեն:

Միկէնքից լեռնային մի նեղ շաւղով նրանք դուրս եկան Կորնթոսից դէպի Արգոս տանող ճանապարհը. բայց հէնց որ ոտք դրին այդ ճանապարհի վրայ, ձիերն ականջները սրեցին և դողդոջային ամբողջ մարմնով:

—Ի՞նչ պատահեց սրանց,—բացազանչեց Միտսոսը վայր դատկելով:

Սակայն նա ինքն էլ դողաց, երբ հարևան ծառի վրայ մի կախուած մարդու զիակ տեսաւ: Նիկողայոսի վրայ այդ տեսարանը խիստ ազդեցութիւն չը գործեց և նա հանգարտ՝ ձիուց իջնելով, դրպանից դանակը հանեց ու կտրեց այն պարանը, որից մարդը կախուած էր:

—Մենք ուշացել ենք,—ասաց նա,—սա արդէն մեռած է:

Յանկարծ այդ քաջարի, սառնարիւն մարդը, որը ոչ մի բանից չէր վախենում և համարձակ դիմաւորում էր ամեն տեսակ վտանգի, դառնապէս հեկեկաց:

—Դու սրան ճանաչո՞ւմ էիր, Նիկողայոս մօրեղբայր,—հարցրեց Միտսոսը մինչև սրտի խորքն զգացուած:

—Ո՛չ, բայց սա յոյն սզգից է, որին հրէշ-թիւրքերը ամեն կերպ ճնշում են և վարւում նրանց հետ, ինչպէս չների հետ: Միտսոս, երգութիւն, որ երբէք չես մոռանալ այս տեսարանը: Նրանք այս մարդուն սպանել են լոկ այն պատճառով, որ նա յոյն է, և եթէ քեզ էլ մի որեւէ առանձնացած տեղ բռնեն, դարձեալ նոյնը կ'անեն: Դու լսել ես, թէ նրանք ինչպէս են սպանել Կաղանտօնին ու նրա եղբօրը: Նրանք վայտէ մուրձերով սարսափելի թակել են այդ խեղճերին և, որպէսզի երկար ապրեն, զլուխներին ձեռք չեն տուել, բայց Գէորգը, որ մի առողջ երիտասարդ էր, ջարդուած ձեռներով ու ոտներով բարձր ծաղրելիս է եղել իր դահիճներին:

—Բաւական է, բաւական է: Գնանք այստեղից, Ես այլևս չեմ կարող նայել այդ զարհուրելի դիակին:

—Ո՛չ, նայիր,—չարունակեց Նիկողայոսը վայրենի կատաղութեամբ.—նայիր և երգութիւն Աստուծոյ անուանով, որ դու նը-

րանց հետ հաշիւդ վերջացնելիս չես խնայիլ ոչ ծերունու, ոչ կնոջ, ոչ երեխայի...

Միտսոսը հնազանդուեց և արիաբար կախուածին նայելով, արտասանեց պահանջուած երդումը:

— Իսկ այժմ բռնիր սրա ոտներից, որ տանենք, թաղենք:

Բայց նախ նա մի կտոր կտրեց դժբաղդի հագստից և ուսիցը հոսող արիւնով նրա վրայ «վրէժ» բառը գրելուց յետոյ կապեց այն պարանին, որից քիչ առաջ կախուած էր յոյնը: Յետոյ նա Միտսոսի օգնութեամբ դիակը տարաւ թփերի մէջ և, նրա վրայ մի քանի մեծ քար ձգելով, ծակեց այն: Երբ որ ամեն ինչ վերջացաւ, Նիկողայոսը բաց արաւ դռնը և հանդիսաւոր կերպով արտասանեց.

— Ողորմած Աստուած, ներիր սրա բոլոր մեղքերը և կըրկնապատիկ պատժիր սրան սպանողներին. Արդարադատ Աստուած, հնարաւորութիւն տուր ինձ Քո անունով անվերջ և անդադրում սպանել քրիստոնէութեան թշնամիներին:

Նրանք վերադարձան ձիերի մօտ, բայց նրանցից մէկը փախել էր և Նիկողայոսը պնդեց, որ Միտսոսը նստի մնացած ձիու վրայ, որովհետև նա ստիպուած պէտք է լինէր ոտքով վերադառնալ տուն, իսկ ինքը պնայ նրա կողքով: Նրանք անխօս շարունակում էին ճանապարհը և մի ժամ յետոյ հասան Նէմէայի և Կորնթոսի ճանապարհների կտրուածքին:

— Այստեղ մենք կը բաժանուենք,— ասաց Նիկողայոսը.

ևս այժմ կարող եմ անվտանգ շարունակել ճանապարհս, իսկ քեզ էլ ժամանակ է տուն վերադառնալու: Բայց տես, շտապիր— գիշերները կարճ են: Դէհ, մնաս բարով, միտդ պահիր, որ չատ բան կարող է քեզանից կախուած լինել: Ես վաղուց հետեւում էի քո զարգանալուն և խոստովանում եմ, որ դու գերազանցեցիր իմ սպասածից: Ո՛չ մի բանից մի վախենար, հաւատած միայն հօրդ և ինձ, իսկ միւսներին կասկածով վերաբերուիր: Պահպանիր դու քեզ— դու հարկաւոր ես ինձ և մեր սուրբ գործին: Ես կը վերադառնամ մի կամ կէս տարի յետոյ, դուցէ և՛ վաղը կամ երբէք: Եթէ ես չեմ լինիլ, այն ժամանակ հայրդ կ'սսէ, թէ ինչ պէտք է անես: Մնաս բարով, Միտսոս:

Նա համբուրեց երիտասարդի թշերը և ձիու վրայ ցատկելով, առաջ արշաւեց:

Հինգ րոպէ անցած Նիկողայոսը հասաւ այն գիւղը, ուր նա հրամայել էր Դիմիտրիոսին, երեք մարդ ուղարկել: Նրանք յոյներ էին— մէկը ծառայ, իսկ միւս երկուսը աղգային շարժման տեղական պարագլուխները: Բոլորը թիւրքական հագուս-

տով էին, և ծառան Նիկողայոսին էլ նոյնպիսի շորերը տուաւ, որ նա շտապով հագաւ:

— Զիտ սանձը քաշիր, իսկ ես ոտքով կերթամ:

Այդ իսկ միջոցին Միտսոսն արագութեամբ առաջ էր գլնում Սերգոսի ճանապարհով: Նա վատ տրամադրութեան մէջ էր, և սիրան անսխորթութեամբ լցւում էր, մտածելով թէ պէտք է անցնէ այն ծառի մօտից, որի վրայ տեսել էր կախուածին, բայց արիարար իր յուզմունքը յաղթահարելով՝ նա համարձակ ոտք գրաւ նեղ շաւղի վրայ և վճռական քայլերով դիմեց դէպի զարհուրելի տեղը: Սակայն մի քիչ ժամանակ անցած, նա իր ետևից շտապ քայլերի ձայն լսեց: Միտսոսը վազեց դէպի թփերը հալածողներից թաղչելու համար և ցախերի ետևը պահուելով՝ սպասեց, թէ ինչ պէտք է լինի:

Մի քանի րոպէից յետոյ շաւղի վրայ երկու մարդ երևային, և Միտսոսը ճանաչեց, որ դրանք թիւրքեր են: Նրանք մի ինչ որ բանի մասին ցած խօսում էին և կարծես մէկ խօսք անելով՝ մի թիւրք վազեց հակառակ կողմը, Միտսոսի կարծիքով՝ իրան որոնելու նպատակով:

Տեսնելով, որ միայն մի թշնամի մնաց, Միտսոսը մտաբերեց Նիկողայոսի խօսքերը և սկսեց կամայուկ, կատուի նման՝ սողալ դէպի թիւրքը: Բայց յանկարծ չոր ձղները խշշացին նրա ոտքերի տակ, և իսկոյն շաւղի վրայ կանգնած թիւրքը բարձր ձայնով իր ընկերոջն օգնութեան կանչեց: Լսելով որ իր ետևից վազում են, Միտսոսն սկսեց շտապով փախչել և բնազդմամբ ձեռքը դէպի դօտիլը տարաւ: Դա նախկին դուրս քաշելու համար, բայց որքան մեծ եղաւ նրա զարմանքը, երբ իր գէնքն այնտեղ չը գտաւ: Դա շատ տարօրինակ էր, որովհետեւ նա տանից երբեք առանց դանակի դուրս չէր գալիս, բայց այժմ ժամանակ չէր այդ մասին մտածելու, այլ հարկաւոր էր ազատուելու մի միջոց գտնել:

Նա քայլերն արագացրեց, բայց ինչոր արժատների դիպչելով՝ վայր ընկաւ: Կեանքի մէջ առաջին անգամ երկիւղը տիրեց նրան:

Հէնց այդ րոպէին թիւրքեր յարձակուեցին նրա վրայ և ձեռներն ու ոտները կապելով՝ տարան այն ծառի մօտ, որի վրայ նա քիչ առաջ տեսել էր կախուած յոյնին:

Այնտեղ արդէն նստած էր մի երրորդ թիւրք էլ և սառնասրտութեամբ ծխում էր: Ընկերներին տեսնելով՝ նա թիւրքերէն մի ինչոր բան ասաց, որը Միտսոսը չը հասկացաւ:

Մի րոպէ յետոյ լռնող թիւրքերից մէկն ասաց յունարէն.

— Ասան մեզ, թէ որտեղ է Նիկողայոս Վիգալիսը և մենք քեզ կ'արձակենք:

Միտսոսը ոչինչ չը պատասխանեց:

— Մենք գիտենք, թէ դու նվ ես: Դու Միտսոս կոչոնէսն ես—նաւալիւսի Կոստանդինի որդին և Նիկողայոսի քեռորդին:

— Այդ ճիշտ է,—պատասխանեց Միտսոսը, զլուխը բարձրացնելով,—բայց մի տարուց աւելի է, որ ես Նիկողայոս մօրեղբորս չեմ տեսել:

— Դատարկ լին է,—ասաց թիւրքը ծիծաղելով,—քեզ երեկ նրա հետ են տեսել Նաւալիւսյում: Ասան մեզ, թէ նա որտեղ է և մի բուռ պիտտոր կը ստանաս:

Միտսոսն էլ ծիծաղեց. բայց նրա ծիծաղն այն աստիճան անքնական էր, որ նոյն իսկ իրան է, տարօրինակ թւաց:

— Այդ սուտ է—ասաց նա—Նիկողայոս մօրեղբայրս մի տարուց աւելի է Նաւալիւսյում չէ եղած: Բայց ասենք թէ ես եմ սուտ խօսում և ոչ թէ դուք: Մի՞թէ կարծում էք, թէ փողով կարող էք կաշառել ինձ: Կորէք դուք ձեր պիտտորների հետ միասին:

Եւ նա նորից քրքջաց:

— Մի բոլի՛ք ժամանակ ևս տալիս քեզ մտածելու: Եթէ դու մեր պահանջը չը կատարես, այն ժամանակ մենք քեզ այս ծառից կը կախենք: Ես տեսնում եմ, որ մէկը վեր է առել այստեղից կախուած անպիտանին, բայց մնացած պարանը բաւական է քեզ կախելու համար:

Եւ երկուսը միասին մօտեցան երրորդ թիւրքին:

— Իսկոյն և եթ գործ չը դնենք արդեօք պարանի ծայրը—ասաց նրանցից մէկը—գուցէ նա այն ժամանակ ասէ մեզ զուտ ճշմարտութիւնը:

Բայց նստած թիւրքը լռութեամբ զլուխը շարժեց:

Միտսոսն անօգնական նայում էր իր շուրջը—նա տեսաւ լուսինը, որ դանդաղ բարձրանում էր ամպերի ետևից, զգում էր արեւելեան քամու շշուկը, որը շարժում էր ծառից կապած պարանը, լսում թիւի միջից դուրս թռած թռչնակի ճռուռ-ղիւնը:

Վերջապէս դահիճները մօտեցան նրան, մի օղակ շինեցին պարանի ծայրին և անցկացրին նրա վիզը:

— Դէհ, քաջ աղմայ, խօսիր: Դեռ ուշ չէ,—ասաց նրանցից մէկը:

Միտսոսը փակեց աչքերը և ատամները սեղմեց: Անցաւ մի վայրկեան տաժանելի սպասողութեան մէջ:

— Դէհ, քաջիր,—լսեց նա:

Միտսոսի սիրտը ճմլուեց, և նա սպասում էր, թէ պահանքն իսկոյն կը ձգի իր վիզը, բայց մի մարդ գրկեց նրան և բացագանչեց:

—Միտսոս, իմ ընտիր, քաջ Միտսոս:

—Պատանին լայ արաւ աչքերը.—նրա առաջ կանգնած էր Նիկողայոսը:

—Դու այստեղ ես,—չնչաց նա:

—Այն, ես եմ: Ներքի ինձ, Միտսոս: Ես քեզ լիովին հաւատում եմ, բայց ուրիշներին անհրաժեշտ էր քո քաջութեան ապացոյցը: Դէհ, բաւական է դողաս: Այժմ ամեն ինչ անցաւ: Այժմ մի բան խօսիր, զաւակս:

Բայց Միտսոսը գունատուած, դողողալով նստեց գետնին:

—Մի քիչ օղի խմիր,—աւելացրեց Նիկողայոսը, ամանը նրա չրթուըններին մօտեցնելով:

Միտսոսը խմիչք երբէք չէր դորձած, և օղին նրա վրայ կենարար ազդեցութիւն դործեց: Նա շուտով կազդուրուեց և երեխայական ժպիտը գէմքին հարցրեց.

—Ուրեմն ես ինձ լաւ պահեցի, Նիկողայոս մօրեղբայր:

—Ի՞նչ ասել կ'ուզէ: Քո հայրը ճշմարիտ էր ասում, թէ դու կարող ես գալտնիք պահել:

—Այդ դէպքում ես ոչ մի բանի վրայ չեմ աւստսում: Միայն յաւուր եմ, որ դանակս կորել է:

—Ահա նա,—պատասխանեց Նիկողայոսը ծիծաղելով.—ես հանեցի գօտկիցդ, երբ դու ձիու վրայ նիրհում էիր: Վախեցում էի, թէ մի գուցէ դու առանց պատճառի միւս աշխարհն ուղարկես մի խաղաղ յոյնի:

—Է՛, ժամանակ է տուն գնալու,—ասաց Միտսոսը, դանակը գօտկի ետեւը խրելով:

—Ես քեզ քիչ կ'ուզեցեմ, իսկ յետոյ կը բաժանուենք:

Իրաւ որ մի քանի քայլ գնալուց յետոյ Նիկողայոսը կանգ առաւ և հրաժեշտ տալով՝ առաց.

—Դէհ, դնա, Աստուած քեզ հետ: Դու քաջի նման դուրս եկար դժուար փորձութիւնից: Ես հաւատացած էի քեզ վրայ և շատ ուրախ եմ, որ դու արդարացրիր իմ յոյսը: Յունաստանը վրէժխնդիր կը լինի իր թշնամիներէից, և դու նրա վրիժառունների առաջին շարքում կը կանգնես:

Նրանք բաժանուեցին, և առաւօտեան՝ արեգակի առաջին ճառագայթները ծագելիս Միտսոսն արդէն տանն էր:

V

Ամառը նաւալիայում խաղաղ անցաւ, թէև երկրի միւս մասերից լուրեր էին ստացւում թիւրքերի գործած անտանելի անդթութիւնների, նորանոր ծանր հարկերի և ամեն սուսակ ճնշումների մասին: Բայց այս գաւառում՝ չնորհիւ նահանգապետի առողջ դատողութեան, թէ նոյնիսկ անհաւատարիմ չների վերաբերմամբ էլ սահմանից չը պէտք է անցնել, մինչև վրէժխորհրութեան օրը հասնի,—խաղաղութիւնը չը խանգարուեց:

Յուլիսին և օգոստոսին սաստիկ չոք էր, բայց Դրանից խաղողը հասունանում էր, և այդ պատճառով չէր կարելի դանգատուել, մանաւանդ որ սեպտեմբերի կիսին արդէն կարելի կը լինէր քաղել, այնինչ ուրիշ տարիներ այդ ուրախառիթ գիւտուածին հարկ էր լինում մինչև հոկտեմբերի կէսն սպասել:

Նիկողայոսի գնալուց յետոյ Միտսոսը բոլորովին փոխուեց: Անսպասելի կերպով նա զգաց իւր հասունութիւնը,՝ դադարեց կատունների և տիւից ընկնել և իւր ամբողջ ազատ ժամանակը մօրեղբոր խորհրդի համաձայն որս անելով և ծովածոցում ու նրանից գուրս մակոյկով զբօսանքներ կատարելով էր անցկացնում: Որովհետև թէ ցամաքի և թէ ջրի վրայ նա միշտ միայնակ էր լինում, այդ պատճառով նա ազատ մտածում էր այն ամենի մասին, ինչ որ լսել էր Նիկողայոսից և հարևաններից հայրենիքի զարհուրելի դրութեան վերաբերմամբ: Բայց առանձնապէս նրա վրայ մեծ ազդեցութիւն էին գործել մօրեղբոր խօսքերը, որին նա ամբողջովին հպատակւում էր:

Ինչ վերաբերում է Կոստանդինին, նա որդուն չէր խանգարում մօրեղբոր խորհուրդներին հետևելու, մանաւանդ որ Նիկողայոսը խնդրել էր նրան չը զբաղեցնել երիտասարդին ձեռքի չափազանց աշխատանքով, որը կարող էր խլել նրան հայրենիքին ծառայելու նախապատրաստութիւնից: Նա մինչև անգամ խոստացել էր հարկաւոր դէպքում մշակներ վարձելու համար փող տալ այն գումարից, որը Աթէնքի մասնաժողովը յանձնել էր նրան: Սակայն այդ ամիսների ընթացքում այդուամբիչ գործ կար, այնպէս որ ինքը Միտսոսն էլ տեսնելով որ հայրն օգնակաւնի կարօտութիւն չ'ունի, իւր ժամանակը հանդիստանց էր կացընում որսորդութեամբ ու նաւավարութեամբ, իսկ երեկոններն այցելում էր սրճարանը, որտեղ լսում էր խօսակցութիւնները և թուղթ կամ նարդի խաղում: Վերջին խաղի մէջ նա այնքան վարժուեց, որ առաջնակարգ խաղացող դարձաւ:

Այդեկութից փոքր ինչ առաջ մի անգամ երեկոյեան

Միտսոսը սովորականից շուտ և դժգոհ գէմքով վերադարձաւ տուն:

—Դու լսել ես, թէ թիւրքերն ինչ են մտածել այգեկութի վերաբերմամբ, —բայագանչեց նա, մոնկով սրահը, որտեղ հայրը նստած էր:

—Ի՞նչ:

—Փոխանակ սասանորդը վճարելու, մենք այսուհետեւ հարկահաններին պէտք է այգեկութի եօթերորդ մասը վճարենք, այն էլ զինով:

—Այդ անկարելի է: Ո՞ւմնից լսեցիր:

—Հրապարակի սրճարանում բոլորն այդ մասին են խօսում: Այնտեղ բոլորը գողցողում ու հայհոյում են, իսկ փողոցների մէջ զինուորներ են շրջում:

—Ինձ հարկաւոր է այնտեղ գնալ, —ասաց Կոստանդինը, վեր թռչելով անդից. —այ, հէնց զրանից էր վախենում Նիկողայոսը: Ի՞նչ է, գեւ հօ յոյների ու թիւրքերի մէջ կռիւ չէ՞ պատահել:

—Ի՞նչպէս չէ: Եանկօն մի թիւրք զինուորի բոլոր ատամները ջարդ ու փշուր արաւ, որովհետեւ վերջինս նրան շուն անուանեց: Նրան բանտը տարան:

—Իսկ երբ դուրս թողնեն, ես ցոյց կը տամ այդ յիմարին: Նա կարելի է իւր սովորութեան համեմատ հարբած էր: Ա՛յ քեզ յիմար... Մի՞թէ մի զինուորի ատամները ջարդելով կարելի է նոր հարկը փոխել տալ: Իսկ հայր Անդրէասն այնտեղ է:

—Ես նրան ճանապարհին պատահեցի—քաղաք էր գնում:

—Տանը կ'աց, Միտսոս, ես հայր Անդրէասին կը հասնեմ ու կը ստիպեմ նրան համոզելու. ժողովրդին, որ հանդարտուի: Նրա պերճախօսութեամբ կարելի է ամեն բան անել:

—Իսկ մի՞թէ ես էլ չեմ կարող քեզ հետ գալ, —հարցրեց Միտսոսը, որովհետեւ չէր ցանկանում, որ կռիւն առանց իրան լինի:

—Դու ուզում ես, որ քո կողերը ջարդեն: Համբերիր: Կռիւր քեզանից չի փախչիլ, միայն թէ լաւ բանի համար լինի դա:

Կոստանդինն արագ քայլերով հեռացաւ և քաղաքի մօտ հասաւ հայր Անդրէասին:

—Հայր Անդրէաս, —ասաց նա, —հանդարտեցր՞ու յիմարներին, նրանք քեզ կը լսեն: Յիշում ես, թէ ինչ էր ասում քեզ Նիկողայոսը:

—Ես դրա համար էլ քաղաք եմ գնում, —պատասխանեց քահանան. —ինձ լուրեր հասան յոյների և թիւրքերի ընդհարման մասին: Նիկողայոսը ճիշտ էր ասում: Մենք պէտք է վճարենք

այն ամենը, ինչ որ կը պահանջեն մեղանից, բայց իւրաքանչիւր իզուր վճարուած գինու գոյլի փոխարէնը մենք յետոյ մի գոյլ թիւրքի արիւն կը վերցնենք:

—Կամայ, կամայ... Թիւրք զինուորներ են գալիս:

Պահապաններն սկզբում չէին կամենում նրանց քաղաք թողնել, բայց հայր Անդրէասն առանց մի րոպէ մտածելու աւսաց, թէ գնում է մի մահամերձի հաղորդելու, իսկ Կոստանդինը իր ծառան է: Թիւրքերը հաւատացին և ներս թողեցին երկուսին էլ:

—Աստուած ինձ կը ներէ այս ստախոսութեան համար,— ասաց հայր Անդրէասն ամայի փողոցը մտնելով.—չէ որ ես նրա սուրբ գործի յաղթանակի համար եմ սուտ խօսում:

Միտասի գնալուց յետոյ անկարգութիւնը հետզհետէ աւելանում էր: Յիսուսի չափ յոյներ հաւաքուել էին հրապարակի վրայ, իսկ թիւրք զինուորներն ամեն կողմից վազում էին աֆտեղ: Յոյներն իրանց մօտ միայն գանակներ ունէին, իսկ թիւրքերն ասորճանակներով ու հրացաններով էին զինուած: Ժողովրդի միջից մի սպանալի տրտունջ էր լսւում, և գործն արիւնհեղութեամբ կը վերջանար, եթէ հայր Անդրէասը ժամանակին չը հասնէր:

Կոստանդինին պատուիրելով, որ ամբոխի մէջ չը մտնէ, նա սկսեց շտապով անցնել ժողովրդի շարքերի միջից՝ բարձր գոռալով.

—Թողէ՛ք ինձ, ես եկեղեցու պաշտօնեայ եմ:

Յոյները յարգանքով ետ էին քաշւում նրա առաջից, և թէպէտ մի քանի թիւրք զինուորներ ուզում էին փակել նրա ճանապարհը, բայց նա մի այնպիսի հրամայական շարժումով կանգնեցրեց նրանց, որ թիւրքերը ետ-ետ քաշուեցին: Հայր Անդրէասն արդէն հասել էր ամբոխի կենտրոնին, երբ յանկարծ նրա առաջ մի յոյն և մի թիւրք կոպտաբար հայհոյեցին միմեանց, որից յետոյ յոյնը դանակով խփեց իր հակառակորդի ուսին: Սա էլ ատրճանակն արձակեց, և յոյնը մեռած փռուեց գետին:

Ամբոխը յուզուեց, և վայրենի աղաղակներ լսուեցին, բայց հայր Անդրէասը ձեռքը վեր բարձրացնելով՝ բացապահեց.

—Ես հայր Անդրէասն եմ: Չէ որ դուք բոլորդ էլ ինձ ճանաչում էք: Յանուն Աստուծոյ երդուեցնում եմ ձեզ՝ Լսեցէք, թէ ինչ եմ ասում:

Տիրեց լուռութիւն, և հայր Անդրէասը շարունակեց.

—Թող անիծուած լինի այն յոյնը, որը կը շարունակէ այս արիւնալից ընդհարումը: Ո՞վ է այստեղ աւագ սպան:

—Ես եմ,—պատասխանեց մի երիտասարդ թիւրք սպայ՝ մօտենալով քահանային.— և քեզ հրամայում եմ հեռանալ, եթէ ոչ մենք քեզ էլ կը ձերբակալենք միւս խռովարարների հետ:

—Ես չեմ գնալ, այստեղ իմ տեղն է:

—Տես, ես քեզ վերջին անգամն եմ ասում—հեռացիր:

—Ես պատրաստ եմ իբրեւ պատանդ մնալ, որ յոյներն այլևս կարգը չեն խանգարիլ,—հանդարտ արտասանեց հայր Անդրէասը.— դժբաղդաբար արիւնն արգէն թափուած է, բայց ես նրա համար եկայ այստեղ, որ այդ բանն այլևս չը կրկնուի: Թո՛ղ տուր ինձ մի քանի խօսք ասել նրանց, իսկ յետոյ ձերբակալիր, մինչև անգամ սպանիր ինձ, եթէ անկարգութիւնները կրկնուեն:

—Լաւ,—պատասխանեց սպան,— ես քո մասին լսել եմ և պատրաստ եմ քեզ միջոց տալ սանձահարելու ամբոխին: Ես էլ քեզ նման ամենեւին չեմ ցանկանում, որ արիւնհեղութիւնը շարունակուի:

Ամբոխը տենդային անհամբերութեամբ սպասում էր, թէ ինչով կը վերջանայ հայր Անդրէասի և թիւրք սպայի խօսակցութիւնը:

—Յիմար երեխաներ,—բացալանչեց քահանան,— ինչ էք անում դուք: Ծշմարիտ է, սուլթանը կըսծ հարկերի վրայ մի նորն էլ է աւելացրել, բայց միթէ ձեր զրութիւնը կը թեթեալանայ, եթէ չների նման ձեզ էլ թակեն: Դուք միայն դանակներ ունէք, իսկ թիւրքերը հրացաններ: Այս մեռած թշուառականը հասկացաւ այդ տարբերութիւնը, բայց արգէն ուշ է: Ի՞նչ օգուտ նրան այն փաստը, որ վերաւորեց իր հակառակորդներին: Իսկ ձեզ բոլորիդ կը կախեն, եթէ անկարգութիւններին վերջ չը տաք: Ես, ինչպէս եկեղեցու պաշտօնեայ, զինուած չեմ, և եթէ դուք հանդարտ չը ջրուէք ձեր տները, այն ժամանակ ինձ էլ կը կախեն, որովհետեւ ես երաշխաւոր եղայ ձեզ համար: Դէհ, գնացէ՛ք տներդ:

Ամբոխն ուշադրութեամբ լսեց քահանայի խօսքերը, և մի քանիսնեք զանակները գօտկի կտեր խրեցին, բայց և այնպէս ոչ ոք տեղից չը շարժուեց:

—Գնացէ՛ք տներդ,—կրկնեց հայր Անդրէասը,— և եթէ ձեր մէջ գինեատուն պահող կայ, թող փակէ այն, որովհետեւ այսօր քրիստոնէի արիւն թափուեց:

Բայց ամբոխն առաջուայ նման կանգնած էր իր տեղում, և մինչև անգամ տրտունջի ձայն լսուեց նրա միջից: Այն ժամանակ հայր Անդրէասը բռնեց առաջին պատահած մարդուն և ասաց.

—Է՛հ, օրինակ, դու, Քրիստափոր, ինչո՞ւ չես գնում տուն: Չէ որ դու շատ մօտ ես ապրում, և քեզ կինդ սպասում է տանը. աւելի լաւ է ինքդ գնայ, եթէ ոչ քեզ ուրիշները կը տանեն և այն էլ ոտներդ դէպի առաջ բռնած:

Հայր Անդրէասի խօսքերը վերջապէս ազդեցութիւն ունեցան, և ամբողջ կամաց-կամաց յրուեց:

Երբ հրապարակում մնային միայն հայր Անդրէասն ու թիւրք զինուորները իրանց սպայի հետ, նա դարձաւ դէպի վերջինը:

—Ես քո հրամանին եմ սպասում: Արա՛, ինչ որ ուզում ես, մինչև բոլորովին համոզուես, որ կարգը վերականգնուած է:

—Ես չէի յանկանալ քեզ հետ անվայել կերպով վարուել, — բողբէական լուծութիւնից յետոյ պատասխանեց սպան. — բայց ընդհանուր խաղաղութեան համար ես կարծում եմ, որ չես մերժիլ մի-երկու ժամ նստել մեր օրապահական սենեակում: Եթէ թոյլ կը տաս, ես կը հրամայեմ տանել քեզ ափսոսող:

Նա ձեռքով նշան արաւ երկու զինուորի, և նրանք տարան հայր Անդրէասին: Իսկ ինքն սպան դարձեալ մի ժամաջափ մնաց հրապարակում և երբ բոլորովին համոզուեց, որ անկարգութիւններն այլ ևս չեն կրկնուիլ, գիմեց դէպի զօրանոցները, հայր Անդրէասի մօտ:

—Ի՞նչ ես ուզում—ծիւկ, թէ՛ խմել,—հարցրեց նա քահանային, հանելով իր սուրը և դնելով սեղանի վրայ:

—Ես ոչ ծխում եմ և ոչ խմում,—պատասխանեց հայր Անդրէասը:

Դու պէտք է որ մեզ ատելիս լինես,—ասաց սպան՝ ուշադրութեամբ նրան նայելով. —բայց եթէ քո միջամտութիւնը չը լինէր, այն ժամանակ արիւն կը թափուէր և այն էլ—բազմաթիւ յոյների արիւն: Ես կը յանկանայի իմանալ, թէ դու ինչո՞ւ դադարեցրիր խռովութիւնը:

—Միթէ բաւական չէ այն պատճառը, որը ես բացատրեցի ամբողջին,—ժպտալով նկատեց հայր Անտրէասը:

—Ի հարկէ բաւական է, բայց միայն ես կարծում էի, որ դու ուրիշ պատճառ էլ ունես: Է՛, դէ՛հ, միևնոյնն է: Ես քեզ այլևս բանտարկուած չեմ պահիլ, որովհետև անկարգութիւններն այսօր կրկնուելու չեն:

Հայր Անդրէասը վեր կացաւ, և նրանք հարստութեամբ միմիանց երես նայեցին: Նրանցից իւրաքանչիւրը իր ազգի հարազատ տիպն էր՝ յոյնը—համարձակ և կրքոտ, իսկ թիւրքը—համարձակ և պաղարիւն:

—Բարի գիշեր,—ասաց սպան,—գուցէ մենք երբ և իցէ

նորից պատահե՞նք միմիանց: Ինձ կոչում են Մահմէտ-Սալիկ: Մենք իրար ոչ մի բանով պարտական չենք—դու դադարեցիր խռովութիւնը և անախորժութիւններից ազատեցիր ինձ: Ես քեզ հսկողութեան տակ առայ, մինչև համոզուեցի, որ անկարգութիւններ աչլես չեն լինիլ: Այդ պատճառով եթէ մենք երբեիցէ հանդիպենք, այն ժամանակ իրբն թշնամի՝ միմիանց չը պէտք է խնայենք:

—Այդպիսի հանդիպման ժամանակ ես ոչ ոքի չեմ խնայիլ և ուրիշի կարեկցութիւնն էլ չեմ ցանկանալ, — պատասխանեց հայր Անդրէասը:

Հետեւեալ շաբթին սկսուեց այգեկութն ու գինու պատրաստութիւնը: Միտոսն ստիպուած էր առժամանակ հրաժարուել մակոյկով զբօսանքներ անելուց, որովհետև միայն նա լաւ ծանօթ էր Կոստանդինի պինեզորժութեան բոլոր եղանակներին: Քանի որ գործը դժուար էր, Կոստանդինն իրան օգնելու համար հրաւիրեց մի քանի հարկան ջահէլ աղջիկների և Սօրպէ անունով մի աղայի, որ վերջին օրերն այդուց թռչուններ էր վռնդում: Նրանք սկսեցին խաղողը քաղել, և երբ երկու մեծ կողով հասուն, հիւթալի ողկոյղներով լցուեցին, այն ժամանակ հիւթը քամելուն ձեռնարկեցին: Այդ պարտականութիւնը միայն Միտոսը յանձն առաւ, և երբ Սպէրօն առաջարկեց օգնել նրան, նա արհամարանքով բացազանչեց.

—Մենք գինին չենք պատրաստում նրա համար, որ դու ոտներդ մէջը լուանաս: Գնա՛, խաղող քաղիր:

Իսկ ինքը Միտոսը անդրաւարաբիլը մինչև ծնկները կտծալեց, տաք ջրի մէջ խնամքով լուացաւ ոտները և հիւթալի խաղողով լիքը չանի մէջ ցատկելով՝ սկսեց առանց յօգնելու տրորել այն: Քանի մթնագոյն հիւթը չատանում էր, խաղող հաւաքողները նոր-նոր կողովներ էին դատարկում չանի մէջ: Միտոսն այսպէս աշխատեց մինչև ժամը իննը: Այն ժամանակ Կոստանդինը մօտեցաւ նրան և ասաց.

—Կարծեմ բաւական է մի տակառի համար: Բայց թէպէտ մենք գինին բաց կը թողնենք, այնուամենայնիւ դու մենակ չես կարող հասցնել: Խաղողը քո տրորելուց շուտ են հաւաքում:

—Ես էլ յոգնեցի, — պատասխանեց Միտոսը, ձեռքով քրքրախնքը սրբելով. — եթէ դու կարծում ես, թէ, ես մենակ չեմ կարող կատարել, ուրեմն մի աղջիկ ուղարկիր, միայն հրամայիր, որ ոտները մաքուր լուանայ:

Կոստանդինը ծիծաղեց:

Մի քանի բոլէից յետոյ Մարիամը Միտոսին օգնութեան եկաւ: Սա մի գեղեցիկ, տասնեակութը տարեկան, խոշոր աչքե-

բով և կաթնագոյն գէմքով աղջիկ էր: Երբ նա մօտեցաւ չանին, բարձրացրեց չրջազղեստն ու իր վարդագոյն ոտները բացեց, Միտսոսը նկատեց նրանց գեղեցիկ գծագրութիւնները: Նա ձեռք մեկնեց, որ օգնէ նրան չանի մէջ ցատկելու, և նրանց աչքերը հանդիպեցին միմեանց:

— Է՛հ, այժմ մեր դործը շատ լաւ կ'երթայ—սասցաւ նա:

Իրաւ նրանք այնպիսի աշխոյժով սկսեցին աշխատել, որ երբ փոքր ինչ յետոյ Կոստանդինը տակառը ձեռքն եկաւ, չը տրորուած խաղողի մի հատիկ էլ չէր մնացել:

— Խցանք բաց արա՛ւ, —սասցաւ Կոստանդինը:

Միտսոսն ու Մարիամը վաղեցին նրա հրամանը կատարելու, բայց նրանք իսկոյն չը դտան խցանը և ձեռներով որոնելիս, պատահմամբ թէ գիտմամբ, չարունակ միմեանց էին դիպչում: Վերջապէս Մարիամը դտաւ, բայց խցանն այնպէս էր ուռել, որ մինչև անգամ Միտսոսն էլ մեծ դժուարութեամբ հանեց այն:

Միենոյն ժամանակ Կոստանդինը տակառը դրաւ անցքի մօտ, և ծիրանագոյն հիւթը հատիկներէ և վերնամաշկի հետ խառն աղմկալի կերպով սկսեց լցուել նրա մէջ: Միտսոսն ու չաղրութեամբ նայում էր թափուող հեղուկին, և հէնց որ տակառի երեք քառորդ մասը լցուեց նրանով, անցքը ծածկեց, որովհետև թթուելիս հեղուկը բարձրանում է մինչև վերելք: Յետոյ Կոստանդինն ու Սպէրօն տակառը տաքան սրահը և քսած թանով ծածկեցին:

Կէսօրին հասաւ ընդհանուր հանգստութեան ժամը, և բոլոր աշխատաւորները ճաշելէն ջրհորի մօտ, սօսու ստուերի տակ: Նրանք իրանց հետ հաց էին բերել, քացի Մարիամից, որը հաւատացնում էր, թէ քաղցած չէ: Բայց Միտսոսը, որի մօտ նա նստած էր, նկատեց նրա յոգնած դէմքը և անխօս վեր կենալով նրա համար հաց ու սլանիք բերաւ, որոնք նորատի աղջկայ ախորժակը բաց արին, և նա մեծ բաւականութեամբ կերաւ:

Ճաշից յետոյ բոլորը պառկեցին քնելու—որը սրահում, որը ծառերի տակ: Մի ժամ անցած, Միտսոսն արթնացաւ բոլորից շուտ և գնաց միւսներին էլ արթնացնելու: Մարիամը պառկած էր հեռաւոր սօսու տակ, և նրա կարճ չրջազղեստի տակից երեւում էին ծնկներից վերև մերկ ոտները: Միտսոսը նորից նրկատեց նրանց գեղեցիկութիւնը և աւհասարակ զարմացաւ, որ մինչև այժմ նա մի այնպիսի սիրուն աղջկայ վրայ ուշադրութիւն չէր դարձրել:

Մինչդեռ երիտասարդը հիացած նայում էր Մարիամին,

սա բաց արաւ աչքերը և մերկ ոտները ծածկելով, կարմրեց։

—Աշխատելու ժամանակ է,—ասաց նա,—բայց զգուշիքնատի նման քնել եմ այստեղ։

—Օգնեմ քեզ վերկենալու,—հարցրեց Միտսոսը՝ ձեռք մեկնելով։

Բայց նա ձգուեց և առանց որևէ օգնութեան վեր թռաւ։

Գործը վերանորոգուեց և ընդհատուեց արեգակը մայր մտնելու ժամանակ միայն, որովհետև երկու տալաւ էլ զինով լցուեցին, իսկ չորրորդը մինչև մութն ընկնելը չէր կարելի վերջացնել։

Միտսոսն ու Կոստանդինը միասին ընթրեցին և երիտասարդն այդ օրը սրճարան չը գնաց, այլ փողուեց սրահի յատակին՝ դժուար աշխատանքից հանգստանալու համար։

Ժամը իննին նա վեր կացաւ և ասաց յօրանջնելով.

—Ես գնում եմ քնելու։ Բայց, հայրիկ, դու նկատեցիր, թէ ինչպէս գեղեցիկ է Մարիամը, Չարմանալի է, որ մինչև այսօր ես չէի նշմարել այդ։

—Ամեն մարդ իր ժամանակին նկատում է, որ աշխարհում գեղեցիկ աղջիկ կայ,—ժպտալով պատասխանեց Կոստանդինը, ես էլ քո հասակիդ այդ գիտակցութեանն եկայ։

—Եւ ի՞նչ արիր դու այն ժամանակ։

—Աստուծոյ ողորմութեամբ ամուսնացայ այն աղջկայ հետ, որն ինձ համար ամենից գեղեցիկ էր։

—Իմ մօր հետ։ Ես հազիւ եմ յիշում նրան։ Իսկ ես մըտադիր չեմ ամուսնանալ Մարիամի հետ, բայց և այնպէս նա չատ, չատ գեղեցիկ է։

Հետեւալ օրն այգեկութը շարունակուեց, իսկ Միտսոսն ու Մարիամը առաջուայ նման ոտներով աշխատում էին չանի մէջ. բայց այժմ Միտսոսն աչքը նորահաս աղջկանից չէր հեռացնում, պատմում էր նրան որսորդութեան ժամանակ արած քաջագործութիւնները և առհասարակ իրեն պահում էր այնպէս, ինչպէս ջահէլ աքաղաղը հաւի մօտ։

Որովհետև այգեկութի երրորդ օրուայ համար աղջիկներին կարիք չը կար, այդ պատճառով երկրորդ օրուայ երեկոյեան Կոստանդինը նրանց հաշիւը վերջացրեց։ Այսպիսով Միտսոսը պէտք է բաժանուէր գեղեցիկ Մարիամից և նա հրաժեշտ տալիս բալնու մօտ տարաւ նրան, ճարպկութեամբ բարձրացաւ ծառը և սկսեց նրա համար ամենահասուն պտուղներ դաժ թափել։ Յետոյ նա իջաւ և մինչև դռնակը ճանապարհ դնելով՝ զարմայած նկատեց, որ նա մի ինչ որ բանի վրայ ծիծաղում է։

—Մնաս բարով,—փոքրիկ Միտսոս,—ասաց նա, կարծես ծաղրելով երիտասարդին։—արի իմ հարսանիքին։

Միտսոսը ցնցուեց այդ խօսքերից, չը նայելով որ նախընթաց օրը նա հօրն ասել էր, թէ ցանկութիւն չ'ունի Մարիամի հետ ամուսնանալու։

—Դու ամուսնանում ես իսկ ում հետ։

—Եանկօ Վլաքոսի հետ։ Գոնէ նա ինձ առաջարկութիւն արաւ և ես չը մերժեցի։

—Եանկօն։ Բայց չէ՞ որ նա մի կոպիտ հրէշ է։

—Ես նրան հրէշ չեմ գտնում։

—Բայց թէպէտ նա հրէշ է,—իբր սխալմունքն ուղղելու համար ասաց Միտսոսը,—ես նրան շատ եմ սիրում, նա քաջ մարդ է։ Անցեալ չաբաթ Եանկօն մի թիւրքի այնպէս խփեց, որ նա երկար ժամանակ խելքի չի գալ։

—Այո, նա շատ լաւ մարդ է,—աւելացրեց Մարիամը և հեռացաւ՝ առաջուայ տարօրինակ ժպիտը դէմքին։

Այգեկութի երրորդ օրը նուիրուեց խաղողի ամենաընտիր տեսակից գինի պատրաստելուն, և այժմ Միտսոսին թւում էր, թէ ոտներով միայնակ աշխատելն աւելի ձանձրալի է, քան թէ այն ժամանակ, երբ զեղեցիկ Մարիամն էլ աշխատում էր իր կողքին։ Երբ այդ ընտիր հիւթով տակառը լցուեց, այն ժամանակ սկսուեց այգեկութի ամենավերջին գործողութիւնը, որ հեթանոսական սովորութիւններն էր յիշեցնում։ Միտսոսը մի մեծ աման բերաւ տանից, իսկ Կոստանդինը վազերի վրայ մընացած խաղողը քաղելով՝ լցրեց նրա մէջ։ Յետոյ նրանք ամանը զրին այգու մէջտեղը, որ թռչունները կտցահարեն պտուղը։ Խաղողը հաւաքելուց և գինին պատրաստելուց յետոյ Միտսոսը կարող էր հանգստանալ և սկսեց առաջուայ նման երեկոներն ու զիշերները ձուկ որսալ։

Մի անգամ արեգակը մայր մտնելու ժամանակ նա նստեց մակոյկը և ծովածոցով լողաց դէպի հակառակ ափը։ Աղջամուղջը չուտով սեղի տուաւ գիշերային խաւարին, և երբ Միտսոսը իր նպատակակէտին հասաւ, դժուարութեամբ նկատեց իր դէմ բարձրացած Արգուլ-Ահմէդի տան սպիտակ պարիսպը։ Այդ միջոցին քամին բոլորովին դադարել էր, և հէնց որ նա ուզում էր վեր առնել թիւն՝ ուղիղ ջրի մէջ իջած պարսպի մօտով անցնելու համար, յանկարծ լսեց մի կանացի ձայն, որ յունարէն գինեգործների ժողովրդական երգն էր երգում։

Միտսոսը չէր կարող երգչուհուն տեսնել, բայց նրա ախորժելի, քաղցր ձայնը մի տեսակ տարօրինակ կերպով յուզեց երիտասարդի սիրտը։ Անշարժ, կարծես զմայլած, նա լսում էր

այդ երգեցողութիւնը. իսկ երբ անտեսանելի երգչուհին լռեց, նա կանգնեց իր մակոյկի դեկի մօտ և բարձր ձայնով երգեց երգի երկրորդ տունը: Յետոյ տիրեց մի խորին լուսթիւն, և Միտսոսն սկսեց զարմացմամբ ինքն իրեն հարց տալ, թէ արդեօք ո՞վ կարող էր լինել այդ կինը, որ թիւրքական հարեմում յուռնարէն էր երգում: Յանկարծ նա մտաբերեց, որ Նիկողայոսի հետ մակոյկով զբօսնելիս տեսել էր, թէ ինչպէս մի չար թիւրք այդ իսկ պարսպի մօտ պատշգամբի վրայ խփեց մի կնոջ, որը բայագանչեց յուռնարէն՝ «ինչու ես խփում»:

Այդ մտածմունքներն այնպէս գրաւեցին Միտսոսին, որ նա բոլորովին մոռացաւ ձուկ որսալու գիտաւորութիւնը, իսկ մակոյկը, որ բազմի բերմունքին էր թողուած, կամայ-կամաց բաց ծովը դուրս եկաւ: Յանկարծ մտածմունքներից սթափուելով և տեսնելով այդ, նա ամենեւին չը վախեցաւ, այլ բարձրացած քամուց օգտուելով՝ առագաստը դրաւ, ինչպէս հարկաւոր էր, և մակոյկն արագութեամբ դարձաւ դէպի ծովածոցը: Հեռւում լեռների գագաթին փայլեց կայծակը, և խոշոր անձրև տեղաց, բայց Միտսոսը մտածում էր միայն, թէ ինչպէս վերագառնայ սպիտակ պարսպի մօտ և նորից լսէ անտեսանելի կնոջ երգը:

Շուտով նա հասաւ այդ պարսպին, բայց ի հարկէ պատըշգամբի վրայ ոչ ոք չը կար, և Միտսոսն ստիպուած եղաւ այդ սարսափելի վատ եղանակին անցնել ամբողջ ծովածոցի երկայնութեամբ, որի վրայ գորշագոյն ալիքներ էին ծփում: Շատ աշխատանք կրեց նա իր մակոյկը ծովածոցի բոլոր վտանգաւոր տեղերից դէպի հօր բնակարանն ուղղելու համար և միայն գիշերը շատ ուշ դուրս եկաւ ափը, որտեղ նրան սպասում էր հայրը:

— Միտսոս, այսպիսի փոթորկալից գիշերներն ի դուր ես մակոյկով ման գալիս, — ասաց նա. — ամենավարժ ծովագնացն էլ դժուարութեամբ կարող է գիմադրել այս եղանակին:

— Ես սիրում եմ կուել քամու և ալիքների դէմ, — պատասխանեց Միտսոսը՝ գինեգործների երգը կիսաձայն երգելով:

Կոստանդինը նրան հարցութիւն դրձ, չ'արաւ և տաք սուրճ խմացնելով՝ արձակեց քնելու:

Երկու օր Միտսոսն զբաղուած էր գինեգործութեան յետագայ գործողութիւններով, բայց երրորդ օրը երեկոյան Կոստանդինը դնաց Նաւալիա, իսկ երիտասարդը թռաւ մակոյկը և սլացաւ դէպի սպիտակ պարիսպը, որը բոլոր ժամանակը դուրս չէր գալիս նրա զլխից: Ո՛րպիսի աննկարագրելի երջանկութեամբ փայլեց նրա գէմը, երբ հեռուից պատըշգամբի վրայ տեսաւ մի աղջիկ: Միտսոսը համոզուած էր, որ

հէնց դ՛ն էր այն դիւթիչ երգչուհին, որի ձայնն այնպէս գրաւելի կերպով զեռնս հնչում էր նրա ականջների մէջ:

Մակոյկի զեկի մօտ նստած այդ երիտասարդին տեսնելով՝ աղջիկը նոյնպէս հասկացաւ, որ նա էր գիշերային խաւարի մէջ գինեգործների երգի երկրորդ տունը երգողը: Նրանց աչքերը պատահեցին միմեանց, և արեւակի ճառագայթներով լըցուած պարզ օդի մէջ կազմեցին մի սկէ կամուրջ՝ նրանց սրտերը միացնելու համար:

Սակայն երբ մակոյկը պարսպին մօտեցաւ, աղջիկը կախեց զլուխը, պարսպի վրայ հիւսուած վարդերից մի քանի հատ քաղեց և սկսեց կամաց պոկոտել նրանց թերթիկներն ու ցած, կիսաձայն գինեգործների երգի առաջին տունը երգել: Յետոյ երգեց երկրորդը, բայց երրորդի վրայ նա կանգ առաւ, կարծես մոռացաւ խօսքերը: Միտսոսն աչքերը նրանից չը հեռացնելով՝ վերջացրեց այն: Գլուխն առանց բարձրացնելու աղջիկը նրա ետևից կրկնեց թողած տունները, իսկ յետոյ երկրորդ ամբողջ տունը նորից երգեց:

Արեւակն արդէն նստել էր, բայց լեռների դադաթները դեռ լուսավառում էին արևելքում: Սակայն Միտսոսը տեսնում էր միայն սպիտակազգեստ, ոսկէ դօաիկով երիտասարդ աղջկան, նրա վարդերով լի ձեռքը և մինչև աչքերը քօղով ծածկուած գէմքը:

— Դեռ երրորդ տուն էլ կայ, — ասաց նա:

Աղջիկը զլուխը բարձրացրեց, և նրա սև աչքերն ուրախ ժպտացին:

— Դու ինձ հետեհալ անգամ կը սովորեցնես երրորդ տունը: Ահա քեզ նուէր այս դասի համար: Իսկ այժմ հեռացիր, գալիս եմ:

Նա հաւաքած վարդերը ձեռք մակոյկի մէջ և հեռացաւ պարսպից:

Մօտակայքում ձայներ լսուեցին, և Միտսոսը յենուեց թփերին:

Նրա սիրտը երջանկութեամբ լցուած էր: Միտսոսն առաջին անգամ հասկացաւ, թէ ինչ բան է սէրը:

Հետեհալ առաւօտ Մարիամի պսակն էր, և Միտսոսն առանց որևէ թշնամական զգացմունքի դնաց հարսանիքին: Մինչև անգամ նրան թւաց, թէ նորապսակները հիանալի զոյգ են կազմում:

Ժամը չորսին Միտսոսն արդէն պատրաստում էր գնալ ծովափը մակոյկի մօտ, երբ հայրը կանգնեցրեց նրան՝ ասելով.

— Մենք այսօր զինին կը վերջացնենք: Օգնիր ինձ, Միտսոս:

— Ես հէնց այս է ուղղում էի գնալ մակոյկով զբօսնելու, — պատասխանեց Երիտասարդը. — միթէ մինչեւ վաղը չէ կարելի սպասել:

— Ո՛չ, մենք շուտով կը վերջացնենք: Դու գեռ ժամանակ կ'ունենաս զբօսնելու:

— Նիկողայոս մօրեղբայրը հրամայել է ինձ իւրաքանչիւր օր... — սկսեց Միտսոսը, բայց հայրն ընդհատեց նրան.

— Նա քեզ հրամայել է նմանապէս լսել ինձ:

Միտսոսը մի րոպէ տատանուեց, բայց յետոյ արտասանեց հնազանդութեամբ.

— Այո, հայր: Ես շատ ափսոսում եմ, բայց գնանք:

Հէնց որ զործը վերջացաւ, Երիտասարդն առանց ընթերիւ յատկեց մակոյկի մէջ և սկսեց բոլոր ոյժով թիալարել:

Շուտով երևաց սպիտակ պարիսպը, և պանչելի ձայնը նորից հնչեց մթութեան մէջ:

VI

Միտսոսից բաժանուելով՝ առաւօտ կանուխ Նիկողայոսն անվնաս հասաւ Կորնթոս, բայց Պատրաս գնալու համար ստիպուած եղաւ երկու օր կայիկի *) սպասել: Պելօպօնէսում (հարաւային Յունաստան) յեղափոխութեան նախապատրաստութիւնը կենտրոնացած էր Հերման արքեպիսկոպոսի ձեռքում: Նիկողայոսի նման նա էլ շատ տանջանքներ էր կրել թիւրքերի ձեռքից և համաձայն էր յետաձգել իր վրէժխնդրութիւնը մինչև այն ժամանակ, երբ հատուցման ընդհանուր գործը բոլորովին կը հասունանար: Նրա սուրհանդակը Կորնթոսում պատահեց Նիկողայոսին և յայտնեց, թէ արքեպիսկոպոսը ցանկանում է, որքան կարելի է շուտ տեսնել նրան: Բայց Նիկողայոսը մտադիր էր ուղղակի Պատրաս գնալ և սուրհանդակին հրամայեց ասել արքեպիսկոպոսին, թէ շուտով կը գայ, միայն աւելի անվտանգ լինելու համար նախադասում է ծովային ճանապարհը: Նա լաւ գիտէր, որ թիւրքերը կասկածում են նրա վրայ իրանց դէմ դաւադրութիւն կազմելու մէջ: Իսկ որովհետև նրա ապստամբութեան նախապիծն արդէն հետզհետէ իրադորդւում էր, և ինքը Մորէայի յեղափոխական յանձնաժողովի գլխաւոր ներկայացուցիչն էր, ուստի չէր ցանկանում իրան վրտանգի ենթարկել՝ անցնելով ծովածոցի այն քաղաքներից, որտեղ բերդապահ զօրքեր կային:

Սակայն երկրորդ օրը թզով բեռնաւորուած կայիկը դուրս

*) Փոքրիկ թիւրքական նաւ:

եկաւ Կորնթոսից, և նրա տախտակամածի վրայ էր նիկողայոսը, որը մթնշաղին նաւն էր մտել:

Կէս գիշերին մօտ նրանք ճանապարհ ընկան: Սկզբում մի բարակ քամի էր վիչում, բայց առաւօտեան մօտ ժամը չորսին նա բոլորովին հանդարտուեց, և ծովի մակերևոյթն ապակու նը՝ մանութիւն ստացաւ: Հիւսիսային կողմում առաւօտեան արշալուսին երևում էր Պարնասը, իսկ ուղիղ նրա գէմուղէմը գտնւում էր Իտալիան: հակառակ հղերքին լեռնային դազաթների վրայ սպիտակին էին տալիս անցեալ տարուայ ձևան մը՝ նայորդները, որոնք չլացուցիչ կերպով փայլիւում էին արեգակի առաջին ճառագայթների տակ:

Այդ ճառագայթներն սթափեցրին նիկողայոսին, և նա տեսաւ, որ իր մօտ կանգնած է նաւավարը:

— Բոլորովին քամի չը կայ, — ասաց նա, — և մենք ստիպուած ենք մի քանի ժամ տոնջուել այստեղ: Դու շատ ես շտապում:

— Ես երբէք չեմ շտապում, — պատասխանեց նիկողայոսը՝ ծխաբարչի մէջ ծխախոտ լցնելով. — և կարիք էլ չը կայ շտապելու, քանի որ կայիկն շտապեցնել չէ կարելի: Ես չեմ կարող քամի ստեղծել, նշանակում է հարկաւոր է սպասել: Ի՞նչ է, բնուդ ծանր է:

— Այո, և դա աւելի ծանր կը լինէր, եթէ անիծեալ դեները Կորնթոսում վեց անգամ աւելի թուղ չը խլէին:

— Ո՞վ, թիւրքերը:

— Հապա էլ ո՞վ: Նրանք հաւատացնում էին, թէ դա նաւահանգստեան հարկն է: Աքանչելի նաւահանգիստ ունի Կորընթոսը — քարերի մի կոյտ է դիզած ջրի մէջ և հինգ աստիճան չինած, ուրիշ ոչինչ:

— Նաւահանգստեան հարկ: Դա ինչ որ նոր բան է: Վաղո՞ւց է դրուած այդ հարկը:

— Մի ամսի չափ է, բայց ես կարծում եմ, թէ դա երկար չի տևի:

— Ինչո՞ւ:

— Որովհետեւ չուտով կը մորթոտեն այդ խոզերին: Ես ամբողջ կեանքս անց եմ կացնում ծովի վրայ և նորութիւններ շատ քիչ եմ լսում: Բայց չէ որ դու Կորնթոսումն էիր: Միթէ չը լսեցիր, որ այնտեղ խօսում էին, թէ մի տարի էլ չի անցնիլ, երբ յոյները կ'ազատուեն իրանց բարբարոսների ձեռքից:

Այդ խօսքերն արտասանելով՝ նաւավարը ձեռքով նշանաբաւ մօտը կանգնած նաւաստիին, որ հեռանայ:

— Ես չեմ սիրում այդ մասին իմ մարդկանց մօտ խօսել, բայց քեզ ինչու չ'ասեմ: Դու Պատրասում կ'իջնես, իսկ ես կը

չարունակեմ ճանապարհս: Բացի այդ, թէպէտ դու թիւրքական հաղուստով ես, բայց թիւրք չես. նրանք կարճ ոտներ ունեն, իսկ դու երկար: Երեկ երեկոյ սրճաբանում ես լսեցի այս խօսակցութիւնը. չորս թիւրք ասում էին, թէ գիւղացիք զէնք են հաւաքում: Բացի դրանից նրանք մի ինչոր Նիկողայոս Վիգալիս անունով մարդու մասին էին խօսում, որին ուղում էին ձերբակալել, հէնց որ նա Կորնթոս կը հասնէ, որովհետեւ այդ մարդը պարագլուխներից մէկն է:

—Եւ ինչ, նրանց յաջողուել է բռնել: Իսկ ով է այդ Նիկողայոսը:

—Ես նրան չեմ ճանաչում: Ես ծնուած եմ կղզիներից մէկում և կարծում էի թէ զուցէ դու ինձ ասէիր, ինչ մարդ է նա:

—Իսկ ո՞ր կղզուց ես դու:

—Պարա կղզուց:

Նիկողայոսը պառկեց, ուշի-ուշով նայեց իր խօսակցին և հանդարտ ասաց.

—Ե՛ս եմ Նիկողայոս Վիգալիսը, այն իսկ մարդը, որին թիւրքերն այնքան ցանկութիւն ունեն բռնելու: Այժմ դու կարող ես այս երկսից մէկն անել—կամ Պատրաստւում մատնել ինձ թիւրքերի ձեռքը, կամ օղնել ինձ միւս սուրբ գործում: Մի այսպիսի գործի ժամանակ չէ կարելի ասել, թէ ես հեռու կը մնամ: Դու պէտք է այս կամ այն կողմը բռնես: Ես քեզ վրայ վստահացայ, որովհետեւ դու մեզ կարող ես օգտակար լինել: Դու Պարայի բնակիչ ես, և հաւանական է, որ Յունաստանի եղերքը շատ լաւ ծանօթ է քեզ: Մենք բաւական մարդ ունենք ցամաքի վրայ կուեկու համար և բաւական փող, բայց մեզ հարկաւոր են նաեւ փոքրիկ նաւակներ թիւրքերին հալածելու համար, եթէ նրանք մտածեն ծովի վրայ փրկութիւն որոնել:

Այդ խօսքերի վրայ Նիկողայոսի աչքերը չիկացած ածուխի նման փայլեցին:

—Ես քեզանից չեմ թագցնիլ,—բացադանչեց նա բարձր,—մօտ է արշալոյսը, որը պէտք է լուսաւորէ այդ անիծեալ դեւերի կործանումը: Դու գիտես, թէ մարդկային կրքերից ո՞րն ամենից աւելի զօրեղ կերպով է տիրում սրտին: Դա ո՞չ սէրն է, և ո՞չ էլ երկիւղը, այլ վրէժխնդրութիւնը: Իսկ եթէ որ դու էլ այնքան տանջուած լինէիր, որքան ես, կը հասկանայիր, թէ ինչպէս զարհուրելի է մշտապէս միմիայն ատելի թշնամիների վրայ մտածել... Ես արիւն եմ տեսնում թէ արեամազի և թէ արեամտի մէջ. ես այժմ մարդ չեմ, այլ Աստուծոյ բաղուկով առաջնորդուող մի հրեղէն սուր: Ես այն ժամանակ միայն նորից մարդ կը լինեմ, երբ այլեւ ոչ մի թիւրք չի մնալ մեր երկրում,

և երբ այդ երկիրը ազատ ազգի բնակավայր կը դառնայ: Դէհ, պատասխանիր, որի կողմն ես բռնում:

Նիկողայոսը վեր կացաւ, և խօսակիցն էլ հետեւեց նրա օրինակին: Նրանց աչքերը հանդիպեցին միմիանց: Նիկողայոսի ամբողջ էութիւնը վառւում էր հայրենասիրական կրակով, որից ակամայ նաւավարն էլ վարակուեց:

— Դարձեալ մի բան ասն այդ սուրբ գործի մասին, — ասաց նա աշխոյժով. — բայց սպասիր, քամին բարձրանում է:

Նաւապետն շտապեց նաւաստիներէ մօտ, և շուտով լսուեց նրա բարձրաձայն հրամանը: Թէպէտ ծովը մի ջինջ հարթութիւն էր ներկայացնում, բայց հեռւում ջուրն սկսեց տատանուել, յետոյ փոքրիկ կոհակներ դոյացան, որոնք հետզհետէ ահազին ալիքների փոխուեցին: Նաւաստիներն շտապով առաքատներն ամրացրին և կայիկն ուղիղ քամու գէմ դարձնելով թիւրը ձեռք առան: Նրանք ալիքները պատառելով արագութեամբ լողացին դէպի առաջ:

Նիկողայոսն ուշադրութեամբ դիտում էր նաւաստիների բոլոր շարժումները և մեծ բաւականութեամբ նկատեց, որ նրանք շատ լաւ տեղեակ էին իրանց գործին: Նա երբէք առիթ չէր բաց թողնում իր յիշողութեան մէջ արձնադրելու այս կամ այն հանգամանքը, որը կարող էր օգտակար լինել թիւրքերի հետ հաշիւը վերջացնելու օրը: Ինչէս որ ասել էր նաւավարին, Նիկողայոսը գտնում էր, որ նաւեր ու ծովագնացներ կը հարկաւորուեն հայրենիքի ազատութեան համար: Ապստամբութիւնը պէտք սկսուէր Պիլօպօնէսում և այնտեղից տարածուէր դէպի հիւսիս: Պատրասն ու Միսալօնգին ծովի ճանապարհով մի քանի մղոն միայն հեռու էին միմիանցից, բայց որպէսզի նրանք կարողանային միմիանց օգնութիւն հասցնել, հարկաւոր էր ապահովել նրանց միջի ջրային հաղորդակցութիւնը:

Կէս ժամ անցած Նիկողայոսն ու Կանարիսը (այսպէս էր կոչւում նաւավարը) նստած էին նախաճաշի: Նիկողայոսն իր նոր բարեկամին յայտնեց ազգային շարժման բոլոր գաղտնիքը ցամաքի ու ծովի վրայ, միասին գործելու անհրաժեշտութիւնը: Նա ցանկութիւն յայտնեց, որ Կանարիսը ձեռն համար շարունակէ առևտրով պարապուել, բայց միշտ պատրաստ լինի գործելու: Հէնց որ ապստամբութիւնը բռնկուի, թիւրքերը, մանաւանդ ծովափին բնակուողները հաւանականաբար ծովի վրայ փրկութիւն կ'որոնեն, բայց այդ բանը նրանց չը պէտք է թոյլ տալ, որովհետև առաջիկայ պատերազմը քաղաքագիտական բնաւորութիւն ունենալու չէ, այլ հէնց սկզբից մի անխնայ արիւնալից կոտորած պէտք է լինի: Նիկողայոսը մանրամասնաբար բացատրե-

րեց այն պատերազմական գործողութիւնների նախադիւր, որոնց մի մասն էր կազմում և՛ ջրի վրայ թիւրքերի փախստեսն ճանապարհը կտրելը: Կանարիսը բորբոքուած արտով լսում էր նրան և Աստուծոյ անուամբ երգուեց ամեն բան անել սուրբ գործի յաջողութեան համար:

Կէսօրին մօտ քամին նորից դադարեց, և կայիկն սկսեց ծուլութեամբ տատանուել հարթ մակերևոյթի վրայ: Նիկողայոսն օգտուեց այդ ժամանակից և մանրամանաբար հարց ու փորձ արաւ Կանարիսին նրա անցեալի վերաբերմամբ: Ինչպէս յայտնուեց, նա ծագում էր ծովագնացների մի բաղմանդամ ընտանիքից, որոնք սերնդից-սերունդ ամբողջ կեանքը ծովի վրայ են անցկացրել, և ծովը իրանց հինգ մատերի նման ծանօթ էր նրանց: Նիկողայոսը խոստացաւ տարուայ վերջին՝ ևթէ միջոցը ներէ՝ այցելել Պսարան:

Երեք ժամ յետոյ քամին սկսուեց, և Կանարիսը հրամայեց առագաստները դնել, իսկ ինքը շարունակում էր խօսել Նիկողայոսի հետ, որ բոլորովին գերել էր նրան:

Հետեւալ առաւօտ Պատրասի Հերման եպիսկոպոսը դեռ անկողնից չէր վեր կացել, երբ սուրհանդակը ներս մտաւ և հաղորդեց, թէ Նիկողայոսը շուտով կը գայ: Բացի դրանից նա յայտնեց սրճարաններում տարածուած այն լուրերը, որոնց մասին ասում էր Կանարիսը: Եպիսկոպոսը ժպտաց և հրամայեց սուրհանդակին լուր տարածել, թէ Նիկողայոսն ընկել է թիւրքերի ձեռքն ու սպանուել:

— Թիւրքերը մեծ բաւականութեամբ կը հաւատան այն բանին, ինչ որ ցանկանում են, — աւելացրեց նա, — իսկ յոյները գիտեն, որ Նիկողայոսին այժմ ոչինչ չէ պատահել: Նա չափազանց հարկաւոր է սուրբ գործին: Մի սենեակ պատրաստիր իմ հանգուցեալ բարեկամի համար և լողաբանը մաքրիր նրա մեռած մարմինը լուանալու:

Հերմանը մաքուր, անխառն արեան տէր յոյնի գեղեցիկ տիպ էր: Նրա ընտանիքը ծագումով Դիլոս կղզուց էր, և սերընդից-սերունդ նրա անդամները ընակուել են միայն այդ կղզում: Հերմանը միջահասակ էր, բայց իր սև վեղարի շնորհիւ աւելի բարձր էր երևում: Եկեղեցական կանոնադրութեան համաձայն նա երկար մազեր էր պահում, որոնց սև գանգուրներն ընկած էին ուսերի վրայ, և նոյնպիսի սև մօրուքը ալիքանման ծածկում էր նրա կուրծքը: Թէպէտ վերջին երեք թէ չորս տարիների ընթացքում նա հռանգուն կերպով կազմակերպում էր իր հայրենակիցների ապստամբութիւնը, այնուամենայնիւ թիւրքերը չէին կասկածում, թէ նա էլ մասնակից է այդ բանին, և այս

իհարկէ շատ էր նպաստում նրա պրօպագանդայի յաջողութեանը: Չը նայելով որ Հերմանը Նիկողայոսի նման աշխարհի հետ լաւ ծանօթ չէր, այնուամենայնիւ նա զարգացած, կրթուած մարդ էր, մի կողմ թողնելով ի նրա խելքն ու ճարպիկութիւնը: Այդ պատճառով Նիկողայոսը միշտ անկիրթ գիւղացիների հետ գործ ունենալուց յետոյ մեծ հաճութեամբ էր հանդիպում նրան:

Ճաշից քիչ առաջ Հերմանի մօտ հասնելով՝ Նիկողայոսը շատ սիրալիր ընդունելութիւն գտաւ վերջինիս կողմից և սեղան նստելով՝ ասաց.

—Ես մի շատ լաւ մարդու հետ ծանօթացայ: Դա այն նաւի նաւավարն էր, որով եկայ ես: Ուղում էի նրան քեզ մօտ բերել, բայց նա զբաղուած է նաւի բեռները զատարկելով և խոտաքաւ վաղն առաւօտ մեզ մօտ դալ:

—Դու շատ ժրջան մարդ ես, Նիկողայոս բարեկամ,— պատասխանեց Հերմանը.— ես կարծում եմ, որ աշխարհիս վերայ ոչ ոք չէր մտածիլ անգամ մի կռաւիտ ծովագնացի հայրենասէր դարձնել: Ափսոս, որ քահանայ չես: Բայց ինչից հասկացար, թէ նա կարող էր մեր սուրբ գործի կողմնակիցը դառնալ:

—Ես քիչ-քիչ հասայ այդ համոզմունքին: Նա շատ սառը կերպով էր խօսում Կորնթոսի նաւահանգստեան հարկի մասին, և ես այն ժամանակ վստահացայ ամեն ինչ յայտնել նրան:

—Ի՞նչ նաւահանգստեան հարկ, քանի որ դեռ նաւահանգիստ չը կայ:

—Նա այդպէս էլ ասում էր: Բայց և այնպէս, նրանից վեց հակ թուղ են վերցրել:

—Թէպէտ Աստուած հրամայում է սիրել բոլոր մարդկանց, բայց ես ատում եմ թիւրքերին և իւրաքանչիւր օր աղօթում, որ ինչքան կարելի է՝ նրանցից շատ մարդ տեղափոխուի երկնից արքայութիւնը կամ ուրիշ մի որեւէ տեղ:

Նիկողայոսը ժպտաց:

—Դու իսկական քրիստոնեայ ես: Աղօթում ես ոչ թէ քո թշնամիների կործանման, այլ նրանց փրկութեան համար:

—Ես չեմ կարող թիւրքերին սիրել, թէպէտ Աստուած հրամայում է այդ, որովհետեւ սիրում եմ իմ հայրենիքը, իսկ այնտեղից թիւրքերի հեռանալը մեծ բարիք կը լինի: Բայց դժբանից, սաղմոսերգու սուրբ մարգարէն թէի թիւրքերին ճանաչելիս չէ եղել, ասում է՝ «Լուացից զոտս իմ յարիւն անօրինաց»:

—Որքան ինձ յայտնի է, Կորնթոսում թիւրքերն աշխատելիս են եղել ինձ բռնել,— ասաց Նիկողայոսը,— բայց ձեռներից փախցրել են: Նրանք իմ դնալուն Կորնթոսում սպասում

էին այն ժամանակ, երբ ես արդէն դուրս էի եկել այնտեղից:

— Իսկ Նապոլիտանո գործերն ինչպէս են:

— Աւելի լաւ, քան սպասուած էր: Իմ երիտասարդ ազգայնական ճիշտ այնպիսի մէկն է, որպիսին ինձ հարկաւոր էր:

— Միտոսոսի մասին ես ասում: Իսկ քանի տարեկան է նա:

— Տասնութը, բայց նա բարձրահասակ է, շատ ուժեղ, և ես կարող եմ յոյս դնել նրա վրայ:

— Տասնութը տարին դեռ քիչ է: Իսկ որեւէ մէկին հաւատ ընծայելու վերաբերմամբ զգոյշ եղի՛ր:

Իբրեւ պատասխան այդ նկատողութեանը՝ Նիկողայոսը պատմեց այն փորձը, որին ենթարկել էր Միտոսոսին:

— Թերեւս դա ճշմարիտ է, — նկատեց Հերմանը, — և յամենայն դէպս երիտասարդն աւելի քիչ կասկած է յարուցանում, քան մի որեւէ հասակաւոր մարդ: Բայց ինչպէս կարողացար այդքան խիստ վարուել նրա հետ:

— Ճշմարիտ է, դա շատ անգութ բան էր, բայց ինձ երկաթէ մարդիկ են հարկաւոր, և ես ցանկանում էի համոզուել, թէ կարելի է արդեօք նրա վրայ յուսալ:

— Բայց նրան ինչ ես ցանկանում անել:

— Ա՛յ, հէնց դրա համար էլ ես եկել եմ քեզ մօտ: Ժամանակ է գործի լինելու: Դու գիտես, որ հայրենասէրների ժողովը ինձ ամենամեծ լիազօրութիւններ է տալիս և անսահման վարկ է բաց արել: Միտոսոսը կը շրջադայէ բոլոր գիւղերը, մանաւանդ Սպարտայի շուրջը և ամեն տեղ կ'ասէ, թէ պէտք է պատրաստ լինել գործի համար: Թիւրքերն ինձ որոնում են, և ես չեմ կարող անվտանգ շրջել երկրի մէջ:

— Ի՞նչից կը հրամայես սկսել:

— Դու դեռ հարցնում ես: Իհարկէ, ես նրանց կը հրամայեմ սկսել հատիկ աղալ թիւրքերի համար: Այդ պէտք է շատ լինի և զաղտնի կերպով, մանաւանդ Մայնայի գիւղերում: Է՛, իսկ այստեղ դու զէնք հաւաքում ես:

— Ոչ թէ այստեղ, այլ Միդասպէլայօնի մենաստանում: Զէնքի մեծ մասը թիւրքերից է դնուած, իսկ վարդապետները սիմինդրի և եղէզների տակ թաղցրած կրում են այն: Վանահօրը մօտ օրերս թիւրք զինուորներ են պատահել և հարցրել, թէ վարդապետներն ինչու են այդքան եղէգ կտրում, իսկ նա պատասխանել է, թէ վանքի կտուրը ծածկելու համար:

— Եւ նրանք ոչինչ չէն կասկածում:

— Ո՛չ, կասկածում են, բայց չեն կարող մի բան գտնել: Ես հաճութեամբ թոյլ կը տամ նրանց խուզարկելու ամբողջ մենաստանը: Յիշում ես այնտեղի մատուռը:

—Ի հարկէ:

—Սեղանի տակ վարդապետները յատակի մի սալաքարը հանել և ծակ են բաց արել զէպի ներքնայարկը, իսկ նրա դուռը քարով ծածկել և այնպէս սպիտակացրել են, որ պատի մէջ ոչինչ չէ երևում: Անցեալ չարախ այնտեղ գնացել էր Տրիպօլիսի նոր նահանգապետը, Մահմէդ-Սալիկը: Թէպէտ չը նայելով նրա երիտասարդ հասակին՝ այդ մարդը շատ կասկածաւոր է երևում, բայց նա զննել է ամբողջ մենաստանը և ոչինչ չէ գտել:

—Այդ լաւ է: Բայց քանի հրացան ունէք դուք:

—Մօտաւորապէս հազար, և երկու անգամ աւելի սուր: Մի ամսից յետոյ մեզ մօտ ամեն ինչ պատրաստ կը լինի: Մեզապէլայօնն աւելի լաւ կենտրոն է, քան Պատրասը, որովհետև նա աւելի մօտ է Տրիպօլիսին: Այնտեղից պէտք է սկսել կռիւր:

—Ո՞վ գիտէ: Երբ ամեն ինչ պատրաստ լինի, այն ժամանակ որտեղ որ յարմար է, կը սկսենք: Ես լաւ կը համարէի, որ առաջին հարուածը Կալամատում էլամ Նաւալիայում տրուէր: Մենք չէ՞ որ ոչ թէ միջազգային իրաւունքի կանոններին համաձայն պատերազմ ենք ցանկանում, այլ մի արեւնալից կոտորած:

—Արեւնալից կոտորածը քրիստոնէի գործ չէ: Մէկ մտածիր կանանց և երեխաների մասին...

—Ի՞նչ ինչ թիւրք կանայքն ու երեխաները, —բացառանչ՝ չեց նիկողայոսը վեր ջատկելով և սաստիկ յուզուած ետ ուռնալ անելով սենեակի մէջ. —ես մի ժամանակ խնայում էի նրանց, բայց արդեօք թիւրքերը խնայեցին կնոջն ու դստերս: Եթէ Աստուած արդարադատ է, նա ուրեմն կ'օգնէ ինձ նոյնպիսի ցաւակցութիւն ցոյց տալ նրանց, որպիսին իրանք ցոյց տուին ինձ:

Հերմանը ոչինչ չը պատասխանեց և կարճատև լռութիւնից յետոյ ասաց.

—Էլի գինի ուզում ես: Եթէ չէ, զնանք պատշգամբը: Տաք երեկոյ է: Ես կարծում եմ, որ դու ճշմարիտ ես ասում, և յիշուի, աւելի լաւ է թիւրքերին առաջին հարուածը մի որևէ հարաւային տեղում տալ, որովհետև նրանք այն ժամանակ կը չտապեն Տրիպօլիսում, իրանց այս ամենազօրեղ ամրոցում փրկութիւն գտնել: Ես առաջ կարծում էի, թէ աւելի յարմար էր զորքը կենտրոնում սկսել, բայց այժմ տեսնում եմ, որ քո նախագիծը շատ զործնական է: Դուրս գնանք մաքուր օդը, Նիկողայոս:

Հերմանի տունը գտնուում էր քաղաքի սահմանի մօտ, բարձր բլրի վրայ, և նրա պատշգամբից երևում էին ներքեւ տարա-

ծուած ամբողջի լոյսը, լուսնի արծաթագոյն ճառագայթներով լցուած ջրի հարթ տարածութիւնը և հակառակ ափը, որտեղ հեռուում սեին էր տալիս Միսալօնդին:

Մի մանուկ ըստ թիւրքականի եփած սուրճ և երկու ծը-խաքարչ բերաւ նրանց: Նիկողայոսն ու Հերմանը սկսեցին ծխել և երկար ժամանակ լուռ էին:

—Կրկնում եմ,—ասաց Նիկողայոսը՝ լուռութիւնը խանգա-րելով,—որ երբ հատուցման օրը հասնէ, ինձանից ոչ ոքի գը-թութիւն չի լինիլ:

—Իսկ ես,—պատասխանեց Հերմանը,—չեմ մասնակցիլ անպաշտպանների ոչ մի կոտորածին: Ի հարկէ, հարկաւոր է արիւն թափել, առանց դրան չի լինիլ, բայց բացի ինձանից, դահիճներ չատ կան: Կուրի ժամանակ ոչ ոքի մի խնայիր, Նի-կողայոս, բայց երբ գործը կը վերջանայ, այն ժամանակ թող որ թիւրքերն իրանց ընտանիքներով խաղաղ հեռանան մեր երկրից:

Նրանք նորից լռեցին, բայց քիչ յետոյ Հերմանը դարձեալ արտասանեց ժպտալով.

—Այնուամենայնիւ կեցցեն թիւրքերը: Նրանք կարծում են, թէ դու մեռել ես: Ես մեր տղային հրամայեցի լուր տա-րածել, թէ քեզ Կորնթոսում սպանել են: Թող նրանք հաւատան այդ անհիմն լուրին: Այսօր Մահմէդ-Ահմէդն այստեղ էր և իր ցաւակցութիւնն էր յայտնում քո մահուան մասին, թէպէտ նրա աչքերը հակառակն էին ցոյց տալիս: Այստեղ քեզ բոլորը ճա-նաչում են:

—Ո՛չ: Ո՛չ ոք: Այդ ինձ ձեռնառու է: Բայց դու վազն ի՞նչ ես մտադիր անել:

—Ի՞նչ որ ուզում ես: Մենք լաւ կ'անէինք, եթէ միասին Մե-դասպէլայօն գնայինք: Եթէ քամին յաջողակ լինի, մի օրում կը հասնենք: Ես արդէն քեզ ասացի, որ վարդապետները մի շատ հետաքրքիր ներքնայարկ ունեն, և աւելորդ չի լինիլ, որ դու տեսնես այն:

Նիկողայոսը ժպտաց:

—Որքան շատ մարդ տեսնէ, այնքան լաւ է,—պատասխա-նեց նա.—բայց ժամանակ է իմ յետագայ գործողութիւնների նախադիժը յայտնելու քեզ: Ես մտադիր եմ նոյեմբերին Նաւ-պլիա գնալ, իսկ մինչև այդ ժամանակ կը գնամ Մայնա իմ հօրեղ-բօրորդու Պետրոս Մաւրոմիխալիի մօտ իմանալու համար, թէ արդեօք նա իր ամբողջ տոհմով պատրաստ է միանալու ընդ-հանուր ապստամբութեանը: Յետոյ ինձ դարձեալ հարկաւոր է տեսնել Կանարիսին. նա շատ հմտութեամբ էր կառավարում իր

հաւը, թէպէտ ես համոզուած եմ, որ Միտսոսը կը գերազանցէ նրանից: Որքան էլ զարհուրելի թւայ քեզ, բայց և այնպէս ես կարծում եմ, որ անհրաժեշտ է, այրել թիւրքաց հաւերը: Մենք չենք կարող թոյլ տալ, որ թիւրքերն անարգել զէնք և ուղմամթերք ստանան ծովով: Քանի որ մենք թիւրքերի հետ մեր հաշիւը վերջացնելու օրից չուտ չենք տեսնիլ միմեանց, ուստի և ուշադրութեամբ լսիր, ես քեզ կը ծանօթացնեմ իմ բոլոր նախագծերի հետ:

Եւ մի ամբողջ ժամ Նիկողայոսը եռանդով պատմում էր իր զիտաւորութիւնները Հերմանին, որն ուշադրութեամբ լըսում էր և թէպէտ երբեմն հակաճառում, բայց մեծ մասամբ զովում էր նրան: Նիկողայոսի խօսքերից յայտնուեց, որ Հիւսիսային Յունաստանի հայրենասէրների ժողովը անսահման լիազօրութիւն էր տուել նրան զործելու իր անունով մինչև այն ժամանակ, երբ նա ինքն ստիպուած կը լինի իր պաշտօնական ներկայացուցիչն ուղարկել, որովհետեւ եթէ թիւրքերն այժմ լսէին ապստամբութեան բոլոր նախապատրաստութիւնների մասին, գործը չէր յաջողուի: Յետոյ Նիկողայոսը մանրամասնաբար բացատրեց հայրենասիրական շարժումը զիւղացիների մէջ տարածելու անհրաժեշտութիւնը, որովհետեւ այդ վերջիններն ապրստամբութեան հիմքը պէտք է կազմէին:

Վերջացնելով իր պատմութիւնը, Նիկողայոսը մի ուշադիր հայեացք գցեց Հերմանի վրայ: Նրանց տէքերը պատահեցին միմեանց և միանման փայլ արձակեցին:

VII

Կանաքիսը երեկոյեան գէմ վերջացրեց իր զործը և առաջարկեց Նիկողայոսին ու Հերմանին հետեւել օրն արշալուսին Օստիցա տանել, որը մի փոքրիկ ձկնորսական գիւղ էր և չորս մղոն հեռու էր այն կերճից, որի վրայ բարձրանում էր Մաղասպէլայօնը. նրանք այնտեղ կարող էին ջորիներ ձուր բեւել և մինչև երեկոյ հասնել վանքը:

Նրանք սիրով յոժարուեցին և բարեյաջող քամու չնորհիւ չորս ժամում հասան Օստիցա, որտեղ Հերմանը Նիկողայոսի հետ, որին իբրեւ իր ազգականն էր ներկայացնում, ուղղակի գնաց թիւրք նահանգապետի մօտ: Նրանք երեքով սուրճ խմեցին և խօսակցութեան ժամանակ բոլորը միաբերան անհեթեթ համարեցին յոյների տաղծիկաց ապստամբութեան մասին տարածուած խուրր, նմանապէս և ուրախութիւն յայտնեցին, որ Նիկողայոսն սպանուած է Կորնթոսում. հեղեկոպոսի տանջով Փետրուար, 1903.

նա մի անհանգիստ մարդ էր և չէր հասկանում, թէ որքան բաժանելի բան է խաղաղ կեանքը. իսկ նրա ազդականն առկա-
ցըրեց, թէ Նիկողայոսը մշտապէս խոսովութիւններ էր յարու-
ցանում արձարաններում:

Տեսնելով որ խօսակիցներն այդպիսի խոհեմ դատողու-
թիւններ են տալիս, նահանգապետը, Սայիդ-աղան, հրամայեց
յարգել նրանց խնդիրը—ճանապարհը շարունակելու համար եր-
կու ջորի տալու վերաբերմամբ: Նրանցից բաժանուելուց առաջ
Սայիդ-աղան հաղորդեց, թէ Դիակոպտոնում, Օստիցայից երեք
մղոն հեռու, մօտ օրերս անկարգութիւններ են առկա ունեցել,
որի ժամանակ սպանուած է թիւրք հարկածանը:

—Ա՛խ, այդ բմբոստ ժողովուրդը...—նկատեց Հերմանը.
բայց ի՞նչն է հզել այդ զէպքի պատճառը:

—Մի գատարկ բան, —պատասխանեց Սայիդ-աղան.—
թիւրքը յոյնի ձեռքից խլել էր կինը, որի համար նա նրան բա-
ղանել է: Թէպէտ և յոյնը փախել է, բայց նրան կը բռնեն և
կը պատժեն: Իմ կարծիքով այդ բոլորը գատարկ բաներ են:
Եթէ մենք թիւրքերս տիրում ենք այս երկրին, և օրէնքը մեզ
թողնատրում է շատ կին ունենալ, նշանակում է բոլորն էլ պէտք
է հնազանդուեն մեզ:

—Յայտնի բան է, —պատասխանեց Նիկողայոսը.—Աստուծոյ
հաճելի չէ, որ բոլոր մարդիկ հաստար լինեն:

—Նա շատ ուրախ եմ, որ դուք յոյներին սպասամբութիւնն
անկարելի էք համարում—յա մեծ յիմարութիւն կը լինէր նը-
րանց կողմից: Բայց, ճշմարիտ, չը գիտեմ ինչո՞ւ, միայն այդ ա-
պրատամբութեան մտաին հետզհետէ առելի շատ լուրեր են տա-
րածում: Ա՛յ, մօտ օրերս ստում էին, թէ Մեղասպէշայօնում
վարդապետները զէնքի պահեստ ունեն, և իմ բնկերս, Մահմէդ-
Սալիկը, որ մի շատ զործունեաց երիտասարդ է և նոր նըշանա-
կուած է Տրիպօլիսի նահանգապետ, այնտեղ խուզարկեց, բայց
ի հարկէ ոչինչ չը գտաւ:

Հերմանն ուրախ-ուրախ ծիծաղեց.

—Մենք Աստուծոյ սպասաւորներս խաղաղ մարդիկ ենք,
—արտասանեց նա:—Բայց մեր ջորիները երեկ պատրաստ են, և
ժամանակ է մեզ գնալու: Շնորհակալ եմ ձերդ զերպանցու-
թիւնից ձեր սիրալիւր վերաբերութեան համար:

Մի քանի րոպէ անցած նրանք արդէն գնում էին գիւղի
խոշոր, անհաւասար քարերով սալայտտակած փողոցով: Բոլոր
բնակիչներն այգեկութով էին զբաղուած, և աներում ոչ որ չէր
մնացել բացի շներից, որոնք բարձր ձայնով հաջում էին ճա-
նապարհորդների և երիտասարդ ջորեպանների վրայ:

Արեգակն արդէն մայր մտնելու վրայ էր, ևրբ նրանք դուրս եկան մեծ ճանապարհը, որ հովտի խորքից գէպի վանքն էր տանում: Նրանց առաջից գնում էր ջորիներէ մի շարք, որոնց մօտով քայլում էին երկու վարդապետ. նրանք մօտեցան եպիսկոպոսին՝ նրա օրհնութիւնն ստանալու:

—Դուք եղէք էք տանում,—հարցրեց նա.—որտեղից էք բերում և ինչու համար:

—Կալովրատայից —պատասխանեց վարդապետներից մէկը. —սենք վեց ջորի ենք բեռնաւորել եղէգով, որ մեզ հարկաւոր է վանքի կողմը ծածկելու համար:

Երիտասարդ վարդապետը ժպտաց:

—Նորոգութեան կարօտ չատ բաներ կան, հայր,—արտասանեց նա, մենք էլ պատրաստութիւններ ենք տեսնում դրա համար:

Նիկողայոսը խփեց ջորուն:

—Իսկ սե հատիկ ունէք,—հարցրեց նա,—լաւ սե հատիկ թիւրքերի համար:

—Ես չեմ հասկանում,—պատասխանեց վարդապետը, զըլուխը թափահարելով:

—Նախ պէտք է կողմը նորոգել,—ժպտալով նկատեց Հերմանը,—իսկ յետոյ սե հատիկի ժամանակն էլ կը գայ: Դէհ, գաւազի,—աւելացրեց նա, դառնալով գէպի երիտասարդ վարդապետը,—չուտով վանքը գնա և առաւ վանահօրը, որ ես իմ հօրեղբոր որդու հետ շուտով նրա մօտ կը լինեմ: Մենք երկուօր կը մնանք այնտեղ, որովհետեւ ես ուզում եմ զննել ձեր կըտուրի նորոգութիւնը, որպէսզի ամեն ինչ ի փառս Աստուծոյ լաւ շինուած լինի:

Կէս ժամ յետոյ, միջնադին, ճանապարհորդները վանքին մօտեցան: Միմեանց մօտ շարուած նեղ, փոքրիկ պատուհաններում լոյս էր երևում, իսկ գէպի աջ, մեծ դրան մէջ փայլելով էին լապաւերներ. դա ապացոյց էր, որ միաբանները պատրաստութիւն էին տեսել զիմաւորելու իրանց իշխանաւորին: Իրաւ, դրան մօտ, պատշգամբի վրայ վարդապետները երիտասարդ նորընծաներն առաջներին, շարուած էին: Իսկ կամարի տակ կանգնած էր վանահայրը, որ մի գեղեցկադէմ, բարձրահասակ, երկար ալէխառն մօրուքով ծերունի էր: Նա օգնեց եպիսկոպոսին իջնելու ջորուց և ծռնկ չորելով՝ նրա օրհնութիւնն առաւ: Հերմանը կանգ առաւ մենաստանի չէմբին և գառնալով գէպի միաբանութիւնը, բարձր ձայնով ասաց.

—Թող Աստուծոյ օրհնութիւնը լինի այս մենաստանի և

նրա մէջ բնակւողներին, նմանապէս և այն սուրբ գործի վրայ, որին նրանք ծառայում են:

Վանահայրը Նիկողայոսին տեսնելով, որին վաղուց ճանաչում էր, ցնցուկեց, կարծես մի ուրուական երևաց նրա աչքին: — Իսկ մենք լսեցինք, թէ դու մեռել ես, — ասաց նա:

— Ես չատ ուրախ եմ, որ դու այդ լսել ես, — պատասխանեց Նիկողայոսը ժպտալով. — և խնդրում եմ քեզ, լուր մի տարածիր, թէ կենդանի եմ:

Նրանք երեքով մտան վանահօր խուցը և երբ միայնակ մնացին, Հերմանն ասաց:

— Ես տեսնում եմ, որ կտուրի նորոգութիւնը լաւ է առաջ դնում: Մենք ճանապարհին միքանի բեռնաւորուած ջութիկների պատահեցինք: Նիկողայոսը ցանկանում էր անձամբ համոզուել, թէ ինչ էր անում այստեղ: Նա մեր... ինչպէս ասեմ... կարգադրւրիչն է, իսկ մենք մշակները: Նա մեզ կ'ասէ, թէ երբ պէտք է գործը վերջացնել: Է՛հ, այժմ գնանք եկեղեցի և գոհութիւն տանք ձեր մենաստանի հիմնադիր ս. Ղուկասին և ս. Աստուածամօրը մեր անխորձ տեղ հասնելուն համար: Այդ է Աստուծոյ բոլոր ճշմարիտ ծառաների պարտականութիւնը:

Վանահայրն առաջ բնկաւ և եկեղեցու բրնձէ ծանր դուռը բանալով, թոյլ տուաւ Հերմանին ներս մտնելու: Արքեպիսկոպոսը մօտեցաւ սեղանին և ծուռիկ չորեց Աստուածամօր պատկերի առաջ, որ ըստ աւանդութեան Ղուկաս աւետարանչի ձեռքով էր նկարուած, և գոհաբանական աղօթք կարդաց իր և Նիկողայոսի համար: Յետոյ նրանք վերադարձան վանահօր խուցը և կրկին սնդամ դնացին եկեղեցի:

Այս անգամ վանահայրը դուռը փակեց իւր ետևից, որովհետև միաբաններից քչերին էր յայտնի ներքնայարկի դաղանիքը: Նա լապտերը վառեց, որովհետև եկեղեցում մութն էր, և միայն տեղ-տեղ կանթեղներ էին փայլելում: Դիմելով դէպի եկեղեցու արևելեան անկիւնը, նա բարձրացաւ սեղանը և այնտեղից քլունկը դուրս բերելով, յատակից մի քառանկիւնի սալ հանեց, որի տակ մի մարդ անցնելու համար բաւական մեծ բացուածք կար: Մի փայտէ սանդուխ տանում էր, դէպի ներքև, և նրանք մէկը միւսի ետևից ցած իջան: Ներքնայարկը քառասուն ոտնաչափ երկայնութիւն և քսան ոտնաչափ լայնութիւն ունէր, և լապտերի լոյսի տակ բոլոր պատերը պսպղում էին պողպատի փայլով: Հերմանի վերջին այցելութիւնից յետոյ պատերից կախուած հրացանների թիւր բաւական մեծացել էր, և առաջին հայեացքից Նիկողայոսին այնպէս թւաց, թէ դրանք հազար հինգհարիւրից պակաս չեն լինիլ: Նրա աչքերը փայլատակեցին, և լապ-

տերը բարձր բռնած, նա սկսեց շատադուլ զննել բոլոր պատերը:

—Է՛, դուք բաւական հաւաքել էք,—ասաց նա,—միայն այժմ այս եղէգը կը սկսէ կերակուր պահանջել, և հարկաւոր է մեծ քանակութեամբ սև հատիկ ազալ:

—Արդէն,—հարցրեց վանահայրը:

—Արդէն: Այժմ օգոստոս ամիսն է, իսկ զարնանք կըսկըստի հունձը, արիւնալից հունձը: Ո՞րտեղ պէտք է տեղաւորես այս քաղցած կոկորդիսներն կերակուրը:

—Այստեղ բաւական տեղ կայ, բայց սև հատիկ չէ կարելի պահել: Առանց լապտերի այստեղ դայ չի լինիլ, և, Աստուած ազատէ, կարող է մի փորձանք պատահել: Աւելի լաւ է, Նիկողայոս, վազն առաւօտ զննար և նայենք ամբողջ մենաստանը: Է՛հ, այժմ դու գոհ ես:

—Ինձ համար միշտ ամեն բան քիչ է երևում: Եթէ որ նոյն իսկ երկնքի բոլոր հրեշտակներն էլ հրեղէն սրերով ցած իջնէին երկրիս վրայ, դարձեալ ինձ քիչ կը թւային: Բայց բաւական է դատարկարանութիւն սնենք: Քանի՞ մարդ կարող ես դուրս հանել:

—Հինգ հարիւր հողի մի բոսլէի մէջ և երկու հազար—այնքան ժամանակուայ, որքան որ կը հարկաւորուի այստեղից մինչև Կալամատա հասնելու համար:

—Ա՛յ, այդ լաւ է: Դէհ, լսիր ինձ: Մենք դուրս գնալու հանդիսաւոր բոսլէն այլ ես չենք տեսնուիր: Չորս ամիս յետոյ, բայց օրը նշանակել չէ կարելի, կը սկստի փառաւոր դործը, և դու պատրաստ եղիր, ասեն բանում հնազանդութիւն արքեպիսկոպոսին, ինչպէս ինձ: Մենք նրա հետ միասին ենք դործում: Որ գլխաւորն է, հայր, տես, որ այդ փառահեղ օրը ոչ ոք իր մասին չը մտածէ: Ում էլ որ բաժին ընկնի փառքն ու պատիւը, միենոյնն է—միայն թէ Յունաստանն ազատ լինի: Եթէ դու, օրինակ, հայր, պատիւ ու հարստութիւն ես ցանկանում, ես քեզ կը տամ այն ամենը, ինչ որ կարող է ինձ բաժին ընկնել: Ներքի, որ այսպէս եմ խօսում, բայց մեր դործը կարող է վնասուել անձնական եռասիրութիւնից, և ես դրանից աւելի երկիւղ ունեմ, քան թէ տասն սուլթանից: Ինձ յանձնուած է վարել Մորէայի դործը, և ես իմ կեանքն ու ամեն բան, ինչ որ ունեմ, նուիրել եմ այդ սուրբ դործին: Ինձ հետ միասին դործում են արքեպիսկոպոսը, մայնեցի Պետրոս Մաւրոմիխային և ուրիշները: Երդւում եմ, որ Աստուծոյ օգնութեամբ աղնաւար կը կատարեմ իմ պարտականութիւնը և ինձ համար ոչ մի բանի աչք չեմ ունենալ: Մենք միասին կը կազմենք դործողութիւնների նախադիժը, բայց երբ ժամանակը գայ իրադործելու,

այն ժամանակ ես կը հրաժարուեմ ատաջնորդ լինելուց և մի հասարակ զինուորի տեղ կը գրաւեմ: Կրկնում եմ, քանի զեռ կոխն սկսուած չէ, միասին կը խորհենք և կը պատրաստուենք, բայց հէնց որ որսորդ թնդայ, բոլորը պէտք է մի մարդու հրնազանդուեն: Մեր յաջողութիւնն շտապելուց և միաբանութիւնից է կախուած, իսկ դրան առանց սլարտ ու պատշաճ հնազանդութեան չէ կարելի հասնել:

—Բայց մենք ինչպէս իմանանք քո կարգադրութիւնը, թէ երբ պէտք է սկսել գործը,—հարցրեց վանահայրը.—արդեօք լաւ չի լինիլ, որ եթէ դու այստեղ չը լինես, ես ինքնազուի գործեմ:

—Ո՛չ, հազար անգամ ո՛չ,—պատասխանեց Նիկողայոսը,—այն ամեն բանից, ինչ որ տեսնում եմ այստեղ Մեղասպէլայօնում և Պատրասում, պէտք է ենթադրել, որ առաջին հարուածն ու առաջին յաջողութիւնը այստեղ է լինելու: Թէ յետոյ պատերազմն ինչպէս կը դնայ,—միմիայն Աստծուն է յայտնի, բայց յամենայն դէպս ես անպայման հնազանդութիւն եմ պահանջում: Դու ինձանից լուր կը ստանաս, և հնազանդութիւնը Ուրիշ ոչինչ:

—Բայց ինչպէս իմանամ, թէ լուրը քեզանից է:

—Շատ հասարակ կերպով. երբեքիցէ, մի ամարային տաք օր կամ ձմրան ցուրտ գիշեր քեզ մօտ կը մտնէ մի վարդապետ և կ'ասէ՝ «վանահայր, քեզ մի մարդ կամ մի մանուկ և կամ նոյն իսկ մի աղջիկ ուղղում է տեսնել»: Դուրս գնա՝ ուղարկուած մարդու մօտ, և նա քեզ կ'ասէ. «ինձ յանձնարարուած է հարցընել, թէ դու հատիկ ունես այն մարդկանց համար, որոնք կարօտութիւն ունեն գրան...» Իսկ դու պատասխանիր. «քեզ հարկաւոր է ս՞ի հատիկ և ո՞ւմ համար—քաղցածներն թէ թիւրքերն»: Այն ժամանակ ուղարկուած մարդը կ'ասէ. «սե հատիկ ուղարկիր թիւրքերի մօտ Կայամատա կամ Կալաւրիտա կամ ուրիշ մի սրեէ տեղ, և թող երկու հարիւր կամ հինգ հարիւր կամ հազար մարդ տանեն այդ»: Գուցէ դու ուրիշ կարգադրութիւններ էլ ստանաս, բայց միշտ միևնոյն ձևով, և եթէ սրբութեամբ կատարես գրանք, այն ժամանակ Աստուած քեզ համար տեղ կը սլատրաստէ երկնքում իր հաճելիների մէջ:

—Ճշմարիտ ես ասում, Նիկողայոս,—պատասխանեց վանահայրը,—և ես երկում եմ ս. Աստուածամօր անունով, որ կուրօքէն կը հնազանդուեմ քեզ: Դէհ, վերե բարձրանանք:

Նրանք նորից եկեղեցի մտան, սանդուխով իջան ներքին յարկը, որտեղից մի մաքուր սպիտակացրած նախասենեակ տանում էր դէպի գրադարանն ու վանահօր խուցը: Ճանապարհ-

հին Նիկողայոսը իր ձեռնափայտով թրխկթրխկացնում էր պատերը:

—Այստեղ կարծես պատն աւելի բարակ է, քան թէ միւս աւելերում,—ժպտալով ասաց նա և կանգ առնելով, ուշադրութեամբ նայեց վանահօրը,—սակայն Մահմէտ-Սալիկն այնքան խորամանկ է, որ ուշադրութիւն չէ դարձրել մի այսպիսի դատարկ բանի վրայ:

—Փնտր Ասատուծոյ, որ մեր թշնամիներն այդքան խելօք են,—նկատեց Հերմանը, որ գնում էր Նիկողայոսի հետ:

Վանահօր խուցը վերադառնալով, Նիկողայոսն սկսեց ծրխել և ասաց, որ եթէ վանահայրը թոյլ կը տայ, կը պառկէ քունելու, որովհետև հետևեալ առաւօտ պէտք է վաղ վերկենար և չարունակէր ճանապարհը:

—Իսկ ուր ես գնալու:

—Դէպի հարաւ: Ես պէտք է այցելեմ Մեսինիայի շատ տեղերը և տեսնեմ իմ ազգական Պետրո-Բէյին: Նա յանձն է առել ոտքի կանգնեցնել Մայնայի դատարը: Մենք պէտք է աշխատենք, որ դործի սկիզբը որոտի նման թնդիւն արձակէ, իսկ յետոյ ամեն ինչ լաւ կը գնայ:

Իրաւ, հետեւեալ օրը դեռ առաւօտեան ժամերգութեան դանդաղները նոր էին սկսել զօղանջիւ, երբ Նիկողայոսը վերկացաւ անկողնից: Նա ուղղակի եկեղեցի գնաց, իսկ ժամերգութիւնից յետոյ վանահօր և Հերմանի հետ դուրս եկաւ պատըշգամբը: Վարդապետները հեռուից նայում էին նրանց, դրանց մէջ արդէն լուր էր տարածուել, թէ ով է Նիկողայոսը և ինչու համար է եկել նա այս խաղաղ մենաստանը: Կուշտ խօսելուց և սուրճ խմելուց յետոյ Նիկողայոսն սկսեց հրաժեշտ տալ:

—Օրհնիր ինձ, հայր,—ասաց նա վանահօրը,—մենք դուցէ մինչև դործի սկիզբը տեսնուենք, դուցէ և ոչ: Յամենայն դէպս սենք միեկնոյն դաշտի մշակներ ենք, թէպէտ այդ դաշտը մեծ է, և դու հարկադրուած կը լինես հիւսիսային մասում աշխատել, իսկ ես դուցէ հարաւային:

VIII

Նոյեմբերը վերջանում էր չրտաբեր անձրևներով և կատաղի քամիներով: Փայտօրիկների երամները լցուել էին Նաւալիայի չրճակայ դաշտափայրը: Հեռում Իլիաս լեռան զաղաթների վրայ ձիւն էր երևում, իսկ մատախուղն ու անձրևը անթափանցելի մշուշի նման պատել էին չրճակաքը:

Միտսոսն անդադար չըզուլում էր վատ եղանակը, որ թոյլ

չէր տալիս նրան մակոյկով լողալ ծովածոցի վրայ: Իսկ եթէ նա երբեմն համբերութիւնից դուրս էր դալիս և նստում մակոյկ, վերջիվերջոյ թրջուած, առանց իր նպատակին հասնելու վերադառնում էր տուն: Վերջին ժամանակները Կոստանդինը զարմանում էր որքո՞ւ վարմունքի վրայ, բայց ենթադրում էր, որ նոյն իսկ իրան՝ երիտասարդին անհասկանալի ֆիզիքական զարգացումն էր դրա պատճառը և ամեն ինչ Աստուծոյ կամքին թողնելով, հարց ու փորձ չէր անում նրան, որովհետեւ գիտէր, որ նա ծածկամիտ լինելով ոչինչ չէր ասիլ: Բայց և նոյնպէս նրան միտիարում էր այն միտքը, թէ Միտսոսն ամեն կողմով էլ զարգանում էր, և թէ Նիկողայոսը, որի մասին ոչ մի ակեղեկութիւն չը կար, վերադառնալուց յետոյ նրան արդէն չափահաս դանելով՝ շատ գոհ կը լինէր:

Բայց հայրը չը գիտէր, թէ ինչ է կատարւում Միտսոսի հոգու մէջ: Նրա ծանօթութիւնը Զիւլէյմայի—հարուստ թիւրքի հարեմի երիտասարդ յոյն աղջկայ հետ շարունակւում էր նոյնպիսի տարօրինակ կերպով, ինչպէս որ սկսուել էր: Իւրաքանչիւր դիչեր նա մակոյկով մօտենում էր սպիտակ պարսպին և ամբողջ ժամերով խօսում նրա հետ մինչև այն ընդհանր, երբ Զիւլէյման հարեմի մի ուրիշ աղջկայ կամ ծառաների մօտենալը նկատելով, ձեռքով նշան էր անում, որ հեռանայ:

Այդպէս շարունակուեց մինչև մի երեկոյ, մինչև վառ և զանաւի սկիզբը, երբ Միտսոսը իր հետ վեր առաւ և մի պարանէ սանդուխտ Զիւլէյման խոստացել էր սովորականից ուշ դուրս գալ պատշգամբը, բայց իջնել մակոյկը և շրջել ծովածոցի վրայ:

Այդ երեկոն, կամ աւելի լաւ է ասել դիչերը՝ յաւիտեան անմոռանալի մնաց նրանց երկսի համար էլ: Չը նախելով որ Զիւլէյման երկիւղ էր կրում, թէ մի գուցէ նկատեն իրան, այնուամենայնիւ շատ ուրախ էր, որ գոնէ երկու ժամ կարող է ազատ լինել: Միտսոսի խնդրուածքի համաձայն նա ուրախութեամբ վերցրեց քօղը երեսից և երևան հանեց դէմքի սքանչելի գծադրութիւնները: Յետոյ նա պատմեց, թէ ինչպէս շատ տարիներ դրանից առաջ իրան փախցրել էին թիւրքերը, և թէ ինչպէս իր մանկութիւնից միայն յիշում էր այն, որ հայրը սի բարձրահասակ և սև հագուստով մարդ էր: Զիւլէյման շատ քաղցր, բայց դժուարութեամբ էր խօսում յունարէն և Միտսոսի հետ վարւում էր, ճիշտ ինչպէս մի մանուկի հետ, թէպէտ ինքը մի տալով փոքր էր նրանից: Առհասարակ նրա համար այդ զբօսանքը երեխայական մի զուարճութիւն էր, իսկ Միտսոսին թւում էր, թէ ինքը եօթներորդ երկնքումն է:

Վերադառնալիս երիտասարդն սկսեց հարցնել նրա զփրաղը կեանքի մասին, բայց Զիւլէյման պատասխանում էր, որ շատ դո՛հ էր իր գրութիւնից, թէպէտ ծերունի Արզուլ-Ահմէդը մի կատարեալ խող էր. բայց նա հանգիստ կեանք էր վարում, ոչինչ չէր անում, լաւ ուտում էր, և միայն մերթ-մերթ Արզուլը բարկանում էր, իսկ ներքինին հարուածներ էր տալիս նրան: Բայցի դրանից Արզուլի հարեմում ինչպէս ուրիշ հարեւներում, կեանքն այնքան էլ խիստ չէր: Արզուլը շատ ծեր էր և կանանցից միայն մէկի հետ էր ապրում: Ինչ վերաբերում է Զիւլէյմային, նա իսկապէս հարեմին չէր պատկանում, այլ Արզուլի գլխաւոր կնոջ սիրելի աղախինն էր: Բնդհանրապէս նրա ապրուստը վատ չէր, և եթէ որ Միտսոսը ժամանակ առ ժամանակ նրան զրօններ տանէր, նա բոլորովին երջանիկ կը լինէր, մանաւանդ որ երիտասարդը դուր էր գալիս նրան: Վատ եղանակին չ'արժէր դուրս գալ, որովհետեւ հարեմն այդ ժամանակ փակուած է լինում, և Զիւլէյման չէ կարող դուրս գալ պարտէզը:

Այս սրանչիւի զրօսանքից յետոյ վրայ հասաւ վատ եղանակը, որ տեւեց երկու շաբաթ: Այդ տիուր ժամանակը Միտսոսն անհամբերութեամբ սպասում էր, թէ երբ պէտք է եղանակն այնքան բացուի, որ կարելի լինի մակոյկը մանել: Այդ պատճառով հէնց որ բնութիւնը մի քիչ սկսեց ժպտալ, նա ճաշից յետոյ որոշեց բազդը փորձել և մակոյկով ուղեւորուել զէպի սպիտակ պարիսպը: Բայց այժմ նա նախ և առաջ իր արտաքինի մասին սկսեց հոգալ: Նա ամաչում էր իր հին կարկատած շորերը հագնել, այլ հագաւ լաւ հագուստը, խնամքով մաղերը սանրեց, մինչև ծնկները կապեց սանդալները և ֆէսը դէպի մի կողմ ծռեց:

Արդէն ժամը ինն և կէսն էր, երբ նա ճանապարհ ընկաւ, իսկ լուսինը բարձրացաւ. երկնքի երեսին: Մօտաւորապէս մի ժամում հաղիւ կարողացաւ հասնել սպիտակ պարսպին: Հեռուից տեսնելով աղջկան՝ Միտսոսն զգաց, որ սիրտն սկսեց սաստկութեամբ բարախել, և նա լարեց ուշադրութիւնը, որպէսզի չուտով համոզուի, թէ դա իրօք իր սիրած էակն է: Ճիշտ որ մի ինչ որ սպիտակ բան էր երևում պարսպի վրայ, և նա շտապով մակոյկն առաջ տարաւ զէպի քարէ պատուանդանը:

Միևնոյն րոպէին մի ուրախ ձայն հնչեց.

— Ես համոզուած էի, որ դու կը դաս, որովհետեւ այսօր առաջին աստղալից զիշերն է: Մեր տանը բոլորը քնած են: Ես ակամջ էի գնում Մահմէդի դրան առաջ և այն ժամանակ միայն հեռացայ, երբ նրա բարձր խանութը լսեցի:

Միտսոսը ոչինչ չը պատասխանեց, վեր թուա մակոյկի մէջ
և պարանէ սանդուխը հմտութեամբ գցեց պարսպի վրայ:

—Այո, ես եկայ այստեղ, հէնց որ հնարաւորութիւն եղաւ
դաշու, —ասաց նա, —իսկ այս բոլոր ժամանակը անիծում էի
անձրեր, մեղան քեզ, Աստուած:

—Ի՞նչ զուգուած ես դու այսօր, —նկատեց Զիւլէյման, ու-
շաղրութեամբ նայելով նրան: —Միթէ յայնքը միշտ իրանց ա-
սենալաւ հազուատով են ձուկ որսում:

Միտսոսը ժպտաց և շատ դո՛ւ մնալով այն բանից, որ
զուգուել էր, պատասխանեց.

—Մենք այդ մասին մակոյկի մէջ կը խօսենք: Յիշ իջիր
երբ նա անվտանգ մակոյկն իջաւ, Միտսոսը հարցրեց.

—Ո՞ւր գնանք այսօր:

—Դէպի ծովը, աղատ ծովը, հեռու այս անիծեալ տե-
ղից, —բացադանչեց Զիւլէյման ծիծաղելով, —բայց սրտեղ նրա-
տեմ:

Միտսոսը ուռկանի միջից հանեց տանից վերցրած բարձր
և գրաւ նաւաթում գրած նստարանի վրայ:

—Ահա տեսնում ես, —շարունակեց նա, —ես յիշեցի, որ
անցեալ անգամ իմ ուռկանի վրայ նստելով՝ դու ասացիր, թէ նը-
րանից ձկան հոտ է փչում, այդ պատճառով էլ քեզ համար իմ
բարձը վեր առայ: Այժմ դու թաղուհու պէս կը նստես:

Զիւլէյման անխօս նստեց, իսկ Միտսոսը թիերով մի քա-
նի շարժում գործեց պարսպից հեռանալու համար և յետոյ առա-
գաստը բարձրացրեց: Մակոյկն արագութեամբ լսդաց դէպի ծո-
վածոցի անցքը:

—Ի՞նչ է, վերջացրի՞ր գործդ, —հարցրեց Զիւլէյման:

—Այո: Այժմ մենք կարող ենք զբօսնել, որքան կամենաս:

—Դէհ, ուրեմն նստի՛ր մօտս, —պատասխանեց երիտասարդ
աղջիկը:

Մի քանի բոպէ նրանք լուռ մնացին: Զիւլէյման ուրախ
ժպտում էր, իսկ Միտսոսը լուրջ, ուշի-ուշով նայում էր նրան:
Վերջապէս Զիւլէյման գրպանից մի փոքրիկ արկղ հանեց և բաց
արաւ այն:

—Ես քեզ համար քաղցրեղէն եմ բերել, —ասաց նա վեր-
ջապէս, —սա ռահաթ-լոխումի է: Ես չը գիտեմ, թէ ինչպէս
է կոչւում սա ձեղանում, Յունաստանում: Դու քաղցրը սի-
րում ես:

Նա մասներով մի կտոր կտրեց այդ մածուցիկ, քաղցրա-
հոտ անուշեղէնից և անմեղ ժպիտը երեսին ինչպէս իր ընկե-
րոջը հիւրասիրող մի երեխայ՝ առաւ նրան:

—Ի՞նչ է, դուր է գալիս քեզ,—հարցրեց նա,—երեկ երեկոյ այս արկղը Աբղուլը սուսու ինձ, բայց ես խոստովանում եմ, վախեցայ նրա չափազանց սիրալիր վարմունքից: Չէ՞ որ քեզ ասել եմ, թէ ես հարեմին չեմ պատկանում:

Միտասը կարմրեց. նրա համար անտանելի էր այն միտքը, որ ծերունի թիւրքը կարող էր նուէրներ տալ Զուլէյլան:

—Ինչո՞ւ ես լուռ, Միտաս,—չարունակեց երիտասարդ աղջիկը,—պատմիր ինձ, թէ ի՞նչ էիր անում դու այս բոլոր ժամանակը: Իսկ ես ոչինչ չէի անում, ոչինչ: Չճարիտ, ես երբէք այդքան ձանձրացած չեմ եղել:

Միտասը շտապով նայեց նրան:

—Իսկ այժմ չեմ ձանձրանում,—հարցրեց նա,—դու սիրում ես զբոսանքը ինձ հետ:

—Ի հարկէ,—պատասխանեց նա,—եթէ ոչ ես քեզ մօտ չէի գալ: Ես քեզ կարօտել էի, և այդ շատ տարօրինակ է, որովհետեւ առաջ ոչ ոքի չէի կարօտում: Տանը ոչ մէկին չեմ սիրում, իսկ մի քանիսին ատում եմ:

—Խոստացիր, որ ինձ երբէք չեմ ասիլ,—ասաց Միտասը նրա ձեռքից բռնելով:

—Այդ դժուար է խոստանալ,—պատասխանեց նա ծիծաղելով.—«երբէքը» խօսքերից ամենաւեճն է, մինչև անգամ «միշտ»-ից էլ մեծ է, բայց դժուար թէ ես քեզ երբեիցէ ատեմ: Դու ինձ մի անգամից դուր եկար, նոյն իսկ քեզ տեսնելուցս էլ առաջ, այսինքն երբ մթութեան մէջ լսեցի միայն քո ձայնը: Բայց սեր պարսպիտակ երգելը շատ անզգոյշ բան էր, որովհետեւ եթէ Աբղուլը լսէր այդ, առանց երկար մտածելու կը հրամայէր գնդակահար անել քեզ: Ա՛յ, եթէ ես ես չը լինէի և քո երգելուդ մասին ասէի նրան, այն ժամանակ դու այլ ես չէիր երգիր:

—Բայց դու այդ չ'արիր, որովհետեւ դու գնւ ես,—պատասխանեց Միտասը,—և եթէ դու դու չը լինէիր, ես չէի էլ երգիլ:

—Դատարկ բաներ ես խօսում: Բայց ահա Զուլէյլան:

—Ո՞վ է այդ Զուլէյլան:

—Դա մի կին է և նայում է, որ մեր տեսակցութիւնները ոչ ոք չը նկատէ: Նա պառաւ է, թէպէտ Աբղուլի տարիքին չի գալ, և քեզանից վարձատրութիւն է սպասում: Գիտես, նա պարման է դրել, որ մեր իւրաքանչիւր տեսակցութեան փոխարէն դու համբուրես նրան: Նա արդէն հաշուում է, թէ մենք չորս անգամ ենք տեսնուել, բայց իմ կարծիքով սա երրորդն է միայն: Ե՞րբ պէտք է նրա պարտքը վճարես:

Միտսոսը վեր ցատկեց անդից:

—Ինչիս է հարկաւոր Զուլէյկան, —բացազանչեց նա գայ-
րացած:

Երիտասարդ աղջիկն ուշի-ուշով նայեց նրան:

—Ինչո՞ւ ես բարկանում, Միտսոս, —ասաց նա, —բարկա-
նալու ոչինչ չը կայ: Զուլէյկան ասում է, որ դու չատ դեղե-
ցիկ ես, ուրեմն ինչո՞ւ ես զայրանում:

—Թողնենք Զուլէյկային, —պատասխանեց Միտսոսը. —ա-
ւելի լաւ է՝ դու քո մասին մի բան ասա: Ես չափազանց սիրում
եմ լսել քո ձայնը: Եւ ձեռքդ ինձ տուր: Այսպիսի սպիտակ և
կսկիկ ձեռք ես երբեք չեմ տեսել:

Զուլէյկան ծիծաղեց:

—Դատարկ բան է: Բայց այդպէս պինդ մի սեղմիր ձեռ-
ներս, ցաւում են: Ի՞նչ ասեմ իմ մասին: Ծշմարիտ՝ չը դիտեմ:
Այս օրերս ինձ հետ ոչինչ չէ պատահել: Զուլէյկան...

—Նրա մասին մի խօսիր:

—Ես չեմ էլ ուզում նրա մասին խօսել: Բայց տես, Միա-
սոս, որքան հեռացել ենք մենք: Նաւալիան մեր ետիւ մնաց:
Վերադառնանք:

—Ո՛չ, դեռ վաղ է:

—Ժամանակ է, ժամանակ: Դեռ մի ամբողջ ժամ էլ կը
հարկաւորուի վերադառնալու համար: Խնդրում եմ, Միտսոս,
եւս դնանք:

—Միտսոսը ոչինչ չը պատասխանեց և բողբոջաձափ լուռ-
թիւնից յետոյ հարցրեց ցած ձայնով.

—Ասա, որ չես ուզում վերադառնալ:

—Ի հարկէ, չեմ ուզում: Ես կը ցանկանայի յաւիտեանս
քեզ հետ, միմիայն քեզ հետ լինել:

Միտսոսը վեր թռաւ:

—Լաւ, —ասաց նա, —այժմ մենք կը վերադառնանք:

Նա առաջատար դարձրեց, և երբ մակոյկն սկսեց արագու-
թեամբ դէպի ետ լողալ, Միտսոսն առաջուայ նման նստեց Զիւ-
լէյկայի կողքին:

—Այժմ լաւ եղանակ կը լինի, —ասաց նա, —իսկ դու
միշտ կը գտնաս ինձ մօտ: Չէ՞ որ ասացիր, թէ այս զրօսանքները
քեզ դուր են գալիս:

—Այո, սրանք ինձ չատ են դուր գալիս, բայց հարկաւոր
չէ չուտ-չուտ կրկնել, —պատասխանեց երիտասարդ աղջիկը,
կպչելով նրան. —դու խրաքանչիւր օր կարող ես մօտենալ պա-
րըսպին, և ես քեզ կ'ասեմ, թէ արդեօք կարելի է դնալ զրօսնե-
լու: Իսկ հետեւեալ անգամ, Միտսոս, հետդ վեր առ ե՛՛մ ձկնորսա-

կան գործկրներդ: Ես ուզում եմ նայել, թէ ինչպէս ես ձուկ որսում:

—Սատանան տանէ՛ ձուկը: Ես աւելի լաւ եմ համարում խօսել քեզ հետ:

—Որքան ծիծաղելի է: Իսկ ես չառ եմ ցանկանում տեսնել, թէ ինչպէս ես ձուկ որսում. սակայն ես այնպէս այդ բանը չի խանդարիլ ե՛մ մեր խօսակցութեանը: Բայց դու թոյլ կը տան ինձ օգնելու քեզ:

—Դու չես էլ կարող լի ուռկանը վարել, —ասաց նա՝ նորից ձեռքը բռնելով. —դու չը գիտես, թէ որքան ծանր է այդ:

—Իսկ որքան ձուկ կը լինի լի ուռկանի մէջ:

—Իւրաքանչիւր մատիդ—չիւնական եւ դեռ մի հարիւր էլ աւելորդ, —ասաց Միտտոսը ծիծաղելով. —եւ մի անգամ ցանցի պարանով մատս մինչև ոսկորը կտրեցի:

Նա բարձրացրեց մեծ, սևացած ձեռքը, եւ Զիւլէյման իր փոքրիկ մատով չօչափեց նրա ցուցական մատի սպին:

—Որքան զարհուրելի է, —բացագանչեց նա, —չնայ արիւն գնաց:

—Կէս դոյլ:

Այդ ժամանակ քամին զովացաւ, եւ Զիւլէյման իր թիկնոցի մէջ փաթաթուելով, առաջուանից աւելի պինդ կալաւ Միտտոսին:

—Դու մրս՞ում ես, —հարցրեց երիտասարդը:

—Ո՛չ, եթէ դու հանդարտ նստես: Ուզո՞ւմ ես էլի մի կրտոր ոահաթ-լոխումի:

—Այո՛, միայն ինքդ գիր բերան:

Տառն բռնեց յետոյ նրանք կանգ առան սպիտակ պարսպի մօտ, եւ Զիւլէյման մի ոտն արդէն պարանէ՛ սանդուխի վրայ դրած՝ զլուխը թեքեց եւ համբուրեց Միտտոսի ճակատը:

—Բարի գիշեր, սիրելի՛ Միտտոս, —չնջաց նա եւ բարկացած աւելացրեց, —չը համբուրես Զուլէյկային, նա դարչելի պառաւ է:

Եւ առանց պատասխանի սպասելու նա ոտնդուխով վեր բարձրացաւ եւ անհետացաւ մթութեան մէջ:

Միտտոսը երկար ժամանակ անչարժ նստած էր մակոյկի մէջ. արիւնը հոսեց ղէպի նրա քունքերը: Նա զգաց, որ ինքն այլեւ երեխայ չէ, եւ անսպասելի կերպով իր մէջ գլուխ է բարձրացրել բորբոքում կրքերով մի մարդ: Վերջապէս նա ըսթափուեց եւ երջանկութեան ժպիտն երեսին դիմեց ղէպի տուն:

Սակայն այս զրօսանքը Զիւլէյմային էժան չը նստեց: Պարտիզում ներքինին բռնեց նրան, եւ թէպէտ նա աշխատում էր հաւատացնել, թէ զլխացաւի պատճառով էր դուրս եկել

պարտէզ, և Զուլէյկան էլ ոչինչ չ'ասաց, իսկ Միտսոսին ոչ ոք չէր տեսել, այնուամենայնիւ մի լաւ ծեծ կերաւ և որոշեց այլևս գտնէ մի առժամանակ հրաժարուել գլխացաւից։ Այդպիսով երկու շաբաթ շարունակ նա դուրս չէր գալիս պատշգամբը։ Բայց սիրահարուածները բարեբաղդ աստղի չնորհիւ ծերունի ներքինին մի անգամ հարեց, և Աբդուլն իսկոյն արտաքսեց նրան։ Զիւլէյման սկսեց ուշադրութեամբ հետամուտ լինել նրա յաջորդի սովորութիւններին և գոհութեամբ նկատեց, որ նա վաղ պառկում էր և պինդ քնում։ Այդ պատճառով որոշեց նորոգել մակոյկով գրօսնակը և 1821 թ. յունուարի 1-ին դուրս եկաւ պատշգամբը։

Բայց նա էլ Միտսոսի նման այդ ժամանակի ընթացքում բուրրովին փոխուել էր, վերջին գրօսանքից և համբոյրից յետոյ նա զգում էր, որ մի ինչոր առանձին զգացմունք է տածում դէպի երիտասարդը և հասկանում էր, որ նա էլ դէպի ինքը միևնոյնն է զգում։

Պայմանաւորուած ժամանակից կէս ժամ առաջ դուրս գալով պատշգամբ, Զիւլէյման անհամբերութեամբ սպասում էր նրան և մինչև անգամ լաց եղաւ, մտածելով որ նա կարող է և՛ չը գալ։ Ո՛չ, նա պէտք է գայ, Զիւլէյման առանց նրան չէ կարող ապրել։ Ի՞նչ նշանակութիւն ունէր նրա համար երկու շաբաթ ապարդիւն այստեղ դալը, չէ որ պէտք է հասկանար, որ դուրս չէ գալիս լոկ այն պատճառով, որ չէր կարող։ Վերջապէս մթութեան մէջ սպիտակ առադաստն երեաց, և մակոյկը կանգ առաւ. պարսպի մօտ։

—Այդ դու ես, Միտսոս,—բացագանչեց նա ցած ձայնով, և այդ իսկ բոլէին երիտասարդը պարանը գցեց դէպի պատըշգամբը, իսկ յետոյ ինքն էլ կանգնեց նրա կողքին։

Նրանք անխօս իջան մակոյկը, բայց հէնց որ Զիւլէյման նստեց ետին նստարանի վրայ, Միտսոսը մօտեցաւ նրան և ասաց կամացուկ.

—Դու, Զիւլէյմա, անցեալ անգամ համբուրեցիր ինձ, կարո՞ղ եմ արդեօք այժմ ետ տալ քեզ այդ համբոյրը։

—Այո՛, —պատասխանեց նա, և սիրտն ուրախութեամբ լըցուեց։

Միտսոսն էլ ցանկանում էր նրա ճակատը համբուրել, բայց նրանք այժմ արդէն երեխաներ չէին, —և սիրահարների շրթունքներն առաջին անգամ պատահեցին միմիանց...

Այս անգամ մակոյկը ոչ թէ դէպի ծովը սլացաւ, այլ ծովածոցի այն կողմը, որտեղ Միտսոսը մի ժամանակ ձուկ էր որսում Նիկողայոսի հետ։ Նա իր հետ վերցրել էր ուռկանը, սը-

րածայր կարթն ու ջահերը: Կէս ժամ անցած նրանք կանգ առան ամի մօտ, և Միտսոսը Զիւլէյմային ձեռները վրայ առած տարաւ աւաղի վրայ և եղէգներից նրա համար մի յարմար բուն պատրաստելով, ինքը մտաւ ջուրը և սկսեց ձուկ որսալ:

Զիւլէյման հետաքրքրութեամբ նայում էր նրա բոլոր շարժումներին և ջահի շողշողուն լոյսով լուսաւորուած զեղեցիկ կերպարանքին: Որսն յաջողակ էր, և իւրաքանչիւր անգամ, երբ Միտսոսը նրան մի որեւէ մեծ ձուկ էր ցոյց տալիս, երիտասարդ աղջիկն ուրախ ծիծաղում էր: Շուտով նա այնպէս յափշտակուեց այս իր համար նոր տեսարանով, որ թողեց իր բունը և Միտսոսից աչքը չը հեռացնելով՝ սկսեց շտապ-շտապ ետ ու առաջ անել աւաղոտ ամի վրայ:

Վերջապէս Միտսոսը բաւականաչափ ձուկ առած իր հետ՝ մօտեցաւ Զիւլէյմային, որն սկսեց հետաքրքրութեամբ դիտել որսը: Յետոյ նա զրպանից թիւրքական ծխախոտ հանեց, լցրեց ծխաքարը և վառեց: Այդ ծխախոտը նա բերել էր հարեմից, որտեղ բացի նրանից բոլոր կանայք ծխում էին:

Գիշերը շատ յաջողակ էր սիրահարների համար, օդը թարմ էր և սքանչելի. լուսինը թաղնուեց լեռների ետեւը, և միայն աստղերն էին վայլիլում անամպ երկնքի երեսին: Աւաղի մէջ տնկած ջահը հանդարտ վառուում էր: Սիրահարները գրկախառնուած նստել էին, և ջերմ, կարօտազին համբոյրը չէր հեռանում նրանց շրթունքներից:

Որքան ժամանակ էր անցել այս երկնային երջանկութեան մէջ, իրանք էլ չը գիտէին, բայց յանկարծ ամից, բարձր եղէգների ետեւից Միտսոսը ջորու ծանր ոտնաձայներ լսեց: Նրիտասարդի սիրտը թնդաց, և նա մի տեսակ բնազդական երկիւղով սկսեց ականջ դնել: Մի քանի բոսկէ ճանապարհի վրայ մի ձիաւորի կերպարանք երևաց: Ուղիղ Միտսոսի գէմուդէմը, որ պահուած էր եղէգների մէջ, նա կանգ առաւ, կայծաքարով կըրակ հանեց, վառեց ծխաքարը և ճանապարհը շարունակեց:

Միտսոսը ճանաչեց, որ դա Նիկողայոսն էր: Նրա գէմքը գունատուեց, և բիրերը լայնացան, կարծես նա մի ուրուական տեսաւ:

—Այդ ով է, —կամայուկ հարցրեց Զիւլէյման, քնքշութեամբ նրա ձեռը բռնելով. —նա մեզ չը տեսաւ:

—Դա իմ մօրեղբայրն է, —խուլ ձայնով պատասխանեց Միտսոսը. —Ի հարկէ, նա մեզ չը տեսաւ: Բայց ես վախենում եմ, թէ մի գուցէ իմ ետեւից է եկել:

—Քո ետեւից: Այդ ինչ է նշանակում:

—Ես պէտք է գնամ: Բայց, վկայ է Աստուած, քեզ չեմ

կարող թողնել: Ես չը գիտեմ, թէ ինչ է մտադիր անել, միայն նա ինձ կը տանէ, և դուցէ մենք այլեւս չը տեսնուենք: Ո՛չ, ո՛չ, ես չեմ կարող, չեմ կարող:

—Այդպէս մի խօսիր, Միտսոս, դու սիրտս կտոր-կտոր ես անում,—բացագանչեց վախեցած Զիւլէյման արտասուք թափելով:

—Ներիր ինձ, գեղեցկուհի,—քնքշութեամբ պատասխանեց Միտսոսը, աշխատելով հանգստացնել նրան:—Ամեն բան լաւ կը գնայ, և ես կը վերադառնամ, այո՛, անպատճառ կը վերադառնամ: Սակայն ես խօսք ևս տուել օգնել նրան իր գործի մէջ և պարտաւոր եմ պահել խոստումս:

—Իսկ միթէ դու ինձ չես կարող ասել, թէ այդ ինչ գործ է:

—Ձեմ կարող: Մի բան միայն կարող եմ ասել քեզ, բայց դու խօսք տուր, որ ոչ ոքի չես ասիլ: Ասում են՝ որ չուտով յոյները կ'ապստամբուեն և կը վռնդեն թիւրքերին: Քանի որ դու էլ ինձանից պակաս չես ատում թիւրքերին, ուստի ուրախ կը լինես, որ այդ բանն իրագործուի: Գուցէ և Աբդուլի տան վըրայ էլ յարձակում գործեն, բայց դու մի վախենար, քո կեանքն անվտանգ կը լինի, եթէ ասես, թէ յոյն ես: Աղաչիր Աստծուն և ս. Աստուածամօրը, Զիւլէյմա, որ չուտով կատարուի այդ. այն ժամանակ մենք ամբողջովին միմիանց կը պատկանենք...

—Ա՛յ թէ ինչո՞ւ համար ես գնում:

—Ո՛չ, իմ գնալու նպատակը բոլորովին ուրիշ է,—ասաց Միտսոսը, Նիկողայոսին տուած խոստումը մտաբերելով:—Ներիր ինձ, Զիւլէյմա, որ այդպէս վախեցրի քեզ: Դատարկ բան է դա, որքան կարելի է չուտ-չուտ դուրս արի պատշգամբը: Եթէ ես գնամ էլ, երկար չի տևիլ, և հէնց որ վերադառնամ, իսկոյն քո պատշգամբի տակ կը լինեմ:

Զիւլէյման հանգստացաւ, երկու ձեռով բռնեց նրա գըլուխը, մօտեցրեց և համբոյրներով ծածկեց այն:

—Ես հէնց որ միջոց գտնեմ, դուրս կը գամ պատշգամբը, որովհետեւ դու ամեն բանից թանգ ես ինձ համար: Դէհ, այժմ տար ինձ դէպի մակոյկը, քնջդ իմ: Ժամանակ է տուն վերադառնալու:

Միտսոսը ձեռների վրայ առաւ նրան, իսկ Զիւլէյման թեւերը փաթաթեց նրա վզովը: Բայց երիտասարդն այժմ էլ նոյն երջանկութիւնը չէր զգում. նրանից անջատուելու միտքը խորտակում էր սիրտը: Ինչո՞ւ արգիօք իր անձն ու երջանկութիւնը նա պէտք է զոհէր հայրենիքի համար, քանի որ այդ հայրենիքն ուրիշ այնքան ընտիր ծառաներ ունէր... Ի՞նչ էին նրա համար փառքն ու պատիւը, երբ նրանց սիրոյ գնով պէտք է ստանար...

Այսպիսի մտածմունքներին յուզուած նա հասաւ մակոյկին, չքնաղ աղջկան զրաւ նստարանի վրայ և դէպի տուն տարաւ նրան: Բայց մինչդեռ նա վրդովւում էր, Զիւլէյման մակոյկի մէջ կիսով չափ պառկած՝ գլուխը դրել էր նրա կրծքին, և բոլորովին հանգստացած՝ ուղիղ նրա աչքերի մէջ էր նայում:

Մակոյկից դուրս գալով նա լուռ դրկեց Միտսոսին, և նըրանց չրթունքները մի անգամ էլ երկար միացան: Յետոյ երկտասարդ աղջիկը վաղեց դէպի տուն, իսկ Միտսոսը վերադարձաւ հօր մօտ:

Ձը նայելով որ բաւական ուշ էր, Կոստանդինն ու Նիկողայոսը նստած՝ մի ինչոր բանի մասին սաք-տաք խօսում էին:

—Ա՛, այդ դժու ես, Միտսոս,—բացադանչեց Նիկողայոսը՝ երիտասարդին տեսնելով.—ժամը հասել է, դու պէտք է իսկոյն ճանապարհ ընկնես:

Միտսոսը լուռ նայեց մօրեղբօրը և հաստատուն ձայնով ասաց.

—Ես պատրաստ եմ: Ո՞ւր պէտք է գնալ:

(Կը շարունակուի)

Թարգմ. Յ. ԱՐՍԵՆՉԵԱՆ

ՍԱՍՈՒՆՑԻ ԴԱԻԻԹԸ

I .

Առիւծ Մըհերը՝ զարմով գիւցադուն՝
Քառասուն տարի իշխում էր Սասուն,
Իշխում էր ահեղ ու նըրա օրով
Հաւքն էլ չէր անցնում Սասմայ սարերով:
Սասմայ սարերից շատ ու շատ հեռու
Թընդում էր նըրա հըռչակն ահարկու,
Խօսում էր իր փառքն, արարքն անվեհեր,—
Հազար բերան էր, մի Առիւծ Մըհեր:

II

Երբ մանուկ էր նա, դեռ տասը տարում,
Մի դե լուս ընկաւ Սասմայ աշխարհում,
Ճամբէքը փակեց, կըտրեց անցուգարձ,
Սասմայ քաղաքը սով ընկաւ յանկարծ:
Մըհերը մի օր հարցըրեց, ասաւ.
— Ինչո՞ւ մեր հացը էսպէս թանկացաւ,
Ինչո՞ւ գիւղերից ցօրեն չեն բերում,
Ինչո՞ւ են մարդիկ փակւել տներում:
— Մի դե է, ասին, լոյս ընկել ճամբում,
Ով անց է կենում, բըռնում է լափում,
Մարդիկ էլ փակւած՝ քաղաքից, գիւղից

էլ գուրս չեն գալի նըրա երկիւղից:
 —Մի գեն ինչ է՝ որ խըղճացնի էսքան,
 Ասաւ զարմանքով էն մանուկ հըսկան
 Ու ելաւ գնաց: Գընաց անհեթեթ
 Մի կըռիւ մըտաւ գաժան գէի հետ,
 Բըռնեց հըրէշին, պատուեց մէջտեղից,
 Երկիրն ազատեց սովից, երկիւղից,
 Իրեն անուան էլ էն օրից ՚ի վեր
 Մընաց ու մընաց միշտ Առիւծ-Մըհեր:

III

Էսպէս, ահաւոր առիւծի նըման,
 Սասմայ սարերում նըստած էր իշխան
 Քառասուն տարի: Քառասուն տարում
 «Ախ» չէր քաշել նա գեռ իրեն օրում,
 Բայց հիմի, երբոր եկաւ ծերացաւ,
 Էն անահ սիրտը ներս սողաց մի ցաւ:
 Սկըսեց մըտածել Առիւծ Մըհերը.
 —Հասել են կեանքիս աշնան օրերը,
 Շուտով սե հողին ես կ'երթամ գերի,
 Կանցնի ծուխի պէս փառքը Մըհերի,
 Կանցնեն ե՛ւ անուն, ե՛ւ սարսափ, ե՛ւ ահ,
 Իմ անտէր ու որը աշխարքի վըրայ
 Ոտի կը կանգնեն հազար քաջ ու գե...
 Մի ժառանգ չունիմ, իմ անցման ետեւ
 Իմ թուրը կապի, Սասուն պահպանի...»
 Ու միտք էր անում հըսկան ծերունի:

IV

Մի օր էլ էն գորշ յօեքերը կիտած
 Երբ միտք էր անում, վերելից յանկարծ
 Մի լոյս հըրեղէն յայտնըեց քաջին,
 Ոտները ամպոտ կանգնեց առաջին:

—Ողջոյն քեզ, ասաւ մըռայլ հըսկային.
 Քո ձայնը հասաւ Աստուծոյ գահին,
 Ու շուտով ետ քեզ մի զաւակ կը տայ.
 Բայց լաւ իմանաս, լեռների արքայ,
 Որ օրը որ ձեզ ժառանգ է տըւել,
 Էն օր կը մեռնէք քո կլինն էլ, դու էլ»
 —Իր կամքը լինի, ասաւ Մըհերը.
 Մենք մահինն ենք միշտ ու մահը մերը,
 Բայց որ աշխարհում ժառանգ ունենանք,
 Մենք էլ նըրանով անմեռ կը մընանք»
 Հըրեշտակն այստեղ ցոլացաւ նորից,
 Ու էս երջանիկ աւետման օրից
 Երբ իննը ամիս, իննը ժամն անցաւ,
 Առիւծ Մըհերը զաւակ ունեցաւ:
 Դաւիթ անւանեց իրեն կօրիւնին,
 Կանչեց իր եղբայր Չէնով Օհանին,
 Երկիրն ու որդին աւանդեց նըրան,
 Ու կլինն էլ, ինքն էլ նոյն օրը մեռան:

V

Էս դարում Մըսըր՝ անյաղթ ու հըզօր
 Մըսրա-Մելիքն էր նըստած թագաւոր:
 Երբոր իմացաւ էլ Մըհեր չըկայ,
 Վերկացաւ կըռւով Սասունի վըրայ:
 Չէնով-Օհանը ահից սարսափած,
 Թըշնամու առաջն ելաւ գըլխաբաց,
 Աղաչանք արաւ, ընկաւ ոտները:
 —Դու եղիր, ասաւ, մեր գըլխի աէրը,
 Ու քո չըւարում քանի որ մենք կանք,
 Քո ծառան լինենք, քո խորձը միշտ տանք,
 Միայն թէ մեր երկիր քարութանդ չ'անեա
 Ու քաղցրը աչքով մեզ մըտիկ անես:
 —Չէ, ասաւ Մելիք. քո ամբողջ ազդով
 Արի, անց կացիր իմ թըրի տախով,

Որ էդուց-էլօր ինչ էլ որ անեմ,
 Ոչ մի սասունցի թուր չ'առնի իմ դէմ:
 Ու գընաց Օհան, բոլոր-բովանդակ
 Սասունը բերաւ, քաշեց թըրի տակ,
 Մենակ Դաւիթը, ինչ արին-չ'արին,
 Մօտ չ'եկաւ Մըսրա-Մելիքի թըրին:
 Եկան, քաշեցին թէ զօռով տանեն,
 Թափ տըռաւ, մարդկանց գըցեց գէս ու գէն,
 Որ գըցեց, մտաւ մի քարի առաւ,
 Որ առաւ, քարից կրրակ դուրս թըռաւ:
 — Պէտք է ըստանեմ էս փոքրիկ ծուռին,
 Ասաւ թաղաւորն իրին մեծերին:
 Թաղաւոր, ասին, դու էսքան հըզօր,
 Թըրիդ տակին է ողջ Սասունն էսօր,
 Ի՞նչ պէտք է անի քեզ մի երեխայ,
 Թէկուզ իր տեղով հէնց կըլլակ դառնայ:
 — Դ՛հա՛ր գիտէք, ասաւ Մըսրայ թաղաւոր,
 Բայց թէ իմ գըլխին փորձանք գայ մի օր,
 Էս օրը վըկայ,
 Սրբանից կըլգայ:

VI

Էս որ պատահեց, մեր Դաւիթ հըսկան
 Մի մանուկ էր գեռ երեք տարեկան.
 Մանուկ եմ ասում, բայց էնքան ուժեղ,
 Որ նըրա համար թէ մարդ, թէ մրժեղ:
 Մի օր հաւաքեց քաղքի երեխանց,
 — Տըղերք ջան, եկէք ծնն հեծնենք, ասաց:
 Տարաւ, մի բարդի կըռացրեց հողին,
 Երեխանց շարքով նըստեցրեց ճիւղին:
 Հէնց որ նըստեցին, բաց թողեց ծառը.
 Ահագին թափով փախաւ կատարը,
 Ու, ինչ հա կը տաս, ամեն մի տըղայ
 Թըռաւ մի փողոց, մի կտեր վըրայ,

Դիպաւ մի պատի, ընկաւ մի քարի,
 էսօր ես մեռել, թէ անցեալ տարի...
 Ինքը ծափ տըւաւ, թաւալեց հողում:
 Դըլոր էր գալի, խընդում, ծիծաղում,
 Իբրեւ թէ՝ տեսէք՝ ի՞նչ հանաք արաւ:
 Ամբողջ քաղաքը սըգատուն դառաւ.
 Երեխանց տէրերն եկան, կիտւեցին,
 Լացով ու կոծով,
 Դառը կըսկիծով
 Ձէնով Օհանի դուռը կըտրեցին:
 —Տօ, Ձէնով Օհան, մենք էսքան տարւան
 Աղուհացակեր ընկեր-հարեան,
 Դու մեր երեխէք հէս ես կոտորում,
 Մեր տունը քանդում, մեր ծովսը կըտրում:
 Թէ կուգես, օխպէր, թողնենք տեղ ու տուն,
 Սասմայ քաղաքից կորչենք դադարգուն,
 Թէ չէ՝ վեր կ'առնի Աստուած էս բանը...
 — Ի՞նչ անեմ, օխպէր, տաւ Օհանը:
 — Ի՞նչ պէտք է անես, կարգիր մի բանի,
 Դընայ, քեզ համար աշխատանք անի.
 Թէ չէ՝ բերել ես պարապ նըստեցրել,
 Պահել, պահպանել, վիզը հաստացրել,
 Դադան ես շինել ու գըցել աշխարհ...
 — Ի՞նչ անեմ, տաւ Օհանը անճար.
 Ի՞նչ գործ ունիմ ես, ի՞նչ գործի գընեմ.
 Բերէք ձեր ապրանք իր առաջն անեմ,
 Հանդ զըրկեմ ծէգից մինչև իրիկուն,
 Էլ ոչ մարդ տեսնի, ոչ քաղաք ու տուն»:
 Ու մարդիկ հաւան կացան էս բանին,
 Ապրանքը բերին, տըւին Օհանին:

Դընաց Օհանը ու Դաւթի ոտի
 Մի զոյգ ոտնաման բերաւ երկաթի,

երկաթի մի կողմ հարկւր լըգրական,
Ու շինեց Սասմայ քաղքի նախրապան:

VII

Արեւը բացւեց աշխարքի վըրայ,
Յընձուղը զարկեց Սասմայ սարերին,
Սարերը ելաւ Դաւիթը ահա
Իրեն երկաթի մահալը ձեռին:

— «Հէյ հէյ, գողեր ու դաղաններ,
Ջարդեմ, քըշեմ սարերն ի վեր»:
Որ կանչեց, նըրա ձէնից ահաւոր
Դըլորդ-գըմբդըմբոցն ընկաւ սարուձոր,
Ու էն ամպրոպի ձէնը հէնց առած՝
Վայրի գազաններ ելան զարհուրած,
Իրենց որջերից, բըներից փախան,
Քարէքար ընկան, գադարդիւն եղան:
Դաւիթն էլ ընկաւ նըրանց ետեից,
Որին մի սարից, որին մի ձորից—
Դայլ, ինձ, առիւծ, արջ, վագըր բըռնեց,
Հաւաքեց, բերաւ իր նախրին խառնեց,
Իրիկան քըշեց ողջ Սասմայ քաղաք:
Ոռնոց, մըռընչիւն, աղմուկ, աղաղակ...
Քաղքըցիք յանկարծ մին էլ ի՞նչ տեսան.—
Փոշին ամպի պէս բարձրանում է վեր,
Ու քաղքի վըրայ անհամար գազան
Դալիս են հըրէս բացած երախներ:
Սըրտաճաք եղած,
Դործները թողած,
Փախան, լըցւեցին տուն, ժամ ու խանութ,
Ամուր փակեցին դուռն ու լուսամուտ:
Եկաւ Դաւիթը, կանգնեց մէյդանում:
— Վահ, էս մարդիկը ի՞նչ վաղ են քընում:
Հէյ կովատէր, հէյ գոմշատէր,
Ելէք, շուտով բացէք դըռներ,

Ով մինն ունէր, տասն եմ բերել,
 Ով տասն ունէր—քըստանն արել...
 Շուտով ելէք, եկէք, տարէք,
 Ձեր եղն ու կով գոմերն արէք»:
 Տեսաւ՝ չեն գալի, գուռ չեն բաց անում,
 Ինքն էլ մեկնըւեց քաղքի մէյդանում,
 Գըլուխը դըրաւ մի քարի, մընաց,
 Ու մուշ-մուշ քընեց մինչև լուսաբաց:
 Լուսին իշխաններ ելան միասին,
 Գընացին Ձէնով Օհանին ասին.
 —Աման, քեզ մատաղ, այ Օհան ախպէր,
 Մեր ապրանքն ու մալ թող մընան անտէր,
 Էլ ոչ կով կ'ուզենք, ոչ գոմէշ ու եղ,
 Միայն թէ սըրանից աղատ արա մեզ,
 Թէ չէ՝ էս քաղքին փորձանք կը բերի,
 Գայլերոց կ'անի, կը տայ կ'աւերի»:

ՅՈՎՀ. ԹՈՒՄԱՆԵԱՆ

(Գը շարունակուի)

ՀՈԳՈՒՍ ՀԱՄԱՐ

(Թիւրքահայ հարուստներու կեանքէն)

Ա.

Եղեռնին յաջորդող երկրորդ կիրակին է:

Ժամուն զանգակները կը զօղանջեն մեռելական հանգիստաւորութեամբ մը, ծանր ու զանգաղ: Հայոց թաղին օրերէ ի վեր առնայապա՛ծ փողոցներէն առաջին անդամն ըլլալով մեծ բազմութիւն մը կ'անցնի, ուրուականներու պէս անաղմուկ ու անչլուկ և հոյակապ եկեղեցին տաղաւար օրերու խոնուամով մը կը լեցուի: Պատարագի կիսուն՝ մեր ծերունի վարդապետը քարոզի կը կենայ:

— Հայ ժողովուրդ, մեռնողները մեռան ազատեցան, Աստուած անոնց հոգուն պիտի ողորմի, մնացողներուն վիճակն է զժուար: Գիւղերէն քանի մը հազար խեղճեր քաղաք թափած են, անօթի, մերկ, անպատսպար. քաղաքին մէջ ալ գործ ու վաստակ դադրած է, խեղճութիւնը ամեն կողմ բռնած: Ձմեռը վրայ կը հասնի, մեր սև բախտէն՝ այս տարի ամեն տարուէնէ աւելի խիստ: Չքաւորներուն օգնելու համար յանձնաժողով մը կազմած ենք, որ տնէ տուն շրջելով հանդանակութիւն պիտի ընէ. բայց օգնութեան պէտքը անմիջական է, այս օրեր արդէն քանի մը սովամահներու դիակը լերին գերեզմանոց, այդ պատճառով հիմա անմիջապէս պիտի պտրտեցնենք մէջերնիդ: Գրիստոնէական գթութիւնն ու եղբայրսիրութիւնը այս օրերուն համար են մանաւանդ: Տուէք, օգնեցէք, պատառ մը հաց ունեցողը թող իր անօթի զրկեցին հետ

բաժնէ, երկու ձեռք հապուստ ունենալը մէկով ալ իր գրայիին մերկութիւնը ծածկէ: Թշուառութիւնը մեծ է, մեր կարողութենէն չատ վեր, բայց ինչ ընենք. Աստուծոյ վաստակն չ'ունինք, զիրար պահենք պահպանենք, մինչև որ Աստուծոյ այցելութիւնը հասնի...

Ա'լ չը կրցաւ շարունակել, հեկեկանքը խեղդեց իր ծերուկ ձայնը: Դիմաշէն՝ կանանց վերնատունէն՝ արդէն փրթած էր լացը, և վայրկենապէս բոլոր սրտերը կը փշփշէին, ու ամբողջ եկեղեցին կ'ուլար մեռելի տան մը պէս: Խեղճերը, անլաց ու անմոռնչ թաղեր էին իրենց ինկած սիրելիները, բայց հիմա՝ անհուն վիշտերնին քովքովի բերած՝ արդարութեան Աստուծուն սեղանին առջև՝ աչքերնուս մէջ ժահրացած արցունքը կը պոսթկար...

Պատարագի աւանդումէն ետքը պնակներու բովանդակութիւնը հաշուեցինք: Պղինձ, արծաթ, ոսկի գրամներ, կանաչի հասարակ զարդեղէններէն սկսած մինչև թանկագին գոհարեղէններ՝ իրարու վրայ դիզուած սրտաշարժ կոյտ մը կը կազմէին:

Ամբողջ արդիւնքը 1500 ոսկի գնահատուեցաւ:

Բ

Կարօտելոց նպաստամատոյց յանձնաժողովին զիս ալ անդամ ընտրած էին:

Նոյն կիրակի օրը, կէսօրէն ետքը՝ առաջնորդարանի մէջ վարդապետին նախագահութեանը տակ նիստ գումարած, հանգանակութեան ժապաւինեալ տետրակը և գիմումներու զանկը պատրաստելու զբաղած էինք, երբ գուռը զարնուելով, մէկը ներս մտաւ:

Կին մըն էր: Կանխահաս պառաւութենէ ընկճուած, չոր ու նիհար կազմուածքով, աղքատիկ հագուած, միջավար կին մը, որ երկչոտ քայլերով մօտեցաւ ու վարդապետին աջը առաւ: Առջի բերան ամենքս ալ հաւատացած էինք, որ նպաստ խնդրելու եկած էր, սակայն մեր այս կասկածը ընդհանուր ապշութեան տեղի տուաւ, երբ կինը իր ոսկրուս մասներով քուրջի քանի մը հանգոյցներ քակեց և մէջէն հինգ ոսկի հանելով՝ վախ՝ վրթելով մը հայրսուրբին առջև սեղանին վրայ դրաւ:

— Ի՞նչ է սա, զաւակս, — հարցուց վարդապետը շուարած:

— Հայր սուրբ, ծառայ եմ կարգիդ — պատասխանեց կինը դողդոջ ձայնով մը — ես այրի կին մըն եմ, տուներու մէջ լուացք կ'ընեմ: Ակոյցէս կտրելով քիչ մը ստակ կ'աւելցնէի, որ Երուսաղէմ երթամ, Քրիստոսի գերեզմանը համբուրեմ, սուրբ

յոյսը տեսնեմք Բայց որ աղղը հիմա սև օրի մէջ է, ունեցած չունեցածս բերի որ խեղճերուն բաժանէք: Ես, փառք Աստուծո, դեռ աշխատելու կարողութիւն ունիմ, մէկ գլուխ կին եմ, ինչպէս ըլլայ կ'ապրեմ: Կ'աղաչեմ հայր սուրբ, քիչս շատի տեղ ընդունեցէք:

Հայր սուրբը փորձեց խօսիլ, բայց ձայնը չելաւ, ձեռքով նշան ըրաւ կնոջ, որ մօտեցաւ ու առջնը չոքեց, և ծերունին ջուխտ ձեռքերը անոր վրայ տարածած՝ սրտագին պահպանիչ մը կարգաց:

Գ.

Մեր յանձնաժողովը յաջորդ առաւօտ իսկ սկսաւ իր պատուոյը: Ամենէն առաջ Գօճամանեան Նաղարէթ էֆէնդին դուռը ափ առինք: Էֆէնդին մեր քաղաքին էն մեծ վաճառականը և էն ազդեցիկ հայն էր, ուստի իր մեծապատիւ անունն ալ մեր ցանկին առաջին տողը կը դրաւէր:

Սպասաւոր մը դուռը բացաւ և մեզ առաջնորդեց արևելեան շքեղութեամբ կահաւորուած մեծ հիւրասենեակը: Քանի մը վայրկեան յետոյ ներս մտաւ էֆէնդին և ետեէն ալ կինը իր պզտիկ աղուն հետ: Նաղարէթ էֆէնդին յիսունի մօտեցած, միջահասակ, դիրուկ, ճաղատ զլիով մարդ մըն է. հայ վաճառականի սովորական տիպ մը, որ նկարագրուելու արժանի առանձնայատկութիւն մը չունի: Իսկ տիկինը նիհար, դժգոյն, տխուր նայուածքով, բայց շատ համակրելի կին մը:

Քաղաքավարութեան պահանջած պայմանագրական բանաձևերու փոխանակութենէն ետքը, փողոցին մէջ մտքէս պատրաստած մուտքի ճառովս մեր այցելութեան նպատակը պարզեցի և ընկերներէս մէկն ալ անմիջապէս հանդանակութեան տոմարը ներկայացուց:

Գօճամանեան էֆէնդին խոր հառաչ մը արձակեց, տոմարը առաւ, քիչ մը պրպտեց ու ըսաւ.

—Ձեր նպատակին ըսելիք չկայ, շատ գովելի է, բայց ինչ օգուտ, ինչ օգուտ... Ինչպէս գեղացիին առածը կ'ըսէ՝ ջաղացը ջուրը տարաւ, մենք ջախջախը կը փնտռենք: Ո՞ր մէկուն տանք, որ մէկուն հասնինք, ալ լմնցանք, լմնցանք...

—Էֆէնդի, անշուշտ աղէտը ահռելի է—պատասխանեցի ես—և մեր կարողութենէն շատ վեր դայն արմատապէս դարմանել, սակայն միւս կողմէ՝ չենք կրնար ձեռքերնիս ծալած նստել ու մարդոց ճանձներու պէս կոտորուիլը դիտել:

—Ուզենք չուզենք պիտի կոտորուին, ուզենք չուզենք...

Ի՞նչ կրնանք ընել, բան մըն ալ չենք կրնար ընել, չա՛տ բան կրնայինք ընել ըստ ի՛նչ է, բանը բանէն անցաւ: Քսան տարի է կը պոռայինք, կը կանչէինք, կը հասկնայք, քսան տարի, թէ ատ զժգէկութիւններուն, ատ թեթևօլիկութիւններուն վերջը ազետալի կըլլայ, սակայն չկրցանք խօսք հասկցնել: Մարգարէութիւննիս կատարուեցաւ, անոնք որ խեղճ ժողովուրդին արիւնը մտան, ան մեզի «հին գլուխ», «թրքասէր» և այլն և այլն ըսող ազգասէրները, հիմա անոնք թող երթան ճար մը խորհին որ մարդիկ ճանճի պէս չը կոտորուեն... Ա՛խ,—աւելցուց էֆէնդին, կրկին հառաչելով և լուսնափայլ դուլիսը շողացունելով—ա՛խ, աչքերնին կուրնայ, աչքերնին...

—Նազարէթ էֆէնդի—պատասխանեցի ևս—հիմա անօգուտ է անցեալի մասին խօսիլ, ներկան անչափ տխուր է, որ ամեն բան մոռցնել կուտայ մեզի:

—Ի՞նչ, մոռցնել մի կուտայ, այս անգամ ալ մոռնանք, այս անգամ ալ խելքերնիս գլուխնիս չգայ—պոռայ էֆէնդին, տեղէն վեր յատկելով—Աստուած մարդու բախտը առնելէ առաջ խելքը կ'առնէ ըսեր են նէ չիտակ է. անխելքութեան երեսէն աս օրին հասանք և դեռ չենք ուղեր խելքերնիս գլուխնիս ժողովել, ձեռքովնիս մեր գերեզմանը կը փորենք: Դեռ անցած օրն էր որ հազիւ կրցանք կառավարութեան բարկութիւնը քիչ մը իջեցնել, թուղթ ստորապրելով թէ խռովարարները իրենց արժանի պատիժը գտան և հիմա վեհափառ սուլթանին շնորհիւ անդորրութիւնն ու խաղաղութիւնը կատարեալ է: Մեր վարդապետ ըլլալիք՝ հեռու կարգէն՝ յնդածն ալ հետս էր, իսկ երեկ նորէն ամեն բան մոռցած, ելաւ արեւոյնից դուրս տուաւ, բարկութենէս քիչ մնաց վրան պոռայի ժամուն մէջ: Այդ խօսքերը եթէ կառավարութեան ականջը հասնին՝ և չըլլար որ չը հասնին, ինչ պիտի մտածէ, ըսէք կաղաչեմ, չը պիտի ըսէ պարզապէս թէ ասոնք մեծով պղտիկով դեռ նոյն խելքին կը ծառայեն, դեռ չեն խրատուած...

—Բայց, Նազարէթ էֆէնդի, ինչ ըսաւ որ խեղճ վարդապետը:

—Ի՞նչ ըսաւ, հոն չէիք, չը լսեցիք, ինչ ըսել է, «մեռնողները մեռան ազատեցան, Աստուած մնացողներուն ողորմի, չուտով Աստուծոյ այցելութիւնը հասնի», կառավարութիւնը ապուշ չէ, ազ խօսքերուն միտքը ինձմէ քեզմէ լաւ կը հասկնայ և դեռ ան տեսակ հետեւութիւններ կը հանէ, որ խելքէ մտքէ չի անցնիր: Հիմա խոշորացոյցով կը գիտեն մեզ, խոշորացոյցով, երբ պիտի հասկնանք ասիկա:

Ես ալ չկրցայ պատասխանել, հին դրժուած ուխտերս

մեծ ու սղտիկ բոլոր երգումներով հանդերձ վայրկենաբար զրլ-խուս մէջ խուժեցին, և ես ստիպուեցայ էֆէնդին թողնելով ասոնց դէմ ճակատել:

Սակայն մեր պահեստի խօսողը անմիջապէս օդնութեան հասաւ իր թարմ ընդունով, միւսներն ալ հետզհետէ մէջ մասն, և ահա մեր զիմուժը կնճռոտ վիճաբանութեան մը փոխուեցաւ: Վիճաբանութիւն մը, որուն ինչով վերջանալիքը շատ դիւրին, լայց երբ վերջանալիքը անկարելի էր նախատեսել:

Բոլորովին անակընկալ օդնութիւն մը բարեբաղդաբար փրկեց մեզ: Տիկին Գօճամանեան, որ մինչև այդ պահին լսիկ նստած մտիկ կընէր, յանկարծ ամուսինին դարձաւ յուզուած.

—Մեղայ, դեռ պիտի քաջջնաս. մարդիկը բաներնին դործերնին ձգած քու խրատներդ մտիկ ընելու չեն եկեր, բան մը պիտի տաս, տներ, չպիտի տաս, պարապ տեղը զլուսնին ինչո՞ւ կը ցաւցնես:

—Հազար անգամ ըսած եմ որ դուն իմին դործերուս չը խառնուիս—մոլտայ էֆէնդին, քովընտի խոժոռ ակնարկ մը նետելով կնոջը երեսին: Բայց և այնպէս խօսքն ալ կարճ կապեց և ոտքի կենելով հանդիսաւոր կեպով մը ըսաւ.

—Իմ կարծիքովս աս հանդանակութիւնն ալ խոհեմութիւն չէ, կառավարութեան կասկածը կրնայ հրաւիրել, ես՝ թէ և վաղուց ուխտ ըրած եմ աս ազգին դործերուն չը խառնուել՝ բայց նորէն չկրցայ համբերել և անցած օրը վարդապետին պատուիրեցի որ հիմակուհիմա յետաձգէ հանդանակութիւնը, մինչև որ կառավարութեան բարկութիւնը քիչ մը անցնի, սակայն աս անգամ ալ խօսքս մտիկ ընող չեղաւ: Ինչ որ է. հիմա որպէսզի չխօսուի թէ նազարէթը ստակ տալէ կը փախչի, և քանի որ ելած մինչև տունս եկած էք, չեմ ուզեր ձեզ պարապ ճամբել: Մինակ թէ տետրակին մէջ անունս չը գրուի, ո՞վ պիտէ ինչ կըլլայ, ինչ չըլլար:

Եւ քսակը հանելով աւելցուց.

—Արդէն երեկ ժամուն մէջ ոսկի մը ձգեցի պնակը, անկէ զատ մեր տիկինն ալ իր 20 ոսկինոց սպարանջանն է ձգեր, այնպէս որ...

—Տէր Աստուած, դեռ պիտի խօսիս ադոր վրայ, քեզի ինչ, ես իմ ապարա նջանս եմ տուեր.—ընդհատեց տիկինը աւելի զրգուռած:

—Ինձի ինչ, հա, անանկ է ես, հօրդ տունէն բերի 20 ոսկինոց սպարանջանը...

—Հա, հարկաւ հօրս տունէն բերի—պատասխանից տիկինը ու բարկացած դուրս ելաւ:

Նազարէթ էֆէնդին քսակը ձեռքը, գլուխը երերցնելէն, պահ մի կնոջը ետեւէն նայելէ ետքը, հանեց երկու ոսկի դրաւ սեղանին վրայ ու շարունակեց.

—Ասկէ աւելին չեմ կրնար տալ, աս ոչ սուաջին անգամն է և ոչ ալ վերջինս: Մինակ թէ՛ ինչպէս ըսի՝ չեմ ուզեր որ տեսարակին մէջ անուռնա ըլլայ. իմ ձեռքովս ալ չեմ ուզեր գրբել, դուք զրեցէք քրիստոնեայ ոմն 2 ոսկի, կամ աւելի ճիշտը 23 ոսկի, երէկուան մէկ ոսկին ու տիկնոջս ասլարանջանն ալ մէկտեղ հաշուելով:

—Փնոք քեզ Աստուած, վերջապէս դուրս ելանք, չնորհակալութիւն յայտնելով, չնորհակալութիւն մը, զոր ինք թերևս նուէրին համար կարծեց, մինչդեռ անտանելի քարոզէն ազատեցնուս համար էր:

Կարծեմ մոռցայ յիշելու թէ էֆէնդին ութ տարեկան պղզտիկ որդին, որ մօրը հետ ներս եկած էր, սկիզբէն մինչև վերջը հետևեցաւ մեր խօսակցութեան, ուշադրութիւն գրաւող հետաքրքրութեամբ մը: Իսկ երբ մենք սանդուղներէն վար կ'իջնէինք, ինք թռչունի պէս վար թռաւ մեր կողքէն և տան դուռը բանալով սպասեց:

Դուրս ելնելու միջոցին—պարոն Տիգրան—ըսաւ մեզմէ մէկուն և առանց խօսք մը աւելցնելու, պղտիկ քսակ մը երկընցուց:

—Աս ինչ է, Արամ—հարցուց պարոն Տիգրանը:

—Ան տղոց սուր—պատասխանեց փոքրիկը անմեղ չըփոթումով մը:

Քսակին ամբողջ պարունակութիւնը հինգ հատ արծաթէ նոր կտրուած փալիլուն քառսուն փարանոցներ էին:

—Ո՞ր տղոց—հարցուցի ես, պղտիկ դունչը բռնելով:

—Ան տղոց, որ կըսէիք թէ հայր մայր չունին, հայրերնին մայրերնին թիւրքերը մեռցուցին, իմ հայրիկս չմեռցուցին, նորէն կուտայ ինծի, բայց անոնք ալ հայրիկ չունին որ տայ. անանկ չէ...

Ուղեղս տանջող խուժանը մէկէնիմէկ հալածական դուրս փախաւ գլխէս, և ամենքս ալ գրկեցինք փոքրիկը ու համբուրեցինք:

Դրան առջև կեցած, զեռ կը նայէր մեր ետեւէն, կարծես չէր ուզեր ներս երթալ, այլ մեզի հետ դալ կ'ուզէր, աչքով տեսնելու այն տղաքը, որ ալ ոչ հայր ունէին, ոչ մայր... երբ վերէն՝ պատուհանէն՝ հօրը ձայնը թնդաց.

—Յօ՛ Արամ, ներս եկուր, կը մըսիս:

Գ

Նազարէթ էֆէնդիէն ետքը, կարգը Մեքքոն աղա Լու-
լուեանին էր: Ամբողջ քաղաքին մէջ կղական տիպ մը, որ ամեն
լանով արժանի է ընթերցողներուս մօտէն ներկայացուելու
պատուին:

Ապահով եմ որ այս ինքնօրինակ ազգայինը օր մը մեր
քաղաքը այցելէք, պիտի ուզէք անպատճառ անձամբ ալ տես-
նել զինք: Ուստի ձեզ աւելորդ զօւարութիւններու չմատնե-
լու համար, նախ և առաջ պիտի պատուիրեմ, որ չըլլայ թէ
Մեքքոն աղա Լուլուեան անունով վնասէք զինք: Աս, լոկ պաշ-
տօնական և քաղաքավարական յորջորջում մըն է, զոր շատերը
չեն իսկ հասկնար, այլ պէտք է տալ այն անունը, որով ան
հանրածանօթ է: Պարզապէս—Լուլոնց Մեքքոն:

Սակայն այս քիչ մը արհամարհական և շատերու համար
թերևս ծիծաղաշարժ անուանակոչութիւնը, աննշան կազմուած-
քով և մարմնական պահասութիւններով, ճգճիմ արարած մը
թոյլ չպատկերացնէ ձեր առջև: Ընդհակառակը, Լուլոնց Մեք-
քոնը այնքան պատկառելի է իր արտաքինով, որ եթէ օրին
մէկը զիպուածով զիմացնիդ ելնէր, կարգաթող կամ ծպտուած
կալիսկոպոս մը պիտի կասկածէիք զինք:

Գլուխ մը, այնչափ խոշոր, որ ամեն ուսերու գործ չէ կը-
րել, համապատասխան հաստութեամբ վիզ մը, կարծես Քրիս-
տոսի լուծ կրելու համար ստեղծուած, լայնանիստ թիկունք
մը, գրեթէ քառակուսի, փոքր մը, որ շարժուն վիճակի մէջ՝ իւ-
ղով լցուած տիկի մը պէս կը հարուի: Իր սահմանները հետըզ-
հետէ ընդարձակող, լայնաբաց ճակատ մը, այտերը գեղնագոյն՝
բայց լեցուն, աչքերը՝ թէև քիչ մը անգոյն ու անկենդան՝ բայց
խոշոր խոշոր, մեծ ակնոյթն տակ թամբի ձև առած պարարտ
քիթ մը, բարակ, չէկ բեխեր, բերանը՝ կարծես սակաւ գործա-
ծութենէն՝ կծկծուած, իսկ կոլոր, մսուտ, երկյարկանի կղակը
միշտ մօրուքի սաղմերով սեցած: Ափսոս սակայն, որ մսեղէն
այս հոյակապ չէնքը իր բնական գեղեցկութենէն շատ բան կը
կորսընցնէ՝ զինք ծածկող պատեանին անշքութեանը երեսէն:
Հասարակ կտորէ լայն շալվար մը և մինչև ծունկերը իջնող,
կասկածելի գոյնով, մեծ վերարկու մը միայն կը կազմեն հա-
ղուստին արտաքին ամբողջութիւնը: Գլուխը կը ծածկէ ֆէս
մը, որ տարուան չորս եղանակներուն հետ գոյն կը փոխէ, իսկ
ոտքերը կը պատսպարեն այն տեսակ կօշիկներ, որոնցմէ՝ իր
ամբողջ կեանքին մէջ՝ առատաւելն 10 զոյգ կարենալ մաշելու

համար, Լուլոնց Մեքոնը ջրհեղեղէն առաջ՝ Մաթուաղաներու դարուն՝ պէտք է ծնած ըլլար, ան ատեն ալ կարծեմ՝ կօշիկի պէտք չպիտի ունենար: Եթէ կայ բան մը, որ անհասկանալի հակադրութիւն մը կը պոռայ այս շատ համեստ արդուզարդին քով, ան ալ Լուլոնց Մեքոնին ակնոյն է... ոսկի ակնոցր:

Ձէ, պարապ տեղը գլուխնիդ մի տանջէք. սոյգպէս անոյդ ղակի կերպով չէք կրնար լուծել այս հանելուկը: Ես, որ ձեզմէ շատ աւելի կը հետաքրքրուէի ու կը տանջուէի այս հոգեբանական առեղծուածով, եթէ տարի շարունակ, գրեթէ ամբողջ տրամադրելի ժամանակս, գերմանացի պրօֆէսսօրի մը համբերութեամբ՝ ասոր լուծումին վատնելէ ետքը, վերջիվերջոյ յոյսս կտրելով, եկայ 500 զրուշի մրցանակ մը հաստատեցի այս նուազատակին համար: Մրցանակը բարեբաղդաբար ես շահեցայ վերջերս, բոլորովին գիպուածով: Ահա թէ ինչպէս:

Օրին մէկը, հեռաւոր գիւղէ մը քաղաք կը վերադառնայի ձիով, երբ խումբ մը հայ գիւղացիներու հանդիպեցայ, որոնք քաղաքին մէջ առուտունին վերջացուցած՝ գիւղերնին կը վերադառնային, իրենց պարապ էչերուն հեծած: Այս հեծելադուռնին էն առջեւն կը յառաջէր՝ մեծկակ սև իշու մը վրայ աշտանակած՝ տարէց գիւղացի մը, որ գաւաղանին ծայրը խոտի տրցակ մը կապած, տակի անասունին աչքերուն առջև երկրնցուցած էր: Անմիջապէս ուշադրութիւնս գրաւեց այս նորօրինակ զործիքը, և երբ մօտեցանք, ձիս կեցուցի ու մեկնութիւն խնդրեցի գիւղացիէն:

— Զհասկցար, հա, աղա ջան—պատասխանեց գիւղացին հպարտ ծիծաղով մը—և գաւաղանը ուսը դնելով՝ էչը կեցուց— հա, հա, հա, չհասկցար հէ, հէլպէթ չես հասկնար, քաղքըցի չենք, ամա մենք ալ մեզի կէօրէ խելք ունինք: Սաղ իրեք տարի խելք եմ մաշեցուցեր ասոր համար, աս որ չըլլի որ ա նը, անիրաւը փէտի պէս եղած տեղը կը կենայ: Հա, տես:

Եւ սկսաւ դաւաղանին հակառակ ծայրովը կենդանիին վիզը խթել և սրունքներովը կողերը հարուածել ուժգնօրէն: Սակայն անասունը՝ փիլիսոփայի մը մտախոհութեամբ՝ անշարժ կեցած, հորիզոնը կը դիտէր: Յետոյ մողական դաւաղանին դարձեալ նախկին դիրքը տուաւ, և ահա չորքոտանի փիլիսոփան մէկէնմէկ սթափեցաւ, զսինչ մը արձակեց ու տըռչիկ տալով՝ Պեղասոսի պէս արշաւատոյր յառաջ սլացաւ ամբողջ խումբին ծիծաղներուն առջեւէն:

Ի՞նչ յեղակարծ, հանճարեղ զործողութիւն էր, որ այդ վայրկեանին ուղեղիս մէջ կատարուեցաւ՝ ես ինքս ալ չեմ գիտեր: Միայն այսչափ գիտեմ որ՝

—Ակնոցը, ակնոցը.

Պտոթկաց յանկարծ բերնէս:

Սիկիլիացի փիլիսոփային էւրիկա էն աւելի խանդավառ աղաղակ մը, զոր խեղճ գիւղացին սիսալ հասկնալով, իր հրեղէն աւանակը կրկին կեցուց պահ մը ու պոռաց հեռուէն.

—Ո՞ր Ակոնցը, աղա՛, որ Ակոնցը, իմա է, իմա, Աստուած վկայ իմա է. իրեք տարի է անիրաւին դարտ ու ըսլան կը քաշնա՛:

Ու անմիջապէս իր դաւաղանին ամբողջ մողական ուժը գործածելով, փախաւ քառարշաւ:

Կը խոտտովանիմ այս մեծ գիւտիս առիթ տուող դիպուածը շատ վայելուէ՛ չէ, բայց ի՞նչ կրնամ ընել, երբ իրողութիւնը աս է: Ասկէ դատ, գիտական հետազոտութեան պահանջները կարելի չէ միշտ հաշտեցնել գեղեցկագիտութեան պայմաններուն հետ: Նիւթէս չեղելու վախս չըլլար, կրնայի անմիջապէս կարգ մը օրինակներ շարել ցունելու համար, որ շատ մը մեծ ու աշխարհ յեղաշրջող գիւտեր, ասկէ աւելի պակաս վայելուէ՛ ու պակաս լուրջ գիպուածներու պարտական ենք: Ասով մէկակող քաւիցի ինծի, նմանութեան սեէ կըր մը փնտռել Լուսնոյ Մելքոնին և գիւղացիին անարդ աշխատաւորին միջև: Միմիայն դաւաղանին ու ակնոցին միջև է որ հանդիպութիւն մը կը գտնեմ, և գիւտս ալ հոգ է անա՛: Եթէ օր մը Լուսնոյ Մելքոնը անձամբ տեսնելու վայելքին արժանանանք, վատահ կմ գուր ու պիտի վաւերացնէք իմ այս գիւտս: Խեղճ մարդը՝ հակառակ իր մարմնին դժուար տեղափոխելութեանը՝ ամբողջ օրը ստի Վրայ է, կ'անցնի, կը գառնայ, առանց աջ ու ձախ նայելու, աչքերը միշտ իր ակնոցին ոսկի չրջանակներուն սևեռած:

Սովորաբար պատի տակերը և ամայի փողոցները կը նախընտրէ իր երթիկներն համար, որովհետև առանձնութիւն սիրող մարդ մըն է և ամբողջ քաղաքին մէջ ոչ մէկ մտերիմ բարեկամ ունի: Ազգային կեանքէն ու դորձերէն ալ հեռու կ'ազդի, միայն կիրակիէ կիրակի ժամուն մէջ կը տեսնուի, զրան մօտ՝ կօշիկ հանելու տեղը՝ անկիւն մը կ'ծկաւած և հայր մերը երգուելուն պէս կ'անհետանայ: Թաղական կամ հոգաբարձու ընտրուելու փառասիրութիւնն իսկ մինչև այսօր չէ կրցած մուտք գործել այս մարդուն մէջ:

Մեր քաղաքին էն հարուստ հայն է. մինչև անգամ Նազարէթ էֆէնտիէն ալ հարուստ, և ինչպէս կը խօսուի՝ առնուադն երկու անգամ հարուստ: Այս մեծ հարստութիւնը զլիաւորաբար հայրն է գիղեր այնպիսի գործով մը, զոր ինչպէս կը պատմեն, լուսահոգին ըսրեգործութիւն կը կոչէ կղեր: Դրամ

փոխ կ'ուտայ եղեր նեղութեան մէջ եղողներու և կը գրաւէ այն բոլոր ապերախտներուն կալուածները, որոնք իրենց առած դրամը ժամանակին չէին վերագարձներ: Որդին ալ՝ թէ և մեր ծերերը կը պնդեն որ հօրը կէս յաջողութիւնն իսկ չ'ունի՝ բայց արդէն պատրաստ ժառանգած ըլլալով բարեգործական այս ձեռնարկութիւնը, հօրորդիական հարազատութեամբ ու ժրաջանօրէն կը շարունակէ զայն: Եւ ահա ամեն բարեգործութեանց վարձահատոյցն Աստուած, ինչպէս հօրը, այնպէս ալ որդիին՝ վարձքը աալու համար, առանց անոր իր քովիկը ժամանելուն սպասելու, այս կանխիկ աշխարհին մէջ իսկ լիուլի կը վարձատրէ զինք ու հարստութիւնը ահագին համեմատութիւններով կ'աճի ու կ'աճի: Եթէ կայ բան մը, որ հասարակաց կարծիքին քիչ մը անհասկանալի ու անարդար կը թուեցնէ Աստուծոյ այս շաղկապութիւնը Լուսնոյ Մեղքոնին նկատմամբ, ան ալ սա մոտածումն է՝ թէ—լինչ պիտի ընէ այդչափ հարստութիւնը: Որովհետեւ Մեղքոնը աշխարհ մտած չէ և մտնելուն յոյս ալ չը կայ, քանի զեռ չեն փոփոխուած այն օրէնքները, որոնք Ադամէն սկսած մինչև այսօր պարտաւորիչ են բոլոր այդ աշխարհը մտնողներուն համար: Այն անբաւական պատճառով, որ բնութիւնը խեղճ մարդուն մարմինը ճօնազարդելու իր արտասովոր եռանդին մէջ, մտահան ըրած է... մէկ կէտր: Է՛հ, լինչ ընէ—ամեն գեղեցկութիւն մէկտեղ չը լլար—ըսեր են: Եւ անգաւակ ու անժառանգ այս մարդը, իր ամբողջ ոյժն ու ուշը հայրական ժառանգութիւնը աճեցնելու սեւեռամտածումին նուիրուած, բնաւ ուշադրութիւն չի դարձներ իր հաճոյքին ու հանգիստին: Չը նայելով որ պալատանման տուներու սեփականատէր, ինք միշտ իր հօրենական հին ու անշուք տանը մէջ կ'ապրի, ոմանց կարծիքով՝ օջախին բախտը չը փախցնելու համար, թէ և հանրութիւնը ժլատ հաշիւներու մէջ կը փնտռէ ագոր ալ պատճառը: Իր անձին ու ներքին կեանքին մասին հազար տեսակ մանրավէպեր կը չրջին բերնէ բերան, ժլատ ատելի, ծիծաղելի և միևնոյն ժամանակ խորհրդաւոր արարածի մը խառնուրդ աիպը ստեղծելով իրմէն: Ամեն տարի լուր մը կը տարածուի յանկարծ թէ՛ Լուսնոյ Մեղքոնը փակուած ու կնքուած խոշոր ծրարի մը մէջ, գաղտնօրէն իր կտակը յանձնած է Նազարէթ էֆէնտիին, իր մահէն ետքը բանալու և գործադրելու պայմանով: Եւ ահա ամբողջ ժողովուրդը անհամբեր կտակին բացուելուն կը սպասէ, սակայն Լուսնոյ Մեղքոնի տարին նոր լուր մը կը ձայնանուի թէ՛ կտակը փոխեր է: Աւելցուցեր, թէ պակսեցուցեր: Այդ մասին որչափ մարդիկ, այնչափ կարծիք:

Այս ներկայացումէն յետոյ, ընթերցողներս թերեւ հարցըր-

Նեն թէ՛ ի՞նչ խելքով մեր հանդանակութեան ցանկին երկրորդ տեղը բաղմեցուցած էինք այսպիսի մարդու մը անունը: Իրաւոր, եթէ հասարակաց կարծիքին նայէինք, ազգային թուզթի ու թանաքի աննպատակ վատնում մը պիտի ըլլար, այդ անյուսադրելի անունին առհասարակ ուէ տողի մը վրայ արձանագրութիւնը: Իսկ ընկերներս թէ՛ս այդ աստիճան յոռետես չէին, բայց դարձեալ իրենց փորձառութեամբ խորհուրդ կուտային վերջին երեսը մայրենի, եթէ տեղ աւելանար: Սակայն ես, որ այսօրուան ուսումնասիրութիւններս գեռ չէի կատարած Մեղքոնի մասին, բոլորովին տարբեր կը մտածէի:

Այդ մարդը՝ իր մասին շրջող բոլոր աննպատակ զրոյցներուն հակառակ՝ չողոքորթ, չաղակրատ, հասարակ տեսակէն վաշխառու մը չէր ներկայանար իմ աչքիս: Իր լռիկ, մեջիկ, առանձնաւէր բնաւորութիւնը, տարօրինակ զարաւղութիւն մը, զոր կրցած էր իր արհեստին հետ հաշտեցնել՝ իր խոշոր զանգուածին մէջ կորսուած բարութեան խորհրդաւոր խորշ մը կասկածել կուտար ինծի: Այս կասկածիս աւելի ուժ կուտային ամեն տարի նորոգւող կտակին պատմութիւնը և մանաւանդ նախընթաց օրինակ մը, որ գեռ չէր մոռցուած: Մեղքոնին լուսահոգի հայրն ալ, ինչպէս յիշեցի, պակաս բամբասուած ու ատելի մէկը չէր եղած, բայց այդ միևնոյն մարդը Հայաստանի մեծ սովին ասեն, յանկարծ 1000 ոսկիի նուիրատուութեամբ մը ամենքը աղչեցուցած և զրեթէ ազգային բարերարի մը լուսապսակովը միտած էր: Արդ՝ ի՞նչ իրաւունք ունէինք չուսալու, որ որդին՝ միւս յատկութիւններուն հետ՝ ազգպիսի անակընկալի մը ընդունակութիւնն ալ կրնար ժառանգած ըլլալ հօրմէն. մանաւանդ որ ներկայ կացութիւնը անհամեմատ աւելի ցնցող էր, քան մեծ սովը: Հասարակաց կարծիքը շատ արդար չէր թւեր ինծի, բայց և այնպէս մինչև իսկ այդ կարծիքին մէջ յոյսի նշոյլ մը կար, բարեկործանի խոշոր կտակի մը ակրնկալութիւնը: Գալով բամբասանքներուն, եթէ այդչափ բարակը փնտռէինք, քանի հողի կրնայինք ջոկել մեր միւս հարուստներէն, որ արդար վաստակով հարստացած ըլլային ու իրաւունք ունենային Մեղքոնին վրայ քար նետելու... Ու նոյն իսկ հասարակութեան այս ծայրայեղօրէն խիստ վերաբերումն էր թերեւ, որ մարդը խրաչեցուցած ու մեկուսացուցած էր: Հաւաքելով, գիշերով ի՞նչ պիտի ընէր վերջի վերջոյ, քանի որ իրմէ զատ մէկը չ'ունէր: Չէ՞ որ ինքն ալ մարդ էր վերջապէս, հարկաւ կը մտածէր այս անխուսափելի հարցի մասին. ընդունելով նոյն իսկ որ սիրտ չ'ունէր, բայց և այնպէս խելք ունենալուն վրայ ոչ ոք չը կասկածէր: Մէկ խօսքով, չեմ գիտեր ի՞նչ անբացա-

տրրեկի նախագագուս մը կը վստահացնէր զիս թէ՛ այդ մարդէն բան մը պիտի ելնէ այս անգամ և մեծ բան մը: Այս մասին 90% յոյս ունէի, իմ մտածումս էր միայն այդ մեծ բանին յարմար ծրագիր մը գտնել և առ ալ գտած էի արդէն, մեծ որբանոց—արհեստանոց մը:

Ահա այս խորհրդածութիւններուս և այս խոշոր ակրնկալութեան կռթնելով էր որ Լուլունց Մեքլոնին անունը մեր հանգանակութեան ցանկին մինչև երկրորդ սողը կրցայ հանել: Նախ այն մտածումով որ այս անսովոր պատիւը, անարգուած ու ստորնացուած արժանապատութիւնը պիտի զգուէր ու բարձրացնէր և երկրորդ՝ ես ինքս կը հասնէի զործը ժամ մը առաջ զլուիս հանելու անհամբերութիւնէս:

Ե

Նորակառոյց երկյարկանի, գեղեցիկ, մեծ շէնք մը, ընդարձակ պարտէզ-բակով մը չրջապատուած: Արտաքին հոյաշէն զբրան երկու փեղկերը կոնակի վրայ բացուած են մուտք տալու համար ժողովուրդի հոսանքին, որ զեռ կը շարունակուի: Ներս մտնողներու առջին նայուածքը կը զրուէ ներքին զրան ճակատին, դալար ոստերով զրասանցուած, սպիտակ մարմարի վրայ ոսկեզօծ տառերով հետեւեալ արձանագրութիւնը.

Հաստատութիւնս այս կառուցաւ յամի Տեառն 1897 եւ տոմարական թւականին հայոց ՌՁԽԾ — ՌՁԽԶ, յառաջնորդութեան Տ. Մերսիսի բարեջան ծայրագոյն վարդապետի Տարօնեցոյ եւ եւ արդար արդեամբք եւ ծախիւք բարեժառանգ եւ բարեսէր Աղա Մեքլոնի Լուլունեան, յանուն որոյ եւ կոչեցաւ Որբանոց-Արհեստանոց Լուլունեան:

Կարգալ գիտցողները այս յուշատախտակին հանդէս կը կենան պահ մը և զլիսու ոգետր օրօրումներով կը կարդան զայն, ներքողական բացազանջութիւններ փոխանակելով իրենց քովիններուն հետ: Դիտելու արժանի են մանաւանդ ծերերը. նախ յամրը ակնարկ մը կը վերցնեն տախտակին, կարծես տեղը նշան ընելու համար՝ և ապա ծանրաշարժ արարողութեամբ մը ակնոյնին հանելով քթերնուն կը դնեն ու սոսնաւոյն քստորդ ժամ մը ակնապիշ կը մնան, կարծես իւրաքանչիւր տառի վերայէն կ'անցնին աչքովնին, ճիշդ այն երկիւղած գծուարութեամբ, որով նարեկի նոր զլուիս մը պիտի կարդային: Իսկ անայրուբները իրենց տգիտութեան վրայ ողբալու ժամանակ

չեն ունենար, անմիջապէս կը բոլորուին քանի մը հաճոյակատար հայրենակիցներու շուրջը, որոնք ինքնաբերաբար ինքզինքնին ասոնց տրամադրութեան տակ դրած են և միևնոյն ժամանակ առիթէն կ'օգտուին, զրաբարի կասկածելի հմուտութիւննին հրապարակ փռելով իրենց ունկնդիրները ապշեցնելու։ Հանդիսաւոր շէշտով մը կը կարգան արձանադրութիւնը, աշխարհաբարի կը թարգմանեն, մեկնութիւններ կուտան, բացատրութիւններ կ'աւելցնեն իրենց կողմէն, անյալիսի կարևոր ձևերով, որ կարծես հեթական նորագիտ բեւեռագիր մը լուծէին։

Դրան սուջն խոնուած այս ամբողջ բաղմութիւնը հետզհետէ ներս կ'ուղղուէ։ Բայց վերջին խումբերը ալ չեն կրնար յառաջ շարժի։ Ներքնագաւիթը արդէն լեցուած է, հոս ալ ամեն ոք կը ջանայ արմուռնկով ճամպայ բանալ դէպի ներս, սակայն իզուր։ Փողանցքին մէջ բաղմութիւնը անթափանցելի պարիսպ մը երկարած է, մինչև դիմացի մեծ սրահը, որու լայնաբաց դռնէն երկի ու ճառի ձայներ դուրս կը խուժեն փոփոխակի։ Շատերը արդէն ներս անցնելէ յուսահատ՝ ետ կը դառնան, դէթ չէնքին միւս մասերը պտրտելու։

Սրահին մէջ ասեղ ձգելու տեղ չը կայ. բոլոր աթոռները դրաւուած են, իսկ ետի շարքերը՝ ոտքի մասներուն վրայ կոխելով՝ կարծես իրարու ուս կուղեն բարձրանալ, բան մը տեսնելու համար։ Ներքնակողմը մեծ, կլորակ սեղանի մը շուրջը կիսաբոլորակ մը կը կազմեն ազգային վարչական մարմիններու անդամները, իրենց մէջտեղը ունենալով ծերունազարդ վարդապետը։ Դիմացը՝ զսրոցական փայլուն նստարաններու վրայ շարուած են 7—15 տարեկան 50 տղայք, որ համազգեստներու մէջ ժպտուն, իսկ երկու կողմը տեղ բռնած են ազգային վարժարաններու երկսեռ աշակերտները, իրենց ուսուցիչներուն հետ։

Նորաչէն հաստատութեան բացման հանգէսն է։ Հանդիսաւոր պատարագէն յետոյ, զոր առաջնորդը մատուց յատկապէս հաստատութեան բարերարին ծնողներուն հողուն համար, հոգեհանգիստ կատարուեցաւ անոնց զերեզմանին վրայ, և ապա ամբողջ բաղմութիւնը դէպի նոր շէնքը ուղղուեցաւ։

Տնօրէնէքէն ետքը, վարդապետը բնաբան առնելով Յիսուսի խօսքը՝ «Ամէն, ասեմ՝ ձեզ, որովհետեւ արարիք միում յեղբարցս այսոցիկ փոքրկանց՝ ինձ արարիք», յուզուած ու յուզիչ շէշտերով բացառեց բարեգործութեան հանդերձալ կեանքի մէջ զանեկք վարձատրութիւնը և անոր վսեմ ու անխառն հաճոյքները նոյն իսկ այս աշխարհիս վրայ, վեր հանեց բարձր սուրբութիւնները օրուան բարերարին, որ հազարաւոր ոսկիներու ծախքով այս հոյակապ շէնքը կանգած էր և հարուստ

կտակով մը անոր զոյուծիւնը մշանջնապէս ապահոված. յայտնեց որ թէն նոր հաստատութիւնը առ այժմ 50 որբեր միայն ունի, բայց շէնքը կրնար 150 հոգի պատսպարել, ու այդ թիւը չուտով պիտի լրացուէր. և խօսքը կնքեց սրտազին առատ մաղթանքներով, մեծ բարերարին ու անոր դաստակերտին համար:

Յետոյ յաջորդաբար խօսեցան քաղաքական ժողովի, թաղական և ուսումնական խորհուրդներու ատենապետները: Ազգային վարժարանի աշակերտներէն մէկ քանին արձակ և ոտանոտը ուղերձներ կարդացին: Աշակերտական երգեցիկ խումբը մէջընդմէջ կ'երգէր, արտասանութիւններ կ'ըլլային, և մինչև իսկ վարախքնին կապել չը դիտցող մանկապարտէզի անուշ, թլուստ պզտիկներ իրենց մեներգներով ու արամախօսութիւններով հանդէսի փայլին կը նպաստէին:

Իսկ ժողովուրդը՝ աննկարագրելի խանդավառութենէն կարծես մոլեգնած՝ իւրաքանչիւր ճառ կամ ուղերձ որոտնդոտս ծափահարութիւններով ու զոռ ազաղակներով կը վաւերացնէր: «Կեցցէ՛ բարերարը, կեցցէ՛ աղա Մեղքոնը, կեցցէ՛, կեցցէ՛» երկարածիւք բացազանչութիւնը պարբերաբար շէնքը կը ցնցէ ու ամբողջ թաղին մէջ կ'արձագանգէ:

Իսկ օրուան հերոսը... մեծ բարերարը... անուաներու պատահական նմանութիւն մը լսկ, թէ... բայց չէ, չէ, կասկած չըկայ, սա մեծադիր լուսանկարին նայեցէք, որ ոսկեղօծ շրջանակի մէջ՝ դիմացի պատը կը զարդարէ, սնն է, սնն է, ճիշդ ու ճիշդ մեր Լուսնոց Մեղքոնը: Բայց ինք ուր է, չըլլայ թէ... կըտակը բացուած ըլլայ վերջապէս... Հոս է, հոս, անհո, հոն, վարդապետին աջ կողմը: Մեծ բազկաթոռի մը վրայ կ'իկտած, իր մարմնին պատկառելի զանգուածը ամրիտիւնու, պզտիկնալու անկարելի ճիւղին մէջ է կարծես:

Խեղճ առանձնասէր, համեստ մարդը, չուարած այս արտասովոր ցոյցերուն առջև, որոնց միակ առարկան ինք է: Ձեռքերը կուրծքին, զլուխը վայրահակ, ոչխարային խոշոր, բարի աչքերովը հազիւ երբեմն զազտադողի անկարկ մը կը սպըրդեցնէ դիմացը շարուած տղոց վրայ: Բայց զէմքը հոգեկան անպարտղիր երանութեան մը ակներև ճառապայթումովը կը ցոլայ: Մինչև իսկ արտաքինն ալ անհաւատալի այլակերպութեան մը ենթարկուած է: Մեծ վերարկուն ու շալվարը գերձակի խանութէն նոր ելած ըլլալու խրոխտ երևոյթը ունին. ֆէսին ձկն ու գոյնը բոլորովին տարբեր են, և սովորաբար ածելիի կարօտ. երեսը այսօր յղկուած մարմարի սէս կը փայլի: Բոլոր աչքերը իրեն ուղղուած են, ամեն շարքերու մէջ փափսսօք մը ու երբեմն լսելի բացազանչութիւններ կը թռչտին իր հաս-

ցէին: Բոլոր ատելութիւնները, բոլոր արհամարհանքները, բարեգործութեան այդ մէկ հարուածովը փշրուած էին և տեղի տուած ճիշդ այն զգացումին, զոր երկար ատեն ատուած ու հալածուած սուրբի մը տեսքը պիտի արթնցընէր, դարձի եկող հալածիչներու սրտին մէջ: Հիմա, ամենէն աւելի բամբասած էին զինք. ոչ ոք մտքէն կ'անցընէր թէ մարդն է որ փոխուած է, ոչ. այլ ընդհակառակը ամենքն ալ այն զգացումը կը խանդաղատէր թէ՛ ան միշտ այսպէս բարի եղած է, միշտ այսպէս հեզ, և միայն իրենք են որ չէին կրցած ճանչնալ ու անարդար դատաստանով դատած էին խեղճ, անխօսուկ, բարեսիրտ մարդը: Ու հիմա արդար քառութեան և հանդիսաւոր հատուցումի օրն է—կեցցէ, կեցցէ Աղա Մեղքոն, կեցցէ բարերարը:

Հապա ես: Է՛հ մի հարցնէք. զրեթէ օրուան երկրորդ հերոսն եմ: Հանդէսին տօնապետութիւնը ստանձնած, կ'անցնիմ, կը դառնամ, հրամաններ կ'արձակեմ, կարգադրութիւններ կը նետեմ, հպարտ, ուրախ, ոգևոր: Չէ՞ որ ես էի հասարակաց կարծիքին կողմէ տգիտաբար աղբանոց նետուած այս խոշոր մարդարիտը երեան հանողը...

Խեղճ բարերարը վերջապէս կը ստիպուի ոտքի ելնել, համբ հանդիսաւորի գերին մէջ չմնալու համար: Սակայն հաղիւսելի ձայնով մը քանի մը խօսք միայն կը կարենայ թոթովել.

—Սիրելի հայրենակիցներս, շնորհակալ եմ, շատ շնորհակալ եմ: Աստուած մեզմէ դեռ շատերը աս ուրախութեան արժանացնէ:

Բայց այս անպաճոյճ, կցկտուր խօսքերը բոլոր ճառերէն աւելի տալաւորութիւն կը գործեն, և բազմութիւն բուռն ծափահարութիւններէ ընդարմացած՝ միաբերան ամէն-ներով կը ձայնակցի իրեն:

Այս միջոցին համազգեստաւոր 50 տղայքը խմբովին երգ մը կ'երգեն բարերարին ձօնուած, ապա տեղերնէն կ'ելնեն և կարգով կը մօտենան ու իրենց «բարերար-հայրիկ»ին ձեռքը կը համբուրեն: Աղա Մեղքոն Լուլուեանը, հակառակ իր ամբողջ ամօթխած ճիպին՝ չի կրնար իր արցունքը զսպել, խոշոր տղու հեկեկանքով կուլայ ու մէկիկ-մէկիկ կը դրկէ իր նոր զաւակները, որոնք նոյնպէս կը փռչկին: Աստուած զինք ամուսնական երջանկութիւնէն զրկեց, բայց ահա այսօր 50 որդի մէկէն կը պարգևէ: Բայց չէ, միայն ուրախութեան արտայայտութիւն չէ այդ արցունքը, որ տղայութեան չբջանը անցընելէն իվեր թերեւս առաջին անգամն ըլլալով իր գիրուկ այտերը կը թրջէ: Իր հեկեկանքին մէջ ցաւաղին չեչտ մըն ալ կայ, դառն մորմոքը, որ այսչափ ուշ կը թեալիսէր հոգեկան այս անճառ երանու-

Թեան աշխարհը, մինչդեռ անոր բանավիճակը վաղուց ի վեր իր զրպանին մէջ կը ժանկոտէին:

Վարդապետը, կրկին քանի մը խօսքով և պահպանիչով հանդէսը կը փակէ ու իր քովիներուն հետ բարերարը կ'առաջնորդէ զէպի առաջնորդարան, ուր թաղական խորհուրդի կողմէ հացկերոյթ մը պատրաստուած է անոր իպատիւ: Սակայն հանգիստականները դիւրաւ ճամբայ չեն տար. իրար հրելով, հրմըտարկելով ամենքն ալ յառաջ անցնիլ կ'ուզեն, մօտէն տեսնելու այն մարդը, զոր ասկէ առաջ հազար անգամ տեսած էին զըզուանքով ու ծաղրանքով: Տարեցիները ձեռքը կը թօթուեն, քանի մը խօսք ուղղելով, մէկ քանին նոյն իսկ կը համբուրուին հետը, մինչև անգամ քանի մը մայրեր իրենց պզտիկները զրկած կը մօտենան որ ձեռքը համբուրել տան...

Այս տեսարանին առջև ակամայ խորհրդածութիւն մը պաշարեց զուխս:

Եթէ կեանքի կրկէսին մէջ ըտլոր մարդիկ՝ առանց բացառութեան՝ միմիայն իրենց անձնական ուժով ու արժանիքներով մրցելու հարկադրուած ըլլային, մեր անմահ բարերարներէն քանի քանիներ անծանօթ ու անյիշատակ կորսուած պիտի ըլլային հասարակ մահկանացուներու այն անփառունակ զանգուածին մէջ, զոր ժամանակի հոսանքը անդուլ կը քշէ կը տանի յաւիտենական մոռացութեան անդունդը... Եւ այս տեսակէն դեռ սրճափ մարդիկ կան մեր մէջ, որոնք՝ նորածինները բաշխող ժամկոչ-աղբօր և կամ կոյր բախտին սոսկ մէկ քմահաճոյքին չնորհիւ, այսօր ի վիճակի են առանց քրտինքի, առանց զրկանքի, առանց նեղութեան, լոկ ձեռքի մէկ շարժումով, իրենց անունները քանդակել տալու ազգային երախտադիտութեան սպառաժին վրայ, այն անուններուն քով, որոնց տէրերը տիտանի ճիգերով, զրկանքի կեանքով ու հոգեմաշ տառապանքներով միայն կրցած են հոն արձանագրուիլ: Որչափ կան այսպիսիներ, որոնք սակայն չեն մոտածեր, չեն ուղեր...

—Ո՛վ է՛...

Ականջիս թմբուկը թակող այս անդնդային խուլ ձայնը յանկարծ այնպէս մը ցնցեց զիս, որ ամբողջ գեղեցիկ պատկերը վայրկենապէս աչքէս անհետանալով, փոխարէնը Լուսնի Մեկընին խարխուլ տան գուռը ցցուեցաւ առջևս...

Նազարէթ էֆէնդիին տունէն ելնելէ ետքը, երևակայութիւնս՝ պզտիկ Արամին զէպքէն թռիչք առած՝ սկսած էր յոյսի ոլորտներուն մէջ թևապարել, հետևաբար չէի նկատած որ արդէն Մեկքոնին տունը հասած էինք, ու ընկերներս գուռը կը զարնէին:

9

—Կարծես թէ Մեղրոնին ձայնն էր, չէ՞—հարցուցի ընկերներուս, խելքս զուլաս ժողվելով:

—Հարցնելու պէտք կար—պատասխանեց անոնցմէ մէկը, հանդանակութեան տոմարը անութէն հանելով—ուրիշ որո՞ւրերանն է ինկեր այդ տեսակ ձայն հանել:

Տունն էր ուրեմն: Հրճուանքի կտիկ մը անցաւ մարմնէս, սիրտս սկսաւ տրտիւն, շուտով պիտի վճռուէր, քիչ առաջուան տեսիլքս անմիտ ցնորք մըն էր լոկ, թէ իրականութեան նախապնդանկ մըտապատկեր մը:

Այդ միջոցին դրան վերեւ պատուհանի նըմանող պզտիկ դռնակ մը բացուեցաւ, և նշմարուեցաւ գէմք մը, որուն արաբածներու որ դասին պատկանիլը չկրցանք որոշել, որովհետեւ գռնակը վայրկենաբար կրկին փակուեցաւ: Հինգ բոպէի չափ սղասեցինք, յուսալով որ այս լրտեսումէն յետոյ բացումը չը պիտի ուշանար, սակայն իզուր: Քանի մը ուժգին բախում, երկրորդ հինգ բոպէ մըն ալ սղասում, կրկին քանի մը ջղաձր-վային բախում և վերջապէս ոտքի ձայն լսուեցաւ դրան ետեւ, ու ցանկալի մուտքը բացաւ մէկը, որ քիչ առաջ վերեւի ծակէն մեզ լրտեսողը ըլլալ կը թւէր:

Գիւղացիի տարազով, նիհար, երկայնահասակ երիտասարդ մըն էր: Կարմիր մազերով, երեսը զեղնադոյն բիծերով արատաւոր, քիթը՝ կարծես ճակատն իվեր մազլցելու խօշ ճիղով մը՝ վեր սրկուած, ուռնդերուն ամբողջ գաղտնիքը կը ցուցադրէր: Պզտոր-կապոյտ աչքերէն մէկը կիսով չափ փակ էր, և գէմքը ընդհանրապէս քունէն նոր արթնցածի տպաւորութիւնը կը դործէր:

—Ազան տունը չէ—ըսաւ տարօրինակ արարածը, առանց մեր հարցումին սպասելու և դրան փեղկը բռնած, ոտքերովը այնպիսի անհանգիստ շարժումներ կ'ընէր, որ կարծես թէ գունդը վայրկեան մը առաջ փակելու անհամբերութենէն կը պարէր:

—Ի՞նչպէս թէ տունը չէ—զոչեցինք գրեթէ ամենքս միաբերան:

—Տունը չէ. քիչ մը առաջ դուրս ելաւ: Պահ մը իրարու երես նայեցանք ապշած:

—Հապա ուր է—հարցուցի ես, կասկածոտ նայուածք մը կախելով մարդուկին երեսն իմար, որ ըստ երևոյթին՝ Լուլոնց Մեղրոնին սպառաւորը ըլլալու պատիւը ունէր:

—Ձեմ գիտեր, ըսաւ որ այսօր շատ ուշ կուգամ, կարելի

է հէջ չդամ՝ ըսաւ.—սլատասխանեց գիւղացին և մասներով ըսկսաւ զրան բանալիի ծակին հետ խաղալ:

Առջի բերան կարծեր էի թէ աչքին մէկը կոյր է, սակայն սխալս շուտ նկատեցի, որովհետև քիչ մը ետքը փակ աչքը մէկէնիմէկ բացուեցաւ և փոխարէնը ամեջապէս միւսը փակուեցաւ: Կ'երևնայ թէ խնայողութեան համար աչքերը հերթով կը բանցընէր:

Ընկերներս ճարահատ, ետ դառնալու հակամէտ էին բայց ես առանց խնդիրը խորհրդակցութեան դնելու—վնաս չունի, մենք կըսպասենք, կարելի է քիչ մը ետքը կուգայ—ըսի և կիսաբաց դուռը սպասաւորին ձեռքէն հրելով ներս մտայ, ընկերներս ալ առանց առարկութեան հետեւեցան ինձի:

Սպասաւորը այս անսպասելի որոշումս լսելուն պէս այնպիսի տաղնապով մը ներս քշեց, որ եթէ ուրիշ կասկած չ'ունենայինք՝ պիտի կարծէինք թէ մեզ զողի տեղ դնելով տանիք կը վազէր, հաւար կանչելու: Բայց երբ խարխուլ սանդուղքներէն զգուշութեամբ, կամայ կամայ բարձրանալով վեր ելանք, ան կրկին մեզ զիմաւորեց, բաւական հանդարտած գէմքով, և մտցուց սենեակ մը, որ կ'երևնայ թէ իր աղային դահլիճն էր:

Գրեթէ քառակուսի, բաւական մեծ սենեակ մը, երեք պատուհանով, որոնցմէ երկուքը ետի փողոցը կը նայէին, իսկ միւսը բակին վրայ: Պատերը անյիշատակ ժամանակներէ ի վեր ծեփիչի գոյութիւնը մոռցած կ'երևնային: Կահլարասիքի ամբողջութիւնը կը կազմէին հասարակ, դունաթափ կապերտ մը, որ հակառակ իր բռնի առածդութեան՝ չկրնալով յատակը ամբողջովին ծածկել, տակի խփրին մէկ մասը մերկ ձգած էր: Դիմացի պատին երկայնքին արևելեան բաղնոց մը բարձերով, կողմնական պատերու տակ քանի մը հինումին աթոռներ, իսկ սենեակին մէջտեղը կլորակ մեծ սեղան մը, որու վրայ սիգարետով լեցուն կերակուրի պնակ մը և քանի մը մսխրամաններ ամայութիւնը պարտըկելու կ'աշխատէին:

Ընկերներս բաղնոցին վրայ շարուեցան, իսկ ես աթոռ մը առնելով բակին վրայ նայող պատուհանին առջև տեղ բռնեցի, ուրկէ կարելի էր դուրսի զրան վրայ հսկել:

Քաղաքափառի սպասաւորը՝ մեզի սիգարէտ հրամցընելէ ետքը՝ կրկին անհետացաւ:

—Է՛հ, ինչ խելքով ներս մտար—հարցուցին ինձի ընկերներս:

—Հապա ինչ կ'ուզէիք որ ընէինք, ետ դառնայինք:

—Անշուշտ աւելի լաւ էր ետ դառնայինք—ըսաւ Տիգրանը—ուրիշ անգամ կրնայինք կրկին գալ:

—Ի՞նչպէս թէ ուրիշ անգամ, այս հաշուով յիսուն անգամ ալ գալու ըլլանք, աղան տունը չալիտի գտնենք. դուք ինծի ան ըսէք, երբ որ գուռը գարիլք, ո՞վ է պուտացողը տանտիրոջ ձայնը չէ՞ր:

—Տարակոյս չկայ որ Միլքոնին ձայնն էր—պատասխանեց մեր գանձապահը—անպիտանը անպատճառ ներսը պահուըտած է:

—Թող պահուըտի, ես հիմա ղինք մէջտեղ կը հանեմ—ըսի ինքնավստահ չեչտով մը:

—Ի՞նչպէս կը հանես:

—Ինչպէս, շատ պարզ կերպով. հիմա պատրուակ մը բըռնելով ամբողջ տունը կը չրջեմ, դուք ալ հոս տան դրան վրայ կը հսկէք որ չըլլայ թէ գաղտագողի դուրս փախչի, և ուր որ է երեսն կ'եկնէ:

—Բայց ատ քաղաքավարութեան հակառակ է—դիտել տուաւ մեր քաղաքավար ատենագլխը:

—Կեցցե՛ս դու, ի՞նչ ալ աղէկ գտար քաղաքավարութիւնդ ծախելու տեղը, հապա որ քաղաքավարութեան համաձայն է տունը ըլլալ և այցելուները խարել...

—Եւ ան ալ այսչափ ազուշ կերպով—աւելցուց մեր գանձապահը, որ ինձմէ պակաս զրդուած չէր երեւար:

—Չդէ, աղբւր, ձգէ իսէր Աստուծոյ, ել գործերնուս երթանք—սկսան յորդորել միւսները—գետինն անցնի ինքն ալ, իր տալիք ստակն ալ. մենք արդէն առաջուց ըսինք քեզի որ այդ խողէն մազ մը անգամ չի փրթիր:

—Ձէ, անկարելի է, աս զոնէն դուրս չեմ ելներ, մինչև որ չխայտառակեմ անպիտանը—եղաւ իմ վերջնական վճիռս:

Ընկերներս չորս կողմէ վրաս թափած դեռ կը ջանային համոզել զիս, երբ բարեբաղդաբար սպասաւորը կրկին ներս մտնելով վիճաբանութիւնը ընդհատեցաւ:

Սուրճ կը բերէր: Իսկ այսչափ շուտ սուրճ բերելը «վայրկեան մը առաջ կորսուեցէք զնացէք»ի պատկերաւոր թարգմանութիւնն է մեր կողմը:

Սուրճէն ունայ մը սոռի, խմուելիք նեկտար չէր. բանի մը չնմանող համը կը մտնէր որ արդէն քանի մը անգամ եփուած պաղած և վերջին անգամ կրկին սուքցուած էր իպատիւ մեզի: Ընկերներս համը ճաշակիլէ յետոյ իրենց բաժակները ետ տուին, իսկ ես իմ սղատահանին մէջ գրի և սիգարէտ մը վառելով՝ անքաղաքավար ծրագրիս գործադրութիւնը յառաջաբանելու նպատակով՝ քաղաքավարի խօսակցութիւն մը սկսայ ըստ սպասուորին հետ, որ սուճի ափսէն լոռած բաժակիս կըստպատէր:

—Աղբւր, անունդ ի՞նչ է:

—Ղուկկիանոս է, բայց ինչից կ'ըսեն—պատասխանեց զիւղացին, չնորհալի ժպիտ մը փորձելով:

—Այս սուրճը դո՛ւն ես եփեր, ինչո՞ւ աղբար:

—Հրամանք ես, աղա՛ ջան:

—Կեցցես, այսպէս սուրճ կտանքիս մէջ դեռ չէի խմեր:

Ղուկկիանոսը այս compliment-էս չողոքորթուելով, ըսկտաւ իր ուրախութիւնը կենդանի կերպով արտայայտել. սաղի պէս մէյմը մէկ ոտքին վրայ կը կենար, մէյմը միւս ոտքին, ամեն անգամին ալ համապատասխան կողմի աչքը խփելով:

—Է՛, աղադ քեզի ամսական ի՞նչ կուտայ:

—Ամսական չեմ առներ, լուսահողի հայրս ժամանակին աղային հօրմէն ստակ էր փոխ առեր, չէր կրցեր տալ, պարտքը երթալով չատցեր էր, աղան մեր տունն ու հողը պիտի ծախէր, բայց մայրս ու աղբարներս շատ աղաչեցին, շատ լացին, աղան խղճաց չծախեց. շատ լաւ մարդ է, Աստուած գործը յաջողէ: Հիմա տարուէ տարի ցորեն կուտանք պարտքի տեղ, տոկոսի տեղ ալ աղային ծառայութիւն կ'ընենք. ձմեռը մեծ աղբարս կուգայ կը ծառայէ մինչև ցանքի ստեղծ, դարնսն ալ ես մինչև կալուկասի վերջանալը: Բայց անցածները մեր զեղացի Դուրսունին մանչը կալին մէջ դանակով դարկեր է աղբօրս, աղբօր համար չկրցաւ դալ աս ձմեռ, ամիս մըն է պատկած է: Մեր աղան շատ քրիստոնեայ ողորմած մարդ է, շատ, շատ—կրկնեց ինչո՞ն պարզամիտ հիացումի անկեղծ չեչուով մը—ուրիշը ըլլար, ունեցած չունեցածնիս ծախեր էր, բայց աղան չծախեց, մեղքըցաւ մեզի. Աստուած երկար կեանք տայ մեր աղային:

—Ամէ՛ն—պատասխանեցի ես, զլուխս շարժելով:

—Ախոս ո՞ր աս տարի զիւղ չկրցայ երթալ—աւելցուց Ղուկկիանոսը—ձմեռները զեղին ժամը տիրացութիւն կ'ընեմ:

Արդէն առաջին հարցումիս պատասխանէն հասկեցած էի որ զիմացինս հասարակ զիւղացի մը չէր, քանի որ իր անունին ստուգարանութեանն իսկ հմուտ էր, սակայն իր այս տնմեղ փառասիրութիւնը անուշադիր չլծողնելու համար, բացաղանչեցի.

—Ի՛նչ կ'ըսես. ուրեմն կարգցո՞ղ ես:

—Հրամանք ես, եօնճալուցի Համբարձում վարժապետին քով եմ կարգեցեր—պատասխանեց տիրացու ինչո՞ն, յանկարծ երկու աչքերը մէկէն բանալով և այնպիսի հստատ ձեով մը, որ կարծես թէ աշխարհահնչակ պրօֆէսօրի մը անունը կուտար:

Նկատեցի որ Համբարձում վարժապետին աշակերտը վրտանդաւոր արտփակ մը ցոյց կուտար իր ուսանողական սխաղործութիւնները պատմելու, ուստի՝ խօսքը իմ բուն նպատա-

կիս չըջկուռ համար՝ անմիջապէս ոտքի կըսոյ, սուրճի բաժակը ավաւելին մէջ դրի ե հարցուցի.

—Տիրացու Խնկօ, աղադ մինակ մարդ է, սա տհազին տունը ինչ կընէ:

—Ի՞նչ ընէ—պատասխանեց Խնկօն, որուն տիրացու տիտղոսը մեծ փոխարինութիւն մը եղաւ իր ինքնակենսադրութիւնը չկարենալ շարունակելուն համար—պապուն օջախն է, չի ուղեր ձգել:

—Եթէ չի ուղեր ձգել, դոնէ թող նորոգել տայ, սա ինչ է, աւերակ է դարձեր:

—Շատ ստակ կ'երթայ, աղան ջան, շատ ստակ, 100 տարուան տուն է:

—Հարիւր տարուան, ուրեմն կատարեալ հնութիւն է. լաւ որ ըսիր, ես հնութիւններով շատ կը հետաքրքրուիմ, երթանք մէջմը չէնքին բոլոր մասերը ցոյց տուր տեսնեմ:

—Բան չկայ տեսնելու, աղան ջան, հէջ բան չկայ,—ըսաւ Խնկօն չփութած և տան տարիքը յայտնելուն հարաւար յղջացած—տւերակ է, ամենէն նոր սենեակը սա է:

—Վնաս չունի, ես կուզեմ տեսնել:

Խնկօ տիրացուն վայրկեան մը շուար մնալէ յետոյ, յանկարծ—հիմա կուզամ—ըսաւ ու սենեակէն դուրս վազեց այնպիսի շտապով մը, որ դրան արջու սուրճի բաժակներէն մէկը քանին ավաւելէն վար յատկելով ջարդու փշուր եղան:

Ընկերներս, որ մեծ զուարճութեամբ ականջ կը դնէին մեր խօսակցութեան, այս տեսարանին առջև ընդհանուր քրքիջ մը արձակեցին, բայց միևնոյն ժամանակ կարեկցութիւններն շարժուեցաւ, և կրկին սկսան յորդորել զիս որ հրաժարիմ անգութ զիտաւորութենէս: Իմ սիրտս ալ պակաս չէր շարժած անմեղ տիրացուին գծնդակ դերին վրայ, բայց բարկութիւնս աւելի մեծ էր:

—Դուք մի խառնուիք, քաղաքավարի տեղերնիդ նստեցէք, միայն թէ չմոռնաք զուրսի դրան վրայ հսկել:

Եւ առանց Խնկօյի վերադարձին սպասելու ճամբայ ելայ... մեր ապագայ բարերարին գիւտը ընկու:

Հիւրասենեակէն դէպի տան ներքին կողմը տանող ճամբան շատ ապահով չէր երևնար: Յաճ, նեղ, ծուռումուռ փողանջք մը, որու ծայրը մթութեան մէջ կը կորսուէր, առիքը տեղ տեղ կասկածելի կերպով փոր տուած էր, և պատերուն վրայ կախարդական խաղերու ձևով ճիւղաւորուած ճեղքերը կարծես մօտաւորաւ աղէտի մը սպառնալիքը կը խմբադրէին: Վարանումի մէջ էի, երբ մութին մէջ բանի մը խլրտիլը նշմարե-

ցի ու յանկարծ մէկը ցատկեց առջեւ... փառք Աստուծոյ, սատանայ չէր, ընդհակառակը, Սուրբ... Դուռնիխանոսն էր:

—Կը տեսնաս, աղանջան, պարտելու տեղ չէ, ամբողջ աւերակ է—ըսաւ, իր եկած կողմը ցոյց տալով:

—Աւելի լաւ, արդէն ես ալ աւերակներու սիրահար եմ—պատասխանեցի տիրացուն կռնակը ծեծելով:

Վտանգաւոր կիրճը անցնելով ողջ առողջ տան ներքնակողմը թափանցելէ ետքը, ալ առանց չափ վստահելու Խնկոյի կիկերոնութեանը վրայ, ձեռքովս կը բանայի հանդիպած բոլոր դռները և ոստիկաններուն իսկ նախանձը շարժելիք աշտըջութեամբ մը կը խուզարկէի ամեն ծակուծուկ: Սենեակներէն մէկ քանի մէջ կոտորած անպէտք կահկարասիներ թափուած էին, մեծամասնութիւնը բոլորովին դատարկ էր, միակ բնակիչները սարգերն էին, որոնք պատերն ու առաստաղները անխռով ցանցած, բարդաւաճ դաղթականութիւններ հիմնած էին: Խնկոյին հարցուցի թէ աղան ինչ վարձ կ'առնէր ասոնցմէ, բայց որոշ տեղեկութիւն մը չկրցաւ տալ: Վերջապէս հասանք պզտիկ սենեակ մը, զոր միւսներու հետ համեմատելով՝ բաւական չքեղ կահաւորուած կարելի էր համարել:

Յատակը հասարակ խսիրով մը ծածկուած, մէկ անկիւնը կապերտի մը վրայ անկողին մը փռուած էր, քովը պզտիկ աղտոտ սնտուկ մը, որու վրայ աշտանակ մը և կաշեկազմ հին նարեկ մը դրուած էին: Դիմացի անկիւնը փայտէ կոպիտ նըստարան մը և պատերէն մէկուն վրայ ալ պահարանի մը դռնակը կ'երևնար:

—Աղային սենեակն է—ըսաւ Խնկոն և անկողնի սնարին վերև կախուած պատկեր մը վար առնելով, թեովը վրայի փոշին սըրբեց ու ձեռքս տուաւ: Փայտէ չրջանակի մէջ անցուած, հին, զեղնած լուսանկար մըն էր, վրայի պզտոր ապակիին տակէն հազիւ կը նշմարուէին խոշոր տղամարդ մը և կարճահասակ կին մը, երկուքն ալ տեղական տարազով, փայտէ արձաններու պէս քովքովի կանգնած:

—Ո՞վ են ասոնք, տիրացու:

—Մեր աղային հայրն ու մայրը—պատասխանեց տիրացուն երկիւղածութեամբ:

Ուրիշ առթիւ անշուշտ աւելի ուշադրութեամբ կը գիտէի Լուլոնց Մեղքոնին այդ զոյգ հեղինակները, սակայն հիման մեր փնդրածը իրենց գլուխ-գործոցն էր, ուստի չուտ մը Խնկոյին վերադարձուցի լուսանկարը—Աստուած հոգինին լուսաւորէ—մըմնջելով և սկսայ սենեակը աչքէ անցնել: Անկողինը պարապ էր, իսկ սնդուկին կամ սրտի պզտիկ պահարանին մէջ հաւքի-

լիք բան չէր վնդորածս։ Կարծես արդէն սկսած էի հաւատալ, որ իսկապէս աղան տունը չէր, երբ ննջասենեակին զիմացը փոքրիկ դուռ մը նշմարելով, քայլերս հոն ուղղեցի բնազդաբար։

Խնկօն, որ մինչև այդ ատեն համակերպական հանդարտութեամբ մը կընկերանար ինծի, երբեմն առաջ անցնելով, երբեմն, ետ մնալով քայլերուս այս վերջին ուղղութիւնը նկատելուն կարծես խեղճը զլիսէն թռաւ։ Յանկարծ մէկ ոստումով առջևս անցաւ, երեսը ինծի դարձնելով թեկերը պարզեց և ողորմուկ ձայնով մը ճչեց։

—Հոգ բան չկայ, աղա ջան, հոգ բան չկայ... իրք է... բան է.....

Այս չփոթութիւնը սարսափ նախազգացումս որոշ կասկածի փոխեց, և քայլերս աւելի արագեցի, իսկ Խնկօն առանց զիւրքը փոխելու ետեւ կ'երթար, մինչև որ դուռը հասանք... Ընդհատ, խղզուկ շնչառութեան մը նմանող մշմշոց մը կը լսուէր ներսէն։ Արդէն ձեռքս երկնցուցած էի, երբ անբացուն կռնակը դրան տուաւ, թեկերը ինծի ցցեց, մէկ ոտքը վեր վերցուց և յուսահատ աղաղակ մը արձակեց... վայրկեան մը կարծես լեզուն կապուեցաւ, բայց անմիջապէս գերադոյն ճիղ մը ընելով կրցաւ շարունակել։

—Հոս բան չկայ, հոս... չէ, Աստուած վկայ բան չկայ...

Տարակոյս չկար, գտած էի. բայց այդ պահուն հաւատարիմ ծառան կէս սպառնական, կէս պաղատական՝ աջնալիսի սրտառուչ զիւրք մը առած էր, որ անմիջապէս զգացի թէ իր զիակին վրայ կոխելով միայն կարելի պիտի ըլլար խորհրդաւոր դռնէն ներս անցնել։ Ձեռքս քաշեցի ու ետ դարձայ, մանաւանդ որ անպիտանը աջն տեսակ հաստատութիւն մը ապաստանած էր... որու անբռնաբարելիութիւնը միջազգային օրէնքով նուիրազործուած է։

Երբ կրկին հիւրասենեակը մտայ, կարօտելոց նպաստամատոյց յանձնաժողովին անդամները ծիծաղելով տեղերնէն յատկեցին։

—Հա, ինչ ևղաւ։

—Ոչինչ, ելէք երթանք։

Խոժոռ դէմքով տրուած այս լակոնական պատասխանին վրայ զարմացած իրարու երես նայեցան, և անձայն վար իջանք։

Խնկօն ուղտի քայլերով վազեց դուռը բացաւ. գէմքը իր նախկին անուշուրթիւնը առած էր վերստին, միայն թէ աչքերը հիմա աւելի սոսկ կը փոխէին իրենց հերթը, և ժպիտ մը վեր քաշած էր բերնին մէկ անկիւնը։

—Տիրացու, ինձի նայէ՛—ըսի դուրս կ'ենելու միջոցին—երբ

աղաղ տուն գայ, մեր կողմէն յաատուի բարի ըրէ և ըսէ որ մեզի սպասէ, ժամ մը ետքը նորէն պիտի գանք:—Բայց յանկարծ միտքս ինկաւ սուրճի բաժակներուն մեծ աղէտը, որու պատճառը ևս եղած էի, և որու երեսէն խեղճ տիրացուն ծառայութիւնը կրնար տարի մըն ալ երկարիլ, ուստի իսկոյն երկու հաս հինգ զրուշնոց հանկով զրօլանէս՝ աւելցուցի—ան առ և սուրճի կտորած բաժակներուն տեղ նորերը գնէ, որ աղաղ էր բարկանայ վրայ:

Տիրացուն սկիզբը մերժելու շարժում մը ըրաւ, բայց չուտ մը առաւ զրամը և շնորհակալ բարեով մը պատասխանեց.

—Գլխուս վրայ, ազն ջան:

Արդէն ճաշի ժամանակ էր: Փողոցին մէջ ընկերներու և հետախուզութեան արգիւնքը հաղորդելէ յետոյ՝ ըսի.

—Դուք գնացէք ճաշեցէք, միայն հանգանակութեան տոմարը ինձի տուէք:

—Ի՞նչ պիտի ընեմ—հարցուցին ապշած:

—Ի՞նչ պիտի ընեմ, փողոցին մէջ պիտի սպասեմ մինչև խայտառակին օձիքը ձեռք անցնեմ:

—Հասաւ և թէ տունէն դուրս չեղնէ:

—Շան պէս կ'եղնէ. չը լսեցիք ինչ պատուիրեցի սպասաւորին, զիտմամբ ըսի ժամ մը յետոյ նորէն պիտի գանք, որ վախէն տունէն դուրս փախչի:

Այս անգամ առարկութիւն չըրին, տոմարը յանձնեցին ու գնացին, կէսօրէն ետքը հանգանակութիւնը շարունակելու համար առաջնորդարան ժամագրութիւն տալով:

Լ

Տունէն քիչ մը հեռու, զիմացի կողմը գտնուող պզտիկ փողոցի մը անկիւնը դարանակալ կըսպասէի, հանգանակութեան տոմարը ձեռքս, աչքս չեշտակի զրան վրայ սեւեռած: Ծիչդ այն որսորդին պէս, որու հալածած աղուէսը՝ բռնուելու վրայ՝ յանկարծ անմատչելի ծակ մը կը փախչի ու ինք՝ հրացանը ձեռքը՝ ծակին առջև կը յամառի կատաղած:

Խուլ զայրոյթ մը ջիգերս կը կրծէր: Որբանոց-արհեստանոցի սպանիական գղեակը՝ շինուելուն պէս ալ վայրկեանական խորտակումով մը՝ վար իջած էր, բայց յոյսս դեռ ոչ բոլորովին փարատած: Անտրամաբանական, անարդարանալի կոյր հաւատք մը դեռ կը շարունակէր այն ակրնկալութեան տակ սղահել միտքս թէ՛ երբ այդ մարդուն հետ երես երեսի պամ, խօսիմ, նկարա-

զըրեմ, բացատրեմ, պիտի կրնամ համոզել զինք և գէթ նշանակելի գումար մը փրցնել: Մտքիս մէջ անգամ մըն ալ սկսայ վերարտադրել այն ճառը, զոր յատկապէս այս դիմումին համար պատրաստած և արդէն քանի մը անգամ մշակած էի: Այս անգամ բորբոքուած տրամադրութիւնս ամբողջական վերյարդարում մը տուն տուաւ, մեղմ, թոյլ մասերը կռեց, պրկեց և տեղ տեղ այնպիսի սրտաշարժ դիմառնութիւններ աւելցուց սրտակոտոր զոհերու և տառապող թշուառներու բերնէն, որ ոգևորութեանս մէջ՝ իբր թէ արդէն մարդուն աջիւր ըլլայի՝ լսելի ձայնով արտասանել սկսայ, բարեբաղդաբար փողոցին մէջ անցուգարձ չը կար, թէ չէ...

Բայց անս գուռը բացուեցաւ... ինք է: Հնարքս իր նպատակին հասած էր, ժամացոյցս նայեցայ, քսան բողբոջն աւելի չէի սպասած: Կամացուկ մը զլուխը դուրս հանելով՝ դողի պէս՝ փողոցին երկու կողմը լրտեսելէ ետքը, դուռը քաշեց և հապճեպ քայլերով՝ ըստ իր սովորութեան՝ պատի տակէն թաւայիլ սկսաւ: Իմ կողմն կուգար: Անմիջապէս թաքստոցէս դուրս ցատկեցի և հանդարտօրէն՝ կարծես զինք նշմարած չըլլայի՝ առջիւր ելայ:

Ձիս տեսնելուն պէս յանկարծ ցնցուեցաւ, ետ ու սուղ քանի մը չփոթ շարժումներ րբաւ, բայց շուտ մը ինքզինք ժողվեց և խորին մեծարանքով մը բարեկց զիս:

—Բարեւ, Մեքքոն աղա, քիչ մը սուղ նպատաստագոյց յանձնաժողովի միւս ընկերներուն հետ Ձեզի եկած էինք, սակայն զժբաղդաբար պատիւ չունեցանք Ձեզ տեսնելու:

—Այո—պատասխանեց Մեքքոն աղան, ձեռքերը չփելով և աչքերը գետին խոնարհած—քիչ մը դորձ ունէի, դուք նոր գացեր էիք, ես տուն եկայ. մանչը լուր տուաւ:

—Կը պախիմ որ քիչ մըն ալ չենք սպասած. հիմա կրնանք պզտիկ տեսակցութիւն մը ունենալ, շատ չի տեւեր, քանի մը բողբոջ գործ է:

—Կ'աղաչեմ, հրամայէք:

Գրպանէն բանալի մը հանելով՝ դուռը բացաւ, և միասին տուն մտանք:

Մեզի ծանօթ հիւրասենեակին մէջ զիս բազմոցին վրայ հիւրասիրելէ և սիրարէտ մը հրամայելէ ետքը, տանտէրը խոնկոյին ձայն տուաւ, որ սուրճ բերէ: Սուրճի անտունը լսելուն պէս ստամբոսս դող ելաւ, և անմիջապէս խնդրեցի որ աւելորդ նեղութիւն չկրեն, պատրուակելով թէ արդէն քիչ մը սուղ խմած էինք, և թէ բժշկական պատուէր ունէի սուրճ չափ չգործածելու:

Մեքքոն աղան ալ սուանց այդ խնդրին վրայ, ծանրանալով՝ Փետրուար, 1903:

աթոռ մը առնելով սեղանին ծայրը նստաւ, և ետ կրցայ անմիջապէս դործի սկսիլ:

Չգացումիս ու պերճախօսութեանս ամբողջ թափովը յիշեցուցի այն սոսկալի հարուածը, որ մեր զխառն իջած էր, նրկարազրեցի անոր ամբողջ ահռելի հետեանքը. քանի մը օրուան մէջ սերունդներու աշխատութեան արդիւնքը ոչնչացած, բազմաթիւ չէն գիւղեր մոխրակոյտերու վերածուած, բխրաւոր ժիր ու կտրիճ դատականներ անվաստակ ու հացի կարօտ, հազարաւոր այրիացած մայրեր ու որբացած մանուկներ անոք անօգնական: Բացատրեցի մարդու և հայու՝ մեր նոսիրական պարտքը շուտախոյժ օգնութեան ձեռք կարկառելու. այս թշուառներուն, մանաւանդ այն փոքրիկ անմեղ, դժբաղդ հրեշտակներուն, որոնք զիշերները զիրար գրկած՝ սալայատակներուն վրայ կը պառկէին, իրենց մայրերու ուրուականներուն հետ զառանցելով և ցերեկը փողոցի շուններուն հետ կը մրցէին սնունդի թափթըփըներու համար: Ծանրացալ կրկնակի պարտականութեան վրայ այն բազաւորներուն, որոնք անձնապէս զերծ մնացած էին հարուածէն, որոնք գեռ առատ միջոցներ ունէին ապրելու, վայելելու և պէտք է որ ուրիշներն ալ գէթ սովէն փրկէին: Շեշտեցի մասնաւորապէս այն մեծ գերը, զոր ինք առանձնապէս կրնար այս պահուս կատարել խոշոր նպաստով մը ի՞նչ այս աշխարհի վրայ անթառամ յիշատակ և թէ՛ հանդերձեալին մէջ յաւիտեական երջանկութիւն ապահովելով: Յոյց տուի ի՞նչ ինչ անքաւելի մեղք, ինչ սարսափելի ոճրագործութիւն պիտի ըլլար անտարբերութիւնը այս միջոցին, երբ մինչև իսկ աննշան զոհողութիւններով մարդկային կեանքեր կարելի է փրկել ամեն վայրկեան: Եւ վերջապէս բարոյական այս բոլոր նկատումները մէկգլի թողնելով, խնդիրը զուտ նութական շահու տեսակէտով քննեցի: Չէ՞ որ աշխարհը անցաւոր էր, իսկ ինք անդաւալ ու անժառանգ. մինչև հիմա ով կրցած էր հոս գիգած հարստութեանէն հետը բան մը տանիլ անդի աշխարհը գերեզմանի գետնուղիով. փոխադրութեան միակ և չափազանց շահաւոր միջոցը կը մնար զարձեալ բարեգործութիւնը, որ բխրապատիւ տոկոսով վճարելի փոխանակագիրներ կուտար երկնային դրամատան վրայ:

Խօսած միջոցիս Լոււնայ Մեքքոնին գէմքը կը զխալէ ուշադիր, խօսքերուս տպաւորութիւնը նախադուշակելու համար: Ձեռքերը կուրծքին կապած, զլուխը կախ, կարծես աւետարանի տակ բռնած ըլլար՝ անշարժ նստած էր, լուռ աղօթոյղի մը խոկմունքով: Երբ խօսքս աւարակեցի, ոտքի ելայ և հանդանակութեան տոմարը բանալով՝ սեղանին վրայ՝ առջևը դրի:

—Աստուած Խնք ողորմի, մարդոց ողորմութենէն ինչ կ'ենէ:

Այս մրմունջը միայն կրցայ լսել բերնէն: Առանց երեսս նայելու, մեծ վերարկուին մէկ կոճակը քակեց, տակէն արոյրէ դիվիթ-դալէմ*) մը գուրս ելաւ, գրչամանէն գրիչ մը հանեց, դիվիթ-դալէմը սեղանին վրայ դրաւ, թանաքամանին բերանը բացաւ, գրիչը քանի մը անգամ թաթխելով լաւ մը սողորեց և վերջապէս սոմարը առջևը քաշելով, դեղադրութեան վարժութիւնն ընող աշակերտի մը խնամքով սկսաւ գրել:

Այս սովորական, աննշան մանրամասնութիւնները այդ պահուն այնպիսի խորհրդաւորութիւն մը առած էին աչքիս առջև, որ կարծես ճակատագիրս դուշակող վհուկի մը արարողութիւնները ըլլային: Իսկ երբ գրիչը շարժիլ սկսաւ, ուժգին տըրտիւս մը առաւ սիրտս, չունչս բռնուեցաւ և ականջներս գըրջածայրի ճզոյցին լարուած՝ կարծես ճիգ կը թափէին աչքերէս առաջ դուշակելու անոր աւրուած կաուցէն դժուարութեամբ ծորող՝ հաղարտոր թշուառներու համար գրելիք ճակատագրական՝ թւանշաններու Ու ճզոյցը գաղբելուն պէս սոմարին վրայ յարձակեցայ:

...Մէյմը սոմարին կը նայիմ, մէյմը գրողին երեսը... գլուխըս սկսաւ պտոյտ դալ, աչքերուս վրայ մթութիւն մը իջաւ, դիւահարի պէս պատուհանին առջև վաղեցի, սոմարը լոյսին բռնելու... չէ, աչքերս չէին խաբեր գիս, մաղաղաթային հօտարազորով մը դրոշմուած էր՝

—Հոգոս համար մէկ արծաթ մէճիտ:

ԱՌԱՆՁԱՐ

15 փետրուարի 1963 թ.

*) Դիվիթ-դալէմ—մասնաւորապէս զօտիլի մէջ կրելու համար մետաղէ շինուած, երկար փողով թանաքաման-գրչաման մը:

ԸՆԹԵՐՅԱՆՈՒԹԵԱՆ ԳՈՐԾԸ ԱՏՐՊԱՏԱԿԱՆ ԳԱՆՈՒՆԵՐՈՒՄ

Անցեալ տարուայ (№ 11) մեր մի յօդուածում մենք ցոյց տուինք, թէ ինչ վիճակի մէջ է ընթերցանութեան գործը Ասոր-պատականի մայրաքաղաք Թաւրիզում և առաջ բերուած ֆակտերից և թւերից տեսանք, որ ժողովրդի համար ընթերցանութիւնը դեռ պահանջ է դարձել: Դորանից յետոյ դժուար է գուշակել, թէ ինչ պէտք է ներկայացնեն գաւառներն այդ կողմից: Բովանդակ Ատրպատականում—չը հաշւած Թաւրիզը —միմիայն մի քանի գրադարան-ընթերցարան կայ, իսկ գրանցից էլ միայն մի երկուքը կանոնաւոր և բարեկաւ վիճակի մէջ: Առաջ բերենք փաստեր:

Սկսենք Սալմաստից, որը այս կողմից՝ համեմատած միւս գաւառների հետ՝ աւելի բախտաւոր է: Այնտեղ կայ չորս գրադարան-ընթերցարան, որոնք գտնուում են Ղալասար, Հաֆթվան, Հին-քաղաք և Մահլամ գիւղերում *):

Ղալասար գիւղի «Արծրունեան» գրադարան-ընթերցարանը հիմնուած է 1899 թւի ապրիլին, Ղալասարի երիտասարդութեան նախաձեռնութեամբ: «Արծրունի» գրադարան-ընթերցարանը ունի երեք կարգի անդամներ—սովորական, մշտական և պատւաւոր: Սովորական անդամներ համարուում են նրանք, որոնք տարեկան միանուագ վճարում են 10 զուան անդամավճար: Մշտական անդամներ նրանք են, որոնք միանուագ վճարում են 10 թուման (18 ռ.), իսկ պատւաւոր անդամներ համարուում են նրանք, որոնք գրադարան-ընթերցարանին մի օրե է բարոյական և նիւթական

*) Ինչպէս Սալմաստի, նոյնպէս է և Խոյի, Ուրմիի, Մալաղայի, Արզաբիլի և Մուսուրիի ներկայ ընթերցանութեան գործի մասին տեղեկութիւններ եմ ստացել զբաղաւրանների վարչութիւններից և ղեկավարներից: Պարտք եմ զգում հրապարակով շնորհակալութիւններս յայտնել նրանց: Ե. Ք.

նշանաւոր աշակցութիւն յոյց կը տան: Ընդհանուր ժողովն է ընտրում պատուաւոր անդամ:

Ղալասարի «Արծրունի» գրադարան-ընթերցարանը այժմ ունի 2 պատուաւոր, 2 մշտական և 10 էլ սովորական անդամներ: Բացի այս երեք կարգ անդամներից, ընդունուած են նաև ամսական բաժանորդ-անդամներ, որոնք ամսական մէկ զուան (20 կ.) վճարելով, օգտուած են գրադարան-ընթերցարանից նոյն իրաւունքներով, ինչ վայելուած են մշտական և սովորական անդամները: Ընթերցարանի մուտքի վճարն է 1 շահի (1 կոպ.). այս վճարից ազատ են սովորական, մշտական և պատուաւոր անդամները:

Այս գրադարան-ընթերցարանից ոչ միայն իրաւունք ունեն օգտուելու ղալասարցիները, այլ և չըջակայ գիւղերը, միայն այն պայմաններով որ թողնեն գրադարանապետի մօտ մշտական 5 զուանի գրաւական, կամ ղալասարցիներից մէկնումէկին և րաշխաւոր ներկայացնեն:

Գրադարան-ընթերցարանի համար մի հիմնական գրամուր-լուս ստեղծելու նպատակով խնայուած է տարեկան ընդհանուր եկամուտի 50/100-ը:

«Արծրունի» գրադարան-ընթերցարանը այժմ շատ աղքատ է (300 կոտր դիրք), այնպէս որ հնարաւորութիւն չունի աւելի լայն չափերով տարածել ընթերցանութիւնը: Ժողովուրդը կարգում է ամեն տեսակի գրքեր, բայց գլխաւորապէս վիպական գրուածքները:

Այս գրադարան-ընթերցարանում ստացուած է «Մշակ», «Մուրճ», «Անահիտ», «Պատանի», «Շարժում» և այլն, և բոլորը ուղարկուած են ձրխաբար: Իսկ ընթերցասիրութիւն առաջ բերելու համար գրքերի այդ խղճուկ քանակութիւնը, մութացկանութեամբ թերթ ստանալը անբաւարար են, անհրաժեշտ է աւելի ու աւելի ճոխացնել, բայց այդ բանը վեր է «Արծրունի» գրադարան-ընթերցարանի ոյժից, պէտք է զգացուածնաւ կողմը-նակի օգնութեան:

Սալմաստի Հաֆթիան գիւղի գրադարան-ընթերցարանը կարելի է համարել ամենահինը. հիմնուած է 1886 թ.ի մարտի 16-ին: Այդպան տարիներէ ընթացքում մի քանի անգամ փակուել, էլի բացուել է: Այս գրադարան-ընթերցարանի հիմնադիրը և կազմակերպողը եղել է հանգուցեկ Վարդան Գօլօշեանը, որի ժամանակ այդ ձեռնարկութիւնը աւելի ծաղկած էր և աւելի լայն ծրագիրներ ու լայն նպատակներ ունէր: Այդ ձեռնարկութիւնը կոչուած էր «Սալմաստի գրասիրաց ընկերութիւն» և նպատակն էր ընթերցանութիւնը արածելուց զատ նաև

գրադիսութիւն սովորեցնել, նպաստել Սալմաստի հայազգար-
նակութեան մտաւոր և բարոյական զորդացմանը, իր կարող-
ութեան համեմատ տալ ժողովրդական դաստիարակութիւններ
թէ իր շրջանում և թէ ուրիշ գիւղերում: Հաֆթվանը Սալմաս-
տի ամենահայաշատ գիւղն է, ունի մօտ 500 տուն, այնինչ Ղա-
լասարը ունի միայն 100 տուն, դեռ գաղթականներն էլ հաշ-
ւած:

Հաֆթվանի գրադարան-ընթերցարանն էլ որ ունի այժմ
մօտ 700 կտոր գիրք, ունի նոյն երեք կարգի անդամները, թւով
30: Վեց ամսուայ ընթացքում, յունիսից սկսած մինչև նոյեմբեր,
կարդացուել է 500 գիրք: Այստեղ էլ գերակշռող տեղը բռնում
է բելլեարիստիկան: Այս գրադարանը ստանում է «Մշակ»,
«Մուրճ» և արտասահմանեան երկու թերթ: Այստեղ էլ ընդու-
նուել է խնայողական բաժինը, ընկերութեան հասոյթների կէ-
սը տրւում է $\frac{1}{2}$ -ով ընկերութեան անունով, և այդ պահեստի
գրամից կարելի է ծախսել միայն ընդհանուր ժողովի որոշմամբ:
Լուծուելու գէպքում այս հիմնարկութեան բոլոր գնքը և գրա-
մը պէտք է յանձնել Հաֆթվանի ազգային ուսումնարանին:

Հին-քաղաքի «Գ. Զանգեան» գրադարան-ընթերցարանը
թէև նոր է հիմնուել, 1901 թւին, այ. Մ. Փիրանեանի նախա-
ձեռնութեամբ, բայց կարճ միջոցում ձեռք բերաւ 700 կտոր
գիրք՝ զանազան լեզուներով (մեծադոյն մասը ի հարկէ հայերէն
է), և 19 անգամ տարեկան միջին թւով կարդացւում է 300
կտոր գիրք, ստացւում է Կովկասի թերթերից միայն «Մշակ»
և արտասահմանեան մի երկու թերթ, որ միանգամայն անբա-
ւարար է:

Գալով Մասիլամի գրադարանին, պէտք է ցաւելով ասել,
որ միմիայն անունով գոյութիւն ունի, թէև երկար տարիներ
է, ինչ հաստատուել է: Գրքերը թէև շատ քիչ են, բայց գրանք
ընդորովին մատնուած են անգործածութեան և թափթփուած
փոշու մէջ, ոչ ոք ուշադրութիւն չէ դարձնում: Այս գրադարա-
նը հիմնել են տեղական երիտասարդները և մահլամցի մի խումբ
պանդուխտներ, ունի մօտ 800 բուքլի, որ գումարել են այդ
պանդուխտները, և այժմ այդ գումարը գտնուում է Ռուսաստա-
նում մի քանի պանդուխտների մօտ: Պէտք է մտածել իր նը-
պատակին ծառայեցնելու այդ գումարը:

Դեռ 1894 թւին փայաջուկում հիմնուում է «Բաֆֆի»
գրադարանական ընկերութիւնը, բայց միայն երկու տարի է
շարունակուում: Թէև 1897 և 1899 թւականներին փորձեր եղել
են նորից կազմակերպելու, բայց ապարդիւն են անցնում, այդ
էլ չնորհիւ այն բանի, որ փայաջուկը զուրկ է ղեկավար ոյժն-

րից և երիտասարդներից, որոնք չափ աննշան բացառություններ գտնուում են օտարութեան մէջ, գիւղում մնացել են ծերունիներ, կանայք երեխաներ...

Ահա բովանդակ Սալմաստի, Ատրպատականի այդ ընդարձակ և հայաշատ գաւառի գրադարան-ընթերցարանների վիճակը: Այդ խղճուկ պատկերը աւելի կատարեալ կը դառնայ, եթէ ասենք, որ մասնաւոր գրադարաններ գրեթէ չը կան, պարբերական հրատարակութիւններ չկան, չկան չինքն չափ քիչ են ըստանում. ամբողջ Սալմաստում՝ չը հաշւած գրադարանները՝ ստացւում է միմիայն 8—10 օրինակ «Մշակ», 1—2 օրինակ «Նոր-Դար», 1—2 օրինակ «Մուրճ», և ոչ մի «Աղբիւր» և «Տարազ», իսկ արտասահմանեան թերթեր գրեթէ չեն ստացւում: Ահա մօտ 10,000 բնակիչ ունեցող հայ ազգաբնակչութեան ընթերցանութեան դրօշը:

Այժմ անցնենք Ուրմիի գաւառին: Ուրմի ընդարձակ գաւառում, ուր կայ մօտ 4500 բնակիչ, միմիայն մի գրադարան-ընթերցարան կայ, այն էլ հիմնուել է 1901 թւականին: Այդ գրադարան ընթերցարանը, որ կոչւում է «Ուրմիի «Ջանչեան» ընթ. ընկերութեան գրադարան», ունի 300—400 գրքեր և ըստանում է հետեւեալ պարբերական հրատարակութիւնները.— «Մուրճ», «Բաղմալէպ», «Գեղունի», «Մշակ», «Նոր-Դար» և մի երկու արտասահմանեան թերթեր: «Գ. Ջանչեան» գրադարան-ընթերցարանը գտնւում է Ուրմի քաղաքում, գիւղերում ոչինչ չը կայ, նոյն այդ վիճակն է և Ուրմիին մօտիկ գտնուած Բարանդուզ գաւառամասում, չը կայ ոչ մի գրադարան: Գրադարանից դուրս չափ քիչ են պարբերական հրատարակութիւններ ստանում: Այս գրադարանը ունի միմիայն 20—25 ընթերցողներ, ոչ աւելի: Ահա գառն իրականութիւնը, մօտ 5500 բնակիչը, Ուրմիի հետ հաշւած նաև Բարանդուզը, ունեն միմիայն մէկ գրադարան:

Ուրմի գաւառը, դրա հետ և Բարանդուզը գտնէ մի զբոս-դարան ունեն, բայց ուրիշ տեղերում այդ էլ չը կայ: Ընդարձակ Ղարաղաղը, որ փառաւոր անցեալ և այժմ մօտ 6,000 հայ բնակիչ ունի, չունի եւ ոչ մի գրադարան: Այնտեղ չէ ստացւում և ոչ մի պարբերական հրատարակութիւն:

Մակուի խանութեան մէջ էլ չը կայ ոչ մի գրադարան: Էլ ի՞նչ ասենք իսպառ մոռացուած պարսկական Գիւրգստան, Սուլուզ, Սուլ-Բուլազ գաւառամասերի հայերի մասին...

Շատ աւելի միլիթարական է ընթերցանութեան դրօշը Մարաղայում, որ սահմանակից է այդ գաւառներին: Դեռ անցեալում Մարաղան ունեցել է «Կրթական» ընկերութիւն և իր

գրադարան-ընթերցարանի միջոցով տարածում էր ընթերցանութիւն, բայց յետոյ վաւերացում է այդ գրադարանը: Մի քանի ընթերցասէր անձնաւորութիւններ զգալով այդ պակասը և այդպիսի մի հաստատութեան անհրաժեշտութիւնը, պ. Մ. Բաղդասարեանի նախաձեռնութեամբ 1902 թ. ապրիլին կազմակերպւում է գրադարան-ընթերցարան, և որովհետեւ հէնց այդ ժամանակներումն էր, որ մեռաւ Ալ. Երիցեանը, յարգելով նրա յիշատակը, անուանում են գրադարանը «Ալ. Երիցեան»:

Նորակառոյց «Ալ. Երիցեան» գրադարան-ընթերցարանի վարչութեանն է յանձնւում «Կրթական» ընկերութեան 405 կըտոր զիրքը, և անմիջապէս սկսում են գործը: Առաջ է տարւում ընթերցանութեան գործը մեծ եռանդով, լի հաւատով: Վարչութիւնը դիմում է նաև այս և այն անձնաւորութեան և ինչպէս նրանց աջակցութիւնը. նոյնպէս և տիկին Ս. Երիցեանին են դիմում, որից ստանում են Ալ. Երիցեանի աշխատութիւններից 25 կտոր:

Այժմ Մարաղայի «Ալ. Երիցեան» գրադարան-ընթերցարանը ունի 514 կտոր զիրք. ստանում է հետեւեալ պարբերական հրատարակութիւնները. — ամսագիրներ՝ «Մուրճ», «Բանասէր» և «Գեղունի», օրաթերթեր՝ «Մշակ» և «Նոր-Դար»: Այս գրադարան-ընթերցարանը առաջին կիսաշրջանում, այսինքն ապրիլից մինչև սեպտեմբեր, ունեցել է 24 անդամ. գրադարան-ընթերցարանը բաց է լինում չաբաթը չորս անգամ:

Շնորհիւ գործի գլուխ անցած եռանդուն գործիչների՝ զրքերը կարգացւում են մեծ հետաքրքրութեամբ, և ընթերցանութեան ոգին աւելի ու աւելի, զգալի կերպով ծաւալւում և տարածւում է ժողովրդի մէջ: «Ալ. Երիցեան» գրադարան-ընթերցարանը մի մեծ բարիք է ոչ միայն Մարաղայի հայերի համար, այլ և չրջակայ գաւառակների և գիւղերի:

Նւ իսկապէս. «Ալ. Երիցեան» գրադարան-ընթերցարանի վարչութիւնը նպատակ է դրել ընթերցանութիւն տարածել նաև Սօուշ-բուլաղ, Միանդաբ գաւառամասերում. անշուշտ ժամանակի ընթացքում իր ծրագրի մէջ կը մտնէ և Սուլդուղը: Նա չէ բաւականանալու միայն ընթերցանութիւնով, այլ և մտադիր է գրագիտութիւն տարածել:

Խոյ գաւառն էլ գրեթէ նոյն պատկերն է ներկայացնում ընթերցանութեան կողմից, ինչ Ղարաղաղը, Սօուշ-Բուլաղ և այլն: Գիւղերում գոյութիւն չունի գրադարան-ընթերցարան, չը կայ մտաւոր շարժում, ժողովրդի անտարբերութիւնը հասնում է անասնական աստիճանի. նա նիւթապաշտ է, տղէտ և փչացած: Ամբողջ գաւառում, ուր կայ 1900 ընակիչ, որոնք

ապրում են 7 զիւղերում, միմիայն մի գրադարան-ընթերցարան գոյութիւն ունի, որ գտնւում է քաղաքում, այն էլ 1902 թւականին հիմնւած: Խոյի «Ս. Նաղարեան» գրադարան-ընթերցարանը, որ կազմակերպուել է ուսուցչի և տեղացի մի երկու երիտասարդների ջանքերով, ունի այժմ շատ աննշան քանակութեամբ գրքեր և սակաւաթիւ յաճախորդներ:

Արգարիլ քաղաքը և Մուժումբար գիւղն էլ կարելի է Մարաղայի շարքում հաշուել: Մուժումբարը, որ Թաւրիզից դէպի հիւսիս է ընկնում և 6 ժամուայ ճանապարհ է, զուտ հայաբնակ է և ունի 120 տուն: Այնտեղի «Հայկազեան» գրադարան-ընթերցարանը, որը դեռ նոր է կազմուած, ունի 299 կտոր գիրք, որից 160 կտորը մանկական գրուածքներ են և վէպեր, իսկ մնացած 139 կտորը ընդհանուր ընթերցանութեան գրքեր, օրինակ պիէսները, ամսագրեր, գիտական, առողջապահական գրքեր և այլն: Իսկ Արգարիլի գրադարան-ընթերցանը, որը մօտ 10 տարի է, ինչ հիմնուել է, թէև անցեալում, երբ երիտասարդ գործակատարներ կային, շատ ծաղկած վիճակի մէջ է եղել, մանաւանդ ընթերցարանը, բայց այժմ միանգամայն աննախանձելի և անմխիթար դրութեան մէջ է, չկան ղեկավար ոյժերը, գործը մնացել է համարեա թէ երեսի վրայ, չը կան առանձին նուիրումած ղեկավար և հոգ տանող: Արգարիլի գրադարան-ընթերցարանը այժմ ունի մօտ 300 չափ գրքեր, մեծագոյն մասը վիսպական և մանկական, բոլորն էլ հայերէն, ստացւում է «Մըշակ», «Տարազ» և երբեմն «Նոր-Դար»:

Յօդուածս վերջացնելով, ես զիմում եմ մեր նուիրատուներին, խմբագրութիւններն, հայ հեղինակներին և թարգմանիչներին, խնդրում, որ չը զլանան օգնութեան հասնել այս կորած, մոլորումած ժողովրդին. թող շտապեն ուղարկել իրանց թերթերից, հեղինակութիւններից և թարգմանութիւններից *), որով ահադին ծնողայութիւն կատարած կը լինեն մեր ժողովրդի մտաւոր առաջադիմութեան գործում: Ինքը հայ՝ գաւառական ժողովուրդը աղքատ է, թշուառ է, հարստահարուած և անկարող է իր ոյժերով հոգալ մի կարիք, որի կարենորութիւնը դեռ չէ հասկանում:

ԵՐ. ՅՐԱՆԳԵԱՆՑ

*) Գրադարան-ընթերցարանների հասցէները, կարծում եմ՝ պարզ են, գլխի գաւառը, գիւղը և գրադարանի անունը: Կարող են ուղարկել նաև իմ հասցէով, որ անմիջապէս կ'աշխատեմ հասցնել ուր հարկն է, մանաւանդ Մուժումբար գիւղը, ուր չը կայ փոստ, պէտք է այդպէս անել: Իմ հասցէն է՝ Тавризъ (Персія) Лилава, учителю Ерванду Франгянцъ.

Ե Ր Ա Ձ^{*)}

Լ Օ Ր Գ Բ Ա Յ Ր Օ Ն Ի

I

Երկու էութիւն ունի մեր կեանքը.
Եւ քունն էլ ունի սեպհական աշխարհ.
Մի սահման է նա այն բաների մէջ,
Որոնց թիւր կերպով մենք անուանում ենք
Կեանք և մահ: Քունն էլ իր աշխարհն ունի,
—Մի մեծ պետութիւն խօլ և իրական.
Եւ երազները իրանց ընթացքում
Ունեն շունչ և վիշտ, և տանջանք, և լաց,
Եւ ուրախութեան զգացողութիւն:
Նըրանք թողնում են մի կերպ ծանրութիւն
Նոյն իսկ արթնութեան մտքերի վերայ.
Նըրանք բռնում են յաճախ ծանրութիւն

*) «Նրազը» Լօրդ Բայրօնի այն գրութիւններից մէկն է, որի մէջ նա գրել է իր հոգին. եւ, ինչպէս Փոփմաս Մուր բանաստեղծը նկատել է, «Բայրօնը պէտք է շատ անգամ արտասուէր թափած լինի այդ տողերը գրելիս»: Մուրը այսպէս է գնահատում այդ գրութիւնը. — «Ամենատխուր եւ նկարչական պատմութեամբ պանդխտական կեանքի, որ երբեւիցէ մի մարդու գրչից եւ սրտից բխած է»: Եւ իրաւ, երազը մի ինքնակենսագրութիւն է. բացի մի քանի գեղարուեստական պարագաներից, որոնցով հեղինակը հարկ է համարել իր գրութեան զարդարել նորան աւելի բանաստեղծական ձեւ տալու համար, պատմութեան մնացած մասը իրական կեանքից, իր կեանքից է առնուած: Կրակոտ Բայրօնը 16 տարեկան

Նաև արթնութեան մեր վաստակներից,
 Նըրանք բաժնուում են մեր էութիւնը.
 Դառնում են իրօք մի մաս մեր անձի
 Եւ ժամանակի. նըրանք դալիս են
 Զերթ մունետիկներ յաւիտենութեան.
 Նըրաքն անցնում են իբր ուրուականներ
 Անցեալ դարերի, նըրանք խօսում են
 Որպէս Սիբիւնիւր. զօրութիւն ունեն,
 — Խնդի և վշտի բռնակալութիւն.
 Մեզ դարձնում են այն, ինչ որ չ'էինք,
 Այլ ինչ ուզում են. և ցընցում են մեզ
 Անցած բաների մըտապատկերով
 Եւ անհետացած ուրուականների
 Արհաւիրքներով:—Այդպէս չ'են նըրանք:
 —Չ'է թէ անցեալը ստուեր է միայն.
 —Ի՞նչ են երազներն.—մըտքի ստեղծումներ:
 Միաբը կարող է գոյութիւն էլ տալ,
 Եւ իր յօրինած մոլորակները
 Կարող է լցնել արարածներով
 Աւելի չքնաղ, քան երբ և իցէ

ասակում սիրահարուած էր իր դրացուհի ու հեռաւոր ազգական Մարի
 Աննա Չափորթին: Առաջին տեսարանը, որ նկարագրուած է քերթուածի
 մէջ, տեղի է ունեցել մի ամառ երեկոյ, 1803-ին, մի բլրակի վրայ որ
 իսկապէս կոչւում է եղել «Պատկուած բլուր», ոչ հեռու այն զդեակից, ուր
 ապրում էր յիշեալ օրիորդը: Բայրօնը նկատում է արդէն, որ իր «կուզինը»
 նրան չէ սիրում, եւ թէ նրա հառաչները ուրիշին են նուիրուած: Նը-
 րորդ հատուածը նկարագրում է Աննէայի զդեակի դահլիճի մէջ տեղի
 ունեցած իսկական մի տեսարան: Սիրահարուած պատանին ուզում է իր
 սրտի զանգատը գրաւոր կերպով յայտնել օրիորդին, բայց չէ համարձակ-
 ւում. եւ երբ օրիորդը ներս է գալիս դահլիճը, լուրջ եւ ժպտադէմ, սի-
 րահարը նորան մնաս-բարով է ասում, ինքն էլ առերես ժպտալով, բայց
 սրտանց լալով: Չորրորդ հատուածը փոխ է առնուած Բայրօնի մի մամ-
 բորդութիւնից Արեւելքում, հետեւեալ հատուածը երեւակայական է. Բայ-
 րօնը կամեցել է բանաստեղծական բովանդակութիւն տալ իր գրուածին,
 նկարագրելով իր սիրած կնոջը որպէս մայր մի գեղեցիկ ընտանիքի, բայց
 ներքնապէս դժբաղդ, եւ տանջուած. որից յետոյ Բայրօնը շատ ճշտու-
 թեամբ նկարագրել է իր սեպհական ամուսնութեան օրը, առաւօտը քնից
 զարթնելով՝ տեսել է որ իր հարսանեկան զգեստները պատրաստել են իր
 համար, թէ ի՞նչպէս խորասուզուած ամենատիւր խորհրդածութիւնների
 մէջ՝ զնացել եւ ժամերով մենակ զգօսնել է դաշտերում, մինչեւ որ եկել

Կեանք են ունեցել. շունչ առա ձեռքի,
 Որոնք առելի կարող են ապրել,
 Քան որ և իցէ կենդանի մարմինս
 Ես կամենում եմ յիշել մի տեսիլ,
 Որ երազած եմ գուցէ քրնի մէջ.
 Քանզի, ըստ ինքեան, մի մըտածութիւն՝
 Քրնի մի խոկում՝ ամբողջ տարիներ
 Կարող է գրկել, և երկար մի կեանք
 Ամփոփել միայն մի կարճ ժամի մէջ:

II

Տեսայ երկու անձ՝ ծաղիկ հասակում՝
 Կանոնած մի սիրուն բլրակի վերայ.
 Կանաչ էր բլուրը և մեղմ զառիվայր,
 Որպէս թէ լինէր վերջին հրուանդան
 Իր նըմանների մի երկար շարքի.
 Միայն ծով չը կար նորա ստորոտում.
 Բայց կար շատ չլքեղ մի դաշտանրկար,
 Եւ անտառների, արտերի ծովանք.

Եւ նորան կանչել են արարողութեան համար. ասում է. «ծունկ չոքեցի,
 քահանայի թելադրած բառերը կրկնեցի, բայց մի ամպ քողարկում էր
 աչքերս, եւ մտքերս ուրիշ տեղ էին, եւ միայն այն ժամանակ ուշքի ե-
 կայ, եւ տեսայ որ ամուսնացած եմ, երբ հանդիսականներն սկսեցին ինձ
 շնորհաւորել»:

Սօթերորդ հատուածի մէջ Բայրօնը նկարագրում է իր պաշտելի էա-
 կի հոգեկան հիւանդութիւնը. եւ իսկապէս, նա մեռաւ 1832-ին խելագա-
 րութեան մէջ. եւ վերջապէս՝ ութերորդում նա նկարագրում է իր հոգին,
 իր տանջուած, յուսահատ, մռայլ հոգին. աւելի տխուր բան չէ կարելի
 երեւակայել. մարդ սարսափով եւ վշտով համակւում է՝ տեսնելով այդ իս-
 կապէս դժբաղդ, իսկապէս վիրաւոր հոգին, որ ատում է մարդկութիւնը եւ
 որից ատուած է:

Գրուածքը այնքան տխուր է, որ մարդ հազիւ թէ միջոց է գտնում
 նորա բանաստեղծական կողմը քննելու. ընթերցողը ինքն էլ յուզւում է
 այն զգացումից, որ դալարել է Բայրօնի սիրտը: Նորա կեանքի այս պա-
 տահարը այնքան խորին տպաւորութիւն է թողել իր հոգու վրայ, որ տա-
 րիներ յետոյ՝ անդիմադրելի կերպով մղուել է իր սեպհական սրտի այս
 վէրքը հասարակաց աչքի առաջ դնել, առանց ուշադրութիւն դարձնելու
 ոչ իր եւ ոչ ուրիշների անձնապատուութեան:

Կային և տեղ-տեղ ցըրուած տրնակներ,
 Ծուխն օձապըտոյտ վեր էր բարձրանում
 Գեղջուկ հիւղերից, բլրի գագաթին
 Ծառերը պըսակ էին բոլորած
 Ոչ թէ բընութեան քըմահաճոյքով,
 Այլ մարդու ձեռքով: Այն երկու հողին,
 Կոյսն ու պատանին, լուռ նայում էին
 Մէկն՝ այն բոլորին, որ կար ներքևում
 Հրաշագեղ իր պէս, իսկ միւսը՝ կոյսին.
 Եւ երիտասարդ էին երկուսն էլ,
 Բայց մէկը միայն զեղեցկագէմ էր.
 Եւ երիտասարդ էին երկուսն էլ,
 Սակայն ոչ նըման իրանց տարիքով.
 Որպէս զեղանի լուսինն անուշիկ,
 Որ հօրիզօնի եզերքն է հասել,
 Կոյսն էլ հասել էր կընութեան շէմքին.
 Պատանին նուազ սմառ էր տեսել,
 Բայց վաղահաս էր սիրտն իր տարիքից,
 Եւ նորա աչքին՝ ամբողջ աշխարհում
 Մի միակ դէմք կար, միակ սիրելի,
 Որ այս բոպէիս ժպտում էր նորան.
 Նա այնքան երկար դիտել էր այդ դէմքն,
 Որ նրա հոգու մէջ տպաւորուել էր
 Եւ այնուհետեւ անջնջելի էր:
 Առանց այն կոյսին չնչել չ'էր կարող,
 Նա էր իր կեանքը, նա էր իր ձայնը.
 Զ'էր խօսում նրա հետ, այլ սարսըռում էր
 Նրբա մէկ բառից, նա էր իր լոյսը,
 —Նըրա աչքին էր հետևում աչքը,
 Եւ նորանով էր տեսնում. և այդ՝
 Գունաւորում էր ամեն առարկայ:
 Զ'էր ապրում այլիս սեպհական կեանքով,
 Այլ միայն նրա մէջ. նա էր ովկիանն
 Իր մըտածութեանց զետերի առաջ,
 Ուր որ ամեն բան գտնում էր. վախճան:
 Նրա միակ շնչտից, միակ հըպումից
 Իր արիւնն առաջ ու յետ էր յորդում.
 Թըշերը՝ անզուսպ փոթորկի նման
 Գոյն էին փոխում, և սիրտն անդէտ էր,
 Թէ ինչից էր այս իր հոգեվարքը:
 Բայց կոյսն անմասն էր այդ զղայութեանց,

Նրա համար չ'էին իր հառաջները.
 Մի եղբայր էր նա, ոչինչ աւելի.
 Եւ այդ շատ բան էր. քանզի այն կոյսը
 եղբայր չ'էր տեսել, այլ մանկութիւնից՝
 Նըրան էր կանչել եղբայր անունով.
 Իսկ ինքը մի հին և աղնիւ տոհմի
 Միակ ժառանգն էր: Մի անուն էր այդ
 Որ հաճելի էր այն պատանեակին,
 Բայց և անախորժ.— և ինչո՞ւ արդեօք.
 Եկաւ ժամանակ, երբ նա հասկացաւ.
 Թէ ինչո՞ւ,— երբ կոյսն ուրիշին սիրեց.
 Հէնց այժմ ուրիշին սիրում էր արդէն.
 Եւ այն բըլուրի գաղաթին կանգնած՝
 Նայում էր հեռուն, տեսնելու համար
 Թէ սիրականի նժոյգն էլ արդեօք
 Նոյնչափ կրակո՞տ էր, որչափ իր սիրտը:

III

Մի փոփոխութիւն եկաւ երազիս
 Պատկերի վրայ.— մի հին դղեակ էր.
 Եւ զըրան առաջ մի նժոյգ պատրաստ.
 Ներսը, հնադարեան մեծ դահլիճի մէջ
 Կար նոյն պատանին, որ տեսած էի,
 Մենակ, գունաթափ, քայլում էր յուզուած.
 Յետոյ գնաց նստեց, առաւ դըրիշը
 Եւ դըրեց բռներ, որ չը հասկացայ.
 Ապա գլուխն առաւ իր ձեռների մէջ
 Եւ ամբողջ մարմնով նա այնպէս ցնցուեց,
 Որ կարծես տենդից բըռնուեց յանկարծ:
 Ապա վեր կացաւ, և ոտամներով
 Եւ դողդոջ ձեռքով պատռեց գըրածը,
 Բայց նըրա աչքից արտասուք չ'եկաւ.
 Յետոյ ինքն իրան հանգըստացնելով՝
 Մի կերպ լըջութիւն տուաւ ճակատին.
 Եւ մինչ խորհում էր, նորից երևաց
 Նըրա պաշտելին. նա լուրջ էր, հանդարտ,
 Մինչև իսկ ժպտիտ կար երեսի վրայ.
 Եւ սակայն դիտէր պատանու սէրը.
 — Գիտէր... (քանզի մարդ չուտ է ըզզում այդ)
 Որ իր պատկերը մըռայլ է ձըզկէլ

Նրբա սրտի մէջ. տեսնում էր՝ ինչպէս
 Նա տառապում է. բայց դեռ բոլորը
 Չ'էր տեսնում: Տըզան վեր կացաւ, և պաղ,
 Բայց քնքուշ կերպով բռնեց նրբա ձեռք.
 Մի բոպէ զըծուեց նրբա գէմքի վրայ
 Անբայատրելի խոհերի մի նկար,
 Բալց իսկոյն անցաւ՝ ինչպէս եկել էր.
 Ձեռք բաց թողեց, և դանդաղ քայլով
 Հեռացաւ. սակայն՝ մնաս բարե չ'էր այդ.
 Եւ երբ զատուեցին՝ դեռ ժպտում էին:
 Տըզան դուրս եկաւ հին ապարանի
 Ծանրակուռ զըռնից, ձին հեծաւ, զընաց
 Եւ այն տան չէմքին մէկ էլ չ'երևաց:

IV

Մի փոփոխութիւն եկաւ երազիս
 Պատկերի վերայ. նոյն պատանեակը
 Զարգացել էր այժմ, տըզամարդ դարձել.
 Տաք կլիմաների անապատի մէջ
 Նա ըստեղծել էր իրան հայրենիք.
 Եւ նրբա հոգին ըմպում էր այնտեղ
 Վառ արեգակի ճառագայթները.
 Նրա շուրջը կային թուխ, օտար գէմքեր.
 Եւ ինքն էլ չ'էր այն, ինչ որ եղել էր.
 Նա թափառում էր անվերջ, ծովից ծով,
 Յամաքից ցամաք: Անթիւ պատկերներ
 Ալիքների պէս զրոհ էին տալիս
 Դէպի ինձ. իսկ նա՝ կար ամենի՝ մէջ.
 Վերջին պատկերում ես տեսայ նրբան,
 Այն ինչ հանդիպում էր միջօրեան տօթից
 Քանդուած սիւների բեկորների մէջ,
 Թափուած պատերի հովանու ներքե,
 Որոնք աւելի էին դիմացել,
 Քան թէ անուշը կառուցողներին:
 Քընած էր. իր շուրջն արածում էին
 Բաղմաթիւ ուղտեր, աղբիւրի ափին
 Աղնիւ նըժոյզներ կային պարանոց.
 Երկար հաղուստով մի մարդ հսկում էր,
 Մինչ նրնջում էին ցեղակիցները.
 Եւ նրբանց վերե կար կապոյտ երկին

Այնպէս ջինջ, անամպ, անբիծ, զեղեցիկ,
Որ Աստուած միայն տեսանելի էր:

V

Մի փոփոխութիւն եկաւ երազիս
Պատկերի վերայ: Սիրուած տիկինը
Ամուսնացել էր հիմա մէկի հետ,
Որ աւելի ջերմ չ'էր սիրում նրբան.
Եւ նա իր տան մէջ, իր հայրենիքում
(Մըղոններ հեռու պանդըխտի տընից)
Ապրում էր, պատած իր մանուկներով,
Տղայք, աղջիկներ չքնաղ դէմքերով.
Բայց տե՛ս, երեսին կայ վշտի մի թոյր,
Ներքին մաքառման այն թուխպը ճընշող,
Եւ աչքն անհանգիստ ցած է խոնարհւում,
Կարծես թարթիչքը ծանրացած լինեն
Անհեղ արցունքից:—Ի՞նչ է այդ վիշտը.
Չ'է թէ հասել է սրտի փափաղին.
Եւ նա, որ նրբան այնքան սիրել էր,
Ներկայ չ'է, որ իր մեղսալից իղձով,
Չար յոյսով և կամ անզուսպ տխրութեամբ
Պղտորէ անբիծ նրբա մտքերը:
Ո՞ւրկից է ուրեմն այդ սրտի ցաւը.
Նա ո՛չ պանդըխտին սիրած էր երբէք,
Ոչ առիթ տըւած, որ այդպէս կարծէ.
Չ'էր կարող ուրեմն դա պատճառ լինել
Այն սըրսմաշուկին, որ այժմ կրծում էր,
Ուտում նրա հողին,—անցեալի ուրհուն:

VI

Մի փոփոխութիւն եկաւ երազիս
Պատկերի վերայ: Թափառականը
Վերադարձել էր: Ես տեսայ նրբան,
Կանգնած սրբազան խորանի առաջ.
Եւ նրբա կողքին մի հարս նազելի.
Սիրուն էր կոյսը, բայց չ'էր այդ գէմքը
Լուսատու այն աստղն իր պատանութեան.
Եւ մինչ կանգնած էր խորանի առաջ,
Նրբա ճակատին երկաց կրկին

Միևնոյն պատկերն. և նոյն սարսուռը,
 Ինչ որ հին սրահի առանձնութեան մէջ
 Յնցեց իր կուրծքը. այժմ էլ, մի բոսկէ՝
 Անբացասարելի խոհերի մի նկար
 Գրծազրուեցաւ նրա գէմքի վրայ,
 Եւ յետոյ անցաւ, ինչպէս եկել էր:
 Եւ այժմ կանգնած հանգիստ և խաղաղ՝
 Արտասանում է սրբազան ուխտը.
 Բայց իր խօսքերը ինքը չէ լսում.
 Ամեն բան շուրջը պըտոյա է դալիս.
 Չ'է տեսնում այլ ես, ինչ որ կայ, ոչ էլ՝
 Ինչ պէտք է լինէր.— այլ հին զղեակը,
 Նախկին դահլիճը, ծանօթ սենեակներն,
 Տեղն, օրը, ժամը, արևն ու ստուերը,²
 Ամեն, ամեն ինչ, որ յարակից էր
 Այն տեղին, ժամին, և այն էակին,
 Որ իր զժբազդի ճակատագիրն էր,
 Բոլորն էլ եկան, և արձանացան
 Լոյսի և իր մէջ: Ի՞նչ գործ ունէին
 Դրբանք այդ ժամին այդպիսի տեղում:

VII

Մի փոփոխութիւն եկաւ երազիս
 Պատկերի վերայ: Սիրեցեալ կ'ինը...
 Օ՛հ, նա փոխուած էր հոգեկան ցաւից:
 Միաքը թրուել էր իր բնակարանից.
 Եւ այն աչքերը... չ'ունէին այլ ես
 Իրանց սեպհական պայծառութիւնը.
 Դա մի հայեացք էր ոչ—աշխարհային.
 Նա դարձել էր այժմ կարծեա թաղուհին
 Մի ֆանտազիական թագաւորութեան.
 Նրբա խոհերը չ'էին՝ եթէ ոչ
 Անկապ բաների մի յարակցութիւն:
 Ջենը, էակներ, անշօշափելի,
 Այլոց աչքերին անտեսանելի,
 Ընտանի էին նրբա տեսութեան:
 Եւ սյս է, ինչ որ մարդիկ կոչում են
 Խեղացնորութիւն. սակայն, խելօքներն
 Ունենաւ աւելի խորունկ խենթութիւն.
 Մեղամաղձութեան հայեացքը՝ բնածին

Մի պատուհաս է.— ինչ է արդեօք այն.
 — Նա ճշմարտութեան հեռադիտակն է,
 Որ մերկացնում է հեռաւորութիւնն
 Իր ֆանտազիայից և մօտ է բերում
 Մեր աչքին՝ կեանքը՝ իր մերկութեան մէջ,
 Դարձնելով սառն իրականութիւնն
 Դեռ էլ աւելի իրական և դառն:

VIII

Մի փոփոխութիւն եկաւ երազիս
 Պատկերի վերայ: Թափառականը
 Այժմ մենակ էր, ինչպէս անցեալում.
 Այն էակները, որոնցով երբեմն
 Շրջապատուած էր, չը կային այլ ևս,
 Եւ կամ նըրա դէմ պայքարում էին:
 Նա նշաւակն էր ամեն անէծքի
 Եւ չուսուցեալն. նա պաշարուած էր
 Ոխակալութեամբ և ստեղծութեամբ.
 Լեզի էր խառնած ամեն բանի մէջ,
 Ինչ նըրա առաջ սպասարկում էր,
 Մինչև որ նըման Պոնտեան արքային՝
 Նա էլ թոյներից առնում էր սընունդ.
 Նըրանք չ'ունէին այլևս զօրութիւն,
 Այլև մի տեսակ կազդուրիչ էին.
 Ապրում էր նրանով, ինչ մահ է այլոց,
 Լեռներն էին այժմ իր բարեկամներն.
 Աստղերի հետ էր ասուլիս անում,
 Եւ տիեզերքի կենդանի Ոգու.
 Եւ նըրանք նըրան բացատրում էին
 Իրանց խորհուրդը. և նըրա համար՝
 Լայն բաց էր արած գիշերի գիրքը,
 Եւ խոր անգընդից եկող ձայները
 Նրան յայտնում էին մի հրաշք ու գաղտնիք:
 Թող այդպէս լինի:

IX

Երազս անցել էր, չը փոխուեց այլևս:
 Շատ զարմանալի մի երազ էր այն,
 Որ երկու անբազդ արարածների

Դասն ճակատադիրն այնպէս զրծագրեց,
Գրեթէ համաձայն իրականութեան,
Մէկը՝ յանդիպել խելացնորութեան,
Եւ երկուսն էլ զոհ տաբարազդութեան:

Քարդմ. անդլ. Յ. ՄԱՍԵՀԵԱՆ

Թէհրան 1894.

ՇՎԷՅՑԱՐԱԿԱՆ ԳԻՒՂԸ

VII

Որեւէ երկրի քաղաքակրթութեան աստիճանը չափ չափեր ունի, սիրելիս, բայց ըստ իս լուսավոյն չափը պոստային կանոնաւոր հաղորդակցութիւնն է: Այն բոլորից յետոյ, ինչ եւս առիթ ունեցայ քեզ գրելու Շվէյցարիայի և մասնաւորապէս այս երկրի գիւղական կարգերի մասին, կարծում եմ, այլ եւս քեզ չեմ զարմայնի, եթէ ասեմ, որ պոստային կազմակերպութիւնն այստեղ օրինակելի է: Ո՛չ միայն շվէյցարական քաղաքներում, այլ հեռաւոր գիւղերում պոստային գործն այնպէս է զրուած, որ նա կարող է եւրոպական չափ քաղաքակրթ երկրների համար օրինակելի համարուել: Շրջեր Շվէյցարիայում որքան կամենաս, անցիր գէպի ժիւրա լեռնաշղթան, դարձիր գէպի Ալպերը, ներս թաղուիր խուլ լեռների ձորերում, ապրիր թէկուզ հովիտների մենաւոր խուղերում (chalet), զնն ամենահեռաւոր գիւղերը, լեռնային լճերի ափերում թափառիր օրերով, օտար լինես, թէ տեղացի, այդ միևնույն է, եթէ դու կամենաս, քո նամակները քեզ կը հետեւն քայլ առ քայլ ամեն տեղ: Այս հանդամանքը ինձ, արեւելի կարգերի դաճնութիւնը ճաշակածիս՝ այնպէս է դրաւում այստեղ, որ ես մի առանձին հաճոյք եմ զգում այստեղի հեռաւոր գիւղերում ստանալ հայրենիքիցս եկած նամակները, որոնք չափ անկամ ամբողջապէս ծածկուած են լինում գրուած և ջնջուած հասցէներով, իսկական նշան, թէ նամակը չափ է թափառել, թէ բազմաթիւ թղթատարներ ձեռքէ ձեռք են անցրել՝ դանելու տիրոջը, որը թափառում է շվէյցարական լեռներում ու գիւղերում:

Գիւղական պոստը Շվէյցարիայում, դա բոլոր օտարականների, տուրիստների հիացմունքի օտարական է եղել: Ապիտակ

խճուղին դալարուում է կանաչ լեռնալանջի վրայով, իջնում է գէպի ձորակը, կորչում է խուլ անտառների մէջ, յայտնուում է լերան կատարին, կրկին ծածկւում է ձորերի մէջ, և այդ ճանապարհով անցնում է երկձի կառքը հնչիւն զանգակներով: Նրա վրայ մի մարդ է նստած, մի հատիկ մարգ՝ կառապանը, կառուել է գլխարկը գլխին և կապոյտ մահուդէ բլուզով, եթէ զով է, և սպիտակ քաթանէ չապկով, եթէ ամառ է. ահա գիւղական պոստը բերող կառքը: Նա չըջապատուած չէ ձիաւոր պահակներով, նոյն խօսի մի հատիկ մարդը վրան ուրիշ գէնք չ'ունի, բացի իր ձեռքի մարակից, բայց այդ նրա փոյթը չէ, ճանապարհները բոլորովին ապահով են անգամ ուշ գիշերով, վատ եղանակներին: Փոքրիկ զանգակների ձայնը հնչւում է լեռների և անտառների լուսթեան մէջ, տարածւում է հեռու ու հեռու, այգրանը բոլորովին բաւական է, որ ամենքն իմանան, թէ այդ մենաւոր կառքով անցնում է Շվէյցարիայի պատիւը, փոքրիկ Դաշնակցութեան մեծ հովանու տակ դա մի սրբութիւն է, և նրան գիտէլը ոճիրներից մեծագոյնն է: Եթէ հեռուից պոստի հովանին նրա զանգակների ձայնն է, մօտիկից էլ Դաշնակցութեան նշանը, այն փոքրիկ անշուք, կարմիր խաչն է, որ փայլում է կառքի կողքին սրպէս նուիրական կնիք դրուած անհատների գաղանձիքի, կապոյտների մէջ գանուող նամակների և այլ ծանրոցների վրայ:

Օրուայ սրտը ժամերին այդ փոքրիկ սիրուն կառքը այն կարճահասակ ու չիկահեր մարդու հետ անցնում է մեծ ճանապարհով, կանոց է անում մի քանի բողբէ այս կամ այն գիւղում, տալիս է ինչոր կապոյտներ, ընդունում է նորերը և կրկին շարժւում է առաջ: Մի պահ ընդհատուած զանգակների ձայնը կրկին հնչւում է, և պոստային կառքը Դաշնակցութեան խաչի հովանու տակ գնում է գէպի այլ լեռներ, գէպի այլ գիւղեր: Նա գալիս է մեծ քաղաքներից գիւղական աղղաբնակութեանը պատմելու, թէ ինչ է կատարւում հեռաւոր անկիւններում, ինչ են մտածում, գործում մարդիկ օտար աշխարհներում, ինչ է անցնում զանում շվէյցարական այլ կանտոններում, այլ գիւղերում, այլ լեռներում: Եւ մի անհրաժեշտ պահանջ է շվէյցարական գիւղացու համար իմանալ այս բոլորը, ահա թէ ինչու այնքան սիրելի է նրա համար կառքը իր զանգի քաղցր հնչիւններով, այնպէս ցանկալի հիւր է ամեն տեղ և՛ այն կառապանը, աշխարհի բանրեբը: Այն գիւղում, ուր ես ասորում եմ, սիրելիս, օրական երեք անգամ պոստ է ստացւում կանոնաւոր կերպով, օրական երեք անգամ պոստային ցրիչը, մի նիհար, երկարահասակ աղջիկ թղթերով լեցուն կաշուէ

պարկը կախած ուսից՝ հանդարտ անցնում է գիւղի փողոցներով, մտնում է տները, բաժանում է լրացրերն ու նամակները, ապա դուրս է գալիս գիւղից և գնում է գէտի հետաւոր խրճիթները. դաշտերում իմ սովորական զբոսանքների ժամանակ ես յաճախ եմ հանդիպում այդ թղթատար աղջկան. թեթեալ քայլ և լուրջ, իր կատարած զեզեցիկ զերի բոլոր պիտակցութեամբ նա անցնում է դաշտերով մեն մենակ, ծածկւում է այս ձորակում, այն բլրի ետեւը, այս անտառակում, ուր մի հատիկ, մենաւոր խրճիթ կայ, որ ստանալու մի բան ունի։ Նայում եմ այդ աղջկան, և պատկառանքով է լցւում սիրտս գէտի այդ նիհար, փխրուն արարածը, որ ներկայանում է իմ աչքին որպէս քաղաքակրթութեան կենդանի խորհրդանշան։ Կառւէ այն փոքրիկ պարկը, թղթերի այն կոյտը, դա ամբողջ աշխարհի մարդկութեան միտքն ու հոգին է։ Համամարդկային մեծ բնական ջրան ու ցրիւ անդամների մէջ այդ փոքրիկ աղջիկը ինձ ներկայանում է որպէս մի գիւթական օղակ, որ այս հետաւոր ձորերում, լեռներում, անտառներում ապրողներին կապում է այնքան աշխարհների, այնքան քաղաքների, այնքան ծանօթների և անծանօթների հետ։ Այսպէս է միշտ, սիրելիս, աշխարհի բազմա անօրինող հզօր ֆակտորների կողքին շատ անգամ մի թոյլ, մի փոքրիկ արարած հրաշքներ է գործում լուսնեան ու անյայտութեան մէջ. այս փոքրիկ աղջիկը, որ վազվզում է դաշտերում խորհրդաւոր կապոյն ուսին, բոտ իս մի այնպիսի երևոյթ է, որի բացատրութիւնը կ'ընդգրկէր քաղաքակրթութեան ամբողջութիւնը։

Եւ դա շատ հասկանալի է, սիրելիս, որպէսզի մի երկրում նրա զիւղական ազդեցնակութեան մէջ անգամ պոստը դառնայ անխուսափելի անհրաժեշտութիւն, որպէսզի հնարաւոր դառնայ, որ մի այսպիսի աղջիկ մենակ ու անպաշտպան, ծրարները շաւակած վազվզի լեռներում, հարկաւոր է ոչ թէ տարիների՝ այլ դարերի քաղաքակրթութիւն անցած լինել։ Ահա թէ ինչու ասում եմ, որ այդ երևոյթի բացատրութիւնը քաղաքակրթութեան ամբողջ պատմութիւնն է։

Իմ առաջին այցելութիւնը շվեյցարական գիւղական պոստատանը ես երբէք չեմ մոռանայ։ Քիչ անգամ քաղաքակրթական այնպիսի հետաքրքիր, այնքան խոշոր երևոյթ, որպէս պոստն է, կարող է այն աստիճան զեղջուկ, պարզ բնաւորութիւն բաւական, ինչպէս այդ պատահել է Շվեյցարիայում։ Բոլոր այն նոր պաշտօնական ձևականութիւնները, որոնք խորթ են օրէնքների ոգուն՝ և արդիւնք սոսկ տառակերութեան, որոնք սակայն այնպէս խեղդում են ամեն մի կենդանի դործ՝ անվերջ, անօգուտ արդիւնքներ յարուցանելով կեանքի յառաջադիմող հո-

սանքի գէմ, այստեղ ջնջուած են խաղառ, և մնացել է ինքը
զործը, նրա իրական պաշտամունքը հասարակական բարիքի և
քաղաքակրթութեան համար:

Ասածիս իբրև անհերքելի ասպարոյց ևս կը նկարագրեմ
տեսածս պոստատունը գիւղում: Փոքրիկ երեխան ինձ ցոյց է
տալիս մի սովորական տուն, ինչպէս չինում են շվեյցարական
գիւղական տները: Արտաքուստ ոչինչ չը կայ, որ վկայէ, թէ
առաջդ մի հասարակական հաստատութիւն է, բացի պատին
կպցրած կապոյտ պոստարկից:

Բայ ըստում մի փոքրիկ քարէ աւազան կայ, ուր ջուրը
թափւում է մի ծորակից: Աւազանի մօտ արեկող արած թաւա-
լում է մի սիրուն կատու: Նրանից քիչ հեռու մի տարիքաւոր
ու յոգնած տեւքով կին լուացք է անում:

Ես մօտենում եմ և կանգ առնում մտածելով վարանոտ:

—Պարոնը երևի պոստատունն է հարցնում, ասում է
լուացք անող կինը ինձ նայելով:

—Այո, տիկին, բարի եղէք, խնդրեմ ինձ ցոյց տալ:

—Համեցէք, հետևեցէք ինձ:

Բարի կինը թողնում է լուացքը, ձեռներն շտապով սըր-
բում է զոգնոցով և առաջ անցնում: Ես հետևում եմ, ներս ենք
մտնում մի փոքրիկ նրբանցք, այնտեղ լալիս է մի փոքրիկ և-
րեխայ, իմ ուղեկցուհին նրան հանգստացնում է և ձեռքից
բռնած գնում՝ ինձ պատուիրելով սպասել. մի վայրկեան յետոյ
իմ առջևի պատի վրայ բացւում է փոքրիկ դռնակը, և ևս նա-
յում եմ, պոստատունն է, և լուացարար կինը պոստի կառավա-
րիչն է:

Նայում եմ, մի հատիկ փոքրիկ սենեակ է, մի սեղան, վը-
րան մարկաններ, ծրարներ, թղթեր, նրա առաջ մի տաբուրետ,
որի հետ խաղում է նոյն երեխան, մերթ ընդ մերթ նայելով
մօրը, որ ընդունում է իմ նամակը: Մօտիկ չէնքից, որ մի դոմ
է, լսում է կովի բառաչը, կինը մի վայրկեան կանգ է առնում և
կանչում է մէկին, և ինքը դուրս գնում. մի դուռ է բացւում
խորքում, յայտնւում է մի ջահիլ աղջիկ, նա իր բանը գիտէ,
անխօս մօտենում է սեղանին, չարունակում է մօր սկսածը:

Զրբընդ, զրբընդ... զրսում կանգ է առնում պոստային
կառքը, աղջիկն աճադարելով դուրս է դալիս ընդ առաջ. կառավանը,
որ միևնոյն ժամանակ պոստային պաշտօնեան է, բարձրաձայն և
ուրախ չեչուով բարևում է աղջկան, առողջութիւնն է հարցնում,
մի քանի կօմպլիմենտներ ասում, երկուսով էլ բացսիրտ ծիծա-
ղում են:

Ապա հանդարտութեամբ կատարւում է կապոցների փո-

խանակութիւնը, կառքը հեռանում է դէպի ուրիշ գիւղեր, իսկ աղջիկը սկսում է բանալ նոր կապոյցները և կարգաւորել: Եւ հետևում եմ այդ տեսարանին մի այնպիսի բայց հետաքրքրութեամբ և ուշադրութեամբ, որ քիչ է մնում զարմանք չարժի: Եւ ճշմարիտ՝ ես զարմայած եմ այս բոլորի վրայ, իսկ նրանք զարմանում են երևի իմ զարմանքի վրայ:

Սակայն պէտք է հարձել, թէ գիւղական բոլոր պոստատներն այս աստիճան անշուք են, աւելի չուտ սա մի բացառութիւն է, գուցէ և ժամանակաւոր. եթէ ես նկարագրեցի այն, միայն կարգերի գեղջուկ պարզութիւնը ցոյց տալու համար էր և ոչ եթէ շէնքի մասին զաղափար տալու: Ընդհակառակը ամենապաւ շէնքերը չվէյցարական թէ քաղաքներում և թէ գիւղերում պոստատներն են և կրթական հաստատութիւնները: Գիւղերում իւրաքանչիւր զարոյցական մեծ ու չքեղ շէնքի մի մասը յատկացւում է պոստին: Այսպիսով գիւղական ուսուցիչը և պոստային միակ պաշտօնեան մի գրաւիչ դուզափայտութեամբ աշխատում են միեւնոյն շինութեան մէջ, միեւնոյն յարկի տակ, որպէս թէ զոյգ ամուլներ միեւնոյն քաղաքակրթական մեծ գործի:

Ուշադրաւ մի երեւոյթ ես, գիւղերում պոստային պաշտօնէութիւնն ասես մի որեւէ ընտանիքի սեփականութիւն չինի: Եթէ ընտանիքի տէրը կարգուած պաշտօնեայ է, ապա միւս անդամները նոյն պաշտօնի նեղութիւնները նրա հետ կիսում են հաւասար չափով, նրա պարտքը կատարում են փոխադրութիւն: Երբեմն պոստատանը կարելի է տեսնել մի աղամարդ սպիտակ կտակէ շալկով, մի ժամ յետոյ ձեռք կ'ընդունի նրա կինը, յետոյ տղան, վերջիվերջոյ նաև աղջիկը, նայելով թէ ո՞վ է ազատ և ո՞վ է զբաղուած: Եւ այս բոլորը կատարւում է ամենաբնական եղանակով, ոչ ոքի համար սա տարօրինակ չէ, ոչ ոք այս հանդամանքը օրէնքի դէմ չէ համարում, տատակերութիւնն այնտեղ անձանօթ է:

Շատ անգամ էլ պոստ ստացողը, կարգադրողը հայրը կամ մայրն է լինում, իսկ ցրիչը, հեռաւոր խրճիթների և ձորերի նամակատարը նրանց փոքրիկ տղան կամ աղջիկն է: Ահա թէ ինչու պոստային գործն՝ ինչպէս ստացի իւրաքանչիւր գիւղում դառնում է մի հատ ընտանիքի սեփականութիւն:

Եւ զարմանալին այն է, որ այս աստիճան նահապետական, պարզ կարգերի մէջ, ուր մեծաւորի հսկողութիւն ու խրատութիւն չը կայ, ուր ահաւոր վերաքննիչը մրկի պէս չէ գալիս անցնում, այնուամենայնիւ ոչ մի անկարգութիւն, ոչ մի զեղծում, ոչ մի անկանոնութիւն ընդհանուր գործավարութեան մէջ: Ոչ ոք առիթ չի ունենայ բողոքելու, թէ իր նամակը կորաւ, թէ

լրացիր ժամանակին չը հասաւ, ոչ որ ստիպուած չի լինի զընայ պատից իր լրացիր կամ համակն ստանալու: Շուր թէ ցուրտ, անձրև թէ պարզ եղանակներին միեւնոյն ցրիչը որոշ ժամերին իր կառուցը չստանալով՝ անցնում է դռնէ դուռ, ձորից ձոր՝ դաշտից դաշտ, իր պարտը կատարելու: Փոքրիկ Դաշնակցութեան անխնայ պաշտօնականներ, որոնք խաւարի ու լուսնի տակ մէջ հաւատարիմ իշանց երկրի մեծ աւանդութիւններին, ամենախորքը դործի մէջ անգամ իրանց հայրենիքի վատքին են ծառայում անխորհրդի ու չիտակ ընթացքով:

Ձր մտանում աւելացնել, որ պոստի հետ միասին իւրաքանչիւր գիւղում հնարաւոր է նաեւ հեռագիր ստանալ: Իսկապէս շատ անգամ բուն հեռագրատուն չը կայ, բայց գիւղը միացած է մօտակայ երկաթուղային կայարանի հետ հեռախօսով, հեռագիրն ստացւում այդ կայարանում և այնտեղից հեռախօսով յայտնում է գիւղական պոստին, և ահա հեռագիրը պատրաստ է: Այս սխառմով համարեա իւրաքանչիւր գիւղից կարելի է հեռագրել աշխարհի որ ծայրը կամենար: Այսպէս է միայն փոքրիկ, աննշան գիւղերում, բայց մեծ գիւղերը ուղղակի հեռագրաւարով են միացած մեծ կենտրոնների հետ:

Նամակիս սկզբում ես ասացի, որ ըստ իս քաղաքակրթութեան լուսավոյն չափը պոստային կանոնաւոր հաղորդակցութիւնն է որեւէ երկրում: Դրա ամենախալտն ապացոյցը դարձեալ Շվեյցարիան է: Եթէ, այս երկրի գիւղական աղղաբնակութիւնը օրական երեք անգամ պոստ է ստանում, այդ այն պարզ պատճառով է, որ նա կարելի ունի, որ նրա համար դա դարձել է կենսական պահանջ:

Ձրի և պարտադիր տարրական ուսումը Շվեյցարիայի գիւղական աղղաբնակութեան մտաւոր աստիճանն արդէն այնքան է բարձրացրել, և ճաշակն այնպէս զարգացրել է, որ քաղաքակրթութեամբ մարդուն յատուկ մի շարք մտաւոր պահանջներ՝ ինչպէս օրինակ ընթերցանութիւնն է՝ և նրան անբաժան լայն հետաքրքրութիւնը օտար աշխարհների կեանքով, նրա համար դարձել են կենսական խնդիրներ: Մի կողմ թաղնական ընդհանրապէս գործնական կեանքն վերաբերեալ անհրաժեշտ թղթակցութիւնները՝ շվեյցարական գիւղացին նաեւ լրագրի այնպիսի պահանջ ունի, որ ամենօրեայ պոստը դարձել է նրա համար անխուսափելի:

Երեկ պոստատուն մտայ իմանալու համար, թէ քանի թերթ է ստացւում այս փոքրիկ գիւղում, ուր հաղիւ 20—30 ընտանիք են ապրում: Եւ լինչ, կարող եմ երեւակայել իմ գարմանքը, երբ պոստային պաշտօնական ամենասովորական եղանակ-

կով ինձ հաղորդեց, որ Պիդուում ստացւում են 52 օրինակ գանազան թերթեր և ամսագրեր: Ուրիշ խօսքով ասին չը կայ, որ մի՛ երբեմն նաև երկու թերթ չը ստանայ: Ես ճանաչում եմ դրանցից մի քանիսը: Ամենից տարածուածը, մասնաւորապէս Վօկանտօնում, Լօզանում հրատարակուող «Feuille d'avis»-ն է, մի սովորական յայտարարութեան թերթ, ինչպէս այդ ցոյց է տալիս վերնապիւրը, բայց այնքան բազմակողմանի բովանդակութեամբ, որ բոլորովին բաւական է մի գիւղակի՝ աղգարնակութեան հետաքրքրութեանը բաւականութիւն տալու: Ես ամեն օր ունի քաղաքական հեռագրեր աշխարհի բոլոր ծայրերից, քաղաքական լուրեր, քաղաւածքներ օտար թերթերից, չվէյցարական ներքին, անտեսական, հասարակական, քաղաքական կեանքին վերաբերեալ յօդուածներ ու լուրեր, կառավարչական հաղորդագրութիւններ, երկրի օրէնսդրութեան վերաբերեալ մանրամասն տեղեկութիւններ, թեթիւ ընթերցանելի վէպիկներ և բազմաթիւ ու բազմատեսակ յայտարարութիւններ: Ի պատիւ Շվէյցարիայի պէտք է ասել, որ այսպիսի թերթերի տուած բարոյական-մտաւոր անունքն էլ խիստ առողջ է, և չվէյցարական մամուլը ժողովրդի սիրտը և միտքը չէ թունաւորում, հասարակական քաղաքական խնդիրների վերաբերմամբ թիրիմացութիւններ չէ տարածում, չէ ստում, չէ խաբում: Ահա թէ ինչու չվէյցարական գիւղացին ճշտիւ գիտէ ան ամենը, ինչ կատարւում է թէ իր երկրում և թէ իր երկրից դուրս աշխարհի բոլոր ծայրերում, և գիտէ մանրամասնաբար, ապրում է ոչ միայն իր հայրենիքի, այլև համամարդկային հայրենիքի մեծ կեանքով, մեծ ցաւերով ու ուրախութիւններով: Ես երբեք չեմ կարող մոռանալ մի դէպք, որին ականատես եղայ չվէյցարական գիւղում, և որ խորապէս յուզեց ինձ: Ամրան սկզբին հեռաւոր գիւղում յարմար պանսիօն փնտռելով՝ կանգ առայ մի գիւղացու տան առաջ: Տանտիկինը, որից տեղեկութիւններ էի խնդրում, հետաքրքրուեց իմ աղջկութեամբ, ես մի փոքր չփոթուած միացի՝ հաստատ համոզուած, որ այս գեղջկուհին այս խուլ լեռներում հայ անունը լսած չը պիտի լինի, և հետևապէս հարկաւոր է երկար բարակ բացատրել, թէ ինչ ասել է հայ. սա մի հանդամանք էր, որ շատ էլ չէր չոյում իմ աղջկային հպարտութիւնը:

— Հայ եմ, ասացի վարսնոտ եղանակով:

— Ի՞նչ էք ասում, հայ էք, հա՛, խեղճ հայեր, դժբաղդ ժողովուրդ, սուլթանը ձեզ ինչպէս կոտորեց, ախ, Տէր Աստուած, դու ինչու թոյլ ատիր, խեղճ հայեր... և բարի կինը սկսեց հեկեկալ և աչքերը սրբել զոգնացով: Պարզուեց, որ նա հայոց հար-

յի վերջին տարիների ամբողջ պատմութիւնը գիտէ իր վարդիկ թերթից, որ կարդում է երեկոները իր երեխաների հետ, և ինչ ասել կ'ուզի, փոքրիկ երեխաներն էլ գիտեն շատ բան այն քրքրատունաց զժրագոյ ժողովրդի մասին, որին թիւրքերը կոտորում են հետաւոր արեւելքում: Այս երեսիքը մենակ Վօ կանտոնում չէ, այլ ամբողջ Շվեյցարիայում նոյնն է, ամենքը կարդացել են, ամենքը գիտեն, և նրանց չիտակ, մարտը մամուլը ոչինչ չէ թաղցրել, ոչինչ չէ կեղծել: Թիւրքական ոսկիներն այստեղ ոչինչ չէին կարող անել, սրանց բարոյական մաքրութիւնը մի ժայռ է, որի վրայ կը խորտակուի զայթակղութեան ամեն մի նողկալի փորձ: Ակամայ միտք ընկաւ Ֆրանսիական Le petit journal-ը, որը նոյնպէս մի շատ տարածուած պատկերազարդ թերթ է ամբողջ Ֆրանսիայում: Հայկական սարսափների ժամանակ այս թերթի «աղնիւ» խմբագիրներն իրանց ընթերցողներին ուղարկեցին պատկերներ, որոնք ցոյց էին տալիս, թէ ինչպէս հայերը աւերում են թիւրքական մզկիթները և կոտորում են «խեղճ» թիւրքերին: Ապականուած մամուլի վարիչները աշխարհի մեծագոյն ոճրագործներն են:

Յ'գրութիւն!

Ընկերդ՝ ԿՈՒՐԲԱԹ-ՀԱՐՈՒՆ

ՀԱՅ ԿՆՈՋ ԶԱՅՆԸ *)

II

Շատերը աշխատում են հաստատել, թէ կնոջ ոչ—տնկախ տնտեսական դրութիւնը մեծ օգուտ է բերում մայրութեանը, որովհետեւ այդ դրութեան մէջ կիներ աւելի մասնազիտօրէն է վերաբերւում գէպի իր կոչումը: Բայց դա սխալ կարծիք է, մայրութիւնը զրանից ոչ մի օգուտ չէ ստանում: Նոյն իսկ չափազանցութիւն չի լինի, եթէ ասենք, թէ այդպիսի դրութիւնը ընդհակառակը վնասում է մայրութեանը, սրովհետեւ մեծ մասամբ զրա հետեանքներն են վաղաժամ ծնունդները և երեխաների մահուան թւի աստիճանաբար մեծանալը:

Կար ժամանակ, երբ կիներ գնահատւում էր իր երեխաների քանակով, քանի շատ երեխաներ ունենար կիներ, այնքան բարձր էին գնահատում նրան: Բայց երբ զարգացաւ արդիւնադործութիւնը, և զփութարացան կեանքի պայմանները, հայրը այլևս չէր ուրախանում իր երեխաների թւով: Այդ պատճառով աղքատ դասակարգի մէջ առաջ է եկել սակաւաթիւ երեխաներ ունենալու հակում: Բայց հարուստ կանայք էլ յետ չեն մնում այդ հակումից:

Չունենալով ոչ մի աշխատանք, շատ անգամ նոյն իսկ անային ոչ մի զբաղմունք, հարուստ կանայք ձգտում են զոնէ արտաքին գեղեցկութեամբ փայլել: Իսկ ճշմարիտ մայր լինել և միևնոյն ժամանակ արտաքին փայլը, գեղեցկութիւնը չը կորցնել, դա զրեթէ անկարելի բան է: Հէնց զրա համար էլ նրբանք շատ անգամ աշխատում են ամուսնութեան բնական հետևանքից—մայր լինելուց խոյս տալ: Սակայն այդ միևնոյն շար-

*) Տե՛ս Մուրճ № 1:

ժողովները չեն, որ ստիպում են աղքատ դասակարգի կանանց էլ խոյս տալ երեխայ բերելուց: Ո՛չ, այստեղ մեծ դեր է խաղում չքաւորութիւնը—հացի խնդիրը:

Ի հարկէ՝ թէ հարուստ և թէ չքաւոր ընտանիքներում այդ բանը տեղի չէր ունենայ, եթէ մայրերը կանգնած լինէին իրանց կոչման բարձրութեան վրայ, եթէ ունենային ցանկալի կրթութիւնը, եթէ հասկանային մայրութեան վեհութիւնն ու մեծ պատասխանատուութիւնը:

Ո՛րքան բարեքներ կարող են հասցնել մարդկութեանը կրթութեամբ մայրերը...

Ինչպէս բոլորին յայտնի է, երեխաներն աւելի մօտ են են լինում իրանց մօրը, քան հօրը: Շատ երեխի մարդիկ մինչև իրանց կեանքի վերջը մեծ պատկասանքով ու սիրով են յիշել իրանց մօր անունը:

Պատերազմի դաշտում մեռնող զինուորը յիշում է իր մօրը, ցանկանում է նրան տեսնել: Անառակ որդին իր մօր մօտ է վերադառնում, նրա զգուհներն է ապաւինում: Մայրը իր զաւակների համար մի տեսակ փարոս է թշուառութեան և տըխրութեան ծովում: Նա է երեխաներին սկզբնական կրթութիւն տուողը: Ինչ որ զիտէ, ինչ որ զգում է—այդ բոլորը նա տալիս է իր զաւակներին, ուստի չը պիտի զարմանալ, որ մեր ամենաքնքշող ու ամենախոր զգացմունքները «մայր» խօսքի շուրջն են պտուտում:

Հին ժամանակներում երեխաների ամբողջ դաստիարակութիւնը ընկնում էր ծնողների, մասնաւորապէս մօր վրայ: Իսկ այժմ այդպէս չէ. երեխաների դաստիարակութիւնը սկզբում մօր ձեռքին է, իսկ յետոյ անցնում է դպրոցներին, հասարակութեանը:

Հին ժամանակներում մայրութիւնը կատարում էր որպէս մի բնազդ, որպէս սեռական յարաբերութեան մի բնական հետեանք. իսկ ներկայումս դրա վրայ աւելացել է նաև դիտակցութիւնը, զարգացած խելքը:

Կենդանական ոչ մի տեսակի ժառանգները այնքան հոգատարութիւն և երկարատե դաստիարակութիւն չեն պահանջում, որքան մարդկային ժառանգները: Ո՞վ պէտք է լինի այդ հոգսը քաշողը, այդ պահանջը լրացնողը. ի հարկէ՝ մայրը: Ո՛րքան մեծ է նրա դերը: Համեմատենք մօրից զրկուած երեխային մայր ունեցողի հետ: Համեմատենք երկու երեխաների, որոնցից մէկը միայն մօր հոգատարութեան տակ է, իսկ միւսը—ծառանդի ու դաստիարակների և այն ժամանակ իր հասկանանք այն մեծ ոյժը, այն մեծ ազդեցութիւնը, որի անունն է «մայրու-

Թիւնն: Լաւ մայրերը կարող են աշխարհ շինել, իսկ վատերը՝ քանդել:

Արժանի են արդեօք համակրութեան այն մայրերը, որոնք իրանց հանդստութեան ու զուարճութիւնների պատճառով ուրիշի խնամքին են յանձնում հարազատ զաւակներին կամ թողնում են թափառել փողոցներում, հրապարակներում առանց խնամքի ու հսկողութեան: Երբ մենք պատահում ենք մի շատ առողջ և բարոյապէս մաքուր օրիորդի կամ երիտասարդի, այդ բանը իսկոյն և եթ վերագրում ենք հողատար մօր ջանքերին ու դաստիարակութեանը: Իսկ ով է մեծացնում այն հազարաւոր ստոր, կեղտոտ, փչացած էակներին, որնք կատարեալ չարիք են դառնում հասարակութեան համար:

Երբ մենք խօսում ենք յայտնի մարդկանց մասին, իսկոյն յիշում ենք նրանց մայրերին: Իսկ ով է ծնում ու սնուցանում բաղմաթիւ ոճրագործներին, գողերին, աւազակներին: Ի հարկէ մայրերը, դարձեալ մայրերը:

Ինչպէս էլ քննելու լինենք հարցը, կը տեսնենք, որ մայրական կոչումը շատ մեծ դեր է խաղում հասարակական կեանքում:

Բնութիւնը կին արարածին տուել է մի մեծ արտօնութիւն՝ մարդկութեան համար նոր անդամներ ծնելու և մեծացրնելու արտօնութիւնը: Իսկ հասարակութիւնը այդ բանը գիտենալով հանգերձ՝ նրա գործունէութեան առաջ պատնէշներ է բարձրացրել, նրան զրկել է ազատութիւնից, անկախ դրութիւնից, նրան թոյլ չէ տալիս բարձր գիտութեան հետեւելու, իր ոյժերը կատարելագործելու: Ո՛րքան վնասակար է այդպիսի վերաբերմունքը, ո՛րքան ամօթալի:

Մեր մայրերը տղէտ են, չեն հասկանում իրանց կոչման բարձրութիւնը. իսկ ով է մեղաւոր, ով է նրան այդ գրութեան մէջ դնողը: Ի հարկէ՝ այն հասարակութիւնը, որն իր աւանդական սովորութեամբ ստիպում է կնոջը դուրս չը գալ ընտանեկան շրջանից, միշտ տղամարդու հպատակն ու ստրուկը մնալ և չը հետեւել գիտութեան ու հասարակական կեանքի հոսանքին:

Կինն իր բաղմակողմանի գործունէութեամբ սլիտի մասնակցէ սօցիալական կեանքին, որպէս զի հասկանայ նրա լաւ ու վատ կողմերը, նրա ընթացիկ պահանջները և այդ բոլորի համեմատ սերունդ պատրաստէ, երեխաներ կրթէ ու մեծացնէ:

Այն, իւրաքանչիւր կին դեռ մինչև մայր դառնալը սլիտի լաւ ճանաչէ կեանքը և հասկանայ իր բարձր կոչումը: Իսկ մեզանում բոլորովին հակառակն է տեղի ունենում: Մեր օրիորդները կրթւում են այնպիսի պայմաններում, այնպիսի ուղղութեամբ, որ բոլորովին առնչութիւն չ'ունի մայրական պարտա-

կանութիւնների հետ: Նրանք պատրաստուում են, դաստիարակուում են միայն նրա համար, որ զրաւեն հակառակ սեռին, բաւարարութիւն տան նրանց պահանջներին: Արտաքին գեղեցկութիւնը, զարդն ու զարդարանքը նրանց աւելի է զբաղեցրնում, քան ներքին գեղեցկութիւնը, քան հոգու և սրտի դաստիարակութիւնը:

Նրանք չափ բան են կարգում, չափ բան են սովորում, իսկ մայրութեան մասին—ոչինչ: Մայրական պարտականութիւնների հետ նրանք ծանօթանում են միայն այն ժամանակ, երբ մայր են դառնում, այսինք երբ երեխայ են ծնում: Այս դրութիւնը կարելի է համեմատել այն տղամարդկանց դրութեան հետ, որոնք իրանց ձեռքն են առել ամբողջ ազգի պաշտպանութիւնը, բայց ոչ մի ղէնք չունեն դրա համար: Ի՞նչ կը լինէր այդ ազգի վիճակը, եթէ նրա զինուորները մինչև պատերազմի դաշտ գուրս դալը ոչ մի գաղտնիար չ'ունենային պատերազմի կամ զինուորական ծառայութեան մասին:

Կանանց կրթութեան ծրագրի մէջ չէ մտնում «մայրութեան» առարկան: Մինչև իսկ ամօթ է համարւում աղջկան ծանօթացնել մայրական ապագայ սուրբ պարտականութիւնների հետ: Լուսութեամբ թոյլատրւում է, որ այդ բանը կատարուի այսպէս կոչուած՝ «մայրական սուրբ բնազդով»: Իսկ կեղծ քաղաքավարութիւն, արտաքին փայլ, հաճոյախօսութիւն ու կօկեւութիւն—զրանք թոյլատրելի են: Չէ որ այդ միջոցներով կինը կարող է զրաւել տղամարկանց, ուրեմն էլ ինչո՞ւ ուրիշ բաների մասին մոռա՞նք: Այսպիսով հասարակութիւնը ստիպում է, որ կինը միայն իւր բնազդի միջոցով հասկանայ մայրական սուրբ պարտականութիւնները: Մայրական բնազդը չափ բարձր և սուրբ զգացմունք է, բայց միայն այն չափով, ինչ չափով բնութեան ամեն մի օրէնք: Զարգացման ստոր աստիճանի վրայ կանգնած վայրենիների և կենդանիների համար բնազդը չափ մեծ գեր է խաղում, իսկ քաղաքակիրթ հասարակութեան համար միթէ ամօթ չէ, որ ստիպում է կնոջը կանգնել այդ միևնոյն աստիճանի վրայ և միմիայն բնազդի թելադրութեամբ կատարել իր պարտականութիւնները:

Կինը մինչև այժմ զրկուած է եղել ազատութիւնից ու լայն զործունէութիւնից, որը զարգացնում է մարդու միտքը, ուժեղացնում է կամքը և կատարելագործում է ընդունակութիւնները: Նա չափ յետ է մնացել տղամարդուց: Ահա այդպիսով ծնող մարդկութիւնը մեծանում և կրթւում է ազէտ ու անխորձ մայրերի ձեռքով:

Բայց ամեն մի մայր՝ լինի նա տղէտ կամ գիտուն, իր

սրտում թագցրած է լինում մի խոր զղացմունք, որի անունն է «մայրական սէր»:

Մայրական սէր—դա մի անսահման ոյժ է, բայց այդ ոյժը պահանջում է ղեկավար, ուղղութիւն տուող: Միայն սէրը երեխային օգուտ չէ կարող բերել, իսկ եթէ այդ սէրը միացած է գիտութեան ու ազատութեան հետ, այն ժամանակ կարող է հրաշքներ գործել:

Կին-մայրը բնազդաբար ցանկութիւն է զգում կրճրով կերակրելու իր երեխային: Շատ մայրեր այդ բանից էլ զրկուած են՝ հիւանդութեան կամ մի այլ պատճառով: Այդ միևնույն բռնազգը ստիպում է նրան սիրել իր զաւակներին, իսկ ուրիշ... Ուրիշ ոչինչ: Երբ հարկաւոր է այդ զաւակին, այդ գեղատիր-թիթ էակին կրթել, կատարեալ մարդ դարձնել, այն ժամանակ անդօր է բնազդը: Այդ տեղ անհրաժեշտ է գիտութիւն ու նախապարաստութիւն, սրնայից զուրկ է մեր կանանց ամենամեծ մասը... Դրանց համար մայրական պարտականութիւնները կարծես վերջանում են «ծիժ տալով»: Երեխային ծծից կտրեց—ուրեմն մայրական ամենազիրաւոր պարտականութիւնից ազատուեց: Բայց չէ՞ որ կենդանիներն էլ այդպէս են վարւում: Մեթէ մարդը այդ միևնույն աստիճանի վրայ է կանգնած:

Երբ սղամարդը ուղում է մի որեւէ արհեստով պարապել, սկզբում նա սովորում է այդ արհեստը: Հակառակ դէպքում նա պարապ կը մնայ, հասարակութիւնը նրան գործ չի հաւատայ: Իսկ մայրութիւնը... Մեթէ հասարակ արհեստից էլ ստոր է, որ հասարակութիւնը նրա համար ոչ մի նախապարաստութիւն չէ պահանջում մայրերից:

Երեխաների մահացութեան թւի չափութիւնը, նրանց վատասողչութիւնն ու ֆիզիքական—մտաւոր անբաւարար զարգացումը ցոյց են տալիս, որ մեր մայրերը կանգնած չեն իրանց կոչման բարձրութեան վրայ:

Գուցէ ասուցներ լինեն, թէ այդ բանում մեղաւորը իրանք կանայք են: Ինչու չեն հասկանում իրանց կոչումը, ինչու չեն կատարում իրանց պարտականութիւնները... Այո, կանայք էլ են մեղաւոր, բայց ամենամեծ մեղքը սղամարդկանց—ամբողջ հասարակութեան վրայ է բնկնում, որովհետեւ նրանք են այդ գրութիւնը ստեղծողը, նրանք են կանանց ազատութիւնը ճշնշողը, նրանց իրաւունքները սահմանափակողը:

Մեր ընտանեկան կեանքը կարօտ է բարեփոխութեան, կարօտ է գիտութեան լոյսի, բայց մենք նրան չըջապաւել ենք անթափանցելի քողով, որպէսզի օտարի աչքը ներս չը թափանցէ: «Տունը մարդու ամրոցն է», ասում է ժողովրդական ա-

ռաժը, իսկ այդ տան տէրը—տղամարդը ամեն կերպ խոյս է տալիս փոփոխութիւններէ:

Մեր մէջ մի տեսակ համոզմունք է կազմուել, թէ մեր ընտանեկան կեանքը շատ լաւ վիճակի մէջ է, թէ նրա գլխաւոր հիմքը կրնն է եղել և պիտի լինի, ուստի կանանց գրութեան փոփոխումը կարող է քանդել այդ տան «օջախը», կարող է աւերել ընտանեկան երջանկութիւնը:

Այդ երեւոյթի գլխաւոր պատճառն այն է, որ մենք արդէն վարժուել ենք հին կարգերին. իսկ երբ մարդ գոհ է գոյութիւն ունեցող պայմաններից, այն ժամանակ շատ դժուար է նրան համոզել, թէ նրանք վնասակար են, թէ նրանցից աւելի լաւերը կան: Նոյն իսկ դժգոհ մարդը աւելի շուտ այդ վատ պայմանները անհատական հանգամանքների կը վերագրէ, քան թէ ընդհանուր չարիքի: Շատերը նոյն իսկ չէին էլ ցանկանայ չարիք պատճառող պայմանները փոխել, վախճանալով թէ մի գուցէ նորերը հնարից էլ վատթար լինեն:

Ահա այդ հանգամանքները շատ մեծ դեր են խաղում կանանց հարցում: Դրանց ազդեցութեան տակ մենք չենք ուզում հին կարգերը փոխել, նորերը հաստատել, բայց ամենից առաջ մենք աչքի առաջ պիտի ունենանք հետեւեալ տարրական ճշմարտութիւնները:

Մենք ծնունդ ենք ոչ միայն ապրելու, այլ և զարգանալու, առաջադիմելու համար: Սովորական կենդանիների և նրման այն մարդիկ, որոնք կարծում են, թէ միայն գոյութիւն պահպանելով և սերունդ առաջացնելով կատարած կը լինեն իրանց մարդկային պարտականութիւնները: Բայց մարդիկ բարձր են կենդանիներից, նրանց կեանքի նպատակն էլ բարձր պիտի լինի, նրանք միշտ պիտի առաջադիմեն:

Առաջադիմութիւն ասելով պէտք է հասկանալ այն ամենը, ինչ որ նպաստում է մարդկային երջանկութեանը թէ անհատական և թէ հասարակական տեսակէտից:

Արդեօք համապատասխանում է մեր ընտանեկան կեանքը յիշեալ պահանջներին: Ո՛չ. նա իր ցանցերով ճնշել է կնոջ ազատութիւնը, զրկել է նրան անտեսական անկախ գրութիւնից: Նա ոչնչով չէ աջակցում կնոջ առաջադիմութեանն ու երջանկութեանը: Ուրեմն անհրաժեշտ է բարեփոխութիւն մտցնել՝ կանանց համար անտեսական անկախ գրութիւն ստեղծելով:

Այդպիսի գրութիւնը անշուշտ բարեփոխութիւն կը մտցնէ ընտանեկան յարաբերութիւնների մէջ. բայց այդ փոփոխութիւնը օգտակար կը լինի, նա չի փոխի ամուսնական յարաբեր-
Փետրուար, 1903.

բութիւնները, բայցի այն, որ կինն այլևս ամուսնույ տնտեսական կախում չի ունենայ:

Ասողներ կան, թէ կինը չէ կարող լաւ մայր լինել, եթէ տնտեսական անկախութեան ձգտի, եթէ ամուսնանալուց յետոյ էլ ուղենայ իր սեփական աշխատանքով նիւթական բարիքներ ձեռք բերել: Բայց դա միանգամայն սխալ է: Միթէ կինն իր ամբողջ ժամանակը զործադրում է մայրական պարտականութիւնների համար: Ի հարկէ՞ ոչ: Ուրեմն լինչ մնաս, եթէ նա ազատ ժամանակը գրազուի զեղարուեստով, գրականութեամբ, արդիւնադործութեամբ՝ մի խօսքով մի այնպիսի գործով, որը կարող է նիւթական որոշ ապահովութիւն տալ և արդամարդու իշխանութիւնից ազատել:

Չը մոռանանք, որ կան մայրեր, որոնք ուղղակի անկարող են իրանց վրայ վերցնել երեխաների հողատարութիւնն ու դաստիարակութիւնը: Դրա գլխաւոր պատճառները երկու են:

Առաջինը՝ ամեն մի մայր բնութիւնից չունի այն բոլոր բնյունակութիւնները և ոյժը, որոնք անհրաժեշտ են երեխաներին լաւ խնամելու և մեծացնելու համար:

Երկրորդ՝ ամեն մի մայր չէ ունենում իր զաւակներին դաստիարակելու համար անհրաժեշտ գիտութիւնը: Ահա այդ հանգամանքներում մանկական պարտէզները կարող են օգնութեան հասնել:

Այգպիւսիների համար փրկարար միջոց են մանկական պարտէզները, որոնք զգալի չափով թեթեւացնում են մայրական պարտականութիւնները: Այգ հիմնարկութիւնների նպատակն է՝ յանկալի ուղղութիւն տալ երեխաների բնական հակումներին:

Երեխային այդ բանը երբէք չի մնասի, մայրն էլ ոչինչ չի կորցնի: Ի՞նչ մնաս, եթէ երեխան օրուայ մի մասը անցկացնէ հմուտ ձեռքի հսկողութեան տակ: Ի հարկէ մօր կուրծքը և նրա գգուանքները դարձեալ կը կատարեն իրանց դերը: Իսկ գրանց հետ միասին երեխան օրուայ մի մասը կ'անցկացնէ լուսաւոր ու մեծ սենեակներում, կը խաղայ խոտերի ու ծաղիկների մէջ, կը մեծանայ բնութեան գրկում, բանիմաց դաստիարակների ղեկավարութեամբ: Նա մենակ չի լինի, նրա հետ կը լինեն նաև նրա հասակակից ընկերները: Բոլորին էլ յայտնի է, որ երեխաները սիրում են միայն իրանց հասակակիցների հետ խաղալ, որովհետև միայն այդպիսիների մէջ կարող է հաւասարութիւն թափաւ որել: Իսկ ընտանիքի մէջ երեխան չէ կարող այդ տեսակ ընկերներ ունենալ:

Մանկական պարտէզից յետոյ մօր հետ անցկացրած ժամերը աւսնաներջանիկ, աւսնաքաղցր ժամերը կը լինեն երեխայի

համար: Օրերն այդ տեսակ կանոնաւոր անցկացնելը երեխայի հոգու մէջ կը գրօջմէ հաւասարութեան և ընդհանուր շահերի գիտակցութիւնը և կը հեռացնէ ամեն մի ետական զգացմունք, որը զարգանում է, երբ նա միակ երեխան է ընտանիքի մէջ, կամ երբ նրան ճնշում են մեծ եղբայրներն ու քոյրերը:

Ամփոփելով մեր վերի ասածները՝ կը դանք այն եզրակացութեան, որ մայրերը կարող են հրաշքներ գործել, ահագին բարիքներ հասցնել մարդկութեանը, եթէ կանգնած լինեն իրանց կոչման բարձրութեան վրայ, եթէ ունենան գիտութիւն ու անտեսական անկախութիւն:

III

Հին դարերից սկսած երկու սեռի մէջ բաժանուած աշխատանքի ընական հետեանքը այն է եղել, որ կնոջը բաժին է ընկել տնային գործունէութիւնը—անտեսութիւնը, իսկ տղամարդուն՝ ամբողջ աշխարհը: Այդպիսով մայրական բարդ պարտականութիւններից յետոյ կնոջ կեանքում մեծ նշանակութիւն ունի տնտեսութիւնը: Մենք տեսանք, որ կանայք հասարակական աննպատու պայմանների չնորհիւ չեն նախապատրաստում մայրութեան համար: Այժմ քննենք և տեսնենք, թէ արդեօք ներանք նախապատրաստուում են իրանց միւս գլխաւոր պարտականութեան համար:

Մենգառութեան նիւթերը մինչև մարդու բերանը հասնելը՝ շատ անգամ փոխարինութեան սխառմի չնորհիւ երկար ճանապարհորդութիւններ են կատարում, երկրից-երկիր են անցնում: Այդ նիւթերի վերջնական ընտրութիւնն ու մշակումը կընոջ պարտականութիւնն է կազմում: Կինն է նրանցից կերակուր պատրաստողը:

Եթէ այդպէս է, եթէ ուտելիք պատրաստելը միայն կնոջ սեփականութիւնն է կազմում, ապա ուրեմն պէտք է սպասել, որ նա՝ այդպէս ասած՝ խոհարարական գիտութիւնը լաւ սովորած կը լինի: Սակայն իրականութեան մէջ այդպիսի բան չը կայ: Կանանցից շատերը զազափար անգամ չ'ունեն ուտելիքի մթերքների լաւ ու վատ յատկութիւնների մասին: Նրանց շատ հեշտութեամբ խաբում են ծախողները՝ լաւի տեղ վատը տալով: Եթէ ամեն մի անտեսուհի ունենար մասնագիտական հասկացողութիւն, անշուշտ նա կը նկատէր ու կը հասկանար այն բոլոր խարդախութիւնները, որ կատարում են խանութպանները՝ կաթի, սնկի, մրգի, ջրի, մսի և այլ նիւթերի վերաբեր-

մամբ: Դրանք այնպիսի խարդախութիւններ են, որոնք երբեմն մեծաւեծ վնասներ են հասցնում մարդկային առողջութեանը:

Խոհարարութիւնն էլ մի այնպիսի արհեստ է, որ պահանջում է որոշ գիտութիւն և նախապատրաստութիւն:

Ճիշտ է, կինը աշխատում է տան մէջ, կերակուր է պատրաստում, բայց այդ բոլորը նա անում է իր «թագաւորի», իր ամուսնու ճաշակին ու պահանջներին բաւարարութիւն տալու համար: Այդպիսով տղամարդը աւելի երես է առնում, աւելի ազատութիւն է տալիս իր քմահաճոյքներին: Իսկ կինը... նա պէտք է միշտ խոնարհուի և համբերատար լինի, միշտ պիտի հպատակուի տղամարդու կամքին: Չէ՞ որ նրանից է ստանում իր ասլուստի միջոցները, ուրեմն դրա փոխարէն ստիպուած է ստրկական դրութեան մէջ մնալ: Այդպէս են ներկայ կարգերը, այդպէս է նրան հրամայում հասարակութիւնը:

Երբ կինը մի որևէ խոհարարական գալոց է յաճախում, նա այդ անում է միայն այն նպատակով, որ սովորէ թանկագին կերակուրներ պատրաստել, որպէսզի դուր գայ իր մերձաւորին: Բայց այդ դեռ բաւական չէ: Նա պիտի աշխատէ սովորել այնպիսի բաներ, որոնք կը նպաստեն նրա ընտանիքի առողջութեանը: Օրինակ՝ մթերքների սրակը, անողառութեան աստիճանը և այլն: Առողջ հոգին առողջ մարմնի մէջ կը լինի. իսկ մարմնի առողջութիւնը կախուած է լաւ սնունդից: Ուրեմն զբոսանք կարելի է եղբակացնել, թէ մարդկութեան համար սրբան մեծ նշանակութիւն ունի կերակուր—անուշոք պատրաստելու հարցը:

Ամենանպատակաշարմարն այն կը լինի, որ խոհարարական արհեստը յանձնէր յատուկ մասնագէտներին: Հարկաւոր չէ, որ ամեն կին անպատճառ զբաղուի դրանով: Եթէ նա ընդունակ չէ, նախապատրաստուած չէ—թող իր ոյժերը գործադրէ այլ ասպարէզում, որտեղ որ աւելի օգտակար կարող է լինել: Բայց դրա համար անհրաժեշտ է քանդել նրաստրկութեան չղթաները, անհրաժեշտ է ազատութիւն ու իրաւունքների հաստատութիւն տալ:

—Կինը կերակուր չը պատրաստէ !? անշուշտ կը բացազանջն շատերը: Ապա էլ ինչո՞ւ է հարկաւոր նա, եթէ այդ էլ չ'անէ...

Այո, մինչև այժմ նա միայն կերակուր պատրաստելով է ցոյց տուել իր անակասական արժէքը, որովհետև գործելու ուրիշ ասպարէզ չէ ունեցել: Տուէք նրան ազատութիւն և այն ժամանակ կը համոզուիք, որ կանայք տղամարդկանցից ոչ պակաս օգտակար կարող են լինել գիտութեան ու հասարակական գործունէութեան բոլոր ասպարէզներում:

Եւ միթէ քիչ փաստեր կան այդ ճշմարտութիւնն աղա-
յոյցանելու համար: Թերթեցէք պատմութիւնը և դուք կը տես-
նէք, թէ քանի-քանի կանայք փառքի պատկերներ ևն ստացել ի-
րանց քաջութեան, հայրենասիրութեան, անձնազոհութեան և
այլ բարձր յատկութիւններու համար: Միթէ կանայք չէին Յու-
դիթը, Եսթերը, Սանդուխտը, Շուշանիկը, Օրլէանի կոյսը և ու-
րիշ շատերը, որոնց անունները գովասանքով ևն յիշած պատ-
մութեան մէջ: Սակայն թողէք պատմութիւնը և մտէք այժմեան
քաղաքակիրթ երկիրները՝ Ամերիկա, Եւրոպա և այն ժամանակ
դուք կը տեսնէք, թէ որքան բազմաթիւ կանայք արդէն դոր-
ծում ևն գիտութեան, գրականութեան, գեղարուեստի և այլ
ասպարէզներում: Միթէ փոքր է շնորհալի գերասանուհիների,
երգչուհիների, կին գրողների, նկարչուհիների և այլ կին գոր-
ծիչների թիւը:

Այդ բոլոր փաստերը՝ յոյց ևն տալիս, որ կանայք բացի
մայր ու խոհարարուհի լինելուց՝ կարող ևն նաև ուրիշ ա-
պարէզներում օգտակար լինել: Բայց՝ ի հարկէ՝ այդ օգտակա-
րութիւնը տեսնելու համար անհրաժեշտ է փոփոխութիւն մացը-
նել մեր կեանքի մէջ՝ սկսելով ընտանեկան շրջանից: Դիմենք
օրինակներին:

Եթէ քաղաքներից մէկում չլինենք մի մեծ ու յարմար տուն
առանձին-առանձին բնակարաններով և ընդհանուր խոհանո-
ցով, որը բոլոր ընտանիքներին ճաշ կը մատակարարէ իրանց
սենեակներում, այդ տան մէջ կարգ ու մարքութիւն պահպանե-
լու համար ամեն մի ընտանիք կարելի չի ունենայ իր սեփական
ծառայողներն ունենալու, այլ կը լինեն ընդհանուր ծառաներ
բոլորի համար էլ: Այդպիսի բնակարանների օգուտն այն կը լի-
նէր, որ հնարաւոր կը դառնար ամեն տեսակ յարմարութիւններ
ունենալու էժան գնով: Տան կից կը լինէր երեխաների համար
ձմերային ու առարային այգիներ, ցերեկուայ մանկանոց հմուտ
գեղավարների հսկողութեան տակ: Ամեն մի դործ կը կատա-
տարուէր հմուտ մասնագէտների ձեռքով և ի հարկէ աւելի լաւ,
քան թէ այժմեան պայմաններում:

Ինչպէս արդէն ասացինք, ամեն մարդ կարող է պահանջել,
որ ճաշը իր բնակարանը բերեն, բայց՝ ի հարկէ՝ ամենից յար-
մարն է ընդհանուր սեղանատանը ճաշել: Եթէ ընտանիքները
կարող ևն առանց անախորժութիւնների միասին լողանալ, թա-
տրան ու եկեղեցի յաճախել, երաժշտութիւն լսել, խնչու չը
պիտի կարողանան միասին ճաշել:

Շատերը կարող ևն առարկել, թէ դրանով կարող է ընտա-
նիքի կապը քայքայուել: Բայց միթէ ծիծաղելի չէ այդպիսի ա-

աարկութիւնը: Միթէ միասին ճաշելով պիտի ընտանիքի անդամները իրար հետ կապուեն, իրար սիրեն...

Այդպիսի բնակարանները չափազանց օգտակար կարող են լինել մանաւանդ կանանց համար, որովհետեւ աշխատանքի խելացի բաժանումը նրանց հնարաւորութիւն կը տայ աւելի քիչ աշխատել, բայց աւելի շատ օգուտ տալ, աւելի հմտութեամբ կատարել յանձնարարուած գործը:

Ներկայումս քսան ընտանիքներում ամենաքիչը քսան կին աշխատում է ճաշ պատրաստելու համար և՛ չը նայելով զրան, զարձեալ անբաւարար է կատարում այդ գործը, մինչդեռ վերևում յիշուած տան մէջ այդ միևնոյն աշխատանքը կարող են կատարել 4—5 հոգի և աւելի հմուտ կերպով: Այդպիսով անհագին խնայողութիւն է ստացւում:

Տնային պարապմունքներից ազատ մնացած կանայք էլ կարող են գործել ուրիշ ասպարէզներում՝ իրանց զիտութեան և ընդունակութիւնների համեմատ:

Բայց կան կարծողներ, թէ մինչև այժմ կնոջ ձեռքում է եղել տնտեսութիւնը՝ կերակուր պատրաստելն ու տան մաքրութեան վրայ հսկելը, սրանից յետոյ էլ այդպէս պիտի շարունակուի:

Զարմանալի է, որ ամենից քիչ զրաւչութիւն ունեցող այս աշխատանքը միմիայն կնոջ պարտականութիւնն է համարւում: Ուրեմն կինը, որ համարւում է գեղեցիկ ու քնքոյշ արարած, սիրելի ամուսին, յարգելի մայր, շարունակ պիտի կատարէ խոհարարուհու և աղախնի պաշտօնը: Միթէ անբնական չէ դա:

Այո, անբնական է, ուստի և անհրաժեշտ է տալ կանանց ազատութիւն ու տնտեսական անկախութիւն, որպէսզի նրանք էլ տղամարդկանց նման իրանց ընդունակութիւնների ու ցանկութեան համեմատ ընտրեն այս կամ այն մասնագիտութիւնը և կանոնաւոր կերպով նախապատրաստուեն զրա համար:

Հին ժամանակներում մարդիկ բաւականանում էին գլխաւորապէս ընտանեկան յարաբերութիւններով, բայց երբ հետըզհետէ առաջ եկան նորանոր պահանջներ, երբ հաղորդակցութեան ջնորհիւ հեշտացաւ առևտուրը և զարգացաւ արդիւնագործութիւնը, այն ժամանակ փոխուեցին նոյնպէս անհատական յարաբերութիւնները, և գոյութիւն ստացաւ «հասարակութիւն» ու հասարակական յարաբերութիւնները:

Շատ ժամանակ չէ, ինչ կանայք որպէս անհատներ մասնակցում են այդ հասարակական յարաբերութիւններին, որ մեր

քաղաքակրթութեան էական պայմանն է կազմում: Դա ոչ թէ բառականութիւն է կամ զուարճալիք, այլ մի անհրաժեշտութիւն:

Կանանց համար էլ՝ որպէս անհատներ՝ պատահել տղամարդկանց կամ կանանց հետ՝ անկախ ընտանեկան յարաբերութիւններից—ներկայումս պահանջ է դառել: Նա՝ որպէս հասարակական պահանջ՝ որոշ չափով ստանում է իր բաւարարութիւնը, բայց նրա կանոնաւոր զարգացմանը արդիւր են հանդիսանում մի շարք ընտանեկան ու հասարակական սովորութիւններ, որոնց պատճառները պէտք է որոնել անտեսական-սեռական յարաբերութիւնների մէջ:

Տղամարդկանցից շատերը զանազան պատճառներով ստիպուած են լինում երկար ժամանակով կամ մշտապէս հեռու ապրել իրանց աղջկաններից. իսկ սեփական ընտանիք կազմելու համար նրանք ոչ միջոց են ունենում, ոչ էլ մտածում են: Կանայք էլ հետզհետէ սկսում են առանձին ապրել և մի որոշ ժամանակ անհատական կեանք վարել:

Ձանազան կլուքները, հիւրանոցները և կահաւորած սենեակներն են այդ դասակարգի մարդկանց ապաստարանը: Նրանք անկարող լինելով սեփական յարկ կազմել, որ կապուած է մի շարք դժուարութիւնների հետ, ստիպուած են լինում տանել այդ տեսակ հիմնարկութիւնների անողջապահական ու բարոյական աննպաստ պայմանները:

Մենք պէտք է հիմնենք ամուսնութիւնից բոլորովին անկախ մարդկային ընտելարաններ, որտեղ կը կարողանային այդ տեսակ մարդիկ աղաւառ ու ապահով կեանք վարել: Այդ բանը միայն այն ժամանակ զուրկ կը դարձնէ կանայք էլ անտեսապէս անկախ գրութիւն ունենային, եթէ նրանց վրին չը փաթթէին միմիայն խոհանոցային ու անային աշխատանքները: Այդպիսի պայմաններում ամուսնիները կարող էին ամուսնանալ, երբ որ ցանկանային, առանց ճնշելու մէկի կամ միւսի անտեսական գրութիւնը:

Եթէ կանայք համոզուած լինեն, որ իրանց երջանկութիւնը և խաղաղ կեանքը ապահովուած կը լինի նաև չ'ամուսնանալու դէպքում, այն ժամանակ նրանք կը զգան սեփական ոյժերի գիտակցութիւն, չեն ստորացնի իրանց արժանապատուութիւնը, այսինքն կ'ունենան այնպիսի յատկութիւններ, որոնք անհրաժեշտ են ամեն մի մարդ-արարածի առաջադիմութեան համար:

Մենք բոլորովին անտեղի կերպով վախենում ենք, թէ ներկայ ընտանեկան կեանքի բարեփոխութիւնը շատերին հնարաւորութիւն կը տալ բնդ միշտ ամուսնի մնալու: Ո՛չ, դա սրբալ կարծիք է: Այդ բարեփոխութիւնը կը մաքրէ ամուսնու-

թիւնը փողոցային—վաճառականական ստոր հաշիւներէից և կը դնէ մի այնպիսի հիմքի վրայ, որպիսին է անկաշառ ու անարատ սէրը, որը չէ ճանաչում ոչ մի հաշիւ բացի դադարաւրական ընկերակցութիւնից:

Ներկայ ընտանեկան—սնտեսական պայմաններում մեր ամենօրեայ յարաբերութիւնները մեր ազգականների կամ ծանօթների հետ շատ սահմանափակ են և կրում են նեղ ընտանեկան բնաւորութիւն: Միթէ կարելի է պահանջել, որ ընտանիքի բոլոր անդամները յարգեն միեւնոյն ծանօթին կամ հիւրին, կամ ընդհակառակը—ծանօթը, հիւրը—բոլոր անդամներին: Ի հարկէ՝ ոչ: Բայց որքան՝ անախորժութիւններ են առաջանում այդպիսի պահանջներից:

Ընտանեկան ներկայ կեանքի պայմանները փոփոխելով, այսինքն սեռական հիմքը հասարակականի վերածելով, կարելի է առաջ բերել լայն անհատական ինքնուրոյնութիւն:

Մենք հաշտ աչքով ենք նայում, երբ ազամարդիկ այցելում են կլուբներ և ուրիշ ժողովատեղիներ, նոյն իսկ գովարանում ենք այդպիսիներին, անուանելով ընկերասէր մարդիկ: Բայց ինչո՞ւ ենք դատափետում այն կանանց, որոնք նոյնպիսի ձգտում են ցոյց տալիս, այսինքն ուզում են ընտանեկան յարկից դուրս էլ ժամանակ անցկացնել, ընկերութիւն ունենալ: Միթէ կիներն էլ մարդ չէ մարդկային պահանջներով ու ձգտումներով:

Շատերը աշխատում են երեխաներին էլ «տանը պահել», որպէս զի տունը աւելի գրաւիչ դարձնեն, հետեւելով հին նահապետական իդէալին՝ թէ ամբողջ աշխարհը ընտանիքների հաւաքածու է, ուրիշ ոչինչ: Բայց դրանք մոռանում են, թէ անհատներն են, որ կազմում են ընտանիք, հասարակութիւն ու ամբողջ մարդկութիւն, ուրեմն ամենից շատ անհատական ազատութեանը պիտի նպաստել:

Ամեն մի անհատ կարիք է զգում ունենալու իր նմանները, երեխաները մի առանձին հակում են զգում գէպի երեխաները, երիտասարդները—գէպի երիտասարդները, ծերերը—գէպի ծերերը և այլն: Ինչպէս որ անհատը կարիք է զգում սենակութեան, որը նա դառնում է իր «յարկի» տակ, նոյնպէս էլ նա կարիք է զգում մի այնպիսի տեղի, որտեղ կարողանար, գտնել իր նմաններին, իր դադարաւրակիցներին: Ուրիշ խօսքով ասած՝ իւրաքանչիւր անհատ հասարակական լայն յարաբերութիւնների պահանջ է զգում:

Տղամարդը ունի հնարաւորութիւն այդ պահանջին բաւարարութիւն տալու, իսկ կինը—ոչ: Հասարակութիւնը նրան ըս-

րի մէջ, որ ժամանակ չեն ունենում առաջնայ նման մտերիմ լինել: Այո բոլորը խանդարում են աղամարդու և կնոջ աւելի բարձր և մաքուր յարաբերութիւնը:

Տղամարդը համոզուած է, որ իր յաջողութիւնը կանանց չըջանում կախում ունի իր քսակից-փողից, և նա ահազին ծախսեր է անում կնոջ քմահաճոյքները կատարելու համար: Այդ բոլորի գլխաւոր պատճառը կնոջ ոչ անկախ տնտեսական դրութիւնն է: Ուրեմն վերջ գնելով այդ դրութեանը, կարելի է նաև այդ չարիքը վերացնել:

Շնորհիւ զանազան մասնագիտական պարագմունքների՝ կնոջ մէջ կըսկսէ զարգանալ անհատականութիւնը, որը և կը թեթևացնէ կնոջ ու աղամարդու տնտեսական-սեռական յարաբերութիւնը—ճշշումը:

IV

Ուշի ուշով նայենք մեր շուրջը և այն ժամանակ կը տեսնենք, որ ցանկալի աշխատանքն արդէն սկսուել է:

Ազատել ամբողջ մարդկութեան կէսը—իգական սեռը անբընական կերպով առաջացած պայմաններից, տալ նրան միջոց զարգացնելու իր ոյժերը, ստեղծել նոր պայմաններ, որոնք կը փոխէին մարդկային յարաբերութիւնները, կը զարգացնէին հասարակութեան ամբողջ կազմը—ահա սա է այն մեծ աշխատանքի նշանաբանը, ահա դրան է ձգտում կանանց շարժումը:

Այդ շարժումը սկսուած է քաղաքակիրթ երկրներում և մեծ արդիւնքներ է տալիս: Մեղանում էլ նշմարում են նրա նշոյլները, հարկաւոր է միայն զարգացնել նրանց և զարկ տալ ցանկալի հոսանքին:

1870 թ. Միացեալ-Նահանգներում միայն 412 նկարիչ ու քանդակագործ կանայք կային, իսկ այժմ—19,810: Կին-փաստաբանների թիւը միայն 5-էր, իսկ այժմ—308: Պետական ծառայութեան մէջ դորժող օրիորդների թիւը 415-էր, իսկ այժմ—15,000:

Անդլիայում և Վալէսում ծառայող կանանց թիւը եղել է *).

	1861 թ.	1891 թ.
Գրասենեակներում	408	17,859 կին.
Քաղաքացիական պաշտօններում	1931	8,546 —
Լուսանկարչուհիներ	168	2,469 —
Տպարաններում	419	4527 —

*) «Handbuch der Frauenbevegung» s. 267—268.

Դեղատներում	388	1,340	—
Գրավաճառողներում	952	2,240	—

Ի հարկէ այդ բոլորը դեռ իրաւունք չեն տալիս պնդելու, թէ կանայք դերազանցում են տղամարդկանց, կամ նրանց հետ հաւասարուել են: Կարելի է միայն այսքանն ասել, որ ժամանակակից կիներ շատ բաներում տարբերում է հին ժամանակուայ կնոջից:

Ներկայումս կրթութեամբ կիներ բացի «կանացիութիւնից», բացի ֆիզիկական գեղեցկութիւնից, ունի նաև անհատական որոշ ձգտումներ: Նա այլ ևս չէ բաւականանում միայն «ապրելով», նա ուզում է նաև «գործել»:

Դարաւոր ստրկութիւնը դրել է իր գրոշմը կանանց վերայ, նրանց անշարժութիւնը, փակուած կեանքը և ուրիշից ապրուստի սիջուց ստանալու տենչը կաշկանդել են նրանց ոյժերը, ամուր պատնէշ են բարձրացրել ազատ գործունէութեան առաջ: Բայց քաղաքակրթ երկրներում տնտեսական ու բարոյական պահանջները վերջապէս քանդեցին այդ պատնէշը և գործելաշխատել ստիպեցին կնոջ:

Շատերն աշխատում են միմիայն կարիքից դրդուած, չափերին էլ, ի հարկէ, միայն կարիքը չէ, որ ստիպում է գործունէութեան ասպարէզը մտնել, այլ գիտակցութիւնը, անկախ գրութիւն ստեղծելու ցանկութիւնը:

Միթէ քիչ կան այնպիսի օրիորդներ ու տիկիներ, որոնք միշտ ձգտում են դէպի անտեսական անկախութիւն, որոնք զըզուանքով են վերաբերում հօրից կամ ամուսնուց փող խնդրելուն:

Առաջ կիներ շատ մեծ դեր էր կատարում տանը իբրև աշխատուոր, բայց մեքենաների զարգացումը, որի հետևանքն էր տնային արդիւնադործութեան ոչնչացումը, ժամանակաւորապէս զրկեց նրան տնտեսական գործոն լինելուց: Սակայն այդպիսի դրութիւնը երկար չը տևեց: Կիներ մեքենաների յետևից մտաւ գործարանները և նորից կապուեց տնտեսական կեանքի հետ:

Այժմ շատ դժուար է ցոյց տալ մի այնպիսի արդիւնաբերական ճիւղ, որի մէջ կիներ մասնակցութիւն չ'ունենար: Բանւորունի-կանանց թիւը հասնում է Միացեալ Նահանգներում 3 միլլիօնի: Անգլիայում բանւորների թիւը եղել է *):

	Տղամարդ	Կին:
1871 թ. 11,593,466, որից	8,270,186	և 3,323,270
1881 11,187,564	7,783,646	3,403,918
1891 12,898,484	8,883,254	4,016,230

*) «Die Frau» s. 205.

Միայն Լճագործի գործարաններում ներկայումս աշխատում են մօտ 140,000 բանուորահիներ:

Առաջ ընտանիքի կին անդամները շատ սերտ կերպով էին կապուած միմիանց հետ. նրանք հաւարում էին միասին, կարում էին, աշխատում էին, զրուցում էին, շատ անգամ էլ նըրանցից մեծը գիւք էր կարգում՝ իսկ ջահէները լսում ու աշխատում էին:

Իսկ այժմ շատ դժուար է գտնել մի այնպիսի զբաղմունք կամ մի այնպիսի ընթերցանութիւն, որ կարողանար բոլոր անդամներին էլ բաւականութիւն պատճառել:

Միևնոյն ընտանիքի անդամները չունեն ասի սերտ-նեղ յարաբերութիւնը, ինչ որ տուջ: Այժմ հասարակութիւնը ազգում է առեն մի անհատի վրայ, և ամեն մէկն էլ ուզում է ազատ կերպով իր պահանջներին բաւարարութիւն տալ: Այդպիսով զարգանում է անհատական ազատութիւնն ու ինքնուրոյնութիւնը:

Կանանց մէջ այս փոփոխութիւնն աւելի նկատելի է, որովհետեւ նրանք աւելի շատ են ենթարկուած ընտանեկան նեղ կեանքի ազդեցութեանը:

Շատ կանայք, ցանկանում են ոչ միայն սեփական փող ունենալ, այլ և սեփական աշխատանք: Բայց կտն մարդիկ, որոնք հակառակ են կանանց ինքնուրոյն աշխատանքին, որոնք ասում են, թէ կանայք չը պէտք է մրցեն տղամարդկանց հետ, չը պէտք է մարտեն նիւթական կեանքի ուժեղ հոսանքի դէմ:

Այդպիսիները մոռանում են, որ աշխատանքը միայն ապրուստի միջոց չէ: Մոռանում են, որ աշխատանքը ազնւացնում է մարդու և զարգացնում է մարմինն ու հոգին: Երբ կինը չփութում է իրական կեանքի հետ, երբ ձեռք է բերում սեփական աշխատանք, այն ժամանակ նա «սեռական էակից» դառնում է իսկական մարդ:

Շատերն էլ աշխատում են համոզել, թէ կինը իր վրայ վերցնելով մարդկային ընդհանուր պարտականութիւնների մի մասը, կը կորցնէ իր գրաւչութիւնը, իր կանայքիութիւնը:

Ի հարկէ, եթէ կարելի լինէր հաստատել, որ աշխատող կանանց դէմքը ծածկւում է մօրուքով, որ նրանց կազմուածքն ու ոսկորները կերպարանափոխւում են, որ նրանք սկսում են բասով (կոկորդով) խօսել և այլն, այն ժամանակ տեղիք կը լինէր երկիւղ կրելու: Բայց փաստերը ցոյց են տալիս, որ կինը աշխատութեան մէջ էլ միևնոյն կիներն է մնում: Տարբերութիւնը միայն այն է, որ վերջինս աւելի փորձուած, աւելի խելացի է

դառնում և իր աշխատանքի շնորհիւ տնտեսական անկախութիւն է ձեռք բերում:

Կանանց հետաքրքրութիւնը դէպի հասարակական շահերը սկզբում ծաղրով ընդունուեց. իսկ այժմ այդպէս չէ քաղաքակիրթ երկրներում: Օրինակ, Ամերիկայում դժուար է գտնել մի կին, որ չը մասնակցէ մի որեւէ հասարակական գործում:

Կանանց ձգտումը՝ կազմակերպել բնկերութիւններ, այս դարի հասարակական ամենանշանաւոր երեոյթներից մէկը պիտի համարել:

Նրանց հիմնած արդիւնագործական, կրթական, կրօնական, ազգասիրական և այլ կազմակերպութիւնները ներկայանում են անհրաժեշտ տարր, մի գործիչ ոյժ հասարակական գործունէութեան համար:

Այդ կազմակերպութիւնների մեծութեան մասին գաղափար կազմելու համար բաւական է աչքի առաջ ունենալ հետեւի պերճախօս փաստերը.

Գերմանահիւների „Der Bund deutscher Frauenvereine» անունով*) դաշակցութիւնն ունի 137 մասնաճիւղեր և 70,000 անդամներ: Նրա նպատակն է՝ միացնել այն բոլոր ընկերութիւնները, որոնք այս կամ այն ձևով աշխատում են բարձրացնել կանանց վիճակը՝ տնտեսական, բարոյական, իրաւաբանական և հասարակական բոլոր ասպարէզներում: Չափազանց զգալի, չափազանց ակնրի են այդ հսկայական կազմակերպութեան բարիքները՝ գերմանացի կանանց համար: Նոյնանման խոշոր կազմակերպութիւններ կան նաև ուրիշ քաղաքակիրթ երկրներում՝ Ամերիկայում, Անգլիայում, Ֆրանսիայում, Բելգիայում, Շվեյցարիայում, Դանիայում և այլն: Իսկ մեզանում դեռ բազմաթիւ աստղեր կան, թէ կինը միայն ընտանիքի բաժինն է, թէ նա չը պիտի մասնակցէ հասարակական գործունէութեանը, չը պիտի ձգտէ դէպի անկախ աշխատանք:

Բայց չէ որ կանայք ծնւում են, որպէս հասարակութեան անդամներ և ապրում են այդ միեւնոյն հասարակութեան մէջ: Ուրեմն ինչո՞ւ հեռու պիտի մնան նրա կեանքից, նրա պահանջներից ու գործերից: Չէ որ կանայք էլ մարդ արարածներ են, ուրեմն ինչո՞ւ չը պէտք է աշխատեն իրանց զբոսնելու բարեպէտ, իրանց համար անկախ գրութիւն ստեղծել:

Կար ժամանակ, երբ կանանց համար մատչելի միակ հիմնարկութիւնը կուսանոցն էր: Կրօնական կազմակերպութիւ-

*) Helene Lange und Gertreid Bäumer: «Nandbuch der Frauenbewegung» I Teil s. 147.

նը միակ աղաստարանն էր ամուսնական կեանքից փախչող կանանց համար: Նրանք այնտեղ սովորում էին աշխատել ընդհանուրի համար, օգնել մերձաւորին, աղքատին, զգուշ անտէր որբին, ձեռք մեկնել ընկածին, մխիթարել թշուառին և այլն և այլն:

Ներկայումս էլ գոյութիւն ունեն կուսանոցներ, բայց նրանց կշտին գոյութիւն են ստացել նաև կանայքի ուրիշ կազմակերպութիւններ՝ աւելի կենսունակ, աւելի գործունեայ ու արդիւնաւէտ:

Այժմ քաղաքակիրթ երկիրներում կանանց առաջ բաց են ելթէ ոչ բոլոր, գոնէ շատ ասպարէզներ:

Իբրև ապացոյց վերցնենք Գերմանիան *), այդտեղ աղամարդկանց հետ համահաւասար չափով ու իրաւունքով գործում են նաև կանայք աղքատախնամ և որբախնամ ընկերութիւնների մէջ: Այսպէս օրինակ 1902 թ. սկզբում որբերի խնամող կանանց թիւը հասնում էր.

Բերլինում	488-ի
Հանովերում	80-ի
Մանհայմում	75-ի
Կոլմարում	47-ի
Բօննում	80-ի
Բրեմենում	48-ի և այլն:

Տնտեսական պայմանները հետզհետէ բազմացնում են աշխատանք որոնող մարդկանց թիւը: Կանայք էլ զգալի տոկոս են կազմում այդ թւի մէջ: Ահա հէնց այդ պատճառով նրանք սեփական ջանքերով հիմնել են բազմաթիւ ընկերութիւններ, որոնց նպատակն է՝ օգնութեան հասնել անգործներին:

Այդ ընկերութիւնների օգտակարութեան մասին գաղափար կազմելու համար բաւական է յիշել այն փաստը, որ միայն Բերլինի ընկերութիւնը 1900 թ. ընթացքում 3593 կանանց համար գործ-պաշտօն է գտել: Նոյնքան մեծ է եղել այդ օգնութիւնը նաև միւս քաղաքներում:

Կանանց գործունէութիւնը աւելի մեծ է կրթական ասպարէզում: Տարէցտարի աւելանում է վարժուհիների թիւը, բազմանում են կրթական գործին նպաստող կանանց ընկերութիւնները: Անցեալ 1901 թ. այդպիսի ընկերութիւնների թիւը հասնում էր 57-ի:

Չափազանց ուժեղ հոսանք են սկսել բանուորուհիները: Դրանք ամեն կերպ աշխատում են յետ չը մնալ իրանց բախ-

*) Elise Lüders: «Stand der deutschen Frauenbewegung im Beginn des Jahres 1902».

տակիրցներինց-բանուորներից, ուստի և օրէցօր բազմացնում են կազմակերպութիւնների թիւը, հաւատացած լինելով որ միայն հաւաքական ոյժերով կարելի է պաշտպանել ընդհանուր շահերը և հասնել ցանկալի հետեանքի: Կազմակերպուած բանուորուհիներ թիւը հասնում էր.

1898	թ. 13,481-ի
1899	19,280-ի
1900	22,844-ի

Բանաւային կեանքն էլ չէ վրիպել կանանց աչքից: Նրանք ուղեցել են այդ ասպարէզում էլ զցել իրանց լուման, ուստի և եռանդուն ջանքերով ձեռք են բերել մի քանի իրաւունքներ: Ներկայումս գերմանական բանտերից չափերում կան բանտապետի օգնականուհիներ, բանաւային վերակացուհիներ և այլ կին ծառայողներ:

Բացի այդ բոլորից՝ Գերմանիայի բազմաթիւ քաղաքներում կանաքհիւնեւ են յատուկ ընկերութիւններ, որոնց նպատակն է՝ մաքառել անբարոյականութեան-պոռնկութեան գէմ, օգնութիւն ու պաշտպանութիւն ցոյց տալով բախտից հալածուած, նիւթական կարիքների տակ ճնշուած կանանց:

Վերջին ժամանակներս բարձրագոյն կրթութիւնն էլ առանձնապէս զբաւում է գերմանացի կանանց: Նրանց առաջ միանգամայն բաց են տարրական ու միջնակարգ դպրոցները, բայց այդքանը բաւական չըհամարելով, նրանք ուղում են բարձրագոյն դպրոցներում էլ ազատ մուտք ունենալ տղամարդկանց հետ համահաւասար: Թէև դեռ շատ տեղերում խէթ աչքով են նայում այդ ձգտման վրայ, թէև դեռ շատ դպրոցների դռներ փակ են կանանց առաջ, բայց այնուամենայնիւ գերմանացի ուսանողուհիների քանակը այժմ բաւական մեծ թիւ է կազմում: Այսպէս օրինակ միայն համալսարանական ուսանողուհիների թիւը ևզել է 1902 տարեշրջանում.

Բերլինում	611
Բօննում	105
Հալլէում	89
Բրեսլաւում	76
Լայպցիգում	73
Փրայքերգում	53
Վիւրցբուրգում	41
Կեօնիգսբուրգում	38
Սարաքուրգում	33
Հայդելբերգում	33
Գեօլթինգենում	32

Միւնիստրում	29
Կեօբնում	19
Հեսսենում	18
Րօստոկում	7
Մարբուրգում	6
Էրլանգենում	4
Գրայֆսվալդում	2
Տիւրինգենում	2

Ընդամենը 1270 ուսանողուհի:

Բացի գրանից եղել են ուսանողուհիներ նաև մի քանի մասնագիտական բարձրագույն դպրոցներում:

Այդ բոլորի վրայ աւելացնենք և այն փաստը, որ բազմաթիւ գերմանուհիներ շնորհալի կերպով գործում են գեղարուեստի, գրականութեան ու գիտութեան ասպարէզներում, այն ժամանակ պատկերը կը լրանայ Որբան խրատական փաստեր է պարունակում այդ պատկերը հայ կանանցս համար...

V

Հասարակութեան աչքում կնոջ բարոյականութիւնը նրա գոյութեան, նրա «լինել-չը լինելու» հիմքն է համարւում: Վայ այն կնոջը, որի բարոյականութիւնն արատաւորուած է: Բայց ինչից է կախուած բարոյականութիւնը: Միթէ նա մի այնպիսի բարեմասնութիւն է, որի վրայ ազդում է գերբնական ոյժը: Ո՛չ: Եթէ ուշի-ուշով քննելու լինենք մեզ շրջապատող կեանքը, այն ժամանակ կը տեսնենք, որ բարոյականութեան հիմքն էլ տընտեսական պայմաններն են: Այս կամ այն անհատի, այս կամ այն ժողովրդի վարմունքը միշտ կախուած է նրա կենցաղից, նրա գոյութեան պայմաններից:

Որսորդական-ռազմական շրջանում ամենալաւ զինւորն ու որսորդը միևնոյն ժամանակ ամենալաւ մարդն էր համարւում, որովհետև այդ հմտութիւնից էր կախուած մարդու կենցաղավարութիւնը:

Երկրագործական շրջանում համբերութիւնն ու աշխատասիրութիւնն էր բարձր գնահատւում, որովհետև միայն այդ յատկութիւնների շնորհիւ երկրագործը կարող էր սերմանել ու հնձել:

Իսկ երբ առաջ եկան վաճառականութիւնն ու արհեստները, երբ տնտեսական կեանքը հետզհետէ զարգանալով հասաւ ներկայ բարձր աստիճանին, այն ժամանակ բարոյականութեան

վրայ ունեցած հայեցակէտն էլ փոխուեց: Բարոյականութեան մասնիկներն էլ բազմացան ու բարդացան:

Ուրեմն թէ անհատական և թէ հասարակական բարոյակա-
նութեան ղեկավարը չըջապատող պայմաններն են: Փոխեցէք
այդ պայմանները—կը փոխուի նաև բարոյականութիւնը: Կա-
նայք չատ սնդամ անբարոյականութեան զիրկն են ընկ՛ում—
պոռնիկ են դառնում: Բայց փոխեցէք նրանց դաստիարակու-
թիւնն ու չըջապատող սօցիալական պայմանները, տուէք տըն-
տեսական անկախութիւն, և այն ժամանակ այլևս պոռնկութիւն
չի լինի:

Կինը—կուսխնձոր է, կինը—չարիքների աղբիւր է, կինը
թոյլ արարած է, ասում են շատերը. և այդ կարծիքը երբեմն
ճիշտ է դուրս գալիս: Բայց ո՞վ է մեղաւորը: Ինքը—կի՛նը: Ո՛չ:
Տիրող տնտեսական սեռական կարգերն են այդ ամենի բուն
պատճառը:

Մենք կնոջ մէջ խեղդել ենք առաջադիմութեան ու զար-
գացման համար անհրաժեշտ ձգտումները և դրա փոխարէն նրա
սրտում դրել ենք կեղծիք ու չղորդութութեան սերմեր: Մե-
ղաւոր է դրանում կի՛նը: Ո՛չ:

Մենք մեր կարգերով, մեր դաստիարակութեան սխտե-
մով տղամարդուն դարձրել ենք անվախ, համաճակ, ազատ,
հաստատակամ, իսկ կնոջը—վախկոտ, կասկածոտ, ստրուկ ու
թուլակամ: Այդ բանում մեղաւոր է կինը: Ո՛չ:

Մենք գովասանքի ու յանդիմանութեան, պարգևի ու
պատժի օրէնքների ու սովորութիւնների միջոցով տղամարդու
մէջ դարդացրել ենք հասարակական մի շարք օգտակար յատ-
կութիւններ, իսկ կնոջ մէջ ընդհակառակը—ճնշել ենք: Այդ բո-
լորից յետոյ իրաւունք ունենք մեղադրելու կնոջը, թէ նա յետ
է մնացել տղամարդուց, թէ չատ բաներում տարբերում է նը-
րանից: Ի հարկէ ո՛չ:

Մենք ամեն կերպ ճնշել ենք կնոջ ազատութիւնը, խեղ-
դել ենք նրա ինքնուրոյնութիւնը, բայց միևնոյն ժամանակ
զանգատուում ենք, թէ նա տղամարդու հետ հաւասար չափով
չէ կարող գործել, ցանկալի արդիւնքի չէ կարող հասնել: Մի՞թէ
անտրամաբանօրէն չէ դա:

Երբ մէկը ծառայ է մանում մէկ ուրիշի մօտ—նա որոշ չա-
փով կորչում է իր ինքնուրոյնութիւնը, որովհետև իր կամքն
ու ժամանակը կարող է գործածել միայն տիրոջ կամքի թե-
լադրութեամբ: Այդպիսի պայմաններում որոշ չափով թուլանում է
նրա կամքը, սահմանափակում է ազատ մտածողութիւնը: Ուրիշ
խօսքով ասած՝ նրա մէջ դարգանում են ստրկական հակումները:

Այդ միևնույնը կարելի է ասել նաև կանանց վերաբերմամբ, միայն աւելի խիստ չափով: Նրանք այդպիսի ստրկական պայմաններում են եղել ոչ թէ ամիսների ու տարիների, այլ ամբողջ դարերի ընթացքում: Կանայք միշտ տղամարդկանց իշխանութեան տակ են եղել, նրանց սահմանած օրէնքներին ու կարգերին են հպատակուել, նրանց պահանջների ու քահանաճոյքներին թեւադրութեամբ են շարժուել, որովհետև այդպէս են ստիպել տնտեսական—սեռական յարաբերութիւնները:

Այո, կինը մի քանի խնդիրներում յետ է մնացել տղամարդուց, բայց այդտեղ մեղաւորը տնտեսական պայմաններն են: Դրէք տղամարդուն էլ միևնույն պայմանների մէջ,—և հետևանքը նոյնը կը լինի:

Վերևում մենք տեսանք, թէ կինը որքան մեծ դեր կարող է խաղալ իբրև մայր, իբրև հասարակութեան ու ընտանիքի անդամ, եթէ նա ունենայ իրաւունքներ:

Սակայն այդ իրաւունքները ձեռք բերելու համար նա ամենից առաջ տնտեսական անկախութեան պիտի ձգտէ, տնտեսական պայմանները փոխել պիտի աշխատէ: Այդ է պահանջում բնական օրէնքը, այդ է անհրաժեշտ երկու սեռերի ներդաշնակ երջանկութեան համար:

Կանայք, եթէ ուզում էք ջախջախել ձեր դարաւոր ստրկութեան շղթան, եթէ ուզում էք կանգնել ձեր կոչման բարձրութեան վրայ՝ լինել ազատ մարդ ու ազնիւ մայր—աշխատեցէք, սովորեցէք սեփական քրտինքով ապրուստ ձեռք բերել:

Աշխատեցէք, որովհետև միայն աշխատանքն է ազնուացնում մարդու մարմինն ու հոգին, միայն նա է ձեր փրկութեան, ձեր ազատութեան ու բարօրութեան իսկական հիմքը:

Աշխատեցէք:

Տիկին ՀՐԱՆՈՅԸ

ՀԱՅՈՑ ԵԿԵԼԵՑՈՒ ԺԽԵԿԸՆ ԿԸՆՈՆԱԳՐՈՒԹԵԸՆ ՆԵԽԱԳԻԺԸ

(Քննական դիտողություններ)

Էջմիածնի «Արարատ» ամսագրի անցեալ տարուայ մարտ-ապրիլ ամիսների տետրում հրատարակուած էր հայոց եկեղեցու ծխական կանոնադրութեան նախագիծը հետեւեալ մակադրութեամբ. «Տամբ թոյլ տպագրել իբր ծրագիր վասն նըկատողութեան. Մկրտիչ Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց» *):

Որքան յիշում ենք, դա առաջին դէպքն է, որ Էջմիածինը այդպիսի խնդիրներում առանձին նշանակութիւն է տալիս մամուլի քննադատութեան: Երանի այդ եղանակով հրատարակուէին ժողովրդի համար կազմուած զանազան «կանոն»-ները, որոնք կղերական նեղ շրջանի դործ լինելով, երբեք չեն անցել հասարակաց կարծիքի քննութեան բովից և այդ պատճառով մնացել են կեանքի համար անպէտք, միակողմանի և անկատար նիւթ: Մենք կը ցանկացինք, որ Մայր Աթոռը իր կեանքի քիչ թէ շատ նշանաւոր պարագաներում միշտ այդ սկզբունքին հետեւէր և չը մոռանար, որ ներկայ քաղաքակիրթ կեանքի հսկայ դործոններն են մամուլը և հասարակաց կարծիքը, որի դատավըճով առաջ խոնարհուած է ժամանակակից մարդկութիւնը...

Ծխական ինքնավարութեան ուրուագիծը կազմուած է Էջմիածնում հայրապետական կոնգրակի համաձայն գումարուած յանձնաժողովի ձեւով, որ բաղկացած է Էջմիածնի միաբաններից և ճեմարանի ուսուցիչներից. կոնգրակը գրուած է 1901

*) Այդ կանոնադրութիւնը ամբողջապէս արտատպուած էր «Մուրճի» 1902 թ. № 6-ում, եր. 175—191.

Թւի ղեկտեմբերի 3-ին և տրուած է յանձնաժողովի անունով հետեւեալ պատուէրով.—մշակել մի նախագիծ, որ լինէր «ըստ կարելոյն անթերի եւ ասենայնիւ հաւատարիմ նախնաւանդ կարգաց եւ կանոնաց ս. եկեղեցւոյն մերոյ», և պէտք է նրկատել, որ յանձնաժողովը բարեխղճութեամբ կատարել է այդ պատասխանատու դործը: Յանձնաժողովին իբրեւ նիւթ ծառայել են հետեւեալ աղբիւրները—պետական օրէնքները, թիւրքահայոց ազգային սահմանադրութիւնը, հայոց եկեղեցական կանոնները, կաթողիկոսական կոնդակները և այլն:

Թէպէտ Ռուսաստանում հայոց եկեղեցու կանոնադրութիւնը (Положение объ управленіи дѣлами Армяно-Григор. церкви) հրատարակուած է 1836 թւին և այդ ժամանակից օրինաւոր ոյժ է ստացել, բայց և այնպէս նրա այն մասը, որ վերաբերում է մեր եկեղեցական ծուխի իրաւունքներին, լիովին երբեք չէ գործադրուել. դա առաջ է եկել հետեւեալ պատճառներից: Ծխական համայնքը հողերը իշխանութեան կողմից չէ ճանաչուել իբրեւ որոշ լիազօրութիւններով օժտուած իրաւասու մարմին. նրա իրաւունքները յատկացրուած են եղել երեսփոխական պաշտօնին, և երեսփոխը de facto բռնելով ծուխի տեղը, գործում էր և տակաւին գործում է ոչ իբրեւ ծուխի ներկայացուցիչ և լիազօր հաւատարմատար, ինչպէս դա պահանջւում է օրէնքով, այլ բոլորովին անկախ այն համայնքից, որը նրան ընտրել է երեսփոխական պաշտօնավարութեան համար: Ծուխի ղոյութեան մասին մեզանում յիշում են երեք տարին մի անգամ, երբ հարկաւոր է օրէնքով եկեղեցու երեսփոխ ընտրել. բայց անտարակոյս այդ իրաւունքն էլ կը լւլէին ժողովրդից, եթէ օրէնքը հաստատապէս չը պահանջէր երեսփոխի ընտրութիւնը կատարել ծխական ժողովի միջոցով... Երեսփոխը իր անկախ գիրքը պահպանելու և եկեղեցական գործի տէր և տընօրէն լինելու համար միշտ գիմել է հետեւեալ քաղաքականութեան.—ժխտելով ծուխի իրաւունքը, նա ճանաչել է քաղաքում կոնսիստորիայի, իսկ վաւառում գործակալի իշխանութիւնը և նրանց հետ, պէտք է ասել, միշտ սրտաշարժ համերաշխութեամբ է գործել...

Այդ անկանոն ընթացքի չնորհիւ երեսփոխը տարիներ ընթացքում դառել է մի ատենական պաշտօնեայ և ոչ ծուխի հաւատարմատար, մի պաշտօնեայ, որ հնազանդութեամբ կատարել է իր ճանաչած իշխանութեան բոլոր պահանջները, երբեմն նոյն իսկ անկանոն և ապօրինի եղանակներով. ճիշտն ասած, դա միակ նպատակայարմար միջոցն էր ժողովրդին չեզոքացնելու և հեռացնելու ծխական գործերից, որի տխուր հե-

տեանքները յաջորդաբար երեսային ամեն տեղ, ուր միայն տիրում էր այդ կարգը *):

Ո՞վ պէտք է առնէր այդ անկանոն գործողութիւնների առաջը, եթէ ոչ հոգևոր իշխանութիւնը, որին օրէնքով պատկանում է հսկողութեան իրաւունքը. և ինչո՞ւ նա լուրեայն վաւերացնում էր երեսփոխական զանցառութիւնները. պատճառը պարզ է. ծխական համայնքի իրաւասութիւնը վերականգնելով, կոնստատորիան պէտք է կորցնէր երեսփոխների աջքում իր արհեստական կերպով ստեղծած զերիշխանութիւնը, իսկ այն ժամանակ ծխական դործերի կառավարութիւնը կ'անցնէր համայնքի ձեռքը, և երեսփոխը կը մնար օրինական սահմանների մէջ իբրև սոսկ համայնքի ներկայացուցիչ. ուստի ամեն անգամ, երբ այս կամ այն ծխական համայնքը բողոք է յարուցանում կոնստատորիայի բռնած ուղղութեան դէմ և պնդում է իր իրաւունքների վրայ, հոգևոր ատենանը ջերմ պաշտպան է հանդիսանում իրերի այդ անկանոն գործիւնը:

Պէտք է և այն աւելացնել, որ ընդհանրապէս մեր ժողովուրդը տակաւին չառ մտած գաղափար ունի իր իրաւասութեան մասին եկեղեցական-հասարակական գործերի վերաբերմամբ. տաանտակ տարիների ընթացքում նա միշտ տեսել է երեսփոխին իբրև տէր և կառավարիչ եկեղեցական ստացուածքի, իսկ կոնստատորիան նրա առաջ հանդիսացել է իբրև երեսփոխի միակ և անմիջական իշխանութիւնը, այդ պատճառով ժողովրդի մէջ կազմուել է այն համոզմունքը, որ նա ոչ մի իրաւունք չ'ունի այդ ասպարիզի վրայ, բացի... երեսփոխ ընտրելու արտօնութիւնից. իսկ թէ ի՞նչ է ծուխը իբրև իրաւասու մարմին, ի՞նչ լիազօրութիւններով է նա օժտուած օրէնքով, ի՞նչ է երեսփոխական պաշտօնը, և ի՞նչպէս է որոշում պետական օրէնքը փոխադարձ յարաբերութիւնները ծուխի երեսփոխի և հոգևոր ատենանի մէջ, այդ խնդիրների մասին ժողովուրդը en masse բոլորովին տեղեկութիւն չ'ունի և օրէնքին անձանօթ լինելով, բնականաբար բոլոր իր տեսածը, թէկուզ դա լինէր օրէնքի ակներև խախտում, համարում է օրինաւոր և վաւերական:

Ահա այդ աննպաստ պայմանների շնորհիւ հայոց եկեղեցական ծուխը, իբրև ինքնագործունէութեան համար մի պատրաստ ոյժ, կորցրեց իր բոլոր նշանակութիւնը, իսկ եկեղեցու

*) Կան երեսփոխների մէջ իբրև ընդհանրութիւն և՛ պատկառելի անձինք, որոնք իրանց անբիծ և օրինասահման պաշտօնավարութեան շնորհիւ վայելում են ժողովրդի սէրը և յարգանքը, բայց նրանց մասին չէ մեր խօսքը:

համայնական զործերը ընկան բացառապէս հոգևոր տարրի ազդեցութեան տակ, որ ունեցաւ հետեւեալ տխուր հետեանքները.

ա. Ընկաւ եկեղեցական կարգապահութիւնը և բարեգործութիւնը, որի փոխարէն մեր եկեղեցիներում տիրեց խառնական խառն գրութիւն, ազէտ և խաւար ոյժի տիրապետութիւնը ամեն տեղ ժողովրդի մէջ յուսահատութիւն ձգեց:

բ. Եկեղեցական երգեցողութիւնը հասաւ այն գրութեան, որ տարրական ներդաշնակութեան հակապատկեր է ներկայացնում. միայն վերջին ժամանակ մի քանի տեղ, այն էլ ժողովրդի ծեռներէցութեամբ և օժանդակութեամբ կանոնաւոր երգեցիկ խմբեր կազմուեցին. իսկ ընդհանրապէս երգեցողութեան հին տիրացուական սիստեմը տակաւին անխախտ տիրում է մեր եկեղեցիներում:

գ. Քահանայական դասի մտաւոր և բարոյական ցինզը զընալով աւելի և աւելի ընկնում է: Մի քանի տարի առաջ այդ երևոյթի դէմ մամուլի յարուցած բողոքը մերկայրեց մի շարք քստմնելի փաստեր:

դ. Քահանայական դասի նիւթական անապահովութիւնը չնորհիւ ազէտ եկեղեցական սպասաւորների բազմանալուն՝ ըստեղծեց մի նոր դասակարգ—քահանայական պրոլետարիատ,—որի ծագման և զարգացման պատճառները պէտք է որոնել բացառապէս հոգևոր իշխանութեան բռնած հակաժողովրդական ուղղութեան մէջ:

ե. Եկեղեցական անդուլը ենթարկուեցաւ երեսփոխանների կողմից կանոնաւոր մաքրագործութեան, հայոց եկեղեցին տարիների ընթացքում հարիւր հազարներ կորցրեց. զրեթէ ամեն տեղ, ուր տիրում էր երեսփոխանների ինքնագլուխ տիրապետութիւնը, բացուեցան երեսփոխական անհարազատութեան խայտառակ պատմութիւններ...

զ. Ընկաւ եկեղեցական քարոզչութիւնը, որի տեղը բռնեց ազէտ քահանաների անհամ և անշնորհք բարբառնալիքները մեծ պասի ժամանակ:

է. Եկեղեցական դիւան և թանգարան չը լինելու պատճառով չատ եկեղեցիներից անհետացան նշանաւոր գրչագրեր, հին եկեղեցական գրքեր և այլ թանկագին իրեր:

ը. Եկեղեցական—համայնական բարեգործութիւնը, որ պետական օրէնքով թոյլատրուած է, ոչ մի կազմակերպութիւն չը ստացաւ.—բայց սրբան մեծ բարերարութիւն կը լինէր իւրաքանչիւր ծուխի չքաւոր անդամների համար աղքատախնամ հոգաբարձութեան զոյութիւնը, եթէ մեր հոգևոր կառավարու-

թիւնը պատշաճուոր գիմուններ անէր այդ կարևոր դործը զը-
լուխ բերելու համար:

Եկեղեցական—համայնական դործի քայքայման այդ անմը-
խիթար պատկերը վերջին ժամանակ ժողովրդի մէջ մեծ տըր-
տունջ առաջագրեց:

Ծուխի և հոգևոր հաստատութիւնների մէջ ծագեցին պաշ-
տօնական գրադրութիւնները, որոնց մէջ համայնքը, շեշտելով
ծուխի կղզիացած լինելու պատճառները, առաջարկում է վերջ
գնել ներկայ յուսահատական գրութեան և վերականգնել ծու-
խի՝ օրէնքով նախատեսած իրաւունքները: Եթէ այդ կարևոր
խնդրի լուծումը մնար միայն մեր հոգևորականութեան, ան-
շուշտ ամեն բան կը վերջանար «մտածենք—տեսենք»—ով,
քնաթաթախ վանականների այդ երևելի նշանաբանով, բայց բա-
րեւադպար դործը յանձնուեց էջմիածնի ինտելլիգէնտ ոյժե-
րից բազկացած մի յանձնաժողովի քննութեան, որի կազմած
կանոնադրութիւնը, ինչպէս վերև յիշեցինք, մի լուրջ և բազ-
մակողմանի աշխատութիւն է ներկայացնում. նրա զլխաւոր և
ամենամեծ արժանաւորութիւնը այն է, որ կանոնադրութեան
մէջ բացի մի քանի սեղերից անարատ և անթերի պահպա-
նուել է հայոց եկեղեցու ժողովրդական ոգին, ծխական ինք-
նավարութեան շնորհուած է լայն իրաւունք, որով և սահման է
դրուած հոգևոր տարրի անվերջ կամայականութեան, այդ կող-
մից զովելի անաչառութիւն է յոյց տուել յանձնաժողովը, որի
անդամների մէջ կային և հոգևոր անձինք, վերապահելով ծխա-
կան համայնքի իրաւունքին այն, ինչ որ մինչև այժմ կախումն
ունէր հոգևոր իշխանութեան բարեհայեցողութիւնից. այսպէս,
օրինակ, համաձայն կանոնադրութեան 19 յօդուածի՝ ծխական
ժողովի իրաւասութեան պիտի պատկանեն հետևեալ դործերը.

ա. Քահանայացուների և եկեղեցական սպասաւորների
ընտրութիւնը, ծխաբաժանութիւնը, քարոզիչներ հրաւիրելը:

բ. Ծխական համայնքի տնտեսականի ընդհանուր կառա-
վարութիւնը և տնօրինութիւնը. երեսփոխ, հաշևտեսներ և
հաշևտեսների փոխանորդներ ընտրելը և պաշտօնից հեռացնե-
լը. նրանց դործունէութեան քննութիւնը, վերահսկողութիւնը և
հաշւառութիւնը. յանցաւորութեան դէպքում նրանց քրէական
և քաղաքացիական դատի ենթարկելը յատուկ հաւատարմատա-
րի ձեռքով:

գ. Եկեղեցու կամ աղօթատան բարեկարգութեան մասին

հոգացողութիւն (անօթներէ մատակարարութիւն, երգեցիկ խումբ կազմակերպել և պահելը և այլն):

դ. Քահանաների և եկեղեցական այլ պաշտօնեաների տընտեսական ապահովութեան խնդիրը:

ե. Ծխական տուրքեր և պարտականութիւններ սահմանելը:

զ. Ծխական համայնքի ընտանիքներէ երկու սեռի մանուկների կրօնական դաստիարակման վրայ հսկողութիւն և հոգացողութիւն: Եկեղեցում կամ նրա դաւթում սովորցնել կարգալզրել, աղօթքներ, փոխասացութիւն, ժամերգութիւն, սուրբ գրքի և մասնաւորապէս սուրբ աւետարանի ընթերցանութիւն եկեղեցական պաշտօնեաների ձեռքով կամ նրանց հսկողութեան տակ:

է. Ծխական համայնքի բարեգործական գործունէութեան ընդհանուր տնօրինութիւնը. նոյն եկեղեցուն կամ աղօթատան պատկանող աստուածահաճոյ հաստատութիւնների պահպանութիւնը, վերահսկողութիւնը և դրանց կառավարող յատուկ հոգաբարձուների ընտրութիւնը:

ը. Հարկ եղած դէպքերում ծխական համայնքի շահերը պաշտպանելը պետական գատարաններում քրէական և քաղաքացիական դատեր վարելով երեսփոխի կամ մի յատուկ հաւատարմատարի ձեռքով:

թ. Վկայութիւն և կարծիք յայտնել եկեղեցական զանազան հաստատութիւններում քննուող և վճռող այն գործերի և խնդիրների մասին, որոնք վերաբերում են ծխական համայնքին կամ նոյն համայնքի աշխարհական և հոգևորական անդամներին:

ժ. Հարկաւոր դէպքերում հոգաբարձական յանձնաժողովներ ընտրելը՝ շինութիւններ, նորոգութիւններ և ծխական ժողովից յանձնարարուած այլ գործողութիւններ կատարելու համար:

ժա. Ծխական համայնքի բոլոր գործերի վերաբերմամբ անհրաժեշտ և հարկաւոր կարգադրութիւններ սահմանելը:

ժբ. Պատգամաւորներ, ներկայացուցիչներ և նրանց փոխանորդներ ընտրելը ծխական համայնքի կողմից ուրիշ պատգամաւորական (օր. թեմական) ժողովների և այլ զանազան եկեղեցական գործառնութեանց մասնակցելու համար:

Այս, նշանաւոր է այդ կանոնադրութիւնը իր մէջ պարունակուած առողջ սկզբունքներով, իսկ նրա իւրաքանչիւր յօդուածը մտածուած, կշռուած thesis-ի տպաւորութիւն է թողնում:

Այդ ընդհանուր տեսութիւնից յետոյ հարկ ենք համարում մի քանի նկատողութիւններ անել կանոնադրութեան մասնաւոր թերութիւնների մասին, քանի որ նա իբրեւ նախազիժ՝ այդ նպատակով է հրատարակուած էջմիածնի պաշտօնական օրգանում: Կանոնադրութիւնը կազմուած է յօդուածական կարգով և բաղկացած է 100 յօդուածից, որոնք շօշափում են ծուխի իրաւասութեան շրջանը և նրա գործունէութեան այլ և այլ մոմենտները: Մեր կարծիքով՝ կանոնադրութեան գործածութիւնը դիւրացնելու համար հարկաւոր էր և՛ հատուածական կարգը ընդունել, բաժանելով ամբողջ կանոնադրութիւնը մի քանի վըլուխների կամ հատուածների որոշ վերնագրերով (օր. ծուխի կազմակերպութիւնը, ծխական ժողովի իրաւասութիւնը, հոգևոր պաշտօնականների ընտրութիւնը, երեսփոխի գործաւարութիւնը և այլն). այդ կարգը այն յարմարութիւնն ունի, որ առանց դժուարութեան և ժամանակի կորուստի կարելի է զըտնել իւրաքանչիւր յօդուածը, բաւական է միայն իմանալ, թէ նա իր բովանդակութեամբ որ հատուածին է վերաբերւում. այդ սխառմով կազմուած է և հայոց եկեղեցու ПОЛОЖЕНІЕ-ն:

Իսկ գալով կանոնադրութեան էական մասին, կարևոր ենք համարում շեշտել հետեւեալ յօդուածների թերի և պակասաւոր կողմերը.

67 յօդ. Ծխական ժողովը իրաւունք ունի իր որոշմամբ տարեկան ծախս անել զիւղերում՝ յիսուն (50) բուրլուց ոչ աւելի, իսկ քաղաքներում երեք հարիւր բուրլուց (300) ոչ աւելի: Մինչև այս գումարներն եղած ծախսի մասին հաղորդում է կոնսիստորիային՝ մերձաւոր հոգևոր իշխանութեան ձեռքով ի գիտութիւն: Իսկ այս գումարներից վեր ծախսերի համար ծխական ժողովը պիտի խնդրէ բարձրագոյն հոգևոր իշխանութեան թոյլտուութիւնը:

Այս յօդուածը հակառակ է ծուխի ինքնավարութեան ըսկըդրուէքին. մենք մի քիչ առաջ նկատել էինք, որ էջմիածնում մշակուած կանոնադրութեան նպատակն է ծխական համայնքին տալ լայն ինքնավարութիւնը, որ սրբագործուած է մեր հին եկեղեցական կանոններով և պետական օրէնքով վաւերացուած. անշուշտ դա միակ միջոցն էր փրկելու ծուխը հոգևոր զասի կամայականութիւնից և անտեղի միջամտութիւնից. այն ինչ վարդիշեալ կանոնով ծուխի ազատ գործունէութիւնը կաշկանդուում է, իսկ ծխական գործերում կարող է կրկին հաստատուել քմահաճոյքի իշխանութիւնը, այս անգամ արդէն օրէնքի զօրութեամբ: Պարզեւք մեր միտքը հետեւեալ օրինակով. դիցուք՝ ծխական համայնքը կանոնադրութեան 19-րդ յօդուածի 3 կէտի համաձայն որոշում է իր եկեղեցու համար կանոնաւոր երգեսիկ խումբ կազմել, հրաւիրելով այդ նպատակի համար երաժշտու-

թիւնից տեղեակ մի հմուտ խմբապետ 600 բուլլի ուժով, իր վճիռը գործադրելու համար ծուխը 67-րդ յօդուածի համաձայն նախապէս պարտաւոր է գիմել բարձրագոյն հոգևոր իշխանութեան, խնդրելով նրանից որոշած ծախսի թոյլտուութիւնը: Ահա այստեղ երկու հարց է ծագում. 1) որքան ժամանակ է տրւում էջմիածնի հոգևոր իշխանութեան՝ ծխական ժողովի վճիռները քննելու և անօրինելու համար, և 2) կարո՞ղ է այդ իշխանութիւնը առանց պատշաճաւոր պատճառաբանութեան մերժել ծուխի որոշումը, հիմնուելով միայն իր բարեհայեցողութեան վրայ, որ կամայականութեան կից հատկացողութիւն է. այդ հարցերը կարևոր նշանակութիւն են ստանում, եթէ նկատի առնենք մեր ատենական գործադարութեան անդրջրհեղեղեան եղանակը. ում յայտնի է, որ էջմիածնում երբեմն ամենակարևոր գործերը տարիներով մնում են անկատար, իսկ մասնաւոր խնդիրներին և գրաւոր գիմումներին ընթացք տալու համար շատ անգամ անհրաժեշտ է լինում անձամբ դնալ էջմիածին և այնտեղ մնալով, հազար ու մի տեսակ բարոյական և նիւթական զոհողութիւնների դնով սպասել վախճանական տընօրինութեան...

Կարելի է հաւատալ, որ այդ վիճակին չեն ենթարկուի ծխական ժողովի որոշումները, և արդեօք համայնքի կենսական խնդիրները ամիսներով կամ տարիներով չեն մնայ առկախ, առանց իրադորման...

Վերջապէս ո՞վ կարող է մեզ հաւաստիացնել, որ ծուխի որոշումները ազատ կը լինեն կամայականութեան ազդեցութիւնից, քանի որ վերոյիշեալ կանոնով կղերի հայեցողութիւնից է կախուած հաստատել կամ չը հաստատել համայնքի որոշումները: Արդ՝ եթէ ծուխի որոշած 600 բ. ծախսը երգեցիկ խմբի կազմակերպութեան համար հոգևոր իշխանութիւնը համարէ անվաւեր, գտնելով այդ նպատակի համար նշանակուած գումարը չսովազանց մեծ, ինչ է մնում ծուխին անել, եթէ ոչ բոլորովին հրաժարուել եկեղեցական երգեցողութիւնը կանոնաւորելու մտքից, քանի որ պակաս գումարով անհնարին է մի երգեցիկ խումբ իր խմբապետով պահել: Կամ վերջները մի այլ օրինակ. ծխական համայնքը նախանձախնդիր հանդիսանալով իր հոգևոր պաշտօնեաների բարեկեցութեան, հիմնուելով կանոնադրութեան 63-րդ յօդ. 1 կէտի վրայ, վճռում է քահանաների հասոյթը յատկացնել եկեղեցական արդիւնքի՝ նշանակելով իւրաքանչիւր քահանային 1500 բ. տարեկան ուժիկ, ծուխի վճիռը նոյն կարգով ուղարկւում է էջմիածնի հոգևոր իշխանութեան հաս-

ստատութեան. այնուհետև անցնում է ուղիով, որքան ժամանակ, երբ ստացւում է պաշտօնական թայտութիւն միայն, դիցուք, 600 ընդլի տարեկան ռոճիկ սահմանելու համար: Ուրեմն այս դէպքում եւ ծխական համայնքի բաղձանքը տեսնել իր հոգևոր պաշտօնականներին ապահով վիճակի մէջ՝ մնում է անկատար. վերոյիշեալ օրինակները իրականութեան և կարելիութեան սահմանից դուրս նմուշներ չեն. ում յայտնի չէ, որ հայ հոգևորականութիւնը միշտ թշնամաբար է վերաբերուել ծխական համայնքի իրաւասութեան և որտեղ կարողացել է, զգալի հարուածներ է տուել ժողովրդի ձեռներէցութեան հասարակօգուտ գործերում. ուստի այն իրաւունքը, որ կանոնադրութեամբ տրւում է հոգևոր իշխանութեան, կարող է ծառայել նրան իբրև գէնք ծուխի ինքնավարութեան դէմ և այն ժամանակ ծուխի գործունէութիւնը անշուշտ կը դապարտուի ամբողջութեան, չը նայելով կանոնադրութեան բարի ձգտումներին, որոնք սակայն, իբրև լոկ desiderata, հեռու կը մնան կեանքի իրականութիւնից. այդ վիճակի մէջ էջմիածնի կանոնադրութիւնը կը յիշեցնէ Միտհատ փաշայի սահմանադրութիւնը, որ հրուշակաւոր թիւրք քաղաքագէտը կազմել էր իր հայրենիքի բարօրութեան համար, և որն այժմ գոյութիւն ունի... միայն թրդթի վրայ:

Այստեղ հարկ ենք համարում շեշտել նկատողութեան արժանի մի հակասութիւն, որ ծագում է վերոյիշեալ կանոնը պետական օրէնքի հետ բաղդատելուց. և իրօք՝ համեմատեցէք 67-րդ յօդուածը հայոց եկեղեցու положение-ի հետ, ուր նախատեսուած է ծուխի իրաւասութեան շրջանը և դուք անշուշտ կը նրկատէք շօշափելի տարբերութիւն. մինչդեռ պետական օրէնքով (1229-րդ յօդ. XI հատ. I մաս. հրատ. 1886 թ.) հայոց եկեղեցական համայնքը ծխական գործերում որոշ անկախութիւն և ինքնուրոյնութիւն է վայելում, վճռելով ամենակարևոր խնդիրներ, տալով երեսփոխին՝ իբրև իր ներկայացուցիչին՝ լիազօրութեան հաւատարմագիր և գործելով իբրև տէր և տնօրէն եկեղեցական ստացուածքի,—67-րդ յօդուածի զօրութեամբ նա միանգամայն զրկւում է անկախութիւնից և ընկնում է հոգևոր ատեանի խնամակալութեան տակ. այլ խօսքերով, պետական օրէնքով նուիրագործած իրաւունքը էջմիածնի յանձնաժողովը բարւոք է համարել ծուխից խլել, նշանակելով նրա վրայ օրէնքով չը նախատեսած մշտական խնամակալութիւն յանձին հոգևոր իշխանութեան: Ինչո՞ւ յանկացել են սահմանափակել ծուխի իրաւունքը, և կոյ արդեօք չէրա մէջ որևէ տրամաբանութիւն, դժուար է հասկանալ: Յամենայն դէպս ծխական համայնքը իր

գործունէութեամբ ոչ մի առիթ չէ տուել այդպիսի թերահաւատութեան, եթէ դա է նրա իրաւունքի սահմանափակման պատճառը. ընդհակառակն՝ իր գործերում նա միշտ եղել է օրինականութեան հետեւող և բողոքել է զեղծումների դէմ, որոնք մեծ մասամբ ծագել են, դա էլ պէտք է նկատի առնել, հոգևոր ատեանների անհոգութեան և երեսփոխների անհարազատութեան շնորհիւ:

Գիտակցարար գործող ծուխը միշտ հրապարակ է հանել այն, ինչ որ տարիներով ծածկուած է եղել հասարակութեան աչքից և իր դատապարտութեան կնիքը առանց վարանելու դրել է յանցաւորների ճակատին. որքան հոգևոր տարրը այդ դէպքում դանդաղկոտ, ծոյլ և անհոգ է գտնուել, այնքան ծուխը, իբրև կենդանի հասարակական խումբ, նուիրուած ժողովրդական շահերի անկաշառ ծառայութեան, միշտ եղել է արթուն և գործունեայ: Վերջին տարիների երեսփոխական կողմապոլսները առաջ են եկել միայն շնորհիւ կոնսիստորիաների հակաժողովրդական քաղաքականութեան, որից շահուել են միայն երեսփոխները և թերևս նրանց հովանաւորողները. իսկ այդ կողմապոլսների մերկացման պատիւը ում է պատկանում, եթէ ոչ նոյն ծուխին: Եւ այդպէս ամեն տեղ և ամեն ժամանակ հոգևոր տարրի միջամտութիւնը ոչ մի օգուտ չէ բերել հասարակական գործին, այլ ընդհակառակն նրա քայքայման պատճառ է հանդիսացել. դիտեցէք ձեր շուրջը և դուք կը տեսնէք այդ տխուր իրականութեան անժխտելի փաստեր: Հոգևոր կառավարութիւնից կախումն ունեցող մեր բոլոր կրթական, վարչական, կալուածական և զուտ եկեղեցական գործերի այսօրուայ անմխիթար վիճակը չէ՞ որ պարտական է միայն հոգևոր տարրի մտաւոր անշարժութեան և բարոյական սնանկութեան, որոնց հասցրած անթիւ մեղսները, աւանդ, ժողովուրդը տակաւին լաւ չէ բմբռնում: Արդ՝ եթէ 67-րդ յօդ. մտնէ անփոփոխ նոր կանոնադրութեան մէջ, ծխական համայնքը այդ օրէնքը ընդունելու օրից կը կորցնէ իր անկախութիւնը, որ նա վայելում է օրէնքով, և այն ժամանակ իր նշանաւոր ձեռնարկութիւնների մէջ հոգևոր իշխանութեան կողմից միշտ խոչընդոտների կը հանդիպի. բայց որ ծխական համայնքը կը համաձայնի ընդունել այդ կանոնը և զրկուել իր արտօնակալ դիրքից, որ ժողովուրդը կը ցանկայ ինքնաշօթար կերպով կղերի լծի տակ մանել և միշտ զգալ իր վրայ քմահաճոյքի ոյժը և տիրապետութիւնը: Այդ հարցի պատասխանը ժամանակը կ'որոշէ*):

*) Ելեքստնդրօպօլի մայր Էկեղեցու ծխական համայնքը երկու ամիս ա-

ծուխը — հաւաքական իրաւասու մարմին է, որի որոշումները կարօտ չեն վերաքննութեան և հաստատութեան հոգևոր իշխանութեան կողմից, քանի որ համայնքը ծխական գործերին ծանօթ լինելով՝ աւելի ձեռնհաս է դատել, որոշել և տնօրինել, քան կեանքից և ժողովրդից կտրուած 3 — 4 կրօնաւորների ժողովը:

Ուստի՝ եթէ ծուխը իր տարեկան բիւջէի սահմանից դուրս չը գալով՝ գործադրուի է եկեղեցապատկան գումարը՝ ինչ չափով էլ որ լինի՝ ծխական ժողովով որոշուած պէտքերի համար, նա գործում է անկախ և իր իրաւունքի սահմանում. այդ դէպքում հոգևոր իշխանութիւնը, որին պատկանում է միայն հսկողութեան իրաւունքը, միջամտելու իրաւունք չունի. այդպիսի միջամտութեան առիթ տալ կարող է միայն կատարուած կամ կատարուելիք զեղծումը եւ ապօրինութիւնը:

Ամփոփելով մեր խօսքը 67-րդ յօդուածի մասին՝ մենք գալիս ենք հետեւեալ եզրակացութեան.

ա. Էջմիածնի ծխական կանոնադրութեան 67-րդ յօդուածով ծուխի իրաւունքը սահմանափակուած է՝ հակառակ պետական օրէնքի, որով ծխական համայնքին տրուած է կատարեալ իրազօրութիւն իր իրաւասութեան վերապահուած խնդիրներում կայացնել որոշումներ առանց դիմելու բարձրագոյն հոգևոր իշխանութեան թղթաւորութեան:

բ. Այդ կանոնով հայ կղերի առաջ բացւում է կամայականութեան և անձնական հաճոյքի նոր ասպարէզ, որի հետեւեալ կը լինի այն, որ հայոց եկեղեցական ծուխի գործունէութիւնը հոգևոր տարրի քայքայիչ ազդեցութեան տակ կը կորցնէ իր խորհուրդը և նշանակութիւնը:

և գ. Ոչ մի՝ գիտակցօրէն գործող ծխական համայնք չի համաձայնիլ ընդունել այդ կանոնը՝ ի գործադրութիւն և զրկուել իրան պատկանած և օրէնքով սրբազորած իրաւունքից, քանի որ այդ սահմանափակումը չէ բղխում որևէ իմաստալից շարժառիթից, այլ առաջ է գալիս անհիմն ձգտումից ամեն ինչ ենթարկել հոգևոր տարրի ազդեցութեան և խնամակալութեան:

Այդ հիման վրայ մենք առաջարկում ենք 67-րդ յօդուածը բոլորովին ջնջել կանոնադրութիւնից, իսկ նրա հետ կապ ունեցող 71-րդ յօդուածին տալ հետեւեալ ձևակերպութիւնը. «Իւրա-

ռաջ դիմել էր Վեհ. Հայրապետին, խնդրելով շուտափոյթ և անփոփոխ մտցնել այդ կանոնադրութիւնը. շատ հաւանական է, որ համայնքը ուշի-ուշով չէ քննել այդ կանոնադրութիւնը և չէ նախատեսել 67 յօդուածի գործածութեան բացասական հետեւանքները:

քանչիւր տարուայ սկզբում երեսփոխը կազմում է տարեկան ելումուտքի նախահաշիւ, որ ներկայացնում է ծխական ժողովի քննութեան և հաստատութեան. ապա այդ նախահաշիւ տպագրութեամբ օրինակը ուղարկւում է թեմական իշխանութեան 'ի տեղեկութիւն»:

«Տարուայ վերջը երեսփոխը պատրաստում է իր տարեկան տեղեկագիրը, որը հաշւետեսների կազմած գեկուլյման հետ ներկայացւում է նոյն կարգով ծխական ժողովի հայեցողութեան. այդ լիակատար տեղեկագիրը տպագրուելուց յետոյ ուղարկւում է մի մի օրինակ Էջմիածնի սինօղին, վիճակային կոնսիստորիային կամ հոգեօր կառավարութեան և Էջմիածնի պաշտօնական թերթին»:

Մենք մի քիչ երկար կանգ առինք 67-րդ յօդուածի վրայ, աչքի առաջ ունենալով նրա մէջ պարունակուած ծխական ինքնավարութեան հակադիր սկզբունքը. այդ կանոնը անփոփոխ մնալով կանոնադրութեան մէջ՝ կարող է անշուշտ 'ի չիք դարձնել համայնքի զօրծունէութիւնը, որ թէ կանոնադրութեան և թէ նրա մշակման վրայ աշխատած յանձնաժողովի նսրասահից զուրս է:

Բայի 67-րդ յօդուածից կան կանոնադրութեան մէջ նաև մի քանի ուրիշ յօդուածներ, որոնք կարօտ են նոյնպէս մասնաւոր փոփոխութիւնների, բայց նրանց մասին մեր անելիք նրկատողութիւնները կարճ պիտի լինեն:

53 յօդ. Ծխական ժողովը փակուելուց առաջ քարտուղարը կարգում է իր կազմած արձանագրութիւնը, որի մէջ յաջորդական կարգով արձանագրուած են լինում ժողովի բոլոր անցքերը և վրձիւները: Մանրամասնօրէն արձանագրուած են՝ նախագահի կողմից կարգի հրաւիրման, ձայնից գրկելու և ժողովից հեռացնելու դէպքերը: Արձանագրութիւնը կարդալուց յետոյ՝ ուղղում են սրբապրդած սխալները, և ապա բոլոր ժողովականներն ստորագրում են նոյն այդ ժողովում:

Դա անհնարին է կատարել. փորձը ցոյց է տալիս, որ քարտուղարը հազիւ կարողանում է ժողովի նիստին պատրաստել միայն արձանագրութեան սկզբիւրը, որին վերջնական և կատարարիալ ձև տալու համար հարկաւոր է ժամանակ և ողու անդորրութիւն. շատ անգամ ժողովներին արծարծւում են բարդ և վիճելի խնդիրներ, երբ անհրաժեշտ է լինում ծխականների արած զիտողութիւնները բաւ կարելուցն ճիշտ արձանագրել. արդ՝ ինչպէս կարող է քարտուղարը միևնոյն ժամանակ և լաւութեամբ ուշադրութեամբ լսել և իր լսածը հապ-ճէտ զրի անցընել և ապա դրածին կանոնաւոր արձանագրութեան ձև տալ նոյն նիստին ստորագրելու համար. այդ բաւորը միաժամանակ

կատարելու համար քարտուղարը պէտք է ունենայ արտաքոյ կարգի փորձառութիւն և լինի տեղեակ ստենոգրաֆիայից, որ մեղանում հազագիւտ երևոյթ է. ամեն տեղ ընդունուած է յաջորդ նիստին կարգաւ և ստորագրել նախընթաց ժողովի արձանագրութիւնը, այսպէս է լինում և մեր ներկայ ծխական ժողովներում, ուստի մենք կ'առաջարկէինք 53 յօդուածին հետեւեալ բանաձևը տալ. «ծխական ժողովի արձանագրութիւնը, ուր յաջորդական կարգով գրւում են ժողովի բոլոր անցքերը և որոշումները, քարտուղարը կարգում է հետեւեալ նիստին. այդ արձանագրութիւնը նախընթաց ժողովին ներկայ եղող բոլոր անդամները ստորագրում են», հետևապէս, 53 յօդուածի հետեւեալ սարքերութիւնը. «մանրամասնօրէն արձանագրւում են նախագահի կողմից կարգի հրաւիրման, ձայնից զրկելու և ժողովից հեռացնելու դէպքերը»... մեր առաջարկած բանաձևից յետոյ կարելի է բոլորովին բաց թողնել՝ իբրև pleonasm:

84 յօդ. Հաշտեանները պարտաւոր են անընդհատ հետեւել երեսփոխի գործադրութեան, իւրաքանչիւր ամսուայ վերջը ստուգել հաշիւները և մատենները և վաւերացնել իրանց ստորագրութեամբ, իսկ իւրաքանչիւր տարուայ վերջը ծխական ժողովին հանգամանօրէն զեկուցում ներկայացնել իրանց հաշտեանութեան և երեսփոխի գործադրութեան և հաշիւների մասին:

Այդ կանոնով հաշտեաններին տրւում է մի տեսակ ուստիականական իշխանութիւն «անընդհատ հետեւել երեսփոխի գործադրութեան, որի մասին տարուայ վերջը հանգամանօրէն զեկուցում ներկայացնել ժողովին»: Մեզ թւում է, որ հսկողութիւն, նուաստացուցիչ է այդ երեսփոխական պրեստիժի համար. չը պէտք է մոռանալ, որ երեսփոխը օրէնքով ծուխի ընտրեալն է և նրա լիազօր հաւատարմատարը. ուստի այդպիսի հսկողութեան տակ դնել ժողովրդի պաշտօնակային՝ չէ՞ նշանակում արդեօք կասկածի ենթարկել նրա հաւատարմութեան վարկը, որ անպայման ենթադրւում է իւրաքանչիւր երեսփոխի մէջ, մինչև հակառակը չէ ապացուցուած. բոլոր երեսփոխները, հօ, այդ կողմից կասկածելի անձինք չեն, կան նրանց մէջ պատուական և առաքինի մարդիկ, որոնց համար 84 յօդուածով սահմանուած հաշտեանների իշխանութիւնը կարող է համարուել վիրատորիչ... Հաշտեանների պարտականութիւնն է միայն երեսփոխական հաշտեանները ստուգել և նկատուած թերութիւնները մասին ժողովին զեկուցանել, դրանով սպառուած է նրանց իրաւունքը և լիազօրութիւնը, իսկ երեսփոխի գործադրութեան վրայ հսկելը ծուխին է վերապահուած ի պաշտօնէ և ոչ հաշտեաններին. դա աչքի առաջ ունենալով, մենք նպատակայարմար ենք գտնում 84-րդ յօդուածը այսպէս արձանագրել.

«հաշւետեաները պարտաւոր են երկու ամիսը մի անգամ ստուգել երեսփոխի հաշւետեանները և վաւերացնել իրանց ստորագրութեամբ. նկատուած թերութիւնները իսկ արտակարգ դէպքերի մասին նրանք պարտաւոր են անմիջապէս ղեկուցանել ժողովին. տարուայ վերջը հաշւետեանները երեսփոխական տեղեկագրի հետ ներկայացնում են ծխական ժողովին և՛ իրանց ղեկուցումը»:

58 յօդ. երեսփոխի, հաշւետեաների և հաշւետեանների փոխանորդների ընտրութիւնը և հեռացումը հաղորդում է ի հաստատութիւն և ի գիտութիւն կոնսիստորիային:

— Կոնսիստորիան, եթէ գտնէ, որ ընտրուածը համապատասխան չէ կանոններում և նշանակուած որեւէ օրինական պահանջի, առաւելն երկու ամսուայ ընթացքում յայտնում է այդ մասին ծխական ժողովին: Երկու ամսուայ ընթացքում կոնսիստորիայից պատասխան չը ստացուելու դէպքում՝ ծխական ժողովի վճիռն անմիջապէս գործադրում է, և ընտրուածները ստանձնում են իրանց պաշտօնները:

— Երկու ամիսը հաշւում է ընտրութեան օրից:

Այդ յօդուածը պէտք է վերաբերուի միայն երեսփոխի ընտրութեան և հաստատութեան կարգին—(տես 1227 յօդ. XI Ը. I մաս. պետ. օր.):

Իսկ գալով հաշւետեաններին, նրանք ընտրւում են ծխական ժողովից և կարօտ չեն կոնսիստորիայի հաստատութեան:

Երեսփոխի հաստատութեան համար նշանակուած 2 ամիսը՝ մեր կարծիքով շատ է. որքան երկար է տևում այդ միջանկեալ ժամանակը, այնքան ծուխի ընթացիկ գործերը աւելի խառնաշփոթ կերպարանք են ստանում. ուստի 58-րդ յօդուածը նպատակադրմար էր այսպէս խմբագրել. «Երեսփոխի ընտրութիւնը և հեռացումը հաղորդւում է ի հաստատութիւն և ի գիտութիւն վիճակային կոնսիստորիայի. վերջինը եթէ գտնէ, որ ընտրուածը համապատասխան չէ կանոններում և նշանակուած օրինական պահանջին, մի ամսուայ ընթացքում յայտնում է այդ մասին ծխական ժողովին»:

Մի ամիսը հաշւում է ծուխի ընտրութեան արձանագրութիւնը կոնսիստորիայում ստացուելու օրից»:

55 յօդ. Ծխական ժողովի բողոքաւոր վճիռների արձանագրութեանց պատճէնները՝ ժողովի օրից առաւելն մի շաբաթուայ ընթացքում նախագահը պարտաւոր է ուղարկել մերձաւոր հոգևոր իշխանութեան միջոցով թեմական իշխանութեան և Թեմական իշխանութեան վճռի կամ բացատրութեան դէմ հարկ եղած դէպքում կարելի է բողոքել հոգևոր բարձրագոյն իշխանութեան:

Այդ յօդուածի տակ հարկ է աւելացնել հետեւեալ ծանօթութիւնը. «Թեմական և բարձրագոյն հոգևոր իշխանութեան տրւում է առաւելելն մի ամիս ժամանակ քննելու նրանց հա-

յեցողութեան ներկայացրած բողոքները: Եթէ այդ ժամանակը անցնելուց յետոյ հոգևոր իշխանութիւնը որեւէ անօրինութիւն չ'անէ, բողոքը համարուած է թողնուած առանց հետեանքի»:

Ժամանակի որոշելը միակ օրինաւոր ղէնքն է, որով միայն կարելի է մաքառել մեր հոգևոր հաստատութիւններում տիրող կարգերի դէմ:

56 յօդ. Այն անբողոք վճիռները, որոնք վերաբերում են ծխական ժողովի իրաւասութեան պատկանող գործերին, անմիջապէս զործադրում են, բացի յատկապէս յիշուածներէց:

Ուրեմն բողոքաւոր վճիռները, թէկուզ կայացած լինեն ժողովի նիստին ներկայ եղող իրաւաստւորի ձայների գերակշռող բազմութեամբ, չը պէտք է անմիջապէս զործադրուեն, մինչև հոգևոր իշխանութիւնը չը բարհաճէ քննել իր հայեցողութեան ներկայացրած բողոքը. դա հակառակ է նոյն կանոնադրութեան 52-րդ յօդուածին, որի համաձայն այն վճիռը կայացած և վաւերական է համարւում, որ ստացել է իր օգտին ժողովականների քուէների կէսից աւելին. որտեղ տեսնուած բան է, որ մի իրաւասուի կամ ձայնաւորի արձանագրուած բողոքը կարողանայ կանգնեցնել ընդհանուր համաձայնութեամբ կայացած վճիռը. ընդունելով 56-րդ յօդուածի պահանջը, մենք ենթարկում ենք վտանգի ծխական գործերի կանոնաւոր ընթացքը, որովհետև միշտ կը գտնուեն մարդիկ, որոնք օգտուելով իրանց իրաւունքից՝ անձնական հաշիւների աղղկեցութեան տակ՝ կ'աշխատեն այդպիսի բողոքներով ծուխի առաջ յարուցանել մի շարք խոչընդոտներ:

Ծխական համայնքի գործերը չեն քննուում աստիճանական կամ ինստանյիական կարգով, անցնելով մէկ հաստատութիւնից միւսը, ինչպէս դա ընդունուած է դատաստանական վէճերի նկատմամբ. ծուխի վճիռը, եթէ նա կայացած է օրինաւոր կարգով, անմիջապէս զործադրւում է առանց սպասելու, թէ ինչ վախճան կ'ունենայ բողոքարկու անձանց գանդատը. զրանով մենք չենք ուզում ասել, որ հոգևոր իշխանութիւնը բնաւ իրաւունք չ'ունի որոշ զէպքերում քննութեան առնել ծուխի վճիռները. եթէ ծխական գործերի մէջ նկատուած են ակներև անկանոնութիւններ, հոգևոր իշխանութիւնը արդէն իսկ 'ի պաշտօնէ, առանց որևէ բողոքի, իրաւունք ունի միջամտել և նկատուած զեղծումների առաջն առնել, կամ տուած բողոքի առիթով նա կարող է պարզել 'ի դիտութիւն ծխական համայնքի այս կամ այն վիճելի կէտը. դա այլ հարց է:

Բայց կայացած վճիռը, եթէ նա է «ձայն բազմաց», պէտք է կատարուի առանց ուշադրութեան առնելու նրա զէմ տուած

բողոքը. ուստի մենք առաջարկում ենք 56-րդ յօդուածը իբրև անգործադրելի կանոն բոլորովին բաց թողնել կանոնադրութիւնից:

50 յօդ. Եթէ որեւէ պաշտօնի համար ընտրուելու են մի քանի անձինք, և ընտրութիւնը կատարում է թերթիկներով, իւրաքանչիւր ժողովական իրաւունք ունի իր ընտրողական թերթիկի վրայ՝ փոխանակ տարբեր մարդկանց անուններ գրելու՝ գրել միևնոյն մարդու անունը այնքան անգամ, որքան հոգի են ընտրուելու Քուէարկուողը համարում է ստացած այնքան ձայն, որքան անգամ որ նրա անունը կրկնուած է թերթիկներում:

Այդ կանոնով մի թեկնածուի անունը կրկնուելով մի քանի անգամ իւրաքանչիւր թերթիկի վրայ՝ կարող է ունենալ իր օգտին քուէների գերակշիւ մեծամասնութիւն 'ի վնաս մնացած թեկնածուների, որի հետեանքը կը լինի այն, որ մէկը կ'ընտրուի, իսկ մնացածները կը ստանան ձայների փոքրամասնութիւն. ուստի այդ դէպքում հարկ կը լինի մի քանի անգամ քուէարկութեան ենթարկել ընտրելի թեկնածուների անունները, մինչև բոլորը չը ստանան քուէների օրինաւոր մեծամասնութիւն. ընտրութեան այդ ձևը աննպատակայարմար է և կարող է ժամանակի կորստի հետ թիւրիմացութիւնների առիթ տալ. մեր կարծիքով ընտրութեան եղանակի որոշումը հարկ է թողնել ժողովի հայեցողութեան, որի համար միանշանայն բաւական է նախընթաց 49-րդ յօդուածում նախատեսուած հրահանգը, իսկ 50-րդ յօդուածը համարել կանոնադրութիւնից ջնջուած:

24 յօդ. Ծխական ժողովը առաջին անգամ կանոնաւոր է համարում և նիստը բացում է, եթէ ներկայ եղող ծխական իրաւասունների թիւը նոյն եկեղեցու կամ աղօթատան իրաւասունների (տարեցուցակում արձանագրուածների. տէս յօդ. 89) ընդհանուր թւի կէսից աւելի է կամ եթէ ներկայ եղող ծխական իրաւասունների թիւը հասնում է առնուազն հարիւրի (100):

Այդ թիւը չափազանց մեծ է, եթէ ի նկատի առնենք, որ մեր ծխական ժողովներին միջին թւով 40—50 հոգույ աւել չեն հաւաքւում, ուստի վերոյիշեալ յօդուածի նօրմայով ծխական ժողովների առաջին նիստերը զրեթէ երբեք չը պիտի կարողանան կայանալ. իսկ այդ երևոյթը կրկնուելով ամեն անգամ՝ կարող է պարտաճանաչ իրաւասունների համար մի վհատեցուցիչ ձևականութիւն դառնալ, որ անշուշտ ցանկալի չէ: Մեր կարծիքով առաջին նիստի կանոնաւորութեան պայմանաշափը կարելի է որոշել ծխական իրաւասունների ընդհանուր թւի ոչ նուազ՝ քան մի հինգերորդ ($\frac{1}{5}$) մասով. այդ չափով, որքան մեզ յայտնի է, ղեկավարւում են մինչև այժմ մեր ծխական ժողովները, բայց և այնպէս շատ անգամ ժողովի առաջին նիստերը

չեն կայանում ներկայ եղող իրաւասունների սակաւութեան պատճառով:

26 յօդ. Եկրորդ ժողովը կանոնաւոր է համարւում և նիստը բացւում է, եթէ ներկայ եղող ծխական իրաւասունների թիւը նոյն եկեղեցու կամ աղօթատան իրաւասունների ընդհանուր թւի մի հինգերորդ ($\frac{1}{5}$) մասից պակաս չէ, կամ եթէ ներկայ եղող իրաւասունների թիւը հասնում է առնուազն յիսունի (50):

Երկրորդ ժողովը կանոնաւոր է համարւում և նիստը բացւում է ներկայ եղող իրաւասունների մասնակցութեամբ, որքան էլ սակաւ լինի վերջինների թիւը, դա ընդհանուր կանոն է, որով ղեկավարւում են հասարակական հաստատութիւնները և մասնաւորապէս մեր այժմեան ծխական ժողովները. հարկաւոր է այդ կարգը թողնել անփոփոխ և՛ տպագայում, քանի որ հասարակական զործը առաջ տանելու դա միակ փորձուած միջոցն է, հակառակ դէպքում կարող են անյաղթելի դժուարութիւններ ծագել 26 յօդուածի համաձայն կանոնաւոր ժողովներ կազմելու ժամանակ: Մենք երկիւղ ենք կրում, որ զրանից կարող է վնասուել, իսկ բացառիկ դէպքերում նոյն իսկ կանգ առնել ծխական ժողովի զործունէութիւնը, եթէ աչքի առաջ ունենանք, որ երեսփոխը առանց ժողովի վճռահատութեան չէ կարող ինքնազուլուի կարգաւորել ծուխի քիչ թէ չատ նշանաւոր գործերը:

27 յօդ. Եթէ երկրորդ անգամ հրաւիրուած ժողովը ներկա եղող իրաւասունների թւի սակաւութեան պատճառով չը կայանայ, հոգեւոր իշխանութեան պարտականութիւնն է, եթէ միայն կան կարեւոր և անյետաձգելի հարցեր, իր նախաձեռնութեամբ և իր ձեռքում եղած բոլոր միջոցներով ծխական իրաւասուններին ժողովի գումարել, իսկ անյաջողութեան դէպքում հոգեւոր իշխանութիւնը դիմում է թեմական իշխանութեան՝ խնդրելով անօրինութիւն:

Այդպիսի ծայրայեղ միջոցներ ձեռք առնելու կարիք չի լինի, եթէ ընդունուի հետեւեալ բանաձևը, որ կը փոխարինէ 24, 26 և այս վերջին 27 յօդուածները. «ծխական ժողովը առաջին անգամ կանոնաւոր է համարւում, և նիստը բացւում է, եթէ ներկայ եղող ծխական իրաւասունների թիւը նոյն եկեղեցու կամ աղօթատան իրաւասունների ընդհանուր թւի մի հինգերորդ ($\frac{1}{5}$) մասից աւել է» (24 յօդ.). Ճանօթ. «ծխական իրաւասունների ընդհանրութիւնը համարւում է 89 յօդուածում տուած հրահանգի համաձայն»:

—Երկրորդ ժողովը վերջնական է, և նիստը բացւում է ներկայ եղող իրաւասունների մասնակցութեամբ, որքան էլ սակաւ լինի վերջինների թիւը» (26 յօդ.):

13 յօդ. Ծխական ժողովը սկսում է պատշաճաւոր աղօթքով, որ ասում է ներկայ հոգեւորականներից աւագագոյնը, իսկ եթէ հոգեւորական չը կայ՝ ժողովի նախագահը:

Դա հնութեան մի փոքրիկ բեկորն է, որ էջմիածնի յանձնաժողովը կամեցել է մտցնել նոր կանոնադրութեան մէջ. սակայն վերջինի ամբողջութիւնը բնաւ չէր խանդարուի այդ յօդուածի բացակայութիւնից: Թողնենք աղօթելը եկեղեցականներին Աստուծոյ տաճարում և չը չփութենք հասարակական ժողովի պարագմունքը կրօնական արարողութեան հետ, մեզ թւում է, որ վերոյիշեալ կանոնը մի խորհրդաւոր և անսովոր ձեւակերպութիւն է, որ ներկայ կեանքի պայմաններին հաղիւթ է մեղանում կարող է պատուաստուել:

Ահա կանոնադրութեան մէջ մեր նկատած պակասաւոր, և թերի կէտերը, որոնք՝ թոյլ ենք տալիս մեզ կարծելու, ուշադրութեան կ'առնուեն էջմիածնի յանձնաժողովի կողմից: Ծխական կանոնադրութեան վրայ մենք նայում ենք լի յուսով և ակնկալութիւններով. հաւաստի ենք, որ նրա միջոցով բարեյաջող պայմաններում պիտի ցանկալի լուծումն ստանան այն հասարակական հրատապ խնդիրները, որոնց մասին շատ է գրուել մեր լրագիրներում:

Այսքան տարիներ անցնելուց յետոյ հայ կղերը վերջապէս հասկացաւ, որ ժամանակ է անտարբեր դիրքից դուրս դալ և ժողովրդին, իբրեւ միակ կենսունակ տարրին, հաւատալ և յանձնել եկեղեցական-հասարակական զործերի կառավարութիւնը: Մենք ողջունում ենք էջմիածնի արած այդ խելացի քայլը, որից պիտի սկիզբն առնէ ժողովրդական ինքնագործունէութեան տարեշրջանը և ցանկանում ենք կանոնադրութեամբ խոստացուած բարենորոգումները շուտով իրականացած տեսնել կեանքի մէջ:

Բայց դրա համար հարկաւոր է նախ՝ ծխական կանոնադրութեան նախագծի մէջ մտցնել վերոյիշեալ փոփոխութիւնները և ապա՝ որպէսզի այդ կանոնադրութիւնը ստանայ մնայուն և պարտաւորեցուցիչ օրէնքի զօրութիւն, ներկայացնել վերջինը օրինական կարգով մարմնաւոր իշխանութեան հաստատութեան, իբրեւ յաւելում 1836 թւի կայսերական հրովարտակով հաստատուած հայոց եկեղեցու կանոնադրութեան:

Յ. ՍՊԵՆԴԻԱՐԵԱՆ

ՄԱՏԵՆԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆ

ՀԱ. Ալիշանի յիշատակին. «ԶԳԱՑՄՈՂՆՔ», խմբագրեց Գրիգ. Բալասեան. 96
եր., Վենետիկ, Ս. Ղազար., 1902. Թ.

«Զգացմունքը» մի փոքրիկ ժողովածու է, որի մէջ տը-
պուած են մի քանի չնորհալի, բայց արդէն վաղուց տպուած
բանաստեղծութիւններ և բաւական մեծ թւով նոր, բայց
վերին աստիճանի անգրագէտ ոտանաւորներ (բացառութիւն են
կազմում Արտաշէս Ղարիբեանցի ոտանաւորները):

«Զգացմունքի» պառնաստականները մեծ մասամբ պատկա-
նում են այն տիպի «բանաստեղծներին», որոնք ոտ ոտի և յանկ
յանկի յարմարեցնելու համար պատրաստ են զոհել ամեն ինչ,
և՛ տրամաբանական, և՛ տաղաչափական, և՛ քերականական կա-
նոններ:

Արդարութիւնը պահանջում է խոստովանել, որ նրանք
այդ անում են մեծ մասամբ անգիտակցաբար, անծանօթ լինե-
լով այդ կանոններին:

Բերենք մի քանի նմուշներ, սկսելով ժողովածուի «խմբա-
դիր» պ. Բալասեանի «Որբը իր մօր գերեզմանի առաջ» ոտա-
նաւորից.

«Սովորեցրել ես սիրել անբիծ,
կօսել, խնդալ, չարն ու բարին.
Ծուռի աղօթել անմահ Տէրին
Հողիս պահած սրտիդ խորը՝
«Չոտ ու յաւից» իմ մատները
Տաքացրել ես քո ձեռքերում,
Եւ մարտինը՝ քո ծնկներում...
.

«Օտար մարդիկ, արև, լուսին,

Դուռն է փակւում իմ երեսին:
Ոյժից ընկած իմ խեղճ ձեռներ
Բաղիսել փորձում բաղլի զոներ,
Բայց կատակներ վայրենի, բիրտ
Ասեղի պէս ցցւում են սիրտ»:

Ահա մի հատուած պարոն «խմբադրի» մի ուրիշ ոտանա-
ւորից («Մայր—զաղափար»).

«Ո՛հ, այդ ժամին քեզ եմ յիշում,
Ո՛վ—զաղափար հանճարի,
Դու էլ նոյնպէս ծնունդ ես առնում
Մտաւորական աշխարհի
Ինչպէս մանուկն կերպարանքով
Գոյանում է արգանդում,
Դու էլ մոքի պատկերներով
Կեանք ուղեղին աւանդում»:

Երկու օրինակ էլ բերենք ժողովածուի աշխատակիցների
ոտանաւորներից.

«Մեղի զեփեւը կը շնկշնկայ
Շոյում, սլլում է ծովը»:

(Մ. Մխարեանց)

«Բնութիւնը Ոգիներու Տաճար մ'է,
Անոր մարին խօլ ճայթքումները զոգոտղ,
Իր հոգին ալ կղարթ մը միայն՝ կիանարի քօղ.
Բոլոր Կեանքը կարծես չորթէ Աստուծմէ»:

(Միհրան Թապաղեան)

Այսպիսի ոտանաւորներով է լցուած Վենետիկի Ս. Ղա-
զարի տպարանում տպուած և Ղեւոնդ Ալիշանի յիշատա-
կին նուիրուած ժողովածուն:

Այդ բաւական չէ: Ժողովածուն տպուած է անթիւ և ան-
տանելի վրիպակներով:

Այդ էլ բաւական չէ: Վենետիկի Մխիթարեանների պաշտօ-
նական թերթը, «Բազմավէպը» ոչկլամ է անում յօդուտ ու Բա-
լասեանի:

Ինչ որ անյայտ «Համակրողներ» Մխիթարեանների թերթի
միջոցով հրաւէր են կարդում հայ հասարակութեան «մի հա-
մեստ զումար ժողովել» «մեր գիւցազներպու բանաստեղծ Գրի-
գոր Բալասեանին առաւելագէտ խրախուսելու և նրա գրական
երկերի հրատարակութեան միջոց տալու համար»:

Այդ ոչկլամիստ համակրողները, որոնք առանց քաշուկու ու

Գրիգոր Բալասանին «Մարձի» մշտական աշխատակից են անուանում, յայտարարում են, թէ «բացի այդ աշխատութիւններից (ներանք թւում են պ. Բալասանի անտիպ աշխատութիւնները) յարգելի բանաստեղծը այս տարւանից (1902 թ.) հիւք է դրել հայ գրականութեան մէջ առաջին անգամ լոյս տեսնող մի գուտ բանաստեղծական—գեղարուեստական հանդէսի՝ «Զգացմունք» անունով: «Զգացմունքը» միշտ Հ. Դ. Ալիշանի խնկելի յիշատակին նուիրուած՝ լոյս կը տեսնէ արտասահմանում շարունակաբար, տարեկան երկու գիրք, ինչպէս «Արաբսը»:

Այն «Զգացմունքը», որի մասին մենք վերը խօսեցինք, մի նմուշ է այդ «Հայ գրականութեան մէջ առաջին անգամ լոյս տեսնող» հանդէսի համար կամ՝ ինչպէս ինքը պ. Գրիգոր Բալասանն է յայտարարում «Մշակում», առձեռն «Զգացմունք» է:

Ինչպէս տեսնում էք, պ. Գրիգոր Բալասանը զգացմունքի առատութիւն է սկսել расписочно и на выносъ.

Եթէ «Համակրողների» հրաւերը յաջողութիւն գտնի, մենք անշուշտ շուտով կունենանք նաև զրպանի «Զգացմունք»:

Տ. Յ.

Ըմբանուէլ քահ. Նազարեանց, «ՈՏԱՆԱԽՈՐՆԵՐ» (երեխաների համար), 71 եր. գ. 50 կ. Մոսկուա 1903 թ.

Կան մանկական գրքեր, կան և երեխայական գրքեր:

Էմ. քահ. Նազարեանցի գիրքը վերջին տեսակին է պատկանում:

Ամեն մի երեխայ կարող է զրել այնպիսի ոտանաւորներ, ինչպէս էմ. քահ. Նազարեանցը:

Ես սիրում եմ պարզ լուսնեակ՝

Վառ լապտերը բոլորակ.

Լուսին—գիշեր միշտ ամառ

Յերեկ է ողջ մեր աշխարհը:

(«Սիրած-չսիրած բաներ»)

«Ապրիլին մեզ մեծ Աւետում,

Մայիս՝ երկինք վեր Համբարձում»:

(«Որ ամսին ինչ տօն ունենք»):

«Գալիս է շուտ Տէր (!) ընդ առաջ,

Տան բակերում խոտ ենք դիզում,

Վառած մոմեր աւնում քաջ—քաջ

Եկեղեցուց տուն ենք տանում»:

(«Մեր մեծ տօները»):

«Մեր Հայր, որ էն բարձրումն ես,
Մենք սրտեղ,
Դու սրտեղ ես,
Ինչ որ ուզենք, խնդրենք քեզ,
Դու ամեն բան հասցրու մեզ»:
(«Իմ աղօթքը»):

«Առողջ ազգաւ՝ լի է անտառ,
Գոռող առիւծ փչրեց մացառ»:
(«Ռ» ունեցող բառեր»):

«Եւ մեր Լէւոն, այդ զիժ աղայ,
Երբ որ մարդիկ սաստիկ զրաւում
Ջրընկում էին սառցի վըրայ՝
«Օխայ» ասէր և ծիծաղում»:
(«Փոքրիկ աղջիկ»):

Էմ. Դահ. Նաղարեանցի ամբողջ զիրքը (բայցի «Մեծ մօր օրհնանքը» ոտանաւորից) մի կուրծօզ է: Արժանապաւիւ հայրը կարծէք միջին դարերում ապրելիս լինի: Քերականութիւնը, տիեզերագրութիւնը, օրացոյցը, տօնացոյցը, թւարանութիւնը ուղում է ոտանաւորով սովորեցնել երեխաներին:

Եւ ինչէր է սովորեցնում,—այն, որ լուսինը՝ բոլորակ է, աստղերը՝ մանր կայծեր, կամ այն, որ եթէ մի երեխայ չար լինի ու ուրիշներին նեղացնի, նրան մարդիկ կարող են զննել, ինչպէս հարկն է»:

Իսկ եթէ տէր-հայրը պատահմամբ լաւ բան է ասում, այնպիսի ձևով է ասում, որ ասածը ոչ մի աղդեցութիւն չէ կարող ունենալ ընթերցող երեխայի վրայ:

Տէր-հայրը ուղում է երեխային հասկացնել իր պարտքը և դրում է ի միջի այլոց.

«Հիմա, ինչ որ մենք տալիս ենք
Խնդճի, որբի՝ մսխալներով,
Այն է, ինչ որ մենք խլել ենք
Այն թոյլերից՝ տաս փութերով»:

Պէտք է ենթադրել, որ այդ զրելիս՝ տէր-հայրը մի բան զգացել է և ուզել է զգացնել տալ ընթերցողին, բայց նայեցէք նոյն երեսի ներքիւ և կը տեսնէք այսպիսի մի ծանօթութիւն.

«Փութը ունի 40 ֆունտ, ֆունտը ունի 32 լօտ, լօտը՝ 3 մսխալ (զալաանիկ, ЗОЛОТНИКЪ)»:

Պարզ է, որ տէր-հօր զրքում չը կայ և ոչ մի մսխալ զգացմունք: Իսկ ինչ կարելի է անել երեխաների հետ առանց զգացմունքի, այն էլ միջնադարեան զաւաթարներով և անշնորհք ոտանաւորներով:

Տիգրան Ամիրճանեան. «ՈՒՍԵԱԼ ՊԱՆԴՈՒԴՅՈՒՆ» (Վանքացի կեանքից). ամփոփեց Խ. Տէր-Յովհաննիսեանց. 40 էր., գինն է 15 կ. Թիֆլիս 1903 թ.

Տիգրան Ամիրճանեանի «Ուսեալ պանդուխտը» ողբերգութիւնն է: Ողբերգութեան նիւթը պանդուխտի վիճակն ու զգացմունքներն են:

Պ. Տէր-Յովհաննիսեանը աւելորդ է համարել ամբողջապէս տպել կամ արտատպել այդ ողբերգութիւնը (ինձ յայտնի չէ—տպուած է եղել արդեօք այդ ողբերգութիւնը երբեք, թէ ոչ), այլ «ամփոփել է», այսինքն բերել է միմիայն մի քանի հատուածներ, իսկ մնացած մասերը պատմել է իր խօսքերով, արձակ ոճով:

Որքան կարելի է դատել մէջ բերուած հատուածներից, պ. Տէր-Յովհաննիսեանը զուր է «ամփոփել» հեղինակի զրածր:

Ընթերցողին ցոյց տալու համար, թէ որքան զգացմունք է պարունակում և որքան ճաշակով է գրուած պ. Ամիրճանեանի ոտանաւորը, մենք առաջ կը բերենք միայն մի երկտող, որ արժէ պ. Գրիգոր Բալասեանի ամբողջ առձեռն, զրպանի և լիակատար «Զգացմունքների»:

«Թող, անպէր, թող՝ որ իմ սիրտ կրակ ու բոց վառուած էլնի,

Թող իմ աչք՝ կլկլացող պղտոր-պղտոր աղաւիւր էլնի»:

S. Յ.

Յարութիւն Նսայեան. «ԳՐԱՅԻ ՄՏՐՈՒՆԵՐ» (պատկեր) 15 էր., գինն է 5 կոպ., Թիֆլիս, 1903 թ.

Պ. Նսայեանի «պատկերի» նիւթը հեռաքրքրական է:

Ամենքին յայտնի է, թէ ինչ գեր են խաղում զբոսայտները մեր հասարակութեան անպաշտ խաւերում:

Պ. Նսայեան գիտել է երեւոյթը, նկատել է մի քանի հեռաքրքրական դէպքեր և, ուղելով հարուածել չարքըր զեղարուեստական գրուածքի ձեռով, չարագրել է իր «պատկերը»:

Սակայն զեղարուեստօրէն գրելու չնորհքը ամենքին չէ տուած:

Այն, ինչ որ իր աչքով տեսել է, պ. Նսայեանը մեղ պատմում է գրադէտ ոճով, և մեղ համար այդ հեռաքրքրական է: Իսկ այն, ինչ որ պ. Նսայեանն աւելացրել է իր տեսածի վրայ կամ փոփոխել է իր տեսածում իր երեւակայութեան միջոցով, ուրիշ խօսքով այն, ինչ որ պէտք է զեղարուեստական երկ գարձնէր պ. Նսայեանի զրուածքը, դուրս է եկել վերին աստի-

ճանի միամիտ, և զրա շնորհիւ ամբողջ «պատկերը» աշակերտական գրուածքի սովորութիւն է դործում:

Որ յուսահատ բողբոս մի բժիշկ, որ համալսարանից մի-միայն արհեստի հնարներ է սովորել և զարգացմամբ ամենին չէ տարբերում սովորական «գալլաքներէ», կարող է գիմել զբրացի օգնութեան,—այդ, դիցուք, հնարաւոր է: Բայց որ զբրբայը կարողանայ բժշկից փող կորզել, հաւատացնելով նրան, թէ պէտք է Ձինաստանից դեղ բերել տայ, այնպէս որ ամենաքիչը մի ամիս կը քաշի, բայց եթէ նա (բժիշկը) մի քիչ աւելի փող տայ, կը շտապեցնէ, և դեղը Ձինաստանից Թիֆլիս մի չաբաթում բերել կը տայ,—զրան հաւատալու համար պէտք է աւելի միամիտ լինել, քան էմ. քահ. Նազարեանցի զրօր ընթերցողները:

Տ. Յ.

Ruchard Hermann: «Anatolische Landwirtschaft» Leipzig. 144 s. 1900
Րիխարդ Հերման. «Անատոլիայի գիւղատնտեսութիւնը». 144 եր.

Հեղինակը վեց տարի շարունակ վերատեսչի պաշտօն է վարել Թիւրքական «գիւղատնտեսութեան, հանքերի և անտառների նախարարութեան» մէջ, մի շարք ճանապարհորդութիւններ է կատարել երկրի խորքում և ապա կազմել է իր աշխատութիւնը, որի նպատակն է պատկերացնել Անատոլիայի գիւղատնտեսութեան ներկայ վիճակը:

Անատոլիան հին ժամանակներում յայտնի էր իբրեւ բարեբեր մի երկիր, իբրեւ «գիւղատնտեսական մի մեծ շտեմարան»: Իսկ այժմ այնտեղ հողատիրական պայմաններն այնքան անտանելի են, հարկերն այնքան ծանր, վարչական ճնշումն այնքան սանձարձակ և կուլտուրան այնքան յետամնաց, որ գիւղատնտեսութիւնը երբեք զարգանալ չէ կարող, թէև նա տեղական ազգաբնակչութեան զլխաւոր պարագմունքն է կազմում:

Այդպիսով հետզհետէ աղքատանում է ժողովուրդը և աւելի ու աւելի վատ վիճակի մէջ ընկնում:

Համառօտակի նկարագրում է Անատոլիայի տեղագրութիւնը, կլիման, բուսականութիւնը, կենդանիները, ազգաբնակչութիւնը (թիւրքեր, հայեր, յոյներ, չեքքեզներ, քիւրդեր, լազեր և այլն),—երկրագործութեան պէս-պէս ձևերը, բանջարանոցային բոյսերը, պտղատու ծառերը, հացահատիկները, ընտանի կենդանիները և այլն: Միայն թուուցիկ կերպով մի քանի խօսք է ասում երկրագործութեան հետ կապուած հարկերի մասին և վերջը հրաւէր է կարդում գերմանացիներին գաղթել Անա-

տուրիա, օգտուել բարեբաաստիկ պայմաններից և չահագործել այդ լայնարձակ երկիրը:

Իսկ տեղական ազդարնակութիւնը...

Ե. ԹՈՓՉԵԱ.

Wilhelm von Pressel: «Les chemines de fer en Turquie d'Asie» avec une carte. Zurich. 1902. Վ. Ֆօն Պրեսսել. «Ասիական Թիւրքիայի երկաթուղիները». — Ցիւրիխ. 1902 թ. 90 էրես, մի քարտէզով:

Ամբողջ Թիւրքիան ծածկել երկաթուղիներով ցանցով և այդպիսով զարկ տալ նրա վաճառականութեանն ու արդիւնաւործութեանը, բարձրացնել նրա տնտեսական վիճակը, չահագործել նրա անթիւ-անհամար բնական հարստութիւնները, մի լայնարձակ վաճառանոց բաց անել միջազգային կապիտալիզմի համար—ահա մի շարք հրատապ հարցեր, որոնք վերջին ժամանակներս առանձնապէս ուշադրաւ ու հետաքրքրաշարժ են դարձել:

Եւ իսկապէս, այսպէս ասած երկաթուղային հարցը դժաւակցրել է և դեռ զբաղեցնում է ոչ միայն Թիւրք կառավարութեանն ու գործիչներին, այլև եւրոպական զիպլոմատիային ու կապիտալիստներին: Անվերջ խօսում են ու զրում այդ մասին, կազմում են պէս-պէս ծրագրներ ու նախագծեր, բայց այնուամենայնիւ հարցն իր վերջնական լուծումը չէ ստանում, և գործն առաջ է գնում միայն կրիայի քայլերով՝ եւաւաշ, եւաւաշ:

Նոր ժամանակի ծնունդ է այդ իրողութիւնը, վերջին տարիների արդիւնք է այդ երևոյթը: Նա զոյութիւն է ստացել հէնց այն օրից, երբ առաջին անգամ (1856 թ.) հարց է բարձրացել Թիւրքիայումն էլ երկաթուղի չինել: Կառավարութիւնը ուղեցել է գէթ մասամբ բաւարարութիւն տալ հասունացած պահանջին, բայց երբէք ինքնուրոյն շնորհք ու հնարաւորութիւն չէ ունեցել: Նա միշտ կարիք է զգացել Եւրոպայի օգնութեանն ու ղեկավարութեանը: Նա միշտ եղել է մի անփորձ երեխայ, որը ցանկանում է քայլել, բայց միայն իր խնամակալուհու ցուցմունքով ու հսկողութեամբ: Եւրոպական կապիտալիստներն են եղել խնամակալուհու դերը կատարողը:

Եւ որքան բազմաթիւ են եղել նրանք, որքան զօրեղ է եղել նրանց մրցումը: Իւրաքանչիւրն ուղեցել է իր ձեռքը զրցել այդ համեղ պատառը, իսկ խղճուկ երեխան շատ անգամ մոլորուել է և չէ իմացել, որի գիրկն ընկնի, որի խնամատարութիւնն ընդունի: Միջամտել են չահախնդրուած պետութիւնները, սկսուել է զիպլոմատիկական բանակցութիւն, որը և ա-

ւելի դանդաղեցրել է առանց այն էլ «հաւաչ-հաւաչ» ընթացող գործը:

Ահա այդ բոլորից յետոյ միանգամայն զարմանալի է, որ Թիւրքիան ներկայումս մի ողորմելի պատկեր է ներկայացնում երկաթուղիների քանակի տեսակէտից: Թիւրքական առաջին երկաթուղին՝ Զմիւռնիա—Այդին, շինուել է 1856 թւականին անգլիացիների ձեռքով: Դրանից յետոյ զրեթէ իւրաքանչիւր տարի կազմուել են նոր-նոր ծրագրեր, տեղի են ունեցել պէս պէս առաջարկութիւններ, իսկ հետեանքը... շատ աննշան, շատ խղճուկ է կռել նա: 1856 թ. մինչև օրս, ուրեմն 46 երկար ու ձիգ տարիների ընթացքում ամբողջ Թիւրքիայում շինուել է ընդամենը 4402 կիլոմետր երկաթուղի, որից 1889 կիլոմետրը եւրոպական Թիւրքիայում, այն է*):

1 Արևելեան երկաթուղի	1159	կիլոմետր.
2 Սալօնիկ—Մօնաստիր	219	—
3 Սալօնիկ—Կ. Պօլիս	511	—

Ընդամենը 1889 կիլոմետր:

Իսկ մնացած 2513 կիլոմետրը Ասիայում, այն է՝

1 Զմիւռնիա—Այդին	516	կիլոմետր
2 Զմիւռնիա—Կասսաբա	522	—
3 Անատոլիայի երկաթուղի	1023	—
4 Մերսին—Ադանա	67	—
5 Մուղանիա—Բրուսսա	41	—
6 Բէյրութ—Դամասկոս—Հօրան	258	—
7 Նաֆֆա—Երուսաղէմ	86	—

Ընդամենը 2513 կիլոմետր:

Այդ տասը զօրից միայն երկուսն են իրաւ Թիւրք կառավարութեան ձեռքով շինուել, այն է՝ Արևելեան երկաթուղին և Մուղանիա—Բրուսսա զիծը: Բոլոր մնացածը՝ այսինքն 3202 կիլոմետրը շինուել են եւրոպացիների դրամազլիով:

Պարզ է, որ դա չափազանց փոքր քանակ է Թիւրքիայի նման մի մեծածաւալ պետութեան համար: Նրա ամբողջ տարածութիւնը հասնում է 2,888,400 քառակուսի կիլոմետրի, իսկ երկաթուղիները... Միայն 4402 կիլոմետր: Ո՛րպիսի ողորմելի դրութիւն, այն, ողորմելի, եթէ մանաւանդ համեմատելու լի-

*) Տես «Kürschners Jahrbuch 1902»

նենք եւրոպական երկրների հետ: Այսպէս, իւրաքանչիւր 100 քառ. կիլոմետր տարածութեան վրայ կայ *).

Բեղիկայում	20	կիլոմետր երկաթուղի
Անգլիայում	11	—
Գերմանիայում	9	—
Ֆրանսիայում	8	—
Իտալիայում	5 $\frac{1}{2}$	—
Իսկ Թիւրքիայում	1 $\frac{1}{7}$	—

Այդ թւերն այնքան պերճախօս են, որ կարծում ենք՝ աւելորդ է նրանց վրայ կանգ առնելը: Նկատենք միայն այսքանը, որ Թիւրքիայում հազորդակցութեան յարմար միջոցների բացակայութիւնը կազմում է մէկը այն զլխաւոր պատճառներէց, որոնք առաջացրել են երկրի ներկայ դժոխային վիճակը՝ տնտեսական անվերջ տագնապ, ազդաբնակութեան անտանելի ճնշում ու հալածանք, կոտորած ու աւերածութիւն:

Այդ դրութիւնից կարծում են Թիւրքիան դուրս կը գայ երկաթուղիներ շինելով, և անում են առաջարկութիւններ, որոնք բոլորն էլ անգի են ունենում: Կրեթէ միևնոյն ձևակերպութեամբ, միևնոյն սխտեմով: Կառավարութիւնը աալիս է կօնցեսսիա այս այն կամ ընկերութեան անունով, խոստանում է գրամական որոշ ապահովութիւն իւրաքանչիւր կիլոմետր երկաթուղու համար, և ապա ընկերութիւնը ձեռնարկում է գործը:

Սակայն կան կարծողներ, որ այդ սխտեմը միանգամայն վնասակար է ոչ միայն Թիւրք կառավարութեան, այլ և նրա ազդաբնակութեան համար: Ահա այդ կարծիքի ամենանշանաւոր ներկայացուցիչն ու ջրմ պաշտպանն է համարւում դրքոյ-կիս հեղինակը—ինժեներ Պրեսսելը:

Նրա աշխատութիւնն արժանի է ասանճայատուկ ուշադրութեան, որովհետեւ պ. Պրեսսել միանգամայն հեղինակաւոր է իր շօշափած խնդիրներում, միանգամայն ծանօթ է հարցի էութեան հետ: Նա մի քանի տասնեակ տարիներ, իբրեւ հմուտ մասնագէտ, գործել է այդ առարկի դում. մի քանի անգամ ճանապարհորդել է Թիւրքիայում, տեղն ու տեղն ուսումնասիրել է երկրի աշխարհագրական, ջրաբաշխական, երկրաբանական, տնտեսական ու սօցիալական պայմանները. նա կաղմել է մի շարք նախագծեր Թիւրքիայի երկաթուղիների համար:

Իր այս դրքում նա մասնանիչ է անում, թէ՛ սրբան հզօր նշանակութիւն ունեն երկաթուղիները Թիւրքիայի վերածնութեան ու վերակենդանութեան համար, թէ՛ սրբան բարձրացր-

*) Տես Vital Guinet: «La Turquie d'Asie» tom I.

նեկ կարող են նրա ազգաբնակչութեան բարօրութիւնն ու բարգաւաճումը. ապա հակիրճ կերպով պատկերացնում է այդ ընդարձակ երկրի բազմազան հարստութիւններն ու բնական յարմարութիւնները, տալիս է արդէն գոյութիւն ունեցող երկաթուղիների պատմութիւնը, այդ բոլորի հետ զուգահեռաբար արծարծելով իր կարծիքն ու նախագիծը:

Ինչպէս յայտնի է, Հափաղանց շատ է դրուել Թիւրքիայի երկաթուղիների մասին, մանաւանդ վերջին տարիների ընթացքում, երբ գերմանական կառավարութեանը յանձնուեց Բաղդադի գծի կոնցեսիան: Ամենից շատ գերմանացիներն էին Հափաղանցը դրուած այդ հարցում, ուստի և ամենից առատ նիւթ գերմանական գրականութիւնը մատակարարեց: Իբրև ապացոյց բաւական է յիշել Դերնբերգի, Կանենբերգի, Նաումանի, Բօրբախի, Գօլց ֓աշարի, Գերցերի, Շնայդերի աշխատութիւնները, որոնցից մի քանիսի մասին արդէն առիթ ենք ունեցել խօսելու:

Այդ հեղինակների պաշտպանած գլխաւոր սկզբունքն այն է եղել, թէ ժամանակ է Թիւրքիայի բնական հարստութիւնները շահագործելու, թէ եւրոպացիները պիտի լինեն դրա նախաձեռնողն ու իրադործողը՝ գերմանացիների ղեկավարութեամբ, թէ Թիւրք կառավարութիւնը մեծ խելացիութիւն աւրած կը լինի, եթէ միշտ հետեւէ Եւրոպայի խորհուրդներին ու դիւրութիւններ տայ նրա կապիտալիստներին կայլն կայլն:

Իսկ այստեղ պ. Պրեսսել բոլորովին հակառակն է պնդում, աշխատելով ապացուցանել, թէ Թիւրքիայի համար միանգամայն կորստաբեր է մասնակի կոնցեսիաների և կիլոմետրային ապահովութեան սխտեմը, թէ կառավարութիւնն ամեն կերպ պիտի աշխատէ իր ձեռքում կենտրոնացնել ամբողջ գործը: Նրա կարծիքով կիլոմետրային ապահովութեամբ չինուող երկաթուղիները միայն մի նոր բեռ են դառնում Թիւրքիայի խղճուկ տնտեսութեան վրայ, մի նոր ճնշող ոյժ են կազմում ազգաբնակչութեան համար: Մինչև 1899 թւականը Թիւրքիան վճարել է իբրև կիլոմետրային ապահովութիւնն 95,262,100 ֆրանկ (տես 59—59 եր.): Նրա 74 սանջաղներից 28-ը՝ ամենամարդաշատ ու արդիւնաբեր սանջաղները մի տեսակ գրաւական են այդ գումարները կանոնաւորապէս վճարելու համար: Ո՛ր պիտի մեծ զոհաբերութիւն: Իսկ արդիւնքը—շատ ու շատ անընչան: Ուրեմն անհրաժեշտ է օր առաջ սխալ ընթացքը փոխել և աննպատակաբար սխտեմը վերացնել:

Պ. Պրեսսելի կարծիքով (եր. 51) «ներկայումս իշխող վեհափառ սուլթանը եռանդուն ու անդուլ ջանքերով ձգտում է

աստիճանաբար բարձրացնել իր կայսրութեան վերածնութիւնը... Երկար ժամանակ ժողովուրդը խարխափում էր տգիտութեան խաւարում, իսկ այժմ բոլոր մեծ ու փոքրիկ վիւղերում բացուած ձրի դպրոցների շնորհիւ չափազանց սակաւաթիւ են անդրագէտ երիտասարդներն ու ազջիւնները... (sic) Զօրքը դարձել է սուլթանի մշտական ու արթուն հոգացողութեան առարկայ... Միևնոյն ժամանակ հասկանալով, որ միայն հազորդակցութեան հեշտ, արագ և էփան միջոցները կարող են վերակենդանացնել երկրի նախկին բարօրութիւնն ու փառահեղութիւնը, սուլթանը սրտով աշխատում է շատացնել երկաթուղիները... Նա մուտք է բայց արել օտար կապիտալիստների առաջ և նրանց բաշխում է մասնակի կօնցեսսիաներ ու կիլօմետրային ապահովութիւն: Սակայն կօնցեսսիաների սիստեմը դանդաղեցնում է երկաթուղային ամբողջ ցանցի արագ ու կանոնաւոր շինութիւնը, խանգարում է նրա բարեկարգութեանը, տնտեսութեանը, պարզութեանն ու շահագործման միաւորութեանը...

Ահա այդ չարիքը վերացնելու համար պ. Պրեսսել առաջարկում է իր սիստեմը: Նրա կարծիքով ամբողջ ձեռնարկութիւնը պէտք է կենտրոնացնել Թիւրք կառավարութեան և մի ընկերութեան ձեռքում հետեւեալ ձևով.

1. Ընկերութիւնը պիտի հոգայ անհրաժեշտ դրամագլուխը և ապա սկսէ գործը, նախապէս պայմանաւորուելով . կառավարութեան հետ ձեռնարկութեան չափի և դնի վերաբերմամբ:

2. Ծախսուած գումարը հանգցնելու համար նա պիտի չահագործէ պատրաստի ցանցը՝ առաջուց որոշած կապալաւարձով:

3. Ծախսերի գումարը հանգցնելուց և պահեստի մի դրամագլուխ կազմելուց յետոյ օգուտը պէտք է հաւասար չափով բաժանել կառավարութեան ու ընկերութեան մէջ:

4. Այդ ցանցի նախագիծը այնպէս պէտք է կազմել, որ կարելի լինի որոշ ժամանակում նրա երկարութիւնը հասցնել մի քանի տասնեակ հազարաւոր կիլօմետրի: Նա պէտք է միացնէ Թիւրքիայի մայրաքաղաքը նրա բոլոր գլխաւոր գաւառների հետ մինչև պարսկական ծոցը: Բացի դրանից նա պէտք է կապէ ներքին գաւառները միմեանց հետ և ծովային նաւահանգիստների հետ:

5. Այդ ընկերութիւնը պէտք է շինէ հարկաւոր տեղերում նոր նաւահանգիստներ, նաւարաններ (docks), շտեմարաններ և ուրիշ հիմնարկութիւններ, որոնք կարող են այս կամ այն ձևով նպաստել Թիւրքիայի տնտեսական բարեկարգութեանը:

6. Ամբողջ ձեռնարկութիւնը պէտք է իրադրօնել երեք ժա-

մանակաշջաններում՝ իւրաքանչիւրը 8—10 տարի տնտղականութեամբ: Առաջին ժամանակաշրանում անհրաժեշտ է շինել զըլխաւոր զիծը Բօսֆօրից մինչև Պարսից ծոցը—2700 կիլօմետր երկարութեամբ, ապա դրա ճիւղաւորութիւնները, որոնք կը միացնեն ներքին գաւառները Սամսոն, Հերակլէ և Սուէզիէն նաւահանդիսաների հետ—ընդամենը 1800 կիլօմետր երկարութեամբ: Բայի այդ բոլորից պէտք է բարեկարգել յիշեալ երեք նաւահանդիսաները, շինել նրանց մօտ շտեմարաններ, նաւարաններ և այլն: Հետեակ երկու ժամանակաշջաններում պէտք է շարունակել այդ հսկայական ձեռնարկութիւնը:

Գալով զլխաւոր գծի ուղղութեանը, պ. Պրեսսել զեռ շարունակում է պաշտպանել այսպէս ասած՝ հիւսիսային ուղեգիծը, այսինքն Պօլիս, Մերսիվան, Սիւադ, Դիարբեքիր, Բաղդադ և Բասրա, թէև թիւրք կառավարութիւնը վաղուց արդէն հաստատել է զերմանական կօնցեսսիան հարաւային գծի վերաբերմամբ:

Ինչպէս տեսնում ենք, բաւական ինքնատիպ, հեռանկատ ու նպատակայարմար է պ. Պրեսսելի առաջարկած սխտեմն ու նախադիծը: Եւ զբքի ամբողջ բովանդակութիւնը գալիս է փոստաբանելու, հիմնաւորելու ու պաշտպանելու այդ առաջարկը: Բայց իրադործելի է նա ներկայ պայմաններում: Կարծում ենք որ Յարգելի հեղինակը իր բաղմակողմանի աշխատութեան մէջ մոռացել է չօշափել մի կարևոր հանգամանք: Նա մոռացել է, որ թիւրք կառավարութիւնը միանշանակ անընդունակ է մի որևէ տնտղական ու սիստեմատիկ գործի համար. նրա վարչական ղեկը յանձնուած է պատահականութիւնների հոսանքին, որից կախուած է երկաթուղիների հարցը: Պարզ է, որ մի այդպիսի հսկայական ծրագիր երբեք չէ կարող իրագործուել պատահականութիւնների քմահաճոյքով: Ուրեմն պ. Պրեսսելի նախադիծը մինչև վերջը կը մնայ իբրև նախագիծ, իբրև «ձայն բարբառայ յանապատի»:

Կարծում ենք՝ նրա իրադործմանը չեն օգնի նոյն իսկ այն շատլ գովասանքները, որ հեղինակը ուղղել է Սուլթան Համիդի հասցէին...

Ե. ԹՈՓՉԵԱՆ

ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՀԱՐՑԵՐ

Մանգանէզ արդիւնաբերողների և արտահանողների V
համաժողովը

Ներկայ տարուայ յունուարի 7-ին Քուլթայիսի քաղաքային թատրոնում բացուեց մանգանէզ արդիւնաբերողների և արտահանողների V համաժողովը: Համաժողովը տեւեց ամբողջ 24 օր: Ժողովին մասնակցում էին մօտ 300 հոգի, ներկայ էին նաև Փոթի և Գուլթայիս քաղաքների, երկրագործական և ֆինանսների մինիստրութիւնների և մամուլի ներկայացուցիչներ:

Համաժողովի անդամները բաժանուել էին երկու կուսակցութեան: Մի կուսակցութեան պարագլուխն էր Էմերիկ Խակ միւսինը Ջգանօվիչ, որը միևնոյն ժամանակ նախագահ էր համաժողովի խորհրդի: Չափազանց ազմուկներ ծագեցին խորհրդի հաշուետութեան և վերաստուգող յանձնաժողովի ղեկուցման ժամանակ՝ խորհրդի գործած մի քանի զանցառութիւնների պատճառով:

Համաժողովին նախագահող ինժեներ Յեյալինի առաջարկութեամբ խնդիրներն սկսուեցին քննուել ոչ հերթական կարգով, այլ սկզբում այն հարցերը, որոնք չեն պահանջում քուէարկութիւն: Նախ ղեկուցուեց Չիատուր գիւղը գիւղաքաղաք վերափոխելու հարցը: Այս հարցը քննուել էր դեռ III-րդ համաժողովում և յանձնուել էր համաժողովի խորհրդին խնդրել պետութիւնից Չիատուր գիւղը փոխել գիւղաքաղաքի, պարզ հասարակական ինքնավարութեամբ, պատճառ բերելով, որ Չիատուրի բնակչութիւնը քանի գնում աւելանում է, և գիւղը քաղաքի բնաստութիւն է ստանում: Բայց դրանից Չիատուրը լինելով կենտրոն մի այդպիսի մեծ արդիւնաբերութեան, չունի պետական որոշ

հաստատութիւններ, ուր արդիւնաբերողները իրանց կարիքներէ համար դիմեն. տեղական հարցերի համար նրանք ստիպուած են դիմել Քութայիս կամ Փոթի քաղաքների հաստատութիւններին, որ խլում է նրանցից թէ՛ ժամանակ, թէ՛ ծախսեր և առհասարակ առաջ է բերում շատ անյարմարութիւններ: Համաժողովում ներկայ գտնուող նահանգական վարչութեան ներկայացուցիչ Ն. Պրինց յայտնեց ժողովին, որ այդ հարցի լուծման համար հարկաւոր է տեղական բնակչութեան համաձայնութիւնը. իսկ տեղական բնակչութիւնը—գիւղացիները երբէք չեն համաձայնի գիւղը գիւղաքաղաքի փոխել, քանի որ նոր ծախսեր կ'աւելանան նրանց վրայ: Ուստի բնական է, որ տեղական գիւղացիին այդ խնդրի համար չի դիմի պետութեան: Այդ խնդրի լուծման միակ ելքն է՝ խնդրել պետութիւնից, որ այժմ Զիատուրի երկաթուղու կայարանը իր բնակչութիւնով համարի իբրեւ նոր բնակատեղի և վերածէ գիւղաքաղաքի, տալով նրան պարզ հասարակական ինքնավարութիւն: Ժողովը համաձայնուեց Պ. Պրինցի առաջարկած այս ձևին և յանձնեց այն խնդիրը խորհրդին:

Երկրորդ հարցի վերաբերեալ՝ հիմնել Զիատուրում հաշտարար դատարան, ժողովի նախագահը յայտնեց, որ արդէն այս հարցը պետութեան կողմից սկզբունքով ընդունուած է դրական կերպով:

Ապա կարգով քննուեցին մնացած հարցերը:

Զիատուրի մանգանէզի արդիւնաբերութեան կենտրոնը մինչև այժմ չ'ունի պետական գանձարան փողեր պահ տալու, ստանալու, փոխադրելու և այլ կարիքների համար: Երրորդ համաժողովը յանձնել էր խորհրդին դիմել պետութեան նաև այս կարևոր խնդրի մասին. ժողովում պարզուեց, որ զանազան պատճառներով Զիատուրում գանձարան հիմնելը անհնար է, ուստի ժողովը վճռեց խնդրել կառավարութիւնից՝ Զիատուրի պոստային բաժանմունքին կից բանալ փող փոխադրող բաժանմունք:

Անցնելով մանգանէզ լուացող գործարան բանալու հարցին՝ ժողովի անդամներից շատերը առաջարկեցին, որ կարդացուեն առանձին--առանձին ղեկուցումներ այն հարցերի մասին, որոնք պարունակում են իրանց մէջ ֆինանսական և տեխնիկական հարցեր: Այդ ղեկուցումները պատրաստելու համար ընտրուեցին առանձին յանձնաժողովներ, որ կարճ ժամանակամիջոցում մշակեն ղեկուցումները և առաջարկեն համաժողովի քննութեան: Ներկայ մանգանէզի արդիւնաբերութիւնը ունի տեխնիկական մեծ պակասութիւններ, որ պատճառ է նրա թոյլ զարգանալուն: Մանգանէզը արտահանուած

է հողոտ, քարախաւան, ոչ մաքուր ձեով, դրա առաջն առնելու համար մի քանի անգամ հարց էր բարձրացել Ձիատուրի Կվիրիլ գետի հովտում հիմնել մանդանէզ լուացող գործարան, նախ հանքը լուանալ և ապա փոխանակ ներկայ ծանրակշիւ աւելորդ մասերով արտահանուող մանդանէզի արտահանել բոլորովին զտուած մանդանէզ: Այս հարցի վերաբերեալ յետնային ինժեներ Չերնոսիկի կարգաց մի զեկուցում, որի հաշից երևաց, որ իւրաքանչիւր տարի հանքի մէջ եղած աւելորդ հողի և քարերի համար մանդանէզ արտահանողներ ստիպուած են երկաթուղու վարչութեան վճարել ճանապարհի սակագին մօտ 630,000 ռուբլի աւելի, իսկ եթէ նրանք հիմնեն լուացող գործարան, նախ այդ փողը կը մնայ, որ կարելի է գործադրել գործարանի վրայ, և երկրորդ, որ մանդանէզի որակութիւնը կը լաւանայ: Նրա առաջարկած ծրագրով մի այգակիսի գործարանի հիմնելը պահանջում է 1,534,000 ռուբլի աւելի, իսկ եթէ նրանք հիմնեն լուացող գործարան, նախ՝ այդ փողը կը մնայ, որ կարելի է գործադրել գործարանի վրայ, և երկրորդ՝ որ մանդանէզի որակը կը լաւանայ: Նրա առաջարկած ծրագրով մի այգակիսի գործարան հիմնելը պահանջում է 1,534,000 ռ., և որովհետև համաժողովը չ'ունի միջոցներ, ուստի նա առաջարկեց զիմն ֆինանսների մինիստրութեան և ինչորեկ թոյլտուութիւն մանդանէզի պուլից հաւաքուող $\frac{1}{2}$ կոպէկները յատկացնել այդ գործարանին: Ժողովը սկզբունքով ընդունելով գործարան ունենալու հիմնական հարցը՝ վճռեց առանձին յանձնաժողովի յանձնել քննելու այդ և զեկուցանելու միւս համաժողովին:

Համաժողովի զանազան կարիքների համար Ձիատուրից արտահանուող մանդանէզի իւրաքանչիւր պուլից $\frac{1}{2}$ կոպէկ վերցնելու հարցը մինիստրութեան առաջարկութեան համաձայն մնաց անփոփոխ:

Համաժողովի զանազան հիմնարկութիւնների համար հողեր ձեռք բերելու իրաւունքը թողնուեց խորհրդի հայեցողութեան:

Ձիատուրում արհեստաւորաց դպրոց բանալու հարցը ժողովը վճռեց զրական կերպով: Դպրոցը բացուելու է միջնակարգ դպրոցի ծրագրով և աւելի ծառայելու է մանդանէզ արդիւնաբերողների կարիքներին: Մանրամասն ծրագիր մշակելու համար ժողովը ընտրեց առանձին յանձնաժողով, որ նիւթեր հաւաքէ և իր եզրակացութիւնը հաղորդէ միւս համաժողովին:

Երկար վիճաբանութիւնների առարկայ դարձաւ Ձիատուրի մանդանէզի չըջանի երկրաբանական քարտէզի կարևորութիւնը: Թէև այժմ այդ քարտէզը գոյութիւնի ունի, բայց նա չատ սլա-

կառավար է ե գրանով չէ կարելի որոշել մանգանէզի զանազան շերտերի ուղղութիւնը, քանակութիւնը և այլն: Ինժեներ Սապից-կու հաշուով քարտէզ կազմելու համար պահանջուած է 13,000 բուրլի: Չընայելով ժողովականների մի մասի բողոքին, որ ցանկալի չէ ունենալ մի այդպիսի քարտէզ, մեծամասնութեամբ զրական կերպով վճռուեց հարցը:

Զիատուրի հանքերից մինչև կայարան տանող զանազան ճանապարհների վրայով անց ու դարձ են անում օրական հազարաւոր բեռնակիր անասուններ. եթէ այժմ այդ անասունների մէջ երևայ ժանտախտ կամ ուրիշ տարախոխիկ հիւանդութիւններ, խոյն ստիպուած կը լինեն արգելել այդ անասունների երթիկութիւնը, դործը կը դադարէ, և մանգանէզ արդիւնաբերողները չ'ունենանալով մանգանէզ տեղափոխելու ուրիշ միջոցներ, պէտք է նստեն ձեռները ծալած, և արդիւնաբերութիւնը պէտք է կրէ ահազին վնասներ: Անասնաբայժ Լանգի՛ ժողովում կարգացած զեկուցումից երևաց, որ մինչև այժմ չը կայ ոչ մի անասնաբուժական կազմակերպուած սանիտարական հսկողութիւն: Բժիշկ Լանգը նկարագրելով այն վնասները, որ կարող են մի օր կրել հանք արտահանողները անասնաբուժական հսկողութիւն չ'ունենալուց, առաջարկեց շուտով Զիատուրում հիմնել անասնաբուժարան, հրաւիրել բժիշկներ, երկու ֆելդեր և երկու ձիաւոր պահապաններ. բացի գրանից՝ նա առաջարկեց Զիատուրում հիմնել կանոնաւոր սպանդանոց: Ժողովը սկզբունքով ընդունեց այս կարևոր հարցը:

Մանգանէզը մինչև Փոթի նաւահանգիստը տեղափոխելու համար ներկայ հանգամանքներում գոյութիւն ունեն մեծ գծուարութիւններ: Ի միջի այլոց պէտք է ասել, որ մանգանէզի տեղափոխութիւնը ներկայումս կատարւում է այսպէս. հանքերից ձիաներով կամ սայլերով բերում և զարսում են Զիատուրի երկաթուղու կայարանի պլատֆորմների վրայ, ապա երկաթուղով տանում են մինչև Թիֆլիս-Փոթի երկաթուղու զծի Շարապան կայարանը և այնտեղ հանքը Զիատուրի նեղ զծային վազոններից տեղափոխում են լայն զծային վազոնները և բերում Փոթի նաւահանգստի մօտ թափում: Նաւահանգըստում եթէ նաւերը պատրաստ են, տանում յանձնում են նաւին, իսկ եթէ ոչ, թափում են դետնի վրայ և երբ կարիք է լինում, նորից բարձում տանում են նաւերի մօտ և տեղափոխում: Այս ամեն մի դորձողութեան, ամեն մի տեղափոխութեան համար առաջ են գալիս նոր ծախսեր, և իսկապէս նրանք են պատճառը, որ Զիատուրի մանգանէզի գինը աւելի թանկ է նստում, (մօտ 21 կոպ.) քան Բրադիլիայինը (մօտ 14 կոպէկ), միայն տե-

զափոխութիւնը երկաթուղու կայարանից մինչև նաւահանգիստ Բրազիլիայինը նստում է 3₉₃, իսկ Չիատուրինը 9₇₇, կողէկ, և եթէ այդ տարբերութիւնը (6 կողէկ) չը լինէր, այն ժամանակ Չիատուրի մանգանէզը աւելի էժան նստելով՝ շուկայից դուրս կը քշէր Բրազիլիայի մանգանէզը:

Էմերիկի զեկուցումից երևաց, որ Փոթի կայարանից մինչև նաւահանգիստը տեղափոխելու առանձին վճար է վերցնում. յետոյ, եթէ վազոնները 3 օրից աւելի բեռնաւորուած կանգնեն, արգելաբերողները մանգանէզ իւրաքանչիւր օր վճարելու են 3 բուբլի տուգանք, եթէ մինչև անգամ փոթորիկ լինի, և հնար չը լինի նաւ բարձելու: Չիատուրի գծից Շարապանի գիծը տեղափոխելու վճարը շատ է համարում պ. Էմերիկ և դրա համար առաջարկում է խնդրել երկաթուղու վարչութիւնից՝ 50,000 բ. գիշել համաժողովին: Անցնելով տեխնիկական մասին՝ պ. Էմերիկ իր զեկուցման մէջ նկատեց, որ 1) բանուորները ներկայումս մօտակայ հանքերից մինչև կայարանը հանքը տեղափոխելիս ստիպուած են 3—4 վերստ վազոններ յետից վազել, որ նրանց շատ յոգնեցնում է: 2) Երկաթուղին հանքերի ոլոր մոլոր ճանապարհներով անցնում է մութ տեղերից, որտեղ չը կայ ոչ մի արհեստական լուսաւորութիւն. իսկ այդ ճանապարհի վրայով օրական հազարաւոր բանուորներ, բեռնակիր անասուններ անցուղարձ են անում, որոնք մթութեան պատճառով չը նկատելով երկաթուղու գնացքը՝ կարող են ընկնել գնացքի տակը: 3) Կարևոր է, որ մանգանէզ տեղափոխող վազոնները ծածկուած լինեն: 4) Շատ անգամ Շարապան կայարանում հանքը տեղափոխելիս՝ վազոններ չը լինելու պատճառով հանքը երկար մնում է այդ կայարանում և սպասում հերթի. դրա համար նա առաջարկում է Չիատուրի գծի իւրաքանչիւր վազոնի գէմ Շարապանի գծի վրայ ունենալ 3 վազոն, նմանապէս խընդրել երկաթուղու վարչութիւնից աւելացնել Փոթի վազոնների թիւը: 5) Կարևոր է լուսաւորութիւն նաւահանգիստում և կայարանի մօտ հանքը գիշերը բարձելու համար: 6) Հանքը նաւը տեղափոխելու համար ձեռքի աշխատանքը փոխարինել մեքենական աշխատանքի: 7) Հանքատէրերի հերթական վազոններ բաժանող կօմիտետի նախագահ լինի անկախ երկաթուղու վարչութիւնից: 8) Որոշել վազոններ բաժանող կօմիտետի գրութիւնը: 9) Եղած պլատֆօրմները շատ անբաւարար գրութեան մէջ են, և նրանց քանակութիւնը քիչ է: 10) Խնդրել երկաթուղու վարչութիւնից Չիատուրի կայարանում հիմնել երկաթուղու տոմսակներ ստանալու բաժանմունք:

Համարեանոց հարցերից մի քանիսը արծարծուեց այ. կա-
կարածէի և Մովսէսաշվիլիի կողմից, միայն վերջինս աւելացրեց,
որ 1) մանդանէզ արգիւնաբերողները աշխատում են ամեն կող-
մից հանքը թրջուելուց ազատել, իսկ երկաթուղու վարչութիւնը
մանդանէզը տանում թափում է այնպիսի տեղեր, որ ճահիճ է,
2) որ Շարապան կայարանից մինչև Փոթի շատ անդամ հանքի
կշիռը պակասում է, որի պէմ միջոցներ պէտք է ձեռք առնել:

Համաժողովը աչքի առաջ ունենալով նրա ղեկուցման
բոլոր կէտերի արդարացի և կարևոր լինելը, վճուեց ընդունել և
յանձնեց խորհրդին դիմել ուր հարկն է, իսկ էմբրիկին յայտնեց
առանձին չնորհակալութիւն:

Այս հարցերից յետոյ ժողովը զբաղուեց վերաստուգող յանձ-
նաժողովի ղեկուցումով, որից երևաց, որ ճանապարհների ղը-
րութիւն անբաւարար է, և մանաւանդ անմիջիժար ղրութեան
մէջ է բանուորների հիւանդանոցը: Կային և ուրիշ զանցառու-
թիւններ, Հիւանդանոցում վարակիչ հիւանդութիւններով բըւ-
նուածները միւս հիւանդներին կից շինութեան մէջ են, հիւան-
դանոցը կեղտոտ է, հիւանդանոցի ընդունարանը և զեղատու-
նը գտնւում են խարխուլ շինութեան մէջ, ցուրտ է և այլն: Մեծ
աղմուկ առաջ բերաւ մանաւանդ բաղնիքի շինութեան վրայ
ծախսուած մեծ գումարը: Այս բոլոր մեղադրութիւննե-
րից յետոյ ժողովը այնուամենայնիւ ձայների մեծամասնութեամբ
վճուեց ընդունել խորհրդի հաշիւը...

Աչքի առաջ ունենալով արտահանութեան մեծանալը և
վազոնների քչութիւնը, նախկին համաժողովների վճռով հիմ-
նուած է հերթական վազոնները բաժանող մի կոմիտեու Կոմի-
տեուը վազոններ բաժանելիս մեծ կախում ունի երկաթուղու
վարչութիւնից, ինչպէս երևաց ժողովի ղեկուցումներից, երկա-
թուղու վարչութիւնը այդ կոմիտեոյին այնքան մեծ նշանակու-
թիւն չէ տալիս կարևոր դէպքերում, այնպէս որ կոմիտեոյի
ղրութիւնը անորոշ է: Երկաթուղու վարչութեան ներկայացու-
ցիչ Սօլովիսով կարգաց այդ կոմիտեոյի իրաւունքները որոշող
մի կանոնադրութիւն: Ժողովը ընդունեց այդ կանոնները՝ աւե-
լացնելով, որ վազոններ և պլատֆորմներ յատկացնուեն այն բոլոր
անձերին, որոնք լեռնային վարչութիւնից մանդանէզ մշակելու
իրաւունք ունեն:

Ներկայումս Եւրոպական շուկաներում Զիատուրի մանդա-
նէզի ամենամեծ մրցակիցն է Բրազիլիայի մանդանէզը: Բրա-
զիլիայի մանդանէզի ղրութիւնը, արգիւնաբերութեան և արտա-
հանութեան ձեւը ուսումնասիրելու և համեմատելու համար խոր-
հուրդը Բրազիլիա ուղարկեց մի ինժեներ, որ տեղն ու տեղը

ուսումնասիրել և զեկույցանել համաժողովին: Այդ ինժեները զեկուս չէ վերադարձել Բրազիլիայից: Իր մանրամասն ուսումնասիրութիւնը խոստացել է ներկայացնել յետոյ, իսկ այժմ ի գիտութիւն ժողովին ուղարկել էր մի քանի նամակներ Բրազիլիայի մանդանէզի արդիւնաբերութեան վերաբերեալ: Ժողովում կարգացած նրա նամակներից երևաց, 1) որ Չիատուրի մանդանէզը նրա ասելով աւելի հարուստ է, քան Բրազիլիայինը, 2) որ Բրազիլիայում մանդանէզի ստատիստիկական բիւրօ չը կայ, 3) հանքերը պատկանում են մի քանի ակցիօներական ընկերութիւններին, 4) ամեն մի հանքի մօտ կայ չինած բանուորների բնակարաններ, 5) մանդանէզի դուրս բերելը աւելի թանկ է նստում, քան Չիատուրում, 6) մանդանէզի հանքից մինչև երկաթուղու կայարան տեղափոխուելը աւելի վատ պայմաններում է գտնուում, 7) Բրազիլիայի մանդանէզի արդիւնաբերութիւնը կամաց կամաց աւելի պակասում է: Ժողովը բաւական չը համարելով այս թեթև ակնարկները, վճռեց այս հարցը յետաձգել մինչև միւս համաժողովը, երբ կը ստացուի նրա մանրամասն ուսումնասիրութիւնը:

Կովկասի մանդանէզի արտահանութիւնը մեծացնելու ամենամեծ նպատառը պայմաններից մէկն լինելու է երկաթուղով տեղափոխելու սակազիւնը: Հանքը տեղափոխելու համար ամեն մի պուլից երկաթուղու վարչութիւնը մանդանէզի արտահանութեան յաջող տարիներում վերցնում էր 10) կուպէկ, 1886 թվականից այդ տարիքը այնքան ճնշեց արդիւնաբերողներին, որ բազմաթիւ գիւմումներից յետոյ ֆինանսների միւնիստրութիւնը իջեցրեց 10) կուպէկից մինչև 7-ը: Երկաթուղու վարչութիւնը վաղուց արդէն այդ կուպէկներով հանել է Չիատուրի ամբողջ գծի շինութեան ծախսը, բայց էլի չարունակում է վերցնել պուլից 7 կուպէկ. ներկայ պայմաններում, երբ մանդանէզի գինը բնկած է, և Բրազիլիայի մանդանէզը չնորհիւ միայն իր տեղափոխութեան էօան տարիքին առաջ է դնում, Չիատուրի մանդանէզը կարող է մատնուել թշուառ դրութեան: Արտահանողները գիմել են տարիքը պակասեցնելու համար, բայց նրանց դիմումը մնացել է «ձայն բարբառոյ լանապատի»: Ժողովը՝ ներթ չինելով նորից չայդ հարցը, լսեց Էսերիկի ընդարձակ զեկուցումը տարիքի վերաբերեալ Տնտեսական այս նեղ պայմաններում տարիքի բարձրութիւնից մանր մանդանէզ արդիւնաբերողները սկսել են իրար հետ մրցել, որի հետևանքը լինելու է շատ արագ: Մանդանէզի գինն ընկնում է տարիքի բարձրութեան չնորհիւ, և այժմ մանդանէզը միայն միայն կարող է առաջ պահիսի պայմաններում. Ամերիկան և Անգլիան ի-

բանց կարևոր մագանէզը ստանում են Բրազիլիայից Լժան նըստելու պատճառով: Նոյպէս ուժեղ մրցող է հանդիսանում հարաւային Ռուսաստանի՝ Նիկոպօլի մանդանէզը: Էմերիկ հնարաւոր էր համարում ինդրել մինիստրութիւնից՝ այժմեան 7 կոպէկից տարիֆը իջեցնել մինչև իսկ $\frac{1}{45}$ կոպէկի: Փողովը վճուեց դիմել ուր հարկն է:

Չիատուրի բանուորների այժմեան դրութիւնը շատ աննախանձելի է: Հանքերը մեծ մասամբ գտնւում են մանր արդիւնաբերողների ձեռքում, որոնք իրանք միջոցներ չ'ունենալով, հնարաւորութիւն չ'ունեն լաւացնելու բանուորների կեանքի պայմանները:

Չէղլէիձէ քահանան համաժողովի ուշադրութիւնը դարձրեց Չիատուրի բնակչութեան մտաւոր լուսաւորութեան վրայ և առաջարկեց համաժողովի հաշուով բանալ եկեղեցական ծխական դպրոցներ: Չիատուրի բնակչութիւնը ազրատացել է մանդանէզ արդիւնաբերողների շնորհիւ, քանի որ նրա հողերը այժմ ամեն տեղ փորփրած անպէտքացրած է, և նա ինքը՝ ժողովուրդը միջոցներ չ'ունի ուսումնարաններ պահելու: Ուսումնարաններ բանալը համաժողովի պարտականութիւնն է, որովհետև մանդանէզ արդիւնաբերողներն են եղել նրանց հողից կտրելու պատճառը: Այս հարցը համաժողովը վճուեց յանձնել բանուորների համար կազմած յանձնաժողովին և լսել նրա եզրակացութիւնը:

Բարձրագոյն և միջին լեռնային դպրոցներում ուսանողներ պահելու հարցը վճուեց դրականապէս: Աշակերտները բարձրագոյն դպրոց ուղարկելիս՝ ժողովը վճուեց առաջնորդուել վկայականներով: Նպաստ ստացողների թիւը որոշուեց 10, որից 6-ը միջին, իսկ 4 բարձրագոյն լեռնային դպրոցներում, առանձին պայմաններով: Ուղարկուելու են միայն մանդանէզ արդիւնաբերողների և նրանց մօտիկ ազգականների որդիքը:

Իշխան Նիժերաձէ անբաւարար համարելով բանուորների կեանքի ներկայ սպահովութեան գործը, աչքի առաջ ունենալով բանուորներին 2 տարուայ ապահովելու փորձը, առաջարկեց թողնել մասնաւոր ընկերութիւնների մօտ բանուորների ապահովացնելը և հիմնել բանուորն երի փոխադարձ ապահովութեան ընկերութիւն: Նրա համար առաջարկեց այն փողը, որ այժմ տրւում է բանուորների ապահովացման համար, զաղարկեցնել և իբրև ֆոնդ դնել մի քանի տարի բանկում, և երբ այդպիսով կը հաւաքուի մի գումար, այն ժամանակ սկսել գործունէութիւն, իսկ առայժմ դժբաղդ դէպքերում տալ միայն նըստելու:

Ժողովը այս խնդրի վերաբերմամբ ընտրեց մի յանձնաժո-

դով 4 հոգուց բաղկացած՝ ուսումնասիրելու և զեկույանելու միւս ժողովին:

Ժողովը անբաւարար գտնելով համաժողով գումարելու կանոնադրութեան մի քանի կէտերը, մշակեց և փոփոխութեան ենթարկեց նրանց: Նոյնպէս փոփոխութեան ենթարկեց խորհրդի և վերաստուգող յանձնաժողովի իրաւունքները:

Մինչև այժմ Զիատուրի միայն հում նիւթ է արտահանում հերոսական շուկաները, և այնտեղից արդէն մենք ստանում ենք այդ նիւթը մշակուած ֆերոմանդանի ձեով: Լեոնային դեպարտամենտը իր կողմից առաջարկել էր ժողովի քննութեան ենթարկել հէնց Զիատուրում ֆերոմանդան ստանալու հարց: Զիատուրը ունենալով մանդանէզի մեծ պաշար, կարելի է հէնց նոյն տեղում հալել հանքը և արտահանել արդէն իբրեւ պատրաստի նիւթ: Այս հանդամանքը կրկնակի կը բարձրացնէր Զիատուրի նշանակութիւնը, և նա աշխարհիս ամենամեծ գործարաններից մէկը կը լինէր, իբրեւ ֆերոմանդան արտահանող:

Ժողովականներից էմերիկ մի քնդարձակ զեկույում կարգաց, ցոյց տալով թէ ինչքան մեծ նշանակութիւն ունի մանդանէզի արդիւնաբերութեան ձեւփոխումը հէնց Զիատուրում: Դրա համար կարելի է նրա հաշւով 1,200,000 բուբլի գործարան չինելու համար: Իսկ որպէս զի սխալների մէջ չ'ընկնեն մանդանէզ արդիւնաբերողները, նա առաջարկեց յատկացնել 5000 ր. նախնական փորձերի համար: Ֆերոմանդանի գործը կարող է առաջ գնալ, մանաւանդ որ Թիվարչելի քարածուխը այնքան հեռու չէ:

Ժողովը վճռեց առանձին կոմիտեաի ձեռքով ծախսել նախնական փորձերի համար 5000 բուբլի:

Քուլթայիսի նահանգում լեոնային դպրոց բանալու և չտէյ-դերների դասակարգ կազմակերպելու հարցը յանձնուեց առանձին մասնաժողովի:

Զիատուրի մանդանէզը վերլուծութեան համար մինչև այժմ չ'ըմ գիմում են մասնաւոր լաբորատորիաների կամ ուղարկում են Նւրոպա: Այն ինչ մեծ կարիք կայ ունենալու սեփական լաբորատորիա: Խորհրդի նախագահ Ջզաննիչ ժողովին զեկույեց, որ Քուլթայիս քաղաքը ուղում է իր համար բանալ մի լաբորատորիա, որի համար հրաւիրել է Նովորոսիյսկի համալսարանի պրոֆեսսոր Պետրիաշվիլին, որը համաձայնել է գալ և ստանձնել լաբորատորիայի կառավարչի պաշտօնը: Նրա հաշւով ծախս պահանջուած է 25,000 բուբլի. մանդանէզ արդիւնաբերողների համար ձեռնտու է միանալ Քուլթայիսի քաղաքային վարչութեան հետ և միասին բանալ այդ լաբորատորիան. նա

յայտնեց, որ քաղաքային վարչութիւնը համաձայն է միանալ Ունեկնալով այդպիսի լաբորատորիա, կարելի է յուսալ որ եւրոպացիք կը բաւականանայ լաբորատորիայի անալիզներով և չեն պահանջի եւրոպական լաբորատորիաներում կատարուող անալիզներ, որ իւրաքանչիւր գէպքում նստում է 80 բուբլի ժողովը սկզբունքով ընդունեց միանալ Քութայիսի քաղաքային վարչութեան հետ:

Բոլոր հարցերը առանձին-առանձին քննելուց յետոյ՝ այդ հարցերի մեծ մասը յանձնուեց առանձին յանձնաժողովների, և ապա ժողովը զբաղուեց նախահաշուով:

Ծախքերի ընդհանուր գումարը հասնում է 237,820 բուբլու: Խորհրդի նախագահ վերընտրուեց Զդանովիչը:

ՅՈՎ. ԿԱՐԱՊԵՏԵԱՆ

ԳԵՂԱՐՈՒԵՍՏԻ ԱՇԽԱՐՀԻՑ

«Բազմեր եւ ազուաներ» Սուրբաթովի.—«Ռուզան» Մուրացանի.—«Գնոջ պայխարը» Հովսեփի.—«Համէք» Շեխպիրի.—Բեմական եւ իսկական Համէքը.—Տիկին Սիրանոյշ եւ Համէք:

Իրանց բենեֆիսի համար Տ. Վարդուհի և պ. Մամիկոնեան ընտրել էին «Բազմեր և ազուաներ» Սուրբաթովի, որի ներկայացումը տեղի ունեցաւ անցեալ յունուարի 27-ին: Թատերական այս երկը գեղարուեստական աչքի ընկնող մի գործ է և ինքնուրոյնութիւնից զուրկ է:

Գործող անձերը կարծես զանազան պիեսներից դուրս պրծել և զիպուածով այստեղ են ընկել. նրանց դիտելիս մարդ հէնց սկզբում զգում է իրան այնպէս, որ կարծես իր առաջ ներկայացնում են մօտաւորապէս ծանօթ դէմքեր, որոնց մի տեղ պատահել է, բայց լաւ չէ յիշում թէ ուր: Եւ ցաւալին այն է, որ միտքն աշխատում է աւելի չուտ որոշել թէ ուր և թէ երբ է տեսել այս իրար յետևից յայտնուող դէմքերը, քան թէ հետևել իսկական խաղին: Կարկատած պիեսներին յատուկ երևոյթ է Եւ եթէ «Բազմեր ու ազուաներ»-ը ներկայացուելու համար մի աչքի ընկնող առաւելութիւն ունի, դա նրա բեմականութիւնն է. երևում է, որ հեղինակը որպէս արտիստ՝ լաւ գիտէ, թէ ինչ ահագին նշանակութիւն ունի որեւէ պիեսի բեմականութիւնը հասարակութեան վրայ ազդեցութիւն գործելու համար, մանաւանդ երբ թատերական գործը գեղարուեստի կողմից խիստ թոյլ է:

Էֆֆէկտ գործող տեսարանները խիստ բազմաթիւ են. և՛ կուրացած ու դռնէ-դուռ ընկած մայր, որի դաւակը անարդար տեղը դատապարտւում է մի չը գործած յանցանքի համար, և՛ կանացի ինտրիգ կրքոտ սիրոյ տեսարաններով, և՛ զղջումն՝ յան-

յանքի մեծութիւնից սարսափած և այլն Հետաքրքիր, թէն ոչ բարոյապէս ցնցող տեսարանները յաջորդում են իրար և լա-
րուած են պահում հանգիստականների ուշադրութիւնը սկզբից
մինչև վերջը: Այսպէս սակայն միանգամայն անբաւարար է
գեղարուեստական, հոգեբանական խակական պահանջներին:

Փետրուարի 2-ին ներկայացրած «Բուզանի» մասին ասե-
լիք չ'ունենք, այդ պատմական պիեսի մասին առանց այդ էլ
բաւական ասուել խօսուել է: Աւելացնենք միայն, որ այս ան-
գամ ներկայացման մասնակցում էին հայ թատրոնական խմբի
առաջնակարգ ոյժերը. խաղը լաւ անցաւ: Թատրոնը յի էր, և
հեղինակը բազմաթիւ անգամ բեմ կանչուեց:

Գերմանացի Հոֆմիլդ մի անհամ թատերական գործ է
գրել, «Կնոջ պայքարը», այդ նրա իբաւունքին է, ամեն մարդ
ազատ է յիմար բաներ գրել, բայց տիկին Սիրանոյ՝ մի խոշոր
սիւալ գործեց այդ անշնորհք երկը ընտրելով իր բենեֆիսին, որ
տեղի ունեցաւ. փետրուարի 6-ին: Ճշմարիտ է, վերնագիրը չա-
փազանց հնչուն է—«Կնոջ պայքարը», դարերով տառապած, իրա-
ւազուրկ, ճնշուած այդ թոյլ արարածի պայքարը՝ կեանքի փը-
շերի միջից մի ճանապարհ հարթելու. ինքնուրոյն պատուաւոր
կացութեան համար: Ի՞նչ աւելի գեղեցիկ, ի՞նչ աւելի գրաւիչ
գաղափար բեմից, գեղարուեստի տաճարից քարոզելու համար:

Եւ հէնց այստեղ պէտք է փնտրել տիկին Սիրանոյ՝ ընտ-
րութեան բուն պատճառը, այն է բացադրում նրա հոգեբանու-
թիւնը, երբ նա որոշում էր «Կնոջ պայքարը» գնել իր բենեֆի-
սին: Ափսոս սակայն, որ վերնագիրը չափազանց խաբուսիկ է.
հասարակութիւնը հիասթափուեց կատարելապէս, այդ անկաս-
կած է, ուրախ կը լինէինք իմանալ, որ տիկինն էլ այդ անհամ,
անշնորհք գրուածքը իր բեպերտութիւնից դուրս է գցել:

«Կնոջ պայքարը» թատերական գործ չէ, այլ հրապարա-
կախօսական և այն խիստ փծուն, չարլօն ոճով գրուած յօդուած-
ների մի անշնորհք ժողովածու: Իրար յետեւից դուրս են գալիս
բեմ գերակատարները և ճառում, ճառում կնոջ արհամարհուած
իրաւունքների մասին, այն էլ այնպիսի հողի վրայ, որ շատ քիչ ա-
ռնչութիւն ունի մեր գրականութեան, մեր կեանքի հետ: Լսել
չէ յիշում, ձանձրոյթը հողի է հանում, և ներկայացումը վերջ
չ'ունի:

Չը նայելով, պիեսի անձանօթութեան, հասարակութիւնն

այնուամենայնիւ մեծ թւով լցրել էր թատրոնը իր յարգանքը յայտնելու համակրելի և տաղանդաւոր տ. Սիրանոյշին, որին մի թանկագին ընծայ մատուցեց և վերջում էլ մի ուղղերձ, որ կարգաց բեմից մի փոքրիկ աղջիկ:

Ամբողջ թատրոնական գրականութեան մէջ չր կայ մի տիպ, որի բացատրութիւնն այնքան զրադեցրած լինի արտիստներին և առհասարակ զեղարուեստագէտներին, որքան Համլէտ: Շէքսպիր իր տիտանական հանճարով այդ տիպի մէջ դրել է մի բան, որ այնքան մօտ, այնպէս ընտանի է թւում մարդկային մաքրին, հոգուն, և որ սակայն իր մանրամասնութիւնների մէջ մնում է անըմբռնելի և խուսափում է, ինչպէս յաւիտենական, իդէալական ճշմարտութիւնը: Համլէտի հոգեբանական բարդ հիւսուածքը համարեալ մի անդունդ է, ուր թաղւում ու խրճճւում են շատ անդամ նոյն իսկ խոշոր տաղանդներ:

Այդ տիպի սահմաններն ինչպէս մի հրաշալի օլերկոյթ տարբեր աչքերին երևում են տարբեր տարածութեան վրայ, և կարծէք ոչ որի վճակուած չէ այդ խուսափող երկոյթը մի հանձնաքով ամբողջապէս ընդգրկել և պահել: Մի հմուտ արուեստագէտ վերարտադրում և տալիս է ապագայ սերունդին այն տարբերութիւնը, կամ համարեալ այն, որ Մօլիերն է մտածել, երևակայել, ստեղծել: Հանդիսականները գոհ են: ասենք զրոնում են, որ այդ այդպէս է, որ Տարտիւֆն ուրիշ կերպ չէր էլ կարող լինել, որ բեմի վրայ իսկ և իսկ Մօլիերի ցանկացած Տարտիւֆն է: Բայց նոյնը չէ կարելի ասել Համլէտի մասին, հոգեբանական անալիզը, որքան և խորը ու հմուտ տարուի, այնուամենայնիւ Դանիայի արքայազնի էութեան յետին խորհրդր կ'ասես չէ թափանցում, Շէքսպիր ստեղծելով այդ տիպը կարծես կախեցել է ցոյց տալ աշխարհին, թէ մարդկային հոգին մի անդունդ է անհասանելի խորխորատներով: Ահա թէ ինչու Տարտիւֆը մէկ հատ է, թէ Մօլիերի, թէ արտիստների և թէ կեանքի համար, մինչդեռ Համլէտը մէկ է Շէքսպիրի համար, բայց բազմաթիւ է բեմերի վրայ: Իրաքանչիւր մեծ արտիստ սակեծում է Համլէտից մի տիպ, որ իրանն է, իր տենպերամենտի, տաղանդի ոյժի, մտաւոր հասկացողութեան արտադրութիւն:

Տ. Սիրանոյշ, որպէս շատերից մէկը, փետրուարի 10-ին փորձեց տալ մեզ իր Համլէտը: Եւ նա կարելի է ասել յաջողութիւն ունեցաւ, նա ներկայացրեց մի Համլէտ, որ իրանն է՝ տ. Սիրանոյշին: Խաղի ընթացքում համակրելի արտիստուհի և բազմաթիւ անհրաքելի աղացոյցներ տուեց իր իսկական սաղանդին,

հոգեբանական անալիզի իր անսպասելի կարողութեան և վերին աստիճանի բարեխղճութեան դէպի իր յանձն առած իսկապէս ծանր դերը: Եւ այնուամենայնիւ ասենապիտուորը՝ իլլիւզիան, որ ամեն մի ներկայացման ամենաանհրաժեշտ պայմանն է և տպաւորութեան հիմունքը, ծայրէ ի ծայր բացակայ մնաց: Այս ցաւալի հանգամանքը սակայն, տիկնոջ տաղանդի թերութեանը վերադրելի չէ, այլ իր սեռին: Ինչքան և ասելու լինեն, թէ Համլէտի բնաւորութեան մէջ կանայի քնքշութեան գծեր կան, որ նա քնքոյշ և իրան յատուկ մեղմութիւն, քաղցրութիւն ունի, այնուամենայնիւ դանիական արքայազնը մի տղամարդ է, իսկ կանացիութիւնը երբեք չը պիտի կարողանայ տղամարդութիւնը մարմնացնել և այնպիսի իլլիւզիա առաջ բերել, որ դեղարուեստական հաճոյքը չը փչանայ: Դա մօտաւորապէս նոյնը կը լինէր, եթէ մի քնքոյշ կազմուածքով տղամարդ կամենար կատարել «Կամելիազարդ տիկնոջ» դերը:

Եթէ ամփոփենք մեր ստացած տպաւորութիւնը պիտի, ասենք, որ սիկին Սիրանոյշ իր Համլէտով ցոյց տուեց իր տաղանդի ոյժը և բազմակողմանիութիւնը, մտածել, դիտել տուեց ասանց զգացմունքների վրայ ազդելու, առանց յուզելու:

Սիրանոյշ—Համլէտը հետաքրքիր է, բայց երկու անգամ տեսնելը անկարելի է:

Ա.

ՆԵՐՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

Գիւղատնտեսական արդիւնագործութեան կարիքների հարցը.—Առանձին Խորհրդակցութիւն եւ նահանգական ու զաւառական կոմիտէներ.—Կարծիք յայտնելու ազատութիւն.—Գիւղատնտեսութեան յետամնացութեան հիմնական պատճառները.—Գիւղատնտեսական արդիւնաբերութեան կարիքները Անդրկովկասում.—Գ. Կ. Տարասշևսկի եւ Դոգիչայշիլիի զեկուցումները.—Գովկասեան թժշկական Ընկերութեան կարծիքը տեղական ինքնավարութեան անհրաժեշտութեան մասին.—Մոսկի եւ Բնագիտական ազատութիւնն եւ Վերիկո.—Փետրուարի 19 իբրեւ Ռուսաստանի համաժողովրդական տն.—Նոր դասաստանական կարգերի երեսնհինգամեակը Գովկասում եւ սպասելիք դասաստանական տեֆորմներ Անդրկովկասում.—Անդիժանի երկրաշարժի հետեւանները:

Մի տարրի անցաւ այն օրից, երբ Բարձրագոյն հրամանով Պետերբուրգում հաստատուեց Ռուսաստանի գիւղատնտեսական արդիւնագործութեան կարիքների քննութեան համար Առանձին Խորհրդակցութիւն Ֆինանսների մինիստրի նախագահութեամբ: Այդ Խորհրդակցութեան բացի երկրագործութեան ու ներքին գործերի մինիստրներից մասնակցում են Կայսրից Նշանակուած տասնեկէս անձինք, պետական խորհրդի տասը անդամ, պետական քարտուղարը, մինիստրների կոմիտետի գործերի կառավարիչը, Ֆինանսների, երկրագործութեան և ներքին գործոց մինիստրների օգնականները և Մոսկուայի Գիւղատնտեսական Ընկերութեան նախագահը:

Առանձին Խորհրդակցութիւնը հէնց իր գործունէութեան սկզբից թոյլտուութիւն ստացաւ բանալու բոլոր նահանգներում և զինուորային գաւառներում նահանգական և գաւառական կոմիտեաներ, որոնց քննութեան և եզրակացութեան առաջարկեց իր մշակած ծրագրի 27 հարցեր: Նշանաւորը այն է, որ Առանձին Խորհրդակցութեան նախագահը չըջաբերականով յայտարարեց այդ կոմիտեաներին, թէ կատարեալ ազատութիւն է տրւում այդ

ժողովներում քննուելիք հարցերի մասին անկախ հայեացքներ յայտնելու և ցայց տալու այն կարիքները, որոնց գոհացումը «տեղական մարդկանց» կարծիքով կարևոր է համարւում:

Քննադատութեան այդ ազատութիւնով և «տեղային մարդկանց» ու վարչութեան սերտ շփումով միայն կարող են իրազործուել ներքին դործոց միմիատրի այդ միմիատրութեան հարկւրամեակի առիթով ասած ճառի այն խօսքերը, որնցով նա հրաւիրում էր «երկրի բոլոր ստեղծագործող հոգեկան սլոերի» մասնակցութիւնը՝ երկրագործ Ռուսաստանի գիւղական ազգաբնակչութեան անմիտար կացութիւնը բարուդելու համար:

Մի ամբողջ տարի լայնածաւալ Ռուսաստանի զանազան անկիւններում կենդանի հետաքրքրութեամբ քննում էին ժողովրդական աշխատանքի այդ ամենանշանաւոր ճիւղի արդիւնաւորութիւնը բարձրացնելու բարի և յուրճ հարցերը: Եւ ուսանելին այն է, որ զարմանալի միակերպութեամբ ամեն տեղ ժողովրդի ցաւերը լաւ ճանաչող գործիչներն ու հիմնարկութիւնները մասնանի էին անում միևնոյն հիմնական և ընդհանուր պակասութիւնները, այն է՝ գիւղական ազգաբնակչութեան ծայրայեղ անկուլտուրականութիւնը, իրաւունքների անհաւասարութիւնը գիւղական և միւս դասակարգերի մէջ, տեղային ինքնավարութիւնների չափազանց սահմանափակումները կամ կատարեալ բացակայութիւնը, ինդուստրիայի չափազանց հովանաւորումը ի վնաս սպառող մասսայի և հարկերի ծանրաբեռնումը չքաւոր դասակարգերի վրայ: Լոյս, օրինականութիւն և անհատական նախաձեռնութեան ազատութիւն են հարկաւոր, որպէսզի սպէտ, աղքատ և խնդիրատուից զուրկ մասսան դուրս գայ իր այժմեան դրութիւնից:

Տեղական մարդկանց կարծիքներն իմանալու այդ խելացի սխտեմը մի նոր երևոյթ էր մանաւանդ Անդրկովկասում: Պէտք է երևակայել մեր գիւղացիների զարմանքը, երբ, օրինակ, Երևանեան նահանգապետ Կոմս Տիգլանաւազէնը բանալով գիւղաստեղծական կարիքները քննող կոմիտեի նիստը, ուր հրաւիրւած էին նաև 20 գիւղական ներկայացուցիչներ, շեշտեց իր ճառի մէջ, որ ցանկալի է լսել քննուող հարցերի մասին «զուտ ճշմարտութիւն» և ամեն մէկը ազատ է առանց քաշուելու յայտնել իր գիտեցածը:

Առանձին Խորհրդակցութեան բռնած համակրելի ընթացքը կենդանութիւն տուեց և Կովկ. Գիւղատնտեսական Ընկերութեան, որի մէջ, ինչպէս անցեալ անգամ էլ յիշատակեցինք, արծարծուեցին մի շարք յուրճ հասարակական-տեղային խընդիրներ: Այդ ընկերութեան մէջ վերջերում կարգացուած գե-

կուցումներից առանձին ուշադրություն արժանի են երկուսը՝ պ. պ. Տարատընօվի և Գօլիչայվիլիի գեկուցումները: Պ. Տարատընօվը, որ ինքը մասնագետ գիւղատնտես է և լաւ ճանաչում է Անդրկովկասը, շատ մոայլ գոյներով նկարագրեց մեր գիւղատնտեսութեան վիճակը:

«Անդրկովկասեան գիւղատնտեսութիւնը, ասաց պարոնը, չը նայած երկրի բնական պայմանների չափազանց պէսպիսութեան ու ճոխութեան, գոնէ մինչև այժմ քարշում է ամենաողորմելի գոյութիւն. ունենալով հարաւային կենսատու արև, բարեբեր հող, հնարաւորութիւն բուսցնելու ամեն տեսակի արժեքաւոր բերքեր, ինչպէս օրինակ՝ խաղող, բամբակ, բրինձ, թէյ, ձիթենի, ծխախոտ, նարինջ, պատրաստելու չլէյցարական պանիր, ամեն տեսակի և թանկագին մրգեր, ինչպէս՝ գեղձ, ծիրան, խնձոր, տանձ, սալոր, ֆնդըղ, փխստա և այլն, այն էլ արհեստական ոռոգութեամբ և հնարաւորութիւն ունենալով տարին 9 կամ 10, իսկ երբեմն նաև 12 ամիս տափարակներում աշխատանք կատարելու, — անդրկովկասեան գիւղատնտեսութիւնը, շատ քիչ բացառութեամբ, առանց չափազանցութեան կարելի է ասել, հազիւ ծայրը ծայրին է հասցնում, իսկ սակաւահող գիւղացիները՝ այսինքն ազգաբնակչութեան մասսան հազիւ է պահպանում իր թշուառ գոյութիւնը, և մեծ մասամբ տարէցտարի աւելացնում է իր չը վճարած տուրքի քանակը»:

«Բանը նրանումն է, ասում է պ. Տարատընօվը, որ Անդրկովկասի ամբողջ գիւղատնտեսութիւնը համարեա բացառապէս դառնում է աղքատ ու սղէտ գիւղացիների ձեռքում: Իսկ կալուածատէրերը սովորաբար ստանալով հունձի իրանց մասը, բնաւ չեն խառնում տնտեսութեան մէջ և դրանում ոչ մի ներդրական գեր չեն կատարում: Տեղային ինքնավարութիւն կամ ղեմավժ էլ չ'ունենք, ուստի վերջ ի վերջոյ դուրս է գալիս, որ մեր գիւղատնտեսութեան՝ մանաւանդ գիւղացիական արհեստութեան շահերի մասին համարեա չը կայ հողացող, թէև զանազան հողատարներ բոա երևոյթին մեր գիւղատնտեսութիւնը շատ ունի, սակայն մի սրեէ աղետի ժամանակ, ինչպէս օրինակ մորելիի երեւոյթ, տաւարի ժանտախտի, անբերրիութեան, կերի պակասութեան, համաճարակի, նոյնիսկ մշտական հիւանդութիւնների, ինչպէս մալեարիայի գէպըերում, ոչ միայն չը կայ մէկը, որ օգնի գիւղացուն, այլև մինչև անդամ այդ բոլոր աղետների մասին յաճախ անկարելի է բնաւ ոչ խօսել, ոչ էլ գրել» *):

*) Տես «Кавк. Селс. Хоз.» № № 470, 471.

Բայց միայն գիւղատնտեսները չեն, որոնք վերլուծելով ժողովրդի կեանքի անմխիթար երեւոյթները, դալիս են կանգ առնում տեղական ինքնավարութեան անհրաժեշտութեան վերայ, նոյնը ստիպուած է ասել և գաւառներում գործող բժիշկը, մնչպէս առիթ են ունեցել կարգալու մեր ընթերցողները. սակայն այդ անհատական հայեացքներից աւելի հեղինակաւոր է Կովկասեան Բժշկական ընկերութեան կարծիքը: Անդրկովկասի գիւղական ազգաբնակչութեան մէջ առողջապահական գործը հիմնաւորապէս բարուերելու համար այդ ընկերութիւնն էլ անհրաժեշտ է համարում միջնորդել, որ Անդրկովկասի բոլոր նահանգներում մտցնուեն զեմատվային հիմնարկութիւններ, և բժշկական մասը ստանայ մեզանում այնպիսի կազմակերպութիւն, ինչպիսին գոյութիւն ունի ներքին, զեմատվային նահանգներում...

Միւս զեկուցումը, որ փետրուարի 11-ին կարգացուց Գիւղատնտեսական Ընկերութեան մէջ, ինչպէս վերը յիշեցինք, պատկանում է պ. Գօղիչայշվիլին և վերաբերում է «Անդրկովկասի գիւղացիների սակաւահողութեան» հարցին: Գօղիչայշվիլին վիճակագրական տեղեկութիւններով ապացուցեց, որ Անդրկովկասում ժողովուրդը աւելի խիտ է բնակուած, քան Եւրոպական Ռուսաստանում. մեզանում մի քառակուսի վերստի վրայ ընկնում է 25,2 բնակիչ, իսկ այնտեղ 14,5 բնակիչ: Նա ցոյց տուեց, որ Եւրոպական Ռուսաստանում գիւղական դասակարգը ընդհանուր առմամբ չափ աւելի է ապահովուած հողով, քան անդրկովկասինը: Սակաւահողութիւնը աւելի ծանր է մեր գիւղացիների համար, որովհետեւ մեր քաղաքները տնտեսապէս այնքան զարգացած չեն, որ զբաղմունք տան, տեղաւորեն գիւղերում ազգաբնակչութեան աւելացած մասը: Զեկուցանողը ցոյց էր տալիս, որ մեր երկրում մօտ 3 միլլիօն գետնատին ազատ արքունական հող կայ, որ կարելի էր բաժանել մեր հողազուրկ գիւղացիներին, պետական վարկ բաց թողնելով դրանց անտեսական ծախքերի համար:

Ահա այսպէս հանգիստ կերպով մեզանում ևս «տեղային ոյժերը» քննում են հասարակական և պետական ահադին նշանակութիւն ունեցող հարցեր, և այդ ժողովներին նախադահող պաշտօնական դիրք ունեցող անձինք ոչ մի պախարակելի բան չեն դնում այդ զեկուցումների ընթերցումի և կարծիքների փոխանակութեան մէջ, որովհետեւ բոլորին էլ ոգևորում է իմանալու «զուտ ճշմարտութիւնը»:

Բոլորովին այլ կերպարանք կը ստանային այդ քննութիւնները, եթէ պ. պ. Վ. Վելիչկօ և Լ. ից կախուած լինէր այդ-

պիսի գեկույումները բնթերցումը կամ քննութիւնը: Այդ կողմից շատ բնորոշ էր այն, ինչ նորերս պատահեց Պետերբուրգում և մեծ ազմուկ հանեց բոլոր թերթերում: Կովկասից այնքան անոխառունակ կերպով հեռացած Վելիչկոն իրան համախոհ Նիկոլայ Լնդելդարցի և Սուփորինի նման «խակական պատրիստներին» հեռ Պետերբուրգում հիմնեց «Ռուսական ժողովարան», ուր հաւաքւում էին զրանք իրանց ուղղութեան մէջ կատարելագործուելու նպատակով: Այդ «ուղղութիւնը» պահանջում է նոյն պետութեան մէջ ապրող ոչ-ռուս ազգութիւնների միանուել: Վելիչկոն դեռ Թիֆլիսում առանձին ակորթակով ծամում էր հայերի միւսը, «Ռուսական ժողովարանում» էլ՝ իբրեւ Կովկասը «լաւ ճանաչող» մարդ՝ նա իր սեպուհ պարտքն է համարում անտեղեակ սուաներին ծանօթացնել մեզ հետ: Վելիչկոն և հարկէ իրաւունք ունի իր սեփական՝ թէև մուար կարծիքն ունենալու մեր մասին, բայց երբ նա բազմաթիւ անձանց մէջ համ միակողմանի, անհիմն, սուտ տեղեկութիւն է ուղում տարածել մի ազգի մասին, համ էլ արգելում է, որ իր ունկնդիրները լսեն և՛ ընդգիծախօսութիւններ, այն ժամանակ նա նմանում է այնպիսի ակորթեանի, որը պատի յետևում թաղնուած միայն ցեղ չարտել դիտէ: Դա ոչ միայն ասպետական վարմունք է, այլ և վայրենի բռնութիւն է: Եւ վատ չէր լինի, որ այդ «հրապարակախօսները» իրանց «Ռուսական ժողովարանում» կարգային անդիւայի Ջոն Սաիւարտ Միլլի տրակտատը «Մաքի և քննադատութեան ազատութեան մասին», որ ռուսերէն էլ է թարգմանուած: Այդ շատ աւելի օգտակար կը լինէր, քան թաթարա-բելղանդական կամ quasi ռուսական հագուստների ձևեր փնտրելը: Գուցէ Միլլը կարդալուց յետոյ զրանք համոզուէին, որ ոչ միայն հայ Լազարեկը և Վերմիշեկը, այլև ռուս Միխայլովը և վրացի Կախին կատարեալ իրաւունք ունէին պահանջելու, որ յարգուի *audiatur et altera pars* սկզբունքը, իրաւունք ունէին բազմաբեւ Վելիչկոյի բռնութեան դէմ:

Վելիչկոների, Սուփորինների և Գրինգուսների առած Անդրիկայի զաւակ Ջոն Սաիւարտ Միլլը ասում է. «Եթէ ամբողջ մարդկային սերունդը՝ բացի մի անհատից՝ լինի որոշ կարծիքի, իսկ այդ անհատը լինի հակառակ կարծիքի, այդ դէպքում անգամ ամբողջ մարդկութիւնը աւելի իրաւունք չ'ունի լուցնելու այդ մի անհատին, քան այդ մի անհատը լուցնելու ամբողջ մարդկութեան, եթէ միայն՝ ի հարկէ՝ անհատը այդ անհիւս հրնարաւորութիւն ունենար... Եթէ կարծիքը ուղիղ է, ապա արդեւել այն արտայայտել՝ նշանակում է արդեւք քնել մարդկանց առաջ իմանալու ճշմարտութիւնը և դուրս գալու մոլորութիւն-

նից, իսկ եթէ կարծիքը ուղիղ չէ, այդ դէպքում՝ արդեւք զնեւ նրա ազատ արտայայտութեան՝ նշանակում է միջոց չը տալ մարդկանց ճշմարտութիւնը աւելի պարզ ըմբռնելու և աւելի խորը համոզուելու նրա մէջ,—ինչպէս այդ սովորաբար լինում է իբրև հետեանք ճշմարտութեան և մոլորութեան ամեն մի ընդհարումի... Առարկան լիովին ճանաչելու միակ միջոցը կայանում է նրանում, որ ուշադրութեամբ լսեն այն բոլորը, ինչ որ կարող է ասուել նրա մասին ամեն տեսակ կարծիքներ ունեցող մարդկանց կողմից»:

Հետեաբար, Վելիչկօները թող ինչ ուզում են՝ ասեն հըրապարակապէս, բայց և թող ուրիշներին էլ չ'արգելեն իրանց հայեակէտերը և իմացածները պարզելու նոյն ունկնդիրների առաջ, որոնց պարզամտութիւնը ցանկանում են թունաւորել, ապականել ստութիւններով: Գուցէ Վելիչկօները կարծում են, թէ դեռ գոյութիւն ունի Ռուսաստանում ճորտութիւն գէթ այլազգիների նկատմամբ... Բայց նա լաւ գիտէ, որ ճորտութիւնը ոչ միայն վերացուած է, այլ և ճորտերի ազատութեան օրը, փետրուարի 19-ը, ռուսաց սինօդի կարգադրութեամբ այսուհետև դառնում է իւրաքանչիւր տարի համաժողովրդական տօնակատարութեան հանդիսաւոր մի օր: Այդ փետրուարի 19 անմոռաց է Ռուսաստանի բոլոր ազգութիւնների համար և կապուած է Ալեքսանդր II-ի համակրելի անուան հետ երեք նշանաւոր անցքերով. ճորտերի ազատութիւնը, Բուլղարիայի ազատութիւնը (Սան-Ստեֆանօյի դաշնագիր, 1878) և Կովկասում նոր դատաստանական կարգերի ներմուծումը կատարուել են այդ օրը: Երեսուն և հինգ տարի վայելելով այդ դատաստանական կարգերը՝ Կովկասը դեռ ևս չ'ունի զրանց պսակը,— երզուեալ դատաւորների հաստատութիւնը (juri): Սակայն լրբազրական տեղեկութիւններին նայած՝ Պետական խորհրդի մէջ ծրագրւում է երզուեալ դատաւորների հաստատութիւններ լրիւ մտցնել միայն Հիւսիսային-Կովկասում, իսկ Անդրկովկասում դրա փոխարէն հիմնուելու է ատեան՝ բաղկացած 3 երզուեալ դատաւորներից, ազգաբնակչութեան ընտրութեամբ, և երեք նշանակովի թագաւորական դատաւորներից:

— Լ. ՍԱՐԳՍԵԱՆ

24 փետրուարի

Առ 1 փետրուարի պաշտօնական տեղեկութիւններին հիման վրայ պարզուել է, որ Անդրիժանի գաւառում և Անդրիժանի

յազարում երկրաչարժից սպանուածներէ թիւը 4,358 հոգի է. սպանուած են 6000 զլուխ անասուններ 300 հազար ր. արժողութեամբ, կործանուած են 30,112 տուն 9 $\frac{1}{2}$ միլիօն ր. արժողութեամբ, շարժական կապք է կորցրուած 600 հազարի: Մարդեկանի զաւառում սպանուած մարդկանց թիւն է 285, անասուններինը՝ 518 զլուխ 26 հազար ր. արժողութեամբ, կործանուած տների թիւն է 3 հազար 400 հազար ր. արժողութեամբ, շարժական կապք է կորցրուած 4 հազարի: Երկրի շարժը, և ստորերկրեայ ցնցումները դեռ շարունակուում են:

ԱՐՏԱՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

Ռուս-աւստրո-ունգարական ծրագիրը Մակեդոնիայի բեգոմներէ մասին.—
Բուլղարիայի բռնած դիրքը.—Միւս մեծ պետութիւններէ վերաբերմունքը.—
Բուլղար ժողովրդի եւ մակեդոնացի յեղափոխականներէ տրամադրութիւնը.—
Թիւրքիայի սպառնալիւնը.—Եւրոպական հասարակութեան համեմատական ան-
տարբերութիւնը.—Քաղաքական ձառեր արեւելեան հարցի մասին Բերլինում եւ
Պարիզում.—Անգլիայի այժմեան դիրքը.—Սուլթանի օրօրները Օրմանեան
պատիւարին.—Ռուսաստանի ազդեցութեան անունը Պարսկաստանում.—Թիւրք-
մեկնայի դաշնագրի III-րդ յօդ. փոփոխութիւնը.—Կառավարական հաշտագ-
րութիւն մակեդոնական հարցի մասին.—Զմիւռնեցի վաճառական Պեկօզեա-
նի սպանութեան գործը.—Վիլիկիայի կարողիկոսի պատրաստութիւնները Սիւ
զեալում.—Արփիարեանին սպանելու փորձը:

Գարունը մօտենում է, և Բալկանեան թերակղզում պատ-
րաստուում են խորհրդաւոր անցքեր, որոնք մեծ փոփոխութիւն-
ներ պիտի առաջացնեն Եւրոպական Թիւրքիայում: Սուլթանը
քսան և հինգ տարի ձգձգելով Բերլինի դաշնագրի պահանջների
գործադրութիւնը և մակեդոնացիներին հասցնելով ծայրայեղ
յուսահատութեան, վերջապէս մի քանի օրուայ ընթացքում չու-
տափայթ ընդունեց ուս և աւստրո-ունգարական կառավարու-
թիւնների մշակած ծրագիրը, որի հետ ընթերցողը կարող է
ծանօթանալ ներքեում բերած կառավարչական հաղորդադրու-
թիւնից: Մակեդոնական հարցով ամենից շատ շահադրողուած
բուլղարական կառավարութիւնը, հնազանդուելով սուսաց կայ-
սեր առաջադրութեան՝ փակեց մակեդոնական կոմիտեաները և
աւելացրեց հսկողութիւնը սահմանադրի վրայ, որպէսզի յեղա-
փոխական խմբերը ազատ մուտք չը գործեն բռնկուելու պատ-
րաստ Մակեդոնիայի մէջ: Սակայն, ինչպէս երևում է, բուլղար
ժողովուրդը, էլ չենք ասում յեղափոխական կոմիտեաները, չեն
հաւատում Թիւրքիայի անկեղծութեան և դո՛ւ չեն առաջար-

կուած բեֆորմներով, որոնք իրադրոժուելու աւելի քիչ երաշխաւորութիւն են պարունակում իրանց մէջ, քան Բերլինի դաշնագրի 23-րդ յօդուածն էր տրամադրում: Եւ կարծես աւելի ամրացնելու համար բուլղար ժողովրդի և մակեդոնացիների թերահաւատութիւնը, Պօլսում ղիշեր ու ցերեկ բոլոր ղինարաններում ռազմամթերքներ են պատրաստում, «բարենորոգուող» վիլայէթների մէջ կենտրոնացնում են թիւրքաց հետեակ, թնդանոթաձիգ և հեծակ զօրքեր, որոնց թիւը այժմ հասնում է 90 հազար հոգու: Միևնոյն ժամանակ ուսաց կառավարութիւնը բացորոշ կերպով յայտնում է, որ նա «չի զոհի իր որդիների արևան ոչ մի կաթիլ, ոչ ուս ժողովրդի ունեցածի ամենափոքր մասն անդամ *), եթէ սլաւոնական տէրութիւնները յեղափոխական միջոցներով փորձեն փոխել Բալկանեան թերակղզու ներկայ կազմը»: Նոյն մտքով արտայայտուեց և Աւստրո-Ունգարիան, յայտնելով որ եթէ յեղափոխական փորձեր անեն Մակեդոնիայում, ոչ ոք մեծ պետութիւններից չի արգելի Թիւրքիային գործադրել ճնշման միջոցներ: Այդ խօսքերից արդէն կարելի է տեսնել, որ բոլոր մեծ պետութիւնները հաւանութիւն են տալիս ուսաւստրիական քաղաքականութեան մակեդոնական հարցում: Փոքր-Ասիայի քրիստոնեաների դրութիւնը թեթեւացնելու մասին առայժմ բոլորովին խօսք էլ չէ լինում: Այն յուրը, թէ անղլիական ղեսպանը Իլդըզ-Քեօշկում առաջադրութիւն արեց բեֆորմները տարածելու մասին փոքր-ասիական վիլայէթների վրայ՝ հերքւում է, լրացրական տեղեկութիւններին նայած, անղլիական կողմից: Պօլսից տսւում մի հեռագիր յայտնում է, որ «Օրմանեան պատրիարքը շատ անգամ դարձնում էր Իլդըզ-Քեօշկի ուշադրութիւնը զործերի դրութեան վրայ փոքր-ասիական վիլայէթներում, և նրան հաղորդուեց, թէ Բ. Դուռը հրամայել է հաւասար իրաւունքներ ունեցողներ համարել հայերին և խուսափել նրանց վերաբերմամբ անարդարութիւններից»: Որ դա ոչինչ նշանակութիւն ունեցող խօսքեր են, այդ պարզ է. միթէ Խատտի-Հիւսայիւնում կէս դար առաջ նոյնը աւելի որոշ կերպով չէր ձեւակերպուած, այնուամենայնիւ հարկ եղաւ, որ Ռուսիան իր զաւակների արիւնքով Սան-Ստեֆանոյի դաշնագիրը կնքէ. հարկ եղաւ, որ մեծ պետութիւնները 1895 թւին ասիական վիլայէթների քրիստոնեաների իրաւունքները ապահովելու համար առանձին մեմօրանդում ներկայացնեն: Եւ ո՞ւմ չէ յայտնի, որ

*) „Россія не пожертвуетъ ни единой каплей крови своихъ сыновей, ни самой малѣйшей долей достоянiя русскаго народа“.

այդ մեմօրանդումը սուլթանի կողմից ստորագրուելով անդամ՝ առանց որևէ զործադրութեան մնաց և միայն տաճաքեցի 300 հազար մարդկանց սոսկալի մի կոտորած...

Անգլիան, որ եօթ տարի առաջ առաջնակարգ զեր էր ուղում կատարել թիւրքական Արեւելքում, այժմ իր նեղ հաշիւներով է զրազուած Արարիայում: Բալթիւրի կառավարութիւնը սկզբում փորձեց Ռուսաստանի դէմ միւս մեծ պետութիւնների դժգոհութիւնը յարուցանել՝ Դարդանէլեան նեղուցով ռուսական իրրէ թէ ռազմականների ազատ անցուղարձի պատճառով, բայց երբ նաև վէնեցուէլեան արշաւանքի իր զինակից Գերմանիան զզոյշ վաճառականի նման իմաց տուեց, որ «իր քաղաքականութեան սփերայից դուրս է» այդ հարցը, լուց և՛ «նենդամիտ» Ալբիոնը ու մի կողմ քաշուեց:

Այդպիսով եւրոպական մեծ պետութիւնների փոխադարձ անխտահութեան չնորհիւ համարձակ քայլեր անել մակեդոնական հարցում ոչ մի գիպլումստ չէ խիզախում:

Ինչ է անում եւրոպական հասարակական կարծիքը: Ընդհանուր առմամբ բաւական մեկամաղձ անտարբերութիւն է նրկատոււմ, եթէ չը հաշւենք մի քանի վեհանձն զործիչների ջանքերը զարթեցնելու հասարակական խիզճը:

Այդ կողմից առանձին ուշադրութեան արժանի էր Բերլինում աշխարհահռչակ Գէորգ Բրանդէսի կարգացած դասախօսութիւնը թիւրքահայերի տառապանքների մասին: Տաղանդաւոր հռետորը մի քանի անկեղծ արտասուք քամեց նոյն իսկ սառնարիւն գերմանացիների աչքերից, թէև նրա խօսքերից վիրաւորուեցին մի քանի չօվինիստ սրտեր: «Առանց Գերմանիայի բարեկամութեան Թիւրքիան հնարաւորութիւն չէր ունենայ կատարել այն բոլոր հրէշաւոր ոճիւրները, որ նա դործեց Թիւրքաշայաստանում,—ասաց Բրանդէսը: Այդ յայտնութիւնը կարող է դուր չը գալ գերման չօվինիստներին, աւելացրեց նա, սակայն ասածս ճշմարտութիւն է: 1896 թւականի օգոստոսին, երբ թիւրքական մոլեռանդութեան զոհ էին լինում Պօլսում հազարաւոր հայեր, Գերմանիան Թիւրքիայի հետ բնծաների փոխանակութիւն էր անում... Ի նշան բարեկամութեան! Այդ բանը յիշելիս իւրաքանչիւր գերմանացի, որ թանգ է համարում իր հայրենիքի պատիւը, պէտք է ամօթից այրուի»:

Աւելի մեծ ծաւալ ունեցաւ Պարիզում կազմուած հակաթիւրքական միաինգը դէտուրնէլ զը կոնստանի նախաձեռնութեամբ Chateau d'Eau թատրոնում 4 հազար մարդկանց մասնակցութեամբ: Յանուն արդարութեան և մարդասիրութեան՝ Ֆրանսիայի քաղաքական բոլոր կուսակցութիւնների ներկայա-

յոյցիչները հաւաքուած էին Հայաստանի և Մակեդոնիայի բեֆորմների անհրաժեշտութիւնը արծարծելու: Այդտեղ ամբիոնից խօսում էին գլխաւորէլ, Դրնի-Կօչէն, Պրեսանսէ, Ժօրես, Լեբուա-Բօլիօ այնպիսի պաթոսով, որ զիտէ գործադրել ֆրանսիացի հռետոր միայն: «Ֆրանսիայի իրաւունքն է բարձրացնել իր ձայնը, առաջ Ժօրես, Ֆրանսիայի պարտքն է ծեծել միւս ազգերի դռները, նա պէտք է զարթեցնէ քնած խղճերը... Բալկաններում արեան հոտ է փչում... Մենք չենք ուղղում թիւրք ժողովրդի քաղաքական ոչնչացումը: Մենք միայն յանկանում ենք, որ սուլթանը տայ իր բոլոր հպատակներին ազատութիւն, սեփականութեան և պատւի ամենատարրական երաշխաւորութիւն»:

Եւ ժողովը միաձայն վճիռ կայացրեց դիմել կառավարութեան, որ այդ վերջինը եռանդով պաշտպանէ նեղուածներին և դործադրել տայ Բերլինի դաշնագրի 23-րդ և 61-րդ յօդուածները, համաձայն 1895 թւականի մեմօրանդումին:

Այդպէս են մտածում իդէալիստները, որոնց խորհուրդները և խրախուսները դժուար թէ տաքացնեն զիպլօմատիական պաղարեւոտթիւնը: Դեկլասէն, ֆրանսիական հանրապետութեան արտաքին գործերի ղեկավարը, պէտք է համակերպուի արեւելեան հարցում դաշնակից Ռուսաստանի քաղաքականութեան:

Այդպէս հաւ իրերի զրութիւնը արեւելեան հարցի լուծման մէջ առաջնակարգ դեր է տուել Ռուսաստանին: Եւ Անգլիան կորցնում է իր ազդեցութիւնը ոչ միայն թիւրքիայում, այլև հարաւային Պարսկաստանում, ուր օրէցօր զօրեղանում է ռուսական հմայքը: Ռուսական նաւերը նպաստ ստանալով կառավարութիւնից՝ արդէն յաճախ երևում են Պարսից Ծոցում, որի նաւահանգիստներում հիմնել են ռուսաց հիւպատոսարաններ, առևտրական ֆիրմաներ: Պետերբուրգում հիմնւում է ռուս-պարսկական բանկ, որ պէտք է բաժանմունքներ ունենայ Մոսկուայում, թիֆլիսում, Բաղուում, Երևանում, Թաւրիզում և Թեհրանում: Օրէցօր զարգացող առևտրական կապը Ռուսաստանի և Պարսկաստանի մէջ անհրաժեշտ դարձրեց նաև փոփոխել թիւրք-մէնչայի դաշնագրի III-րդ յօդուածը նոր դաշնագրով, որ զօրութեան մէջ է մտնում այս փետրուարի մէկից: Մինչև այժմ մաքս էր վերցնւում 5% ապրանքի արժէքից (ad valorem), մի բան, որ շատ անորոշ է և տեղիք էր տալիս բազմաթիւ զեղծումների և դժուարացում էր առևտրականներին: Մինչև այժմ Պարսկաստանում մաքսը կապալով էր տրւում մասնաւոր մարդկանց, երկրի մէջ ներմուծուած ապրանքների ճանապարհին զանազան տեսակ հարկեր էին պահանջւում, ապրանքները պահելու

ապահովութիւններ չը կային և այլն: Այժմ այդ դաշնադիրը կանոնաւորում է բոլոր թերութիւնները, պարտաւորեցնում է պարսից կառավարութեան վերացնել ապօրինի հարկերը, ապահովել ապրանքների պահեստները և ճիշտ մաքսեր նշանակել ըստ կըշռի բոլոր ապրանքների համար: Այն էլ պէտք է ասել, որ շատ ապրանքներ պէտք է ներմուծուեն այդ երկիրն առանց մաքսի, և միւս ապրանքների համար շատ աննշան մաքս է որոշուած:

Պարզ է, որ աւելի ևս սերտ է դառնում Պարսկաստանի կապը Ռուսաստանի հետ, և աւելի է զօրեղանում նրա տնտեսական կախումը իր հզօր հարեանից:

Լ. Ս.

Փետրուարի 25.

ԿԱՌԱՎԱՐՁԱԿԱՆ ՀԱՂՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Փետրուար 12-ից.

Անցեալ տարուայ նոյեմբերի 26-ին հրատարակուած կառավարչական հաղորդագրութիւնից արդէն յայտնի են այն որոշումները, որ Ռուսաստանը կայացրել էր Բալկանեան թերակղզու վրայ ծագած խռովութիւնների սկզբից՝ կամենալով առաջն առնել այն բարդութիւնների, որոնք կարող էին ծագել երօպական թիւրքիայում: Անընդհատ հետեւելով Ռուսաստանին հաւատակից ազգութիւնների քաղաքական կեանքին՝ Կայսերական կառավարութիւնը՝ ժամանակին իր դործակալների միջոցով ծանօթացած լինելով գործերի իսկական դրութեան հետ, չէր դադարում Բ. Դրան ամենալուրջ ուշադրութիւնը դարձնելու Սօլունի, Կոսսովի և Մօնաստիրի վիլայէթների քրիստոնէական ազգաբնակչութեան կենցաղը բարեօրէնելու անյետաձգելի անհրաժեշտութեան վրայ: Անցեալ տարուայ հոկտեմբեր ամսին Նալտա հրաւիրուած Կ. Պօլսի ռուսական դեսպանին յանձնարարուեց մշակել մի ծրագիր ամենակարեւոր բարեօրէնումների վերաբերմամբ և ցոյց տալ Բ. Դրանը, որ անհրաժեշտ հարկ է իրագործել այդ ծրագիրը ամենակարճ ժամանակամիջոցում, որպէս զի արմատախիլ լինեն նրա հպատակների մէջ ծագած դժգոհութեան պատճառները: Նոյն մտքով մի ծանուցում արուեց սուլթանի կողմից՝ Թագաւոր Կայսրին ողջունելու համար Լիվադիա ուղարկուած թիւրքական արտակարգ դեսպան Թուրխան-փաշային: Օսմանեան կառավարութիւնը պատրաստակամութիւն յայտնեց հետեւելու այդ բարեկամական խորհրդին: Սակայն սուլթանի իրադէն, որ հրատարակուեց 1902 թւականի նոյեմբեր ամսին, թիւրքիայի երօպական նահանգների մէջ բարենորոգումներ մտցնելու վերաբերմամբ՝ բաւարար գրաւական չ'եղաւ քրիստոնէայ ազգաբնակչութեան դրութիւնը ցանկալի կերպով բարեօրէնելու համար, ուստի և չը հասաւ իր նպատակին—ընդհանուր խաղաղացման: Միւս կողմից՝ չը նայելով բալկանեան պետութիւններին տուած բարեկամական խորհուրդներին՝ յեղափոխական կոմիտեաների գործունէութիւնը շարունակում էր կորստաբեր ազդեցութիւն գործել, զրգուելով ազգաբնակչութիւնը ապստամբել օրինական իշխանութեան դէմ: Ուշադրութեան առնելով իրերի դրութեան այս չափազանց յուզուած վիճակը՝ Թագաւոր Կայսրը բարեհաճեց Բարձրագոյն հրամայել արտաքին

գործերի մինիստրին՝ անցեալ տարուայ զեկտեմբերի սկզբում այցելել Սերբիայի և Բուլղարիայի մայրաքաղաքները՝ հաղորդելու թէ Ալեքսանդր Թապաւորին և թէ իշխան Ֆերդինանդին Նորին Մեծութեան Օգոստափառ անունից հետեւալը.— Ռուսաստանը, ի վաղուց հետէ ամենանոսրեւելոս մասնակցութիւն ունենալով Թիւրքիայի քրիստոնեայ ազգութիւնների վիճակի մէջ, իր բոլոր ջանքերը այժմ ուղղում է դէպի այն, որ համոզէ օսմանեան կառավարութեանը շուտով բարենորոգումներ մտցնելու երօպական երեք վիլայէթներում։ Այդ նպատակին աջողութեամբ հասնելու համար անպայման հարկաւոր է, որ սլաւօնական պետութիւնները, ձեռք առնելով իրանցից կախուած միջոցները խաղաղութիւնը պահպանելու համար Բալկանեան թերակղզում, մաքառէին վտանգաւոր խռովութիւնների և յեղափոխական դիտաւորութիւնների դէմ։ Միայն այս պայմաններում նրանք կարող են հաստատուն յոյս ունենալ Ռուսաստանի հզօր պաշտպանութեան։ Սերբիական թագաւորը և բուլղարական իշխանը, իբրեւ պատասխան Բարձրագոյն անունից նրանց տուած խորհուրդների՝ չտապեցին կոմս Լամզգօրֆին հաւատացնել, որ ներանց կառավարութիւնները հետեւելով Ռուսաց Կայսրի բարեացակամ խորհուրդներին, հոյս կը տանեն զաղաքեցնելու յեղափոխական կոմիտեաների և ընկերութիւնների գործունէութիւնը և կը սպասեն Ռուսաստանի ձեռնարկած ազդեցման գործի հետեւանքներին յօլուտ Թիւրքիայի քրիստոնեայ ազգութիւնների։ Այդ խոստումները կատարուեցին, և Կոստերական կառավարութիւնը չը յապաղեց յատնելու իր լիովին հաւանութիւնը բուլղարական կառավարութեան՝ վերջին ժամանակ նրա ձեռք առած միջոցների առիթով յեղափոխական կոմիտեաների դէմ։ Բուլղարիա և Սերբիա այցելելուց յետոյ, կոմս Լամզգօրֆ Բարձրագոյն հաճութեամբ ուղեորուեց Վիէննա, որտեղ երկու հարեան և բարեկամ պետութիւնների արտաքին գործերի մինիստրների մէջ տեղի ունեցան, 1897 թւի պայմանադրութեան զօրութեամբ, առանձին խորհրդակցութիւններ, որոնք վերջացան այն դիւսաւոր սկզբունքների մշակմամբ, որոնք պէտք է հիմք ծառայեն բարեկարգումների համար թիւրքական երեք վիլայէթներում։ Այս ձեռով պայմանաւորուած ընդհանուր ծրագիրը անցեալ յունուարի սկզբում հաղորդուեց Կ. Պօլսի ռուսական և աւստրօ-ունգարական դեսպաններին, որոնց յանձնարարում էր տեղական պայմանները քննադատելուց յետոյ մշակել կազմուած ծրագրի հիման վրայ աւելի մանրամասն նախագիծ այն միջոցների, որոնք պէտք է ծառայեն Սօլունի, Կոսսովի և Մօնաստիրի նահանգների ազգաբնակչութեան կենցաղը բարելա-

ւելու գործին: Զինովիտի և Կալիչէի միջոցով պատրաստուած նախագիծը արժանացաւ երկու կառավարութիւններէ հաւանութեան և փետրուարի 4-ին հաղորդուեց 1878 թւականին Բերլինի դաշնագիրը ստորագրող պետութիւններին և միևնոյն ժամանակ խնդրուեց նրանցից համապատասխան աջակցութիւն ցոյց տալ Ռուսաստանի և Աւստրո-Ունգարիայի պահանջներին Կ. Պօլսում, եթէ նրանք համակրանքով վերաբերուեն նոյնպէս զրբուած բարենորոգումներին: Ֆրանսիան, Իտալիան, Գերմանիան և Անգլիան յայտնեցին լիովին պատրաստակամութիւն պաշտպանելու առաջ Բ. Դրան նախագիծը: Այնուհետև ռուսաց և աւստրո-ունգարական դեսպաններին յանձնուեց երկու կառավարութիւններէ կողմից ներկայացնել սուլթանին վերոյիշեալ բարենորոգումներէ ծրագիրը, որոնք ընդհանուր առմամբ իրանց մէջ պարունակուած են հետեւեալը.—Ապահովելու համար այն խնդրի աջողութիւնը, որ սուլթանի իրադէի զօրութեամբ զրուած է զլիսաւոր տեսչի վրայ, այդ անձը նշանակուած է նախօրօք որոշուած ժամանակամիջոցով և չէ կարող հեռացուել պաշտօնից մինչև այդ ժամանակամիջոցի լրանալը, առանց նախապէս յարաբերութիւններէ մէջ մտնելու պետութիւններէ հետ: Գլխաւոր տեսչին հնարաւորութիւն է արւում կարևոր դէպքում զիմել օսմանեան զօրքերի աջակցութեան բոլոր երեք վիլայէթներում առանց պարտաւորուելու ամեն մի դէպքում զիմելու կենտրոնական կառավարութեան: Ոստիկանութիւնը և ժանդարմերիան վերակազմելու գործին մասնակցելու համար կը հրաւիրուեն օտարերկրեայ մասնագէտներ: Օսմանեան կառավարութիւնը պէտք է հոգ տանէ, որ ոստիկանութեան և ժանդարմերիայի մէջ ծառայող մահմեդականներէ և քրիստոնեաների թիւը համապատասխան լինի երկու կրօններին պատկանող ազգաբնակչութեան քանակութեան: Գիւղական ոստիկանները պէտք է ընտրուեն քրիստոնեաներից այն զիւղերում, որտեղ ազգաբնակչութեան մեծամասնութիւնը կազմում են քրիստոնեաներ: Որովհետև այն բռնութիւններն և ճնշումները որ մի քանի ալբանացի չարագործներ յաճախ գործ են դնում քրիստոնեայ ազգաբնակչութեան վերաբերմամբ, ինչպէս նաև նրանց ապօրինի գործողութիւններէ և ոճիրներէ անպատիժ մնալը կազմում են խռովութիւնների ամենազլիսաւոր պատճառներից մէկը, ուստի օսմանեան կառավարութիւնը պարտաւորուած է միջոցներ գտնել դադարեցնելու իրերի այդ վիճակը: Ի նկատի առնելով, որ երեք վիլայէթներում տեղի ունեցած խռովութիւնների պատճառով, նրանց մէջ տեղի են ունեցել բազմաթիւ ձերբակալութիւններ, օսմանեան կառավարութիւնը պարտա-

ւորւում է՝ սովորական կարգին վերադառնալը շտապեցնելու համարներումն շնորհել քաղաքական գործերի համար բոլոր մեղադրւողներին և դատաւարտուածներին, ինչպէս նաև բոլոր գաղթականներին: Տեղական հիմնարկութիւնների գործունէութիւնը ապահովելու համար իւրաքանչիւր վիլայէթում կը կազմուի եկամուտների և ծախքերի առանձին բւջէ: Նահանգական հարկերից ստացուած եկամուտները, օսմանեան բանկի վերահսկողութեան տակ, ամենից առաջ պէտք է ծառայեն տեղական կարիքների բաւարարացմանը, որա մէջ հաշւելով քաղաքացիական և զինուորական հիմնարկութիւնների պահպանութիւնը: Տասանորդի հարկի հաւաքման կարգը կը փոխուի: Ընդհանուր կապալների կարգը վերացւում է: Օսմանեան կառավարութիւնը, զնահատելով իրան արուած առաջարկութիւնների նշանակութիւնը, ընդունեց յիշուած նախագիծը և տուաւ թիւրքաց տեղական վարչութիւններին դրական հրաման իսկոյն ձեռնամուխ լինել մտադրուած բէֆօրմների իրագործման: Վերոյիշեալ միջոցները, որոնք բնականաբար կարող են ընդարձակուել ապագայում, չէ կարելի չը համարել բաւարար՝ կատարելագէտ ապահովելու համար երեք վիլայէթների քրիստոնեայ ազգաբնակչութեան կենցաղի էական բարուղղումները: Սրա հետ միասին մտադրութիւն կայ մի քանի տեւերում կազմակերպել Կ. Պօլսի դեսպանների ղեկավարութեամբ հիւպատոսական արթուն հսկողութիւն՝ պայմանաւորուած բէֆօրմների գործադրութեան վրայ: Հաղորդելով ռուսաց ներկայացուցիչներին և գործակալներին, որոնք գտնւում են Բալկանեան թերակղզւում, Թիւրքիայի քրիստոնեայ ազգաբնակչութեան դրութիւնը բարելաւելու նպատակով ձեռք առնուած միջոցների և նրանց այժմեան հետեանքների մասին, Կայսերական կառավարութիւնը անհրաժեշտ համարեց մի անդամ ևս կրկնել նրանց՝ բալկանեան ազգութիւններին ընդարձակօրէն ծանօթացնելու համար՝ այն հիմնական սկզբունքները, որոնցով նա այս դէպքում առաջնորդւում է: Ռուսաստանի անթիւ գոհերի դնով քաղաքական անկախ կեանքի՝ վերակոչուած Կայսերական կառավարութեան մշտական հոգացողութեան վրայ բալկանեան պետութիւնները կարող են վստահօրէն յոյս դնել ունեցած իրանց իսկական կարիքների մասին և Թիւրքիայի քրիստոնեայ ազգաբնակչութեան հոգեւոր և կենսական շահերի մասին ունեցած հզօր պաշտպանութեան վրայ: Սակայն սրա հետ միասին նրանք չը պէտք է աչքից բաց թողնեն այն, որ Ռուսաստանը չի գոհի իր որդիների արեան ոչ մի կաթիլը և ոչ նոյն իսկ ռուս ժողովրդի ստացուածքի ամենափոքր մասը, եթէ սլաւոնական պետութիւնները հակառակ, նախօրօք

նրանց տուած խոհեմ խորհուրդների՝ կը վճռեն աշխատել փոխելու Բաղկանեան թերակղզու վրայ ներկայումս գոյութիւն ունեցող կարգը յեղափոխական և բռնի միջոցներով:

ՄԱՏԹԷՈՍ ՊԱԼԵՕԶԵԱՆԻ ՍՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ԳՈՐԾԸ

Իզմիրի վերաքննիչ ատենի պատժական ճիւղը յունուար 20-ի երկուշաբթի օրը իր վճիռը տուաւ այն ոճրագործներուն մասին, որոնք անցեալ սեպտեմբեր ամսոյ մէջ ուրբաթ ատու մը ըէփօլէրի հարուածով սպաննցին Իզմիրի պատուաւոր վաճառականներէն Մատթէոս Էֆ. Պալեօզեանը: Մարգասպանն էր Պարսկաստանի Կէրտիպատ գիւղէն Պետրոս Աղիզօֆ, որուն խոստովանութիւններուն վրայ՝ իբրեւ մեղսակից հետզհետէ ձերբակալուեցան Հաւի, ասոր կինը Ազնիւ, ասոնց ընկերներէն Մարգար և Մինաս:

Քննութենէն պարզուեց որ ամբաստանեալներէն Պետրոս Աղիզօֆ կանխամատուցեալ գործած է ոճիրը, ինչ որ հաստատուած է թէ խոստովանութեամբ, թէ համոզիչ ապացոյցներով և թէ վկաներու յայտարարութիւններով. իսկ Հայկ այս կարգի չարագործութիւններու մէջ հարկ եղած օժանդակութիւնները գործնականապէս և անձամբ պատրաստած է, ինչ որ հաստատուած է թէ դատաւարութեան ընթացքէն, և թէ իր խոստովանութիւններէն: Հետեապէս երկուքն ալ եղեռնագործ ճանչցուած են: Գալով Հայկի կնոջ՝ Ազնիւի, և Մարգարի ու Մինասի, անոնց մեղսակցութիւնը հաստատուած չըլլալով, անպարտ արձակուած են:

—Ս. Պատրիարքը յունուարին 30-ին հեռագիր ուղղելով Կիլիկիոյ կաթողիկոսին, ծանոյց թէ Պատրիարքարանի աշխարհական հրաւիրական Յարութեան էֆ. Գարամաննան ճամբայ է ելած Երուսաղէմ երթալու, իբ հետ տանելով Սահակ կաթողիկոսի պաշտօնը վաւերացնող սուլթանի բէրաթը, ինչպէս նաև Ն. Սմենապատուութեան շնորհուած Ա. կարգի Մէջհզիէ պատւանշանը:

—Պօլսի թերթերին զրում են Երուսաղէմից, թէ Սահակ կաթողիկոսը պատրաստուած է մեկնել Երուսաղէմից ուղղակի Սիս, ուր այդ մարդը հեռագիր է ուղղուած կաթող. տեղապահ Կիրակոս եպիսկոպոսին, ինչպէս նաև մի ուրիշ հեռագիր Աղանայի առաջ. փոխանորդին, և սպասում են Աղանայից զաւրբ հրաւիրակները:

—Նոյն թերթերը հաղորդում են, որ Աղանայի խառն ժողովը քուէներէ մեծամասնութեամբ ընտրել է երկու եկեղեցական ու հինգ աշխարհական հրաւիրակներ, որոնք Երուսաղէմ պիտի ուղևորուեն, Կիլիկիոյ նորընտիր կաթողիկոսին իր ակնուր առաջնորդելու:

—Վենետիկից հեռագրում են «Berl. Tagblatt» լրագրին. «Վենետիկում ապրող հայ հրապարակախօս Արփիարեանի (Հական) կեանքի գէմ գիշերով տեղի ունեցաւ սպանութեան փորձ: Նրա վրայ երեք անգամ ատրճանակ արձակուեց: Նախազրում են, որ սպանութեան փորձի աստառը քաղաքական է: Յանցաւորները ձերբակալուած չեն»:

ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Revue des deux mondes

(Զարուճակութիւն)

Յունուար 15.—«Այժմ երբ խաղաղութիւնը վերահաստատուած է, Մօրիսը հաղորդում է Պանայօտտին մեր դիմացի հայի կառարած սպանութեան փորձի մասին նախընթաց օրը:

—Լաւ, ասում է Պանայօտտին հանդարտութեամբ և շօշուփելով իր զօտին.— «Գնամ նրան սպանեմ, այնպէս չէ:

—Այդ չ'անես, բայց աշխատիր իմանալ, թէ նա ի՞նչ ունի իմ դէմ:

Բոլոր հացագործները կոտորուել են, ու հաց չը կայ, պէտք է հաց թխել: Խոհարարը, ես, Լիւսին քշտում ենք մեր թւերը և սկսում ենք հունցել. մէջք է կոտրուում:

Պանայօտտին յետ և զալիս. նա կատաղի տեսք ունի և գնում է խօսելու ամուսնու հետ: Դուրս է գալիս, որ հայը ամեն ինչ խոստովանել է. նա մտածել է, որ եթէ հիւպատոսն սպանուի, կը կարծուի թէ թիւրքերն են սպանել, այն ժամանակ Փրանսիան կ'ուղարկէ իր ըանակը նրա մահուան վրէժն առնելու և ազատելու հայերին: Պանայօտտին սկզբում հային խեղդել է կամեցել, բայց վերջինս ծնկների վրայ ընկած՝ նրան աղերսել է:

—Ահա. յետո՛յ, ի՞նչ է հրամայում պարոն հիւպատոսը:

Փետրուար, 1903.

—Ես ասում եմ, իմ բարեկամ, որ հարկաւոր չէ ոչինչ յայտնել, այլապէս եթէ իմացուի, նրան ողջողջ կ'այրեն...

—Նա արժանի է.

—...Բայց այդ դէպքում ամբողջ իբրեթ է իր վրէժն առնելու համար կը կոտորի բոլոր մնացած հայերին: Ոչ, այնտեղ լաւ չէ, էլ այսուհետեւ ես տեղըսի վրայ չեմ բարձրանայ, պրծաւ զնաց:

Երեկոյ.—Ամուսինս խիստ վիճաբանութեան է բռնուած լուսաւորչական քահանաների հետ, որնք չեն կամենում ներկայ լինել իրանց մեռելների թաղմանը, որոնց համար փորուած են տհազին վիհեր, որովհետեւ այդ քահանաներն ամուսնացած են, ուստի չեն կամենում իրանց զաւակներին որբ լինելու վտանգին ենթարկել. բացի սըրանից նրանք թաղման վարձ են պահանջում...

Նոյեմբեր 14.—Առաւօտեան ժամի 9-ին հրացանաձգութիւնը վերսկսում է: Մեր դուռը բաց է, պահապանները բախում են հրացանները թողած տան առաջ. յանկարծ վրայ է հասնում ոռնացող մի խումբ:

Ես հազիւ ժամանակ եմ գտնում երեխան ձգել անկողնի վրայ, վերցնել հրացանս և ազադակ բարձրացնելով կրակելու Խակոյն ղլնուորները դուրս են գալիս, կարողանում են վերցնել իրանց հրացանները, որ քիչ էր մնացել իւր-

լուէին, մինչդեռ Մօրիսը և Կավասը պարսկում են իրանց հրացաններն անընդհատ: Այս անգամ մի քանի հոգի ընկնում են, ընկերները նրանց տանում են արիւնշաշաղախ: Նրանք հեռանում են սարոսափով բռնուած և աղաղակելով, «մի զնացէք, հիւսկոտոսարան, այնտեղից կրակ է տեղում»:

Առաւօտն անցնում է լարուած դըրուլութեամբ: Սպանութիւն և թալան ամեն կողմ, որ կատարում է ոչ զօրքը, այլ շրջակայքի լեռնականները: Գետակի ափերը ծածկուած են զինակներով: Մի քանի տեղերում մարդասպանները գնդախաղ են սարքել գլուխներով, որ ձգում են իրար: Ժամի 11-ին ամեն ինչ դադարում է:

Մեր թաղը շարունակում է յարձակումից աղատ մնալ: Բաւական թըլուով հայեր հանգստացած՝ մնացին իրանց տներում

Նոյեմբեր 15.—Ճշտում է, որ ամեն ինչ դադարել է: Վերջին հայերը դուրս են գալիս եկեղեցուց, և նրանց պահապան Մահմեդը վերադառնում է մեկ մօտ:

Ամբողջ քաղաքում տարածուած է դիակի գարշահոտութիւն. ստիպուած ենք լուսամտաւորները փակել:

Ինձ հաղորդում են, թէ քոյերը կը կամենային ինձ տեսնել. ես զնում եմ երկու կավանների ուղեկցութեամբ:

Ճանապարհին ոչ մի դիակ չը կայ, բայց ամեն տեղ արիւն, որ մարդու ոտերին է կաշուում, ուղեղի մնացորդներ, գլխի մաղեր: Ամեն կողմ անբուռն, կողոպտուած տներ:

Պանայօտտին ինձ ցոյց է տալիս այն տեղը, ուր ամսի 12-ին, երբ ինքը անցնում էր, մի թիւրք յանկարծ նրան կանչել է՝ «դէպի աջ թեքուիր»: Նա հնազանդուել է, և մի զնդակ անցել է՝ քերելով նրա ականջը: Նրա ջանքերն իզուր են անցել իմանալու համար, թի ո՞վ է հրացան արձակողը: Ճանապարհի վրայ Պանայօտտին տեսել է, թէ ինչպէս մղրթոտում են 7—8 հայ ոչխարները պէս, և նրանք

պաշտպանութեան մի փորձ անգամ չեն անում: Եւ սակայն բոլորն էլ լաւ տրդամարդներ:

Ես հասնում եմ քոյերին, որոնք ինձ համբուրում են լալով: Տեղեկութիւններ եմ հարցնում, բայց նրանք ոչինչ չը գիտեն: Նրանք փակուած են եղել իրանց տանը, որ մի բակի մէջ է, և մնացել են այնպէս՝ աղօթելով իրանց մօտ սպաստանած երեխաների հետ:

.
Հիւսկոտոսարանում մեր հիւրերը դեռ խիստ սարսափի մէջ են: Մենք երեսուն և եօթ մարդ ունենք կերակրելու:

Գիրակէ 17.—Ի՞նչ սոսկալի բան է, արիւնը դեռ շարունակում է հոսել. հրեկ 44 հայեր են սպանուել առանց աղմուկի:

Մահմեդական շէյխերը եկել են մեզ հարևան հայերի մօտ իմանալու համար, թէ նրանք բաւարար պաշար ունեն: Ես սաստիկ զղացուած էի ալս հոգացողութիւնից, բայց Մօրիսն ինձ ասում է, թէ նրանք մեր պատճառով են անում բարեմտութեան այս ցոյցը. թիւրքերը վախենում են եւրոպայի վրէժխնդրութիւնից:

Եւ արդարեւ մի քանի նշանաւոր մահմեդականներ գալիս են հիւսկոտոսարան և խնդրում են ունկնդրութիւն: Ընդունելուց առաջ Մօրիսը պահանջում է, որ նրանք յայտնեն իրանց անունները, ապա նրանց երկար սպասել է տալիս փողոցում, մինչև որ հաստատ իմանայ, թէ ջարդերին մասնակից չէին եղել: Միայն այն ժամանակ նա նրանց ընդունում է, բայց սղմում է մէկի ձեռքը, մեր հարևան ինժեների, որ հայեր է աղատել:—Այս անձնութիւնը կը նստացնի ամբիւր:

Փրանսերէն խօսող մի թիւրք պատմում է մի շատ գարշելի բան: Դուրս է գալիս, որ միսսիօնարները ապաստան են տալիս 150 հայի, որոնք և սպառում են նրանց շտեմարանների պաշարը: Այն ժամանակ այս փախստական հայերից մի քանիսը, որոնց տները գտնուում են հէնց մօտիկ տե-

ղերում, յայտնում են, թէ իրանք ունեն ձէթ, գինի, ալիւր, այծեր և ոչ-խարներ:

— Գնացէ՛ք ուրեմն բերելու այդ պաշարը, ասում են հայերը:

— Ո՛չ, մեզ կը սպանեն:

— Որ այդպէս է, մենք կ'երթանք:

Եւ տհա օղտուելով խաւարից՝ հայերը անցնում են մենաստանի պատից և բազմաթիւ որոնումներէից յետոյ վերադառնում են առատ պաշարով: Ամենքն էլ սկսում են ուտել: Երբ հացկերոյթը վերջանում է, հայերը հաշիւ են ներկայացնում, կրկնապատկելով ուտելիքէններէի գնները: Խեղճ կըօնաւորները բաւականաչափ դրամ չ'ունենլաով, մի հայ յանձն է առնում նրանց պարտք տալ՝ ինչ ասել կ'ուզի՝ խիստ մեծ տոկոսով: Չը պէտք է մոռանալ նոյնպէս, որ այս պաշարը և այս դրամը ազատուել են միմիայն շընորհիւ մենաստանի մերձաւորութեան: Յաջորդ օրը, դուրս գալիս, հայերը անամօթաբար տանում են իրանց հետ բոլորն, ինչ մնում էր *գնուած* սպրանքից, և հայերը մնում են ամենախնդճալի դրութեան մէջ:

Այն ժամանակ միքանի թիւրքեր վրդովուած հայերի ընչաքաղցութիւնից, պաշար են բերում մենաստանը. այսպէս հաջի Լուֆթին, որ մի ֆանատիկոս է, սակայն տալիս է մի ամբողջ սայլ հաց: Մօրիսի հարցու փորձով հաստատուում է, որ այս փաստը կատարուել է. նոյնիսկ սա բոլորը չէ, պէտք է աւելացնել, որ հայերը այնուամենայնիւ բոլոր հայերին ուղեկցել են մինչև նրանց տները:

Նոյեմբեր 19.—Ցրտեքը վրայ են հասնում, սպանութիւնները սակաւանում են, երեկ միմիայն 16 հայ են սպանել:

Բեդիֆներէից մէկը պատմել է մեր Սայիսին, որ Գուրունի վրայ յարձակուող քիւրդերը խնկապէս ծպտուած զինուորներ են եղել:—Ես Գիտեմ, ասել է նա, որովհետեւ ես էլ էի նրանց հետ:

Այստեղ մահմեդականները սաստիկ

վախենում են վրէժխնդրութիւնից: Ժամանակ առ ժամանակ լուր է տարածւում, թէ ռուսաց Գովկասեան զնդերը անցել են սահմանը:

— Տիկին, ասում է ինձ լէյտենանտը, այդ դէպքում մենք անկարող կը լինենք ձեզ պաշտպանել: Բոլոր քրիստոնեաները, կ' դուք, կ' նոյն իսկ ձեր սիրուն փոքրիկը սրի կ'անցնուեն:

Ես աշխատում եմ լսել այդ խաղաղութեամբ. Մօրիսն էլ հաւատացնում է, թէ ռուսները չեն շարժուի:

Նոյեմբեր 23.—Բժիշկն էլ չէ կասկածում, որ վալին՝ իր գլուխը գնահատել է: Բայց որովհետեւ ամեն կողմից նրան կանչում են վերաւորներին խնամելու համար, նա մեզ խնդրում է թոյլ տալ իրան դուրս գալ. դա միակ փոքր ի շատէ քաջ հայն է, որ ես տեսել եմ *):

— Այո, կարող էք դուրս գալ, պատասխանում է Մօրիսը, բայց Պանայօտտիի հետ: Դարեւիկնը բռնում է Մօրիսի ձեռքը և համբուրում է այն:

Սերաստիայում մենք հաշուում ենք 1500 սպանուած, 300 մեծ և 400 փոքրը խանութներ ամբողջապէս աւերուած: Կենդանի մնացածների թշուառութիւնը մարդու սիրտ է քամում:

Երբեմն շներ են անցնում փողոցով՝ բերաններին մարդու մարմնի կտորտանք. նրանք դաշտերում հողի տակից դուրս են քաշել դիակները: Համարեա բոլոր զոհերը տղամարդիկ են, բայց մի քանի ջահիլ աղջիկներ փախցրել և ծախել են:

Խնձ խիստ զբաղեցնում է Դարեւիկնի վերաւորների վիճակը. ես քիչ-քիչ ամբողջապէս նրան տուի իմ փոքրիկ դեղատոնը:

Բժիշկը դեռ յոյս ունի նրանց ապատել, չը նայելով որ մեծամասնու-

*) Զէյթունում և Վանի կողմերում հայերը (սրանք Գովկասեան ծագում ունեն) պաշտպանուեցին արիարար:

Ծան. ֆր. թերթի.

Թիւնը ամենասոսկալի դրութեան մէջ է, բայց նա ասում է, որ ոչ ոք իր հայրենակիցները պէս դիմացկուն չէ*):

Նոյեմբեր 25.—Այս գիշեր էլ կոտորել են... Մենք ուզում ենք դուրս գալ գրօսնել ցոյց տալու համար, որ էլ անհանգստութիւն չ'ունենք: Մօրիսն այդպէս է ցանկանում: Նա կարծում է, թէ մենք պարտական ենք օրինակ ցոյց տալ: Ես հնազանդում եմ: Եթէ մենակ լինէի. բնաւ փոյթս չէր, բայց փոքրիկ

*) Հայի արտակարգ կենսունակութեան մասին Ֆրանսիական ղեկավարատան մի պաշտօնեայ պատմում էր հետեւեալը, որ տեղի է ունեցել Գոստանդնուպոլսի մեծ կոտորածի ժամանակ (օգոստ. 1896).

Երեք օր շարունակ կոտորում էին: Յետոյ ոստիկանութիւնը սկսում է դիակները սայլելով տեղափոխել զերեզմանատները: Միմիայն ձիւղի զերեզմանատունը ներս մտաւ վաթսուցից աւելի սայլեր. ուզում էին դուռը փակել, երբ Ֆրանսիական... հինգ քոյրեր ներկայացան և լինդրելով՝ ներս մտան: Նրանց առաջ թափուած էին երեք հազար դիակներ դարձուրելի կերպով պղծուած և մեծաւ մասամբ մերկ: Նրանք քաջութիւն ունեցան մէկիկ-մէկիկ մօտենալ նրանց, շօշափել նրանց սիրտը, կռանալ նրանց շրթունքների վրայ՝ իմանալու համար, թէ չը կայ արդեօք կենդանութեան մի նշոյլ:

Երեկոյեան դէմ, մօտ եօթ ժամուայ աշխատանքից յետոյ դիակների կոյտերի սակից նրանք յաջողեցին դուրս քաշել երեք մարմիններ, որոնք դեռ կենդանութեան նշաններ էին ցոյց տալիս: Վերցրին և տաւան այդ դիակները, որոնցից մէկը՝ մի տղայ՝ ներկայացնում էր մի արիւնոտ դանդուած, որ դեռ տաք էր:

Եւ ի՛նչ, այս երեք ղժբազդները ապրեցին, և սակայն սրանցից սակաւ վերաուրուածի դանգը բացուած էր, և սուրճի հօթ հարուած էր ստացել կրծքին...

Ծան. Ֆր. Թերթի:

ունեմ... Այս առաւօտ փողոցում ինձ կանգնեցրին մի քանի հայեր և ասացին համարձակօրէն, թէ իրանք լսել են, որ անգլիական զօրքերը շուտով ափ դուրս կը գան: Սրանց համար Անգլիան եւրոպական միակ հզօր և քաջ ազգն է: Եւ այսպէս խօսում են այն մարդիկ, որոնք ապաստանել էին մեզ մօտ!

Կադին յայտարարել է, որ մահմէդականները մարգարէի օրէնքը ռոտակոխ են արել՝ կոտորած և թալան կատարելով: Յանցաւորներին նա անուանում է «բեաֆիր». նրան պատասխանում են նոյն հայհոյանքով:

Նոյեմբեր 26.—Բանը վերսկսում է: Ռմանք դռները կախել են խոշոր ցուցանակներով—«այս տունը պատկանում է մահմէդականին». սա խիստ նշանակալից է:

—Անգլիական զօրքը լաւ կ'անէր, եթէ շտապէր. ասում է Մօրիսը. իսկ մինչև այդ, ես գնում եմ Վալիին երկու խօսք ասելու, երկու խօսք, որոնք նոյնքան արժէք կ'ունենան, որքան կարմիր ժակետները

Նոյեմբեր 20.—Վալիի տան առջևի հրապարակում դիվիզիայի զենեքալի տնից երկու քայլ միայն հեռու օրը ցերեկով երեք հայ են սպանել: Ոչ ոք բանտարկուած չէ:

Նոյեմբեր 30.—Վերջապէս մենք ոտացանք Ֆրանսիական թերթեր, ջարդերի նկարագիրներով լի: Ահա թէ ինչ են գրել Սերաստիայի մասին.

«Հայ ապստամբները նենգաբար յարձակուեցին Համիդիէների վրայ, բայց յաղթուեցին»: Այս է բոլորը...

Դեկտեմբեր 2.—Կեսարիայում, ասում են, ջարդը սոսկալի է եղել:

Դեկտեմբեր 3.—Պաշտօնապէս կանչում է փողոցներում, որ այսուհետև ով սպանէ կամ կողոպտէ, կախաղան կը բարձրանայ:

Դեկտեմբեր 4.—Ասում են, որ եւրոպական էսկադրան՝ անգլիական նաւատորմիղն առաջնորդ ունենալով, պէտք է շուտով գրաւէ Գոստանդնու-

պօլիսը, Թիւրքերը զայրացած՝ տարօրինակ ձևով են մեզ նայում:

Ես չեմ համարձակում դուրս գալ, բոլորովին հիւանդ եմ, Մօրիսն էլ ուժասպառ է:

Դեկտեմբեր 5. — Հայերը հրաւիրուելով յայտնել իրանց նիւթական կորուստի քանակութիւնը, ցոյց են տալիս 26 միլիօն. Մօլիսն այդ թիւը գտնում է չափազանց:

Ամերիկական և Ֆրանսիական երկու դպրոցները վերաբացուեցին: Այսօր ոչ մի մանուկ չը կայ:

Մօրիսը վերադարձնել է տալիս շատ կողոպտուած իրեր:

Ամենքը, նոյնիսկ երոտպաղիք հաւատացնում են, որ Գարունում մարդասպանները առաջնորդը մի ուրացող հայ քահանայ է եղել:

Դեկտեմբեր 8. — Երեկ մի թիւրք, որ շատ էր կողոպտել և խիստ քարժարածայն էր խօսում, բանտ նետուեց շղթայակալ. այնտեղ նա շարունակում էր անուանել ջարդի զլխաւորներին: Այս առաւօտ նրան մեռած դրտան բանտում:

Դեկտեմբերի 19. —

67 սանտիմետր ձիւն կայ, և 140 ցուրտ:

Վալին վախճնում է, կամ յոյս ունի, որ հրդեհ կը լինի:

Դեկտեմբեր 25. — Ի՞նչ տխուր ծրնունք! փորձեցին մեզ թունաւորել. սա անշուշտ թիւրքերին վաճառուած մեր հայ ծառաներից մէկի գործն է: Թէ յաջողեցնեն մեզանից ազատուել, ջարդերը կարող են վերսկսուել, որովհետեւ միայն մենք ենք խանգարում...

Անշուշտ մեր սուրճի մէջ թոյն կար, տուինք շանը, նա էլ սկսեց փրսլել և դողալ. բայց ինչպէս ենթադրել անալիլի. բոլոր դեղագործներն սպանուած են:

Ո՞վ է յանցագործը, անկարելի է իմանալ: Մենք դուրս ենք անում մեր երկու հայ ծառաներին և նրանց փոխարէն վերցնում ենք թիւրքեր: Պէտք է ասել, որ թիւրքն ունի իր թերու-

թիւնները, բայց նա չի դաւաճանի: Յունուար 15. — Այժմ համարեա հաստատ է, որ ջարդերը վերջացան: Բայց սովն է սկսում: Ամենաշնչին պաշարեղէնի դինը բարձրացել է անասելի չափով: Մեր տնտեսութիւնն իսպառ կը քայքայուի, եթէ այսպէս շարունակուի: Երեք հայերը, սրօնցից մէկը Գարեգինն է, մեզ մօտ են: Վերջինս իրան կօրած է համարում և շարունակ լալիս է: Բարեբաղդաբար իր կիւնն ու երեստն գտնում են Սամսունում:

Յունուար 28. — Մեծ հրդեհ. 24-ին, երեկոյեան ժամի 10-ին մենք նոր պառկել էինք, երբ փողոցում աղմուկ բարձրացաւ: Միթէ վերսկսում է: Մենք ցած ենք թռչում անկողնից շտապով և վտգում ենք դէպի լուսամուտը և նկատում ենք կարմրադոյն փայլ աջ կողմի փողոցի անկիւնում: Հրդեհ է և անշուշտ մի թիւրքի տան:

— Այս շատ կասկածելի է, հրդեհ թիւրքի տանը! ասում է Մօրիսը և հագնւում շտապով:

Պանայօտալին գալիս և յայտնում է, որ այրւում է մի թիւրքի փայտաշէն տնակը, որ գտնւում է բժիշկ Գարեգինի և մի թիւրք ինժեների տների մէջ: Պարզ է որ կամեցել են այսպիսով այրել երկու ատելի տներ, թիւրքի տունը, որովհետեւ նա միակ մահմեդականն էր, որ դէմ էր ջարդերին, և Գարեգինի տունը, որովհետեւ կատաղել են, որ նա իրանց ձեռքը չ'անցաւ:

Մօրիսը զնաց կավասների հետ. սմբոխը նայում է խնդութեամբ և չէ օգնում կրակը մարելու:

Վերջապէս ժամի 6 1/2-ին առաւօտեան հրդեհը դադարում է, բայց ինժեների տունն իսպառ այրւած է: Ամուսինս իմացել է, որ նախորդ օրը թիւրքի փայտէ տնակը դատարկած են եղել:

Պարզ է, որ հրդեհը պատրաստուած էր: Վալին գալիս է շնորհակալութիւն

յայտնելու իմ ամուսնուն և մեզ շնորհաւորելու:

Ձանձրալի են ինժեների կանայքը: Գարեգինը նրանց առաջարկում է իր բանը, նրանք պատասխանում են մեղկութեամբ, «Մենք այստեղ էլ լաւ ենք»: Այնուամենայնիւ յաջորդ օրը նրանց ճանապարհ է դնում: Այժմ հարկաւոր կը լինի տունն օգտփոխել, որովհետեւ ջրի հետ խռոված այս մարդկանց հոտը շուտ չէ վերջանում:

Մարտ 11.—Մօրիսն ամեն շաբաթ վալիից պահանջում է պահակներ Գարեգինին Սամսուն հասցնելու համար. վալին մերժում էր շարունակ. այս անգամ դեսպանատունը մէջ ընկաւ, և ահա պահակների մի խումբ մեր դռանը կանգնած: Գարեգինն իրան ապահով չէ դգում, եթէ կոնսուլը կամ իր կինը սպանուեն պահակների ձեռքով, նրանք հրացանի կը բռնուեն, բայց մի հայ, նա այնքան քիչ բան արժէ՛! զավտիաները կը սալքեն մի պատմութիւն, և բանը կ'անցնի:

Ուստի Մօրիսը դնում է վալիին ասելու, որ պ. Գամբօնը ֆիրման է հա-

նել տուել, որ եթէ Գարեգինը կենդանի չը հասնի Սամսուն, վալին կ'աքսորուի Իէմէն:

Գարեգինը կենդանի Սամսուն կը հասնի: «Թիւրքերի հետ միայն համարձակութեամբ բան կարելի է անել», ասում է Մօրիսը:

Յուլիս 17.—Ժանապարհին: Ահա վերջապէս մենք վերադարձի ճանապարհին ենք:

Որսլիսի փոփոխութիւն. չը նայելով լաւ եղանակին, մեր անցած երկրները որքան թշուառ են: Գողոպտուած խանութները փակ են, վաճառականութիւնն սպանուած երկար ժամանակով, որովհետեւ այս կողմերում ոչ միայն հայերին են կոտորել, այլև յոյներին և հրէաներին, մի խօսքով բոլոր հարուստներին:

Ո՛հ, ի՛նչ հաճոյքով եմ տեսնում ծովը:

Յուլիս 25.—«Կոստանդնուպօլիս»: ԷՄԻՆ ԳԱՐԼԻՅ

ՄԻՋԵՆՈՐԴ ԴՍՏԱՐԱՆԻ ՎՃԻՌԸ. *)

1902 թ. նոյեմբերի 2, 10, 12, 16, 19, 20, 28, և 29-ին և դեկտեմբերի 1, 8, 9, 10, 19 ու 22-ին, միջնորդ գատաւորներ Արշակ Պարոնեանց, Ֆեօդօր Բիկով, Աստուածատուր Վաչեան, Արնօլէ Ֆէյլլ և Ստանալիսլաւ Վճնսովիչ՝ Բապուի նօտար Անդօղերսկու ձեռքով 1902 թ. հոկտեմբերի 23-ին վաւերացրուած № 5364 միջնորդական պայմանագրի սահմաններում և վիճող կողմերի ներկայացրած դրաւոր ու բերանացի բացատրութիւններէ, վկաների ցուցմունքների և առեւտրական դրքերի բովանդակած փաստերի հիման վրայ քննելով Բապուի առաջին գիլդիայի վաճառական Նիկիտա Շահգիդանեանի և Էրզուհալ հաւատարմատար Գարեգին Ննդիբարեանի փոխադարձ քաղաքացիական պահանջները, որոնք ծաղիկ ևն Ննդիբարեանի՝ Շահգիդանեանի գործերի կառավարիչ լինելուց, և նրանց մէջ տեղի ունեցած տարաձայնութիւնները բարոյական տեսակէտից, եկան հետեւեալ եզրակացութեան.

Շահգիդանեանը դրաւոր կերպով հետեւեալ պահանջներն էր յայտնել միջնորդ գատարանին. 1) Ննդիբարեանը 1901 թ.ին, իբրեւ կառավարիչ, այժար է ստանար 9080 ռուբլի, մինչդեռ ինքնագլուխ ցուցակագրել և ստացել է 13,000 ռ.: Այդ գծողհութեան դէմ այն ստարկութիւնը բերուեց, թէ աւելորդ 3,000 ռ. ստացուել է տիկին Զ. Շահգիդանեանի թոյլաւութեամբ և Նիկիտա Շահգիդանեանի գիտութեամբ: Թէպէտեւ այդ հանգամանքը կարող էր յայտնի լինել Շահգիդանեանին, քանի, որ սոճիկը գրւում էր մատենաների և պահանջողական ստմարների մէջ, բայց ի նկատի ունենալով, որ չը հաստատուեց, թէ տիկին Զ.

*) Խմբագրութիւնս ի պատասխան պ. Գ. Ննդիբարեանի կողմից «Մուրճի» անցեալ № ում զետեղուած նամակին տպւում է այս վճիռը:

Շահգիրդանեանը համաձայնութիւն է տուել ուճիկը տւելացնելուն, և այն, որ պէտք էր զրաւոր կերպով փոխել Ենգիրարեանի կառավարչութեան համար ստացած ուճիկին վերաբերեալ զրաւոր պայմանները, միջնորդ դատաբանը արդարացի է համարում բաւարարութիւն տալ Շահգիրդանեանի այդ պահանջին:

2) Ենգիրարեանը իր ուճիկը մատեան է գցել սկսած 1898 թ. յունիսի 1-ից, մինչդեռ նա սկսել է կառավարել 1898 թ-ի յունիսի 20-ից: Գործի հանգամանքները ցոյց տուին՝ մի կողմից, որ Ենգիրարեանը խկապէս սկսել է կառավարել 1898 թ-ի յունիսի 20-ին, իսկ միւս կողմից, որ այդ 1250 ուճիկին Ենգիրարեանը ստացել է Շահգիրդանեանից մուրհակներով ուրիշ գումարների հետ՝ առաջին տարուայ վերջում կազմուած հաշւեկշորի համաձայն, այնպէս որ Շահգիրդանեանը կարող էր իմացած լինել, թէ Ենգիրարեանը ուրիշ գումարների հետ այդ գումարն էլ է ստացել: Բայց որովհետեւ Շահգիրդանեանի այդ հանգամանքին տեղեակ լինելը միմիայն հնարաւոր է համարուում և ոչ թէ անպայման ապացուցուած, ուստի միջնորդ դատարանը գտնում է, որ պէտք է բաւարարութիւն տրուի նայդ պահանջին:

3) Ենգիրարեանը Շահգիրդանեանի զրամարկից վճարել է 4000 ռուբլի „Бакинское Общество русской нефти“ ընկերութեան բաժնետոմսերի (ակցիա) համար, որ սակայն զնել է իր անունով: Ենգիրարեանը առարկում է, թէ Շահգիրդանեանի համաձայնութեամբ, հաշիւները մաքրելուց յետոյ պէտք է վճռուէր, թէ ում պէտք է պատկանէին գնուած արժեթղթերը, ինչպէս նաև ստացուած շահաբաժնի (գլխիկէնտի) մի մասը ցուցակազրուած են Շահգիրդանեանի առևտրական մատենանում: Հաւանական համարելով այդ բացատրութիւնների կանոնաւորութիւնը, բայց ի նկատի ունենալով, որ այդ արժեթղթերը անուանական են և մինչև այժմ էլ Ենգիրարեանի անունով են ու նրա մօտ են գտնուում, միջնորդ դատարանը արդարացի է համարում պահանջել Ենգիրարեանից այդ ակցիաների արժէքը:

4) Այն 300 ուճիկին, որ Ենգիրարեանը իբր պարտք վերցրել է Շահգիրդանեանի զրամարկից 1902 թ. յունուարին, նա պէտք է վերադարձնէ Շահգիրդանեանին:

5) 1899 թ. մարտի 30-ի № 797 օրդերով Ենգիրարեանը գրել է նախ Դօլուխանեանին „ВЪ ВОЗВРАТЪ“ 1700 ուճիկի, իսկ յետոյ, ինչպէս երևում է Ենգիրարեանի մակազրութիւնից, Դօլուխանեանի միջոցով Ենգիրարեանին ВЪ ВОЗВРАТЪ: Ի նրկատի առնելով, որ օրդերի սկզբնական խմբագրութեան չնորհիւ այդ գումարը մատենանում զրուած է ի հաշիւ Դօլուխանե-

ևանի, այդ գումարը կարող էր սխալմամբ չը մտնել Ենգիրբարեանի հաշւի մէջ, ուստի միջնորդ դատարանը արդարացի է գտնում պահանջել Ենգիրբարեանից յօգուտ Շահգիդանեանի այդ 1700 ռուբլին, իբր մի գումար, որ Ենգիրբարեանը ստացել է, բայց չէ մտցրել իր անձնական հաշւի մէջ:

6) Այն 200 ռուբլին, որ Ենգիրբարեանը իբր պարտք տուել է Բարխուդարեանին, դատարանը արդարացի է համարում գրցել Ենգիրբարեանի հաշւի մէջ:

և 7) Վերոյիշեալ գումարների օրինական (տարեկան 6) տոկոս՝ ստացման օրից մինչև վճարման օրը: Այդ պահանջին դատարանի վճռով պէտք է բաւարարութիւն տրուի:

Շահգիդանեանի մնացած պահանջների վերաբերմամբ միջնորդ դատարանը եկաւ հետևեալ եզրակացութեան.

1) Բենենսօնի հետ կապած պայմանագրին վերաբերեալ պահանջը.

1888 թւին Շահգիդանեանը քաղաքից կապալով վերցրել էր մի հողաբաժին՝ քառակուսի սաժէնը 50 կոպէկով, 12 տարով, կրկին 12 տարով վերանորոգելու իրաւունքով, բայց այնքան վճարով, որքան նշանակած կը լինի կողքի հողաբաժինների համար: 1896 թւին Ենգիրբարեանը այդ հողաբաժինը տալիս է Բենենսօնին 12 տարով, սաժէնը 50 կոպէկով, այն պայմանով, որ Շահգիդանեանը պարտաւոր է քաղաքից կապալով վերցնել այդ հողաբաժինը նոր ժամանակամիջոցով. առաջին պայմանաժամի լրանալուց յետոյ, 1900 թւին, քաղաքը քառակուսի սաժէնին պահանջեց 5 ռուբլի կապալադրամ, որով Շահգիդանեանը տարեկան վճաւ կրեց 9000 ռուբլի, որ Բենենսօնի հետ կապած պայմանագրի ամբողջ ժամանակամիջոցի ընթացքում կ'անէր 72,000 ռուբլի: Ենգիրբարեանը այդ հաշիւը մաքրել է՝ վճարելով Շահգիդանեանի կողմից Բենենսօնին 25,000 ռուբլի: Շահգիդանեանը պահանջում էր այդ գումարը Ենգիրբարեանից: Սակայն միջնորդ դատարանը անհնար գտաւ բաւարարութիւն տալ այդ պահանջին, որովհետև Ենգիրբարեանը ներկայացրեց Շահգիդանեանի տուած ստորագրութիւնը, որ գրուած է 1898 թւին, երբ Ենգիրբարեանը նորից ծառայութեան էր մտնում Շահգիդանեանի մօտ, և որի մէջ Շահգիդանեանը կանոնաւոր է ճանաչում Ենգիրբարեանի բոլոր արածները 1895—97 թ. կառավարութեան ընթացքում:

2) Այն պահանջը, որ վերաբերում է «Սամուր» ընկերութեան բաժնետոմսերի դնմանը ի հաշիւ Շահգիդանեանի յանուն Ենգիրբարեանի.

Թէպէտև դատարանը գտնում է, որ «Սամուր» ընկերու-

թեան բաժնետոմսերի գնումը վնասարեւ է եղել թէ ըստ արժէքի և թէ այն պատճառով, որ այդ բաժնետոմսերի գինը և «Սամուր» ընկերութեան պարտքերը վճարոււմ էին այն ժամանակ, երբ Շահգիդանեանը ինքը փողի չափազանց կարիք ունէր և մեծ տոկոսներ էր վճարում իր պարտքերի համար, այնուամենայնիւ դատարանը չէ կարող այդ պահանջը բաւարարութեան արժանի համարել, որովհետեւ դատարանի կարծիքով այդ գնման պատասխանատուութիւնը չէ կարելի ենգիբարեանի վերայ դրել, քանի որ չէ ապացուցուած նրա (այդ գնման) անպայման վնասակարութիւնը Շահգիդանեանի համար:

3) Շահգիդանեանը պահանջում է, որ ենդիբարեանը հաշիւ ներկայացնէ:

Թէպէտեւ միջնորդ դատարանը գտնում է, որ ենդիբարեանը իր ամբողջ ծառայութեան ընթացքում ոչ մի անգամ հաշիւ չէ ներկայացրել և նոյն իսկ իր ծառայութեան պայմանագրով լրանալիս հրաժարուել է հաշիւ ներկայացնելուց, այնուամենայնիւ դատարանը գտնում է, որ չէ կարելի ենդիբարեանին պարտաւորեցնել հաշիւ ներկայացնել թէ այն պատճառով, որ մատենաները քսօսային դրութեան մէջ են և անկարելի է հաշիւ կազմել, և թէ այն պատճառով, որ միջնորդական պայմանագրի համաձայն ներկայ միջնորդ դատարանի վճռով վերջանում են վճռող կողմերի բոլոր փոխադարձ հաշիւները:

4) Այն պահանջը, թէ ենդիբարեանը պարտաւոր է վերադարձնել Այվաղօվից Շահգիդանեանին յանձնելու համար ստացած 1,000 ռուբլին, արժանի չէ բաւարարութեան, որովհետեւ բաւական հիմք չը կայ ենթադրելու, թէ Շահգիդանեանը իմանալով, ինչպէս այդ ապացուցուեց դատի ժամանակ, որ ենդիբարեանը ստացել է այդ փողերը, երկու տարուայ ընթացքում չէ պահանջել նրանից այդ գումարը:

5) Եւրամիչեանի հետ կապած պայմանին վերաբերեալ պահանջը արժանի չէ բաւարարութեան, որովհետեւ չէ ապացուցուած, թէ այդ պայմանը վնասարեւ էր Շահգիդանեանի համար:

6) Շահգիդանեանի այն պահանջի նկատմամբ, որ վերաբերում է այն հարցին, թէ ենդիբարեանը՝ Շահգիդանեանի կամքի հակառակ՝ պայման է կապել Դօլուխանեանի հետ, միջնորդ դատարանը ի նկատի առնելով, որ պայմանը ստորագրուած է Շահգիդանեան ամուսինների ձեռքով, և որ ոչնչով չէ ապացուցուած, թէ ենդիբարեանը նրանց ճիշտ չէ հաղորդել պայմանագրի բովանդակութիւնը, — գտնում է, որ չէ կարելի բաւարարութիւն տալ այդ պահանջին:

7) Այն հանդամանքը, որ ենդիբարեանը գանդատ չէ տուել աւելորդ պետական տուրք վերցնելու դէմ, միջնորդ դատարանը չէ կարող դրա համար մեղադրել ենդիբարեանին, հնարաւորութիւն չ'ունենալով պարզելու այն հարցը, թէ արդեօք կոստանաւոր կերպով է որոշել տուրքը արքունական պալատը, ուստի և միջնորդ դատարանը բաւարարութեան արժանի չէ համարում Շահգիդանեանի այն պահանջը, որ վերաբերում է իր օգուտից վճարած տոկոսային տուրքին:

8) Շահգիդանեանի այն պահանջը, որ վերաբերում է այն տոկոսներին, որ ենդիբարեանը աւելացնում էր իր անժամանակ ստացած ռոճկի վրայ, դատարանը արժանի չէ գտնում բաւարարութեան, որովհետեւ արդարութիւնը պահանջում է, որ չափազանց ուշ ստացուող ռոճկի վրայ աւելացուեն տոկոսներ, մանաւանդ որ այս դէպքում աւելացրած տոկոսը չափաւոր է (եօթ):

9) Շահգիդանեանի մնացած պահանջները միջնորդ դատարանը քննութեան չէ ենթարկում, որովհետեւ Շահգիդանեանը հրաժարուեց այդ պահանջներից:

Ենդիբարեանի քաղաքացիական պահանջներից, իբր ապացուցւած՝ բաւարարութեան արժանի են հետեւեալները.

ա. 5,000 ռուբլի, որ դեռ չէ վճարուած նրան ի հաշիւ 1902 թ. լունուար ամսի ռոճկի, և այդ դումարի օրինական տոկոսները 1902 թ. փետրուարի 1-ից մինչև վճարման օրը:

բ. 4,000 ռ. վնաս, որ ենդիբարեանը կրել է այն վերաւորանքի շնորհիւ, որ Շահգիդանեանը նրան հասցրեց 1902 թ. փետրուարի 6-ին և որը, միջնորդ դատարանի կարծիքով ենդիբարեանին զրկեց իր սովորական գործով զբաղուելու հնարաւորութիւնից 10 ամսուայ ընթացքում:

Վերոյիշեալ նկատումներով և հաշուելով վճուղների փոխադարձ քաղաքացիական պահանջները, միջնորդ դատարանը որոշեց պահանջել Գարեգին Ենդիբարեանից յօգուտ Նիկիտա Շահգիդանեանի 6,643 ռ. 50 կ., իսկ որովհետեւ Ենդիբարեանը այդ պահանջի դէմ ներկայացրեց Շահգիդանեանի՝ 1901 թ. նոյեմբերի 20-ի թւակիր պարտամուրհակը, որով Շահգիդանեանը պէտք է տալ նրան 5,000 ռուբլի զբաւագրելիս և 275 ռ. տոկոս, ուստի վերջնական հաշով պէտք է ենդիբարեանից յօգուտ Շահգիդանեանի պահանջել ընդամենը 1368 ռ. 50 կ. օրինական (տարեկան 6) տոկոսներով այստարուայ դեկտեմբերի 22-ից մինչև վճարման օրը:

Գալով միջնորդ դատարանին ենթակայ բարոյական հարցերին, դատարանը եկաւ այն եզրակացութեան.

1) Որ Գարեգին Ննգիբարեանը այն երեք և կէս տարուայ ընթացքում, երբ նա կառավարում էր Շահպիրդանեանի գործերը, իր պարտականութիւնների կատարման մէջ ցոյց է տուել ծայրայեղ անհոգութիւն, այն է՝ անտոյժ կերպով է վարել առևտրական մատեանները և պարբերական հաշիւներ չէ տուել իր կառավարչութեանը յանձնուած գործերի վերաբերմամբ, բայց նրա վարմունքների մէջ միջնորդ-դատարանը չը նկատեց դողութեան մի նշան:

2) Որ 1902 թ. փետրուարի 6-ին Բագուի ժողովարանում Շահպիրդանեանի կողմից Ննգիբարեանին հասցրած ծանր վիրաւորանքը արժանի է պարսաւանքի և բոտ էութեան անարդար է, բայց այդ վիրաւորանքին առիթ էին տուել՝ այն հանգամանքը, որ Ննգիբարեանը հրաժարուում էր հաշիւ տալուց, և միւս կողմից մի քանի փաստեր Ննգիբարեանի կառավարչական գործունէութիւնից, որոնք նոր էին յայտնի դարձել Շահպիրդանեանին, և որոնք հիմք էին տուել Շահպիրդանեանին, որ անկարող էր բազմակողմանի կերպով յննել այդ փաստերը, կարծելու, թէ Ննգիբարեանը ի չարն է գործ դրել իր դիրքի:

3) Որ Ննգիբարեանի պաշտօնաթողութիւնը, փետրուարի 6-ի դէպքը և Ննգիբարեանի ու Շահպիրդանեանի մէջ եղած բոլոր անձնական տարաձայնութիւնները ծագել են բացառապէս գործնական յարաբերութիւնների պատճառով, առանց կողմնակի անձանց որևէ մասնակցութեան:

4) Որ այս վճռի կայանալովը՝ ընդմիջաւ վերջացած են համարուում այն բոլոր երկուստեք պահանջները, որոնք ծագել էին Շահպիրդանեանի և Ննգիբարեանի մէջ՝ Ննգիբարեանի կառավարչութեան առիթով:

Պ Ա Տ Ա Ս Ի Ա Ն Ն Ե Ր

ԹԻՖԼԻՍ. պ. Գ. Շահումեան.—Ձեր նուիրած 10 բուրլով ամսագիրս կ'ուղարկուի Կարճուան գիւղի հասարակութեան։

ԱՐՄԵՆԱՍԿ. պ. Ի. Մազլումեան.—Ստացանք ի յիշատակ Յովսէփ Դաբախեանցի երեսուն բուրլի եւ նուիրատուների ցանկութեան համաձայն ուղարկում ենք ամսագիրս Սարըղամիշ, Ջահրի եւ Կիպրոս։

ԲԱԳՈՒ. պ. Ա. Ռուբէնի.—Ձեր յօդուածը լոյս կը տեսնի հետեւեալ համարում։

ԹԻՖԼԻՍ. պ. Ստ. Լ.—Նիւթի շատութեան պատճառով «Յաւելուածի» շաբաթականութիւնը մնաց հետեւեալ Ձ-ին։

Վ Ր Ի Պ Ա Կ Ն Ե Ր

Անցեալ համարում

երես	տող	տպուած է մարդագետիներ աւագ	պէտք է լինի մարդաբաններ աւանդ
65	36		
200	21		

Այս համարում

7	15	կողմը	կազմը
31	29	գետնից	գետնից
131	7	ազգայինը օր մը	ազգայինը իմ նկարագրու- թեամբս ճանաչէ յետոյ, ե- թէ երբէք օր մը լինում
169	7	շինում	

ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ՀԱՐՈՒՆԱԿԻՈՒՄ Է ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

„Մ Ձ Ա Կ“

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԵՒ ԳՐԱԿԱՆ ԼՐԱԳՐԻ

(31-րդ տարի)

ԱՌԱՋԻԿԱՅ 1903 ԹԻԱԿԱՆԻՆ

«Մշակը» հրատարակուելու է նոյն պրօգրամով եւ նոյն ուղղութեամբ

Ամեն օր քացի տօներին յաջորդող օրերից:

Բաժանորդագինը. «Մշակի» տարեկան գինը 10 ռուբլի է, տասնեւմէկ և տասն ամսուանը՝ 9 ռ., ինն և ութ ամսուանը՝ 8 ռ., եօթն ամսուանը՝ 7 ռ., վեց ամսուանը՝ 6 ռ., հինգ ամսուանը՝ 5 ռ., չորս ամսուանը՝ 4 ռ., երեք ամսուանը՝ 3 ռ., երկու ամսուանը՝ 2 ռ. և մի ամսուանը՝ 1 ռուբլի:

Արտասահմանեան քաժանորդագրութիւն. Ամերիկայի բաժանորդները պէտք է վճարեն տարեկան 7 դոլլար. Եւրոպայի բաժանորդները՝ 30 ֆրանկ. Պարսկաստանի բաժանորդները՝ 10 ռուբլի:

«Մշակին» գրուել կարելի է Խմբագրատանը (Բազարնայա և Բարօնսկայա փողոցների անկիւն), իսկ Բազում—ն. Դաւթեանի մօտ:

Կայսրութեան ուրիշ քաղաքներից «Մշակին» գրուելու համար և առհասարակ նամակներ և ծրարներ ուղարկելիս պէտք է գիմել հետեւեալ հասցէով. ТИФ-ЛИСТЪ, Редакция «МШАКЪ», իսկ արտասահմանից՝ TIFLIS, Rédaction du journal arménien «MSCHAK».

Յայտարարութիւններն ընդունուած են բոլոր լեզուներով:

Ապառիկ քաժանորդագրութիւն չէ ընդունում:

„Բ Ա Զ Մ Ա Վ Է Պ“

1903 տարւոյ

ՈՒՂՂՈՒԹԻՒՆ. — «Բաղմավէպ» օրէ օր կը ձգտի ըլլալ զուտ ժողովրդական-գրական թերթ մը. իր նպատակն է ազգային գրականութիւնը ժողովրդականացնել:

Պարսկահայք և Ռուսահայք կրնան գիմնել մեր Ռուսաստանի գործակալներուն.

ԹԻՖԼԻՍ. — M. Kaloust Kaloustian TIFLIS

ՌՈՍՏՈՎ. — M- Michel de Roman Timindjian ROSTOFF
(Sur le Don)

ՊԱԳՈՒ. — M. Grégoire Ter-Ovanessian BAKOU
Մեր հասցէն է „Pazmavéb“ (St.-Lazare) VENISE (Italie)

ՊԱՅՄԱՆՆԵՐ. — Ա. Ռեզակի մեզ գիմնել բաժանորդները
Բաժնեգիրը Կանխիկ պէտք են փճարել. հակառակ պարագային
չեն կրնար թերթս ստանալ:

Բ. — Ոչ ապահովագրեալ թերթ մը բաժանորդը չ'ստանա-
լուն՝ կրկին յղելու պարտական չենք:

Գ. — Ապահովեալ թերթը պարտական ենք անպատճառ բա-
ժանորդին հասցնել:

„Գ Ե Ղ Ո Ւ Ն Ի“

1903

Զատիէն առաջ կը հրատարակենք «Գեղունին» միևնույն ծաւալով
և փոխանակ 6ի, 10 թերթ միասին կազմուած և հիանալի կող-
քով: Խմբագրութիւնս և տպարանի վարչութիւնն այս տարուան
«Գեղունին» գերազանցապէս չքեղ նախանձեղի ընկելու համար
ասին ճիշդ սկսած են թափել: Թերթը ճիշտ պայմանաժամուն
ըյս կը տեսնէ: Յօդուածները և պատկերները զուտ ազգային
են. «Գեղունին» պիտի ծառայէ գրական և գեղարուեստական
թանկագին յիշատակարան մը մնալու:

«Գեղունին»էն դոյացած մաքուր հասցիներն կէսը՝ դարձեալ ազ-
գային սրբերու և ազգայնորէ կը յատկացնենք:

Բ Ա Ժ Ա Ն Ո Ր Գ Ա Գ Ր Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

Բազմավէպ (առանձին) Գեղունի (առանձին)

Ոչ ապահովագրեալ 10 ֆր. 12 ֆր.

Ապահովագրեալ 13 »

Բազմավէպ Գեղունի միասին

Ոչ ապահովագրեալ 15 ֆր.

Ապահովագրեալ 18 ֆր.

Открыта подписка на 1903 годъ

на общественн.-литературную и политическую газету

“Б А К У,”

съ обширнымъ нефтянымъ отдѣломъ.

Съ пересылкой: на годъ 8 р. 50 к., 11 м. 7 р. 50 к., 10 м. 7 р., 9 м. 6 р. 50 к., 8 м. 6 р., 7 м. 5 р. 50 к., 5 м. 4 р. 50 к., 4 м. 4 р., 3 м. 3 р., 2 м. 2 р. 50 к., 1 м. 1 р. 50 к.

За границу: на годъ 15 р., на полгода 8 р.

Подписываться можно на всѣ сроки, на иначе какъ съ перваго числа каждого мѣсяца.

За перемѣну адреса просить высылать 5 семикопѣечныхъ марокъ.

Допускается разсрочка подписныхъ денегъ на слѣдующихъ условіяхъ: при подпискѣ вносится не менѣе 4 р. 50 к., а затѣмъ 15 февраля и 15 марта по 2 рубля.

Допускается разсрочка и на болѣе льготныхъ условіяхъ, но по соглашенію съ конторой редакціи.

Годовые подписчики на 1903 годъ въ 1902 г. получаютъ газету бесплатно со дня подписки.

Подписка принимается въ г. Баку, въ конторѣ редакціи (Парапетъ, домъ Степановой).

Редакторъ-издатель А. Н. Лавровъ.

Открыта подписка на 1903 годъ

НА ЕЖЕДНЕВНУЮ (не исключая понедѣльниковъ) ГАЗЕТУ политической и общественной жизни и литературы

„Бакинскія Извѣстія“.

Подписная цѣна: съ доставкой въ Баку и пересылкою въ другіе города на годъ—7 р., на 6 мѣсяцевъ—4 р., на 3 мѣсяца—2 р. и на 1 мѣсяцъ—1 руб. Подписчики на 1903 г. получаютъ газету въ 1902 г. со дня подписки бесплатно.

Такса за объявленія: За строку петита или мѣсто занимаемое ею впереди текста—10 к., а позади текста—7 к. Многократныя объявленія по соглашенію.

Редакція и контора: Баку, пассажъ Шагиданова.

Финансовый и хозяйственный отделъ

В. ПЕТРОВИЧЕВЪ

Заместитель 4. Членовъ редакціи

յումները:—Կովկասեան Բժշկական Բնկերութեան կարծիքը տեղական ինքնավարութեան անհրաժեշտութեան մասին:—Մարի եւ քննադատութեան ազատութիւն եւ Վելիկո:—Փետրուարի 19 իբրեւ Ռուսաստանի համաժողովրդական տօն:—Կոր դատաստանական կարգերի երեսնինգամեակը Կովկասում եւ սպասելիք դատաստանական բեֆօրմներ Անդրկովկասում:—Անդիժանի երկրաշարժի հետեւանքները, Լ. Սարգսեան . . . 245

15. ԱՐՏԱՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ, Ռուս-աւստրօ-ունգարական ծրագիրը Մակեդոնիայի բեֆօրմների մասին:—Բուլղարիայի բռնած դիրքը:—Միւս մեծ պետութիւնների վերաբերմունքը:—Բուլղար ժողովրդի եւ մակեդոնացի յեղափոխականների տրամադրութիւնը:—Թիւրքիայի սպառազինումը:—Եւրոպական հասարակութեան համեմատական անտարբերութիւնը:—Փաղաքական ճառեր արեւելեան հարցի մասին Բերլինում եւ Պարիզում:—Անգլիայի այժմեան դիրքը:—Սուլթանի օրօրները Օրմանեան պատերազմին:—Ռուսաստանի ազդեցութեան աճումը Պարսկաստանում:—Թիւրքմէնչայի զաշնադրի III-րդ յօդ. փոփոխութիւնը, Լ. Ս:—Կառավարչական հալորդագրութիւն մակեդոնական հարցի մասին:—Զմիւռնեցի վաճառական Պալեօզեանի սպանութեան դործը:—Կլիկիայի կաթողիկոսի պատրաստութիւնները Միս զնալու:—Արփիարեանին սպանելու փորձը: . . . 248

16. ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ . . . 259
17. ՄԻՋՆՈՐԴ ԴԱՏԱՐԱՆԻ ՎՃԻՌԸ . . . 265
18. ՊԱՏԱՍԽԱՆՆԵՐ . . . 271
19. ՎՐԻՊԱԿՆԵՐ . . . —
20. ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ . . .

ԽՐԱԿՐՈՒԹԵԱՆ ԿԱՆՈՆՆԵՐ

1. Խմբագրութիւնը յատուկ խնդրում է յօդուածողներից զրկել պարզ մանաւանդ թիւերը, յատուկ անուններն ու օտար բառերը, և թերթի միայն մի երեսի վրայ:
2. Զննդունուած յօդուածները պահուած են խմբագրատանը 6 ամիս, իսկ փոքր յօդուածներն ու բանաստեղծութիւնները չեն վերագործնուած: Ձեռագիրը յետ ստանալու համար պէտք է ուղարկել ճանապարհածախսը:
3. Գրատուքների վարձատրութեան շափը որոշում է խմբագրութիւնը:
4. Խմբագրութիւնը իրան է վերադառնում ուղարկուած յօդուածները փոփոխելու կամ կրճատելու իրաւունքը:
5. «Մուսթիս» համարը չ'ստացուելու դէպքում պէտք է Խմբագրութեան տեղեկութիւն տալ մինչև յաջորդ համարի լոյս տեսնելը: Այդ տեղեկութեան անհրաժեշտ է կցել անդական պոստային գրասենեակի հուստագիրը (удостоверение), որ ամսագրի համարը չ'է յանձնուած գանգատաւորին:

ԲԱՑՈՒԱԾ Է
1903

ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

ՄՈՒՐՃ

ԳՐԱԿԱՆ, ՀԱՍՈՐԱԿԱԿԱՆ ԵՒ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ

ԱՄՍԱԳՐԻ

(նոր շրջան, III-րդ տարի)

Խմբագրութեան անդամների եւ աշխատակիցների նոյն կազմով:

1903 թւականին «Մուրճում» տպուկու է ի միջի այլոց
Ա. Ահարոնեանի մի նոր սեռ վէպ՝ «ՄԻՐԿԻ ՍՈՒՐԲԸ», չարու-
նակուկու է Լէօի «ՀԱՅՈՑ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ», Թարգմանուե-
լու են Ա. Ըօլլէսի «ՀՐԱՇԱԼԻ ԴԱՐԸ» և Զօլայի վերջին՝ «ՃԸՆ-
ՄԱՐՏՈՒԹԻՒՆ» վէպը:

ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒՆԸ

Ռուսաստանում տարեկան	10 րուբ.	Արսաստանում	12 րուբ.
» կէս տարին	6 »	»	7 »
» 1 ամսուան	1 »	»	1 » 20 կ.

«Մուրճ» ամսագրին կարելի է բաժանորդ գրուել.

Թիֆլիսում—խմբագրատանը (ձալճալտճեան փողոց, տ. № 16):

Կայսերական այլ տեղերից պէտք է դիմել՝ Тифлисъ, въ редакцію
журнала „МУРЧЪ“.

Արսաստանից՝ Тифлис, Rédaction de la revue „MOURTCH“.

Բացի այդ, «Մուրճին» կարելի է գրուել նաև՝

Թիֆլիսում—«Գուտենբերգ» գրադաճառանոցում:

Ծանոթութիւն. Ռուսաստանի բաժանորդներից նրանք, որոնք դժուարա-
նում են տարեկան բաժանորդագինը (10 ռ.) վճարել միանուագ՝ կարող են տալ
մաս - մաս. սկզբում 5 ռ., մայիսի 1-ին 3 ռ. և յուլիսի 1-ին 2 ռ.:

Ոչ-Թիֆլիսի բաժանորդները հասցէն փոխելու համար պէտք է ուղար-
կեն 40 կոպ.:

Ձեռագիրները և նամակները պէտք է ուղղել խմբագրու-
թեան, Լեւոն ՍԱՐԳՍԵԱՆԻ անունով: